

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

26. Cilt

2. Sayı

Ağustos 2024

E-ISSN: 2667-405X

HBV

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

SAHİBİ

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Nazlı YÜCEL BATMAZ

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Cihan TANRIÖVEN

Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ

Prof. Dr. Osman Fatih SARAÇOĞLU

Prof. Dr. Türel YILMAZ

Prof. Dr. Yücel UYANIK

EDİTÖR

Prof. Dr. Nazlı YÜCEL BATMAZ

BÖLÜM ALAN EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. Demirhan Fahri ERDEM

Doç. Dr. Oğuzhan YAVUZ

Doç. Dr. Şaban ÖZTÜRK

Doç. Dr. Şahika GÖKMEN

Doç. Dr. Yasin Erdem ÇEVİK

Dr. Öğr. Üyesi Arkan YUSUFUĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Fatma MANSUR

Dr. Öğr. Üyesi Kürşat TUTAR

Dr. Öğr. Üyesi Mesut ASLAN

Dr. Öğr. Üyesi Özlem ÇATLI

Dr. Öğr. Üyesi Sıtkıcan SARAÇOĞLU

Öğr. Gör. Dr. Aziz YILDIZ

Prof. Dr. Latif ÖZTÜRK (İstatistik Editörü)

Dr. Öğr. Üyesi Özge DİNÇ CAVLAK (Dil Editörü)

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SIDAL (Dil Editörü)

Arş. Gör. Dr. Didem ÖZDEMİR (Dil Editörü)

Arş. Gör. Dr. Fulya GEZER (Dil Editörü)

İLETİŞİM

Nuray ÖRNEK

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Beşevler/Ankara

Tel: +90 (312) 216 13 62

dergipark.org.tr/ahbvuibfd

iibfdergi@hbv.edu.tr

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdülkadir ŞENKAL

Prof. Dr. Alaeddin TİLEYLİOĞLU

Prof. Dr. Ali HALICI

Prof. Dr. Aşkın KESER

Prof. Dr. Atılhan NAKTİYOK

Prof. Dr. Ayşegül MENGİ

Prof. Dr. Hasan Bahadır TÜRK

Prof. Dr. Burhan AYKAÇ

Prof. Dr. E. Tuncay SENYEN KAPLAN

Prof. Dr. Ercan UYGUR

Prof. Dr. Erineç YELDAN

Prof. Dr. Eyüp Günay İSBİR

Prof. Dr. Fuat SEKMEN

Prof. Dr. Füsün ARSAVA

Prof. Dr. Hakkı Hakan YILMAZ

Prof. Dr. Haluk ALKAN

Prof. Dr. Hasan Altan ÇABUK

Prof. Dr. İbrahim AOUBE

Prof. Dr. İbrahim AYDINLI

Prof. Dr. Mehmet Cahit GÜRAN

Prof. Dr. Murat CANİTEZ

Prof. Dr. Mustafa DELİCAN

Prof. Dr. Mustafa Kemal BİÇERLİ

Prof. Dr. Nuran BAYRAM

Prof. Dr. Öznur YÜKSEL

Prof. Dr. Sedat MURAT

Prof. Dr. Selami SEZGİN

Prof. Dr. Sertaç Hami BAŞEREN

Prof. Dr. Sibel TURAN

Prof. Dr. Şenol DURGUN

Prof. Dr. Şükrü KARATEPE

Prof. Dr. Tekin AKDEMİR

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Prof. Dr. Ulvi KESER

Kocaeli Üniversitesi

Çankaya Üniversitesi

Başkent Üniversitesi

Uludağ Üniversitesi

Atatürk Üniversitesi

Ankara Üniversitesi

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

İstanbul Aydın Üniversitesi

Başkent Üniversitesi

Uluslararası Fındık Üniversitesi

Kadir Has Üniversitesi

İstanbul Aydın Üniversitesi

Sakarya Üniversitesi

Atılım Üniversitesi

Ankara Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Çukurova Üniversitesi

Hawaii University

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Hacettepe Üniversitesi

KTO Karatay Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Anadolu Üniversitesi

Uludağ Üniversitesi

Çankaya Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Ankara Üniversitesi

Trakya Üniversitesi

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Hacettepe Üniversitesi

Girne Amerikan Üniversitesi

TASARIM-DİZGİ: Nuray ÖRNEK - Aziz YILDIZ

YAYIN TÜRÜ: Yerel Süreli

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi
Hakemli bir dergidir. Dergimizde yayımlanan makaleler, yazarların kendilerini bağlamaktadır.
Dergimiz TÜBİTAK-ULAKBİM (SBVT), SOBİAD, EBSCO ve ASOS Index tarafından taranmaktadır.
Yeni E- ISSN: 2667-405X
Eski ISSN: 2148-1792 (Elektronik), 1302-2024 (Basılı)

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

dergipark.org.tr/ahbvuibfd

Cilt: 26 Sayı: 2

İÇİNDEKİLER

Özel Hastane Yönetiminde Etik Uygulamaların Tüketici Gözüyle Değerlendirilmesi

Aykut EKİYOR, Egehan ÖZKAN ALAKAŞ.....369-392

Journal of Management & Organization Dergisinin Bibliyometrik Analizi ve Görselleştirilmesi (İng)

Hasan TUTAR, Canan BAYSAL.....393-426

2008 Finansal Krizi ve COVID-19 Salgını Sırasında Faiz Oranının Sanayi Üretimi Üzerindeki Etkisi (İng)

Nezir KÖSE, Emre ÜNAL.....427-446

Seçilmiş Güven Endeksleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Asimetrik İlişkiler: Türkiye Ekonomisi İçin Bir İnceleme

Hilal ŞEKER447-468

Elektronik İlaç Yönetim Sistemleri

Selin KALENDER, Okan ÖZKAN.....469-500

Anayasa Mahkemesi Kararlarına Uymamanın Doğuracağı Anayasal Sonuçlar

Semih Batur KAYA, Ömer KESKİNSOY, Şahap KAYMAK.....501-530

Sahte Belgelere Dayalı Gümrük Beyannamesi Düzenleme Suçunda Suç Tipleri

Serdar ŞAHİN531-562

Endüstriyel Simbiyoz (Ortak Yaşam): Çevresel Bir Yaklaşım

Ömer Tanju DURUSOY.....563-590

Devlet Korumasındaki Çocuklar:

Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü'nün 2012-2022 Yılları Arası Kamu Harcamaları Üzerinden Bir Değerlendirme

Pelin Vildan KOKCU DELİKAYA591-614

Liberal Demokratik Temsil Krizine Doğrudan Demokratik Bir Alternatif?

John Rawls'un Müzakereci Demokrasi Modelinin Uygulanabilirliği Üzerine

Semih ALTINTAŞ.....615-646

Kamu Yönetiminde Paradigma Değişimi: Yeni Kamu Yönetişimi

Hakan UZUN647-672

Soylulaştırmanın Dönüşümü: Devlet Eliyle Soylulaştırma

Fatma Duygu ARSLAN, Refik YASLIKAYA673-700

Sağlık Temalı Bir Üniversitede Sağlık Yönetimi Öğrencilerinin

Tek Sağlık ve 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine İlişkin Görüşlerine Yönelik Bir Araştırma

Özlem GEDİK, Kübra Azel BAYAR, Edibe Asuman ATILLA701-718

Türkiye'de Siyasi Partilerin Kadın Kolları: Kamusal Görünürlük Ortasında Yahtım mı?

Zarif Songül GÖKSEL719-756

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında Siyasi Partilerin Kadın Politikaları: AK Parti ve CHP Örneği

Melike ÇAKIR, Rifat KARAKOÇ757-774

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

dergipark.org.tr/ahbvuibfd

Volume: 26 Issue: 2

CONTENTS

Evaluation of Ethical Practices in Private Hospital Management from Consumer Perspective Aykut EKİYOR, Egehan ÖZKAN ALAKAŞ	369-392
Bibliometric Analysis and Visualization of the Journal of Management & Organization (Eng) Hasan TUTAR, Canan BAYSAL	393-426
The Impact Of The Interest Rate On Industrial Production During The 2008 Financial Crisis and the COVID-19 Pandemic (Eng) Nezir KÖSE, Emre ÜNAL	427-446
Asymmetric Relationships Between Selected Confidence Indices and Economic Growth: A Study for the Turkish Economy Hilal ŞEKER.....	447-468
Electronic Medication Management Systems Selin KALENDER, Okan ÖZKAN	469-500
Consequences of Failing To Comply With Constitutional Court Decisions Semih Batur KAYA, Ömer KESKİNSOY, Şahap KAYMAK	501-530
Crime Types in Issuing a Customs Declaration Based on Forged Documents Serdar ŞAHİN.....	531-562
Industrial Symbiosis: An Environmental Approach Ömer Tanju DURUSOY	563-590
The Children Under State Protection: An Evaluation of Public Expenditures of the General Directorate of Social Services Between 2012 and 2022 Pelin Vildan KOKCU DELİKAYA.....	591-614
A Direct Democratic Alternative to The Crisis of Liberal Democratic Representation? On The Practicability of John Rawls' Deliberative Model of Democracy Semih ALTINTAŞ.....	615-646
Paradigm Change in Public Administration: New Public Governance Hakan UZUN	647-672
Transformation of the Gentrification: State-led Gentrification Fatma Duygu ARSLAN, Refik YASLIKAYA	673-700
A Research on the Opinions of Health Management Students at a Health- Themed University on One Health and 2030 Sustainable Development Goals Özlem GEDİK, Kübra Azel BAYAR, Edibe Asuman ATİLLA	701-718
Women's Wing of Political Parties: Isolation Amid Visibility? Zarif Songül GÖKSEL	719-756
Women's Policies of Political Parties in the Context of Gender Equality: Example of AK Party and CHP Melike ÇAKIR, Rıfat KARAKOÇ	757-774

Özel Hastane Yönetiminde Etik Uygulamaların Tüketici Gözüyle Değerlendirilmesi

Aykut EKİYOR¹

Egehan Özkan ALAKAŞ²

Geliş Tarihi (Received): 26.11.2023 - Kabul Tarihi (Accepted): 16.04.2024

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1396297

Öz

Sağlık uygulamalarındaki değişimler ve ilerlemeler sağlık hizmetlerinin sunumunda birçok yeniliği beraberinde getirmeye başlamıştır. Teşhis ve tedavi süreçlerindeki gelişmeler ile insanların bilinçlenmiş olmaları sağlık alanında değişime neden olmuştur. Türkiye’de ilk kez 2005 yılında sağlık hizmet standartlarının artırılması amacıyla sağlık politika ve ilkelerinin belirlenmesine yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmada akreditasyon ve kalite iyileştirme sürecinde yer alan bilgiler ışığında sağlık çalışanlarının etik davranışlarının tüketici bakış açısıyla incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada anket yöntemi uygulanmıştır. Uygulanan anketteki ölçek soruları amaç doğrultusunda uyarlanmıştır. Araştırma verileri 01.02. 2023- 30.06.2023 tarihleri arasında elde edilmiştir. Araştırmanın evrenini Çankaya İlçesindeki özel hastanelerden hizmet alan 447 hasta ve hasta yakınları oluşturmaktadır. Katılımcıların demografik özellikleri ile sağlık hizmeti alımları arasında farklılık olup olmadığı T-Testi ve Anova Testleri ile değerlendirilmiştir. Yapılan çalışma sonucunda katılımcıların demografik özellikleri ile hasta hakları, hasta geri bildirimleri, hizmete erişim, akılcı ilaç kullanımı ve hasta hizmetleri boyutlarında anlamlı farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca araştırma bulguları hastanelerin etik tutumları ile katılımcıların demografik özellikleri arasında farklılık olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Yönetim, Etik, Sağlık Kurumları, Özel Hastane, Hasta

Evaluation of Ethical Practices in Private Hospital Management from Consumer Perspective

Abstract

Changes and advances in health practices have started to bring many innovations in the provision of health services. Developments in diagnosis and treatment processes and people's awareness have led to changes in the field of health. For the first time in Turkey in 2005, studies were initiated to determine health policies and principles in order to increase health service standards. In this study, it is aimed to examine the ethical behaviours of healthcare professionals from a consumer perspective in the light of the information contained in the accreditation and quality improvement process. Survey method was applied in the research. The scale questions in the applied questionnaire were adapted for the purpose. Research data were obtained between 01.02.2023 and 30.06.2023. The population of the research consists of 447 patients and their relatives who receive services from private hospitals in Çankaya District. Whether there is a difference between the demographic characteristics of the participants and their health service purchases was evaluated by T-Test and Anova Tests. As a result of the study, it was concluded that there was a significant difference between the demographic characteristics of the participants and patient rights, patient feedback, access to service, rational drug use and patient services dimensions. In addition, research findings show that there is a difference between the ethical attitudes of hospitals and the demographic characteristics of the participants.

Key Words: Management, Ethics, Health Institutions, Private Hospital, Patient

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, aykut.ekiyor@hbvu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7718-9329.

² Dr. Öğr. Üyesi, OSTİM Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, Ankara/Türkiye, egehan.ozkan@ostimteknik.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6450-3892.

GİRİŞ

İnsan hayatında etik kavramı birçok alanda kendisini göstermekte, kaliteli iş ve yaşam süreçlerinin oluşturulmasında bireylere yön vermektedir. İnsan ilişkilerinin sık olduğu alanlarda ön plana çıkan etik kavramı bireylerin geçmiş deneyimlerinden elde ettikleri tecrübeleri, vicdan ve deneyimlerin ahlaki ve yasal kurallar çerçevesinde ortaya konulan değerlerin tümü olarak tanımlanmaktadır. İş hayatının her alanında kendine ait özellikleri ile ortaya çıkan etik kavramı çalışanların davranışlarının şekillenerek yön verilmesinde rol almaktadır. Etik kavramına yönelik ortaya çıkan farklı yaklaşımlar ve teoriler mesleki açıdan etik kavramının değerlendirilmesini beraberinde getirmiştir.

Sağlık sektörü, insan hayatının vazgeçilmez bir parçası olduğundan, etik değerlere uygun davranışlar çerçevesinde uygulamaların gerçekleştirilmesi önem taşımaktadır. Tıp ve sağlık kurumlarının tutumları, sağlık etiği prensipleri doğrultusunda değerlendirilmelidir.

Teknolojinin tıp alanındaki ilerlemeleri, sağlık hizmetlerinde fiziksel ve işlevsel olarak büyük ölçüde değişiklik yaşanmasına neden olmuştur. Hasta bakımı kalitesinin yükseltilmesi, güvenli bir sağlık ortamının oluşturulması ve tedavi ihtiyacı olan kişilere hızlı hizmet sunulması her zamankinden daha kritik bir hal almaya başlamıştır (Sağlıkta Akreditasyon Setleri, 2015).

Tıp etiği, sağlık tutumlarının değerlendirilerek karar verilmesini ifade etmektedir. Hekimlik, farklılık gösteren hastalara hizmet sunarken profesyonel bir meslek olarak kabul edilmektedir. Sağlık etiğinde, mesleki açıdan yapılması ve yapılmaması gerekenler belirlenmektedir (Akça, 2009).

Teknolojideki yaşanan hızlı gelişmeler tanı, tedavi ve bakım uygulamalarında sağlık hizmeti sağlayıcılarının yaşadığı etik ihlalleri de beraberinde getirmektedir. Etik sorunların tanımlanabilmesi için hasta, hasta yakınları ve sağlık personelleri sağlık personelleri tarafından etik duyarlılığın varlığı önem taşımaktadır. Sağlık etiği çalışmalarının hasta ve hasta yakınları açısından farkındalıklarının ortaya konulmasının önem taşıyacağı düşünülmektedir. Adil ve insana saygılı bir şekilde sağlık hizmetinin sunulmasını sağlamak amacıyla gerçekleştirilen sağlık etiği çalışmalarının hastaların haklarına saygı duyulması, mahremiyetinin korunması ve tıbbi kararların adil bir şekilde alınması prensiplerine odaklanmaktadır. Ayrıca bilimsel araştırmaların ve yeni tedavi yöntemlerinin geliştirilmesi sırasında da etik kurallara uygun hareket edilmesi sağlık etiğinin önemli bir alanını oluşturmaktadır. Sağlık çalışanlarının, hastaların ve toplumun çıkarlarını gözeterek, daha sürdürülebilir bir sağlık sisteminin oluşturulmasına katkıda bulunabilir. Bu nedenle her geçen gün önemi ciddi olarak artan sağlık etiği alanındaki çalışmalar, sağlık hizmetlerinin kalitesini yükseltmek ve toplum sağlığını koruyabilmek için temel bir rol oynamaktadır. Bu kapsamda ilgili çalışmada Sağlık Bakanlığı'nın akreditasyon kriterlerindeki boyutlar çerçevesinde hastane yönetimi ve sağlık çalışanlarının etik davranışlarının hizmet alıcılar tarafından değerlendirmeleri incelenmeye çalışılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

İnsanın oluşturduğu değerler bütünü olarak ifade edilen etik kavramının literatürde pek çok tanımına rastlamak mümkündür. Yunanca Ethos kelimesinden türetilmiş olan etik kavramı toplumun belirli bir düzen içerisinde yaşayabilmesine imkân sağlayan kavramlar arasında yer almaktadır. Bilgi, bilinç ve anlayışın yanı sıra esnek yaklaşıma yer verilen tutum ve ahlaki kurallar ile iç içe geliştirilmelidir (Babadağ, 2010). Etik kurallar doğru veya yanlış kabul edilen davranışlar doğrultusunda neyin doğru neyin yanlış olduğunun belirlendiği çerçeveyi ortaya koymaktadır (Kulju ve diğerleri, 2013).

Etik, toplumdaki tüm bireyleri etkileyen eylem ve sonuçların yer aldığı düşünme süreçleri üzerinde etkili olan bir kavramdır. Bu nedenle etik kurallar geçmişten günümüze ve gelecekte toplumdaki bireylerin davranışlarının değerlendirilmesinde kabul edilen evrensel ilkeler olarak kabul edilebilir (Oğuzhan ve diğerleri, 2019).

Davranış kalıplarını belirleyen etik kavramı belirli sistem olarak kabul edilip, felsefi açıdan belirlenen akıma, belirli dine, mesleğe veya kültüre ait oluşturulan ilkelerin bütününe ele alan sistem olarak kabul edilmektedir (Barkow, 2000). Etik, bireylerin ilişkilerine bağlı olarak edindiği değerleri korumaya yönelik edindiği kazanımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu değerler etik ilişkiler çerçevesinde oluşturulan belirli faaliyet ve yaşam olanakları olarak kabul edilmektedir (Kuçuradi, 2011).

Etik kavramı, meta, uygulamalı ve normatif etik olmak üzere üç kategoride incelenmektedir. Etik ilkelerin nerenden geldiği ne anlam ifade ettiği meta etiğin araştırma alanına girerken, kürtaj, hayvan hakları, çevresel konular gibi alanlarda uygulamalı etik çerçevesinde incelenmektedir (Cevzici, 1997). Normatif etik ahlaki açıdan neyin doğru, yanlış, iyi veya kötü olduğunu inceleyen etik alanı olarak karşımıza çıkmaktadır (Arslan, 2001). Normatif etik kuramlarının farklı alanlara uygulanmasına bağlı olarak gelişim göstermesi uygulamalı etiğin zamanla alt dallara ayrılmasına ve meslek etiğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Belirli bir mesleğin gereklilikleri yerine getirilirken yapılması gereken davranış, kurallar ve tutumlar olarak ifade edilen meslek etiği kavramı ile meslek grupları için belirlenen ilkelerin varlığı söz konusu olmaktadır. Siyaset etiği, hukuk etiği, medya etiği, sağlık etiği gibi örnekleri artırmak mümkün olmaktadır. (Erdem ve diğerleri, 2014; Lamberton ve Minor-Evans; 2009). Sağlık alanına yönelik kural ve ilkelerin yer aldığı, bioetik, sağlık veya tıp etiği olarak ifade edilen ve tıbbi alanda fikir yaklaşımlarının yer aldığı etik boyutunun olduğu görülmektedir. Tıbbi değerlere yönelik çatışmaların incelendiği tıp etiğinin biyoetiğin alt dalları arasında yer aldığı ve “tıp etiği”, “sağlık etiği”, “tıbbi biyoetik”, “klinik etik”, “klinik biyoetik” alt boyutlarının biyoetik alanında yer aldığı kabul edilmektedir (Ülman, 2010). Yapılan çalışmalarda tıp etiği ve sağlık etiği kavramlarının birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu iki kavram sağlık hizmetleri sunumunu ahlaki davranışlar temeline dayandırarak, sağlık çalışanlarına emanet edilen insan sağlığının değerinin farkında olunmasına yönelik hizmetin sunumunda hassasiyet gösterilmesini temel almaktadır (Yüksel, 2012).

Sağlık alanında görev alan tüm aktörlerle birlikte hastalar, hasta yakınları, sağlıkla ilgili çeşitli

topluluklar ve tüm sağlık sistemlerinin sağlık etiği kapsamında yer aldığı görülmektedir. (Kırılmaz ve Kırılmaz, 2014). İnsan haklarının temelinde saygı görme, saygı gösterme, güvenli yaşam, sağlık hizmetine ihtiyaç duyan bireylere insanca davranılması ve insan haklarının korunmasına yönelik etik değerler yer almaktadır (Tatlı, 2018).

Hasta Hakları Yönetmeliği hasta haklarını (mahremiyet, rıza, bilgilerin gizliliği ve benzeri) koruma altına almaktadır. Anons (1998) gerçekleştirmiş olduğu çalışmada hastaların alacakları tedaviye ilişkin bilgi sahibi olmaları, yapılan işlemlere yönelik gizliliğin sağlanması ve bireye tedaviyi kabul/reddetme hakkının tanınması gibi ilkelere yer verilmiştir.

İlke ve kuralların tanımlanmasına yönelik çalışmaların son dönemde sağlık alanında yaygın hale gelmeye başladığı görülmekte olup, ilgili çalışmaların Hipokrat'a kadar uzandığı bilinmektedir. Pervical (1803) yapmış olduğu çalışmada sağlık etiğine yönelik ilkeleri yazılı hale getirmiş ve bu çalışmaya bağlı olarak 1847'de Amerikan Tıp Birliği tarafından etik ilkelere yönelik çalışma yapılmıştır (Çobanoğlu, 2009).

Günümüzde sağlık etiğine yönelik pek çok ilkeden bahsedilse de evrensel anlamda yararlılık, zarar vermeme, özerkliğe saygı, adalet ve eşitlik ilkelerinin yer aldığı görülmektedir. Yararlı olma ilkesi, hasta için en iyi olan seçenek ne ise onun uygulanmasını ifade etmektedir. Buradan da anlaşılacağı gibi sağlık hizmeti sunucularının hasta için en iyi seçeneğin ne olacağından emin olmaları oldukça önem taşımaktadır. Hastanın seçimi ve tedavinin gerektirdikleri zaman zaman birbirine uymayarak özerliğe saygı duyma ilkesi ile yararlılık ilkesi karşı karşıya gelse de sağlık çalışanlarının hasta ile kuracakları güvene dayalı iletişim ile bu durum çözülmeye çalışılmaktadır (Beauchamp ve Childress 1994). Zarar vermeme ilkesi sağlık hizmeti sunucularının, sağlığını kaybetmiş bireylerin eski sağlığına kavuşması ya da yaşam kalitesinin yükseltilmesi amaçlanmıştır. Hastaya sunulan tedavi ve bakım süreçlerinde hastaya zarar vermeme ilkesini göz önünde bulundurulması öncelikli sırada yer almaktadır. Hastaya zarar vermeden uygulama ve müdahalelerde bulunulmasını ifade etmek olup, hastaya zarar vermeden sağlığına kavuşmasını sağlayabilmektir (Beauchamp ve Childress1994). Özerkliğe saygı ilkesi bireyin kimseye bağlı olmadan, herkesten bağımsız olarak düşünerek karar verebilmesi bu doğrultuda bireyin bağımsız davranışta bulunabilmesini ifade etmekte olup, temelinde mahremiyetin sağlanması ve hastanın tedavi sürecinde doğru kararlar verebilmesi amacıyla sağlık çalışanları ile doğru iletişimin kurulabilmesi yer almaktadır (Elçioğlu ve Kırımlıoğlu, 2003:28). Ayrıca adalet ve eşitlik ilkesi ile tıbbi kaynakların gereksinimlere göre hastalara eşit ve adil sağlık hizmetlerinin sunulmasına yönelik dağıtım amaçlanmıştır (Young,2007).

Sağlık alanında etik süreçlerin temelinde hasta kavramının yer alması, verilecek kararların her aşamasının hastayı doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir. Bu sebeple hasta için daima en iyi olanı seçmek ya da oluşan problemler karşısında daha hızlı çözüm üretebilmek amacıyla uzlaşmayı sağlayabilmek güçleşebilmektedir (Williams, 2005).

Sağlık sektörü, insan hayatının temelini oluşturduğu için yeni uygulamalar geliştirmek önem taşımaktadır. Teknoloji, tıbbi alanı etkileyerek hastaların hızlı ve kaliteli sağlık hizmetine erişimini artırmakta bu nedenle hastane işleyişini etkileyen teknolojik yeniliklere ihtiyaç duyulmaktadır. Genel olarak, hasta bakım kalitesini artırmak, güvenli sağlık hizmetleri sunmak, riskleri en aza indirmek ve hasta bilgilerini güvende tutmak için akreditasyon sistemi ve kalite hedeflerinin belirlenmesi gerekmektedir (Sur ve diğerleri, 2009).

Kalite hedefleri etik ilkeler çerçevesinde hakkaniyet, hasta odaklılık, hasta güvenliği, uygunluk, zamanlılık gibi konular üzerinde durmakta olup, sağlık kurumlarında etik şekilde hareket edilmesini, personelin hastalara karşı sorumlulukların bilinçli, duyarlı ve pratik bir şekilde anlaşılmasını gerekli kılmıştır (Weber, 2001).

Sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesine yönelik gerçekleştirilen Sağlıkta Akreditasyon ve Dünya Sağlık Örgütü hasta hedefleri çalışmaları çerçevesinde hastanelerin sundukları hizmetlerin belirlenen kalite hedefleri düzeyinde sunulması önem taşımaktadır (Sağlıkta Akreditasyon Standartları, 2015).

Akreditasyon, sağlık kurumlarının belirli standartlara uygunluğunun bağımsız bir dış değerlendirme ile onaylandığı bir süreçtir ve hem kamu hem de özel kurumlar için yaygın olarak kullanılan bir araçtır (Rooney- Vanostenberg 1999). Türkiye Sağlık Hizmetleri Kalite ve Akreditasyon Enstitüsü (TÜSKA) tarafından tanımlandığı şekliyle akreditasyon, sağlık kurumlarının kalite, etkinlik ve verimliliğini artırmayı amaçlayan, belirlenmiş standartlara uygunluğun etkili bir kurum tarafından değerlendirilerek onaylanmasını içeren bir program olup, genellikle gönüllülük esasına ve uluslararası kabul görmüş ilkelere dayanmaktadır (TÜSKA, 2023). Akreditasyon, sağlık kuruluşlarının belirli standartlara uygun hizmet sunarak hizmet kalitesini güvence altına almayı amaçlamaktadır (Shaw, 2004). Türkiye’de Sağlık Hizmetleri Kalite ve Akreditasyon Enstitüsü (TÜSKA) tarafından yürütülen akreditasyon çalışmaları ile sağlık kurumlarının akreditasyon süreçlerine yön vermek için sağlıkta akreditasyon standartları belirlenmektedir. Bu standartlar arasında Sağlıkta Standartları (SAS) Hastane, SAS Ağız ve Diş Sağlığı Merkezleri (ADSM), SAS Diyaliz ve SAS Laboratuvar yer almaktadır (Cengiz, 2018; SAS, 2015).

Literatürde akreditasyon süreçlerine yer verilerek yapılan araştırmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Ancak her geçen gün akreditasyon süreçlerine yönelik çalışmaların sağlık kurumlarında daha da önemli hale geldiği görülmektedir. Shaw ve diğerleri (2013) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, sağlık kurumu yöneticileri ile sağlıkta akreditasyon kuruluşlarının etkisi incelenmiştir. Sağlıkta kalite iyileştirmeye yönelik uluslararası uygulamaların giderek daha güçlendiği, bu süreçte akreditasyon kuruluşlarının geleneksel sistemlerin kullanımından kaynaklanan zorluklarla karşılaştığı ve bu engellerin aşılması için akreditasyon kuruluşlarının standartları geliştirme çabalarına girmesi gerektiği sonucu üzerinde durmuşlardır. Ayrıca kurum ve kuruluşların, akreditasyon sürecini daha verimli hale getirebilmeleri için engel teşkil eden standartları tanımlayıp, gerekli düzenlemeleri yaparak

iyileştirilebileceklerini ifade etmişlerdir.

Boyd ve arkadaşları (2018) akreditasyon kurumlarının denetim üyelerinin hastane denetimlerinde karşılaştıkları zorluklara odaklanmıştır. Araştırma, bu denetimlerin hastaneler üzerinde baskı yarattığını ve bu baskı sonucunda hastanelerin kendi çalışma standartlarını yükseltmek zorunda kaldıklarını, bu sayede sağlık sektöründeki kalitenin arttığını ortaya koymuştur. Ayrıca, denetimlerin uzun vadeli ve zahmetli bir süreç olduğunu, bu denetimleri gerçekleştirecek ekiplerin yüksek niteliklere sahip olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu yapılan denetimlerin hem denetleyen kişiyi hem de kurumu geliştirdiğini vurgulamışlardır.

Demirbilek ve Çolak (2008), kalitenin hastaneler üzerine etkisinin sonuçlarının değerlendirildiği çalışmada kaliteyi artırmaya yönelik çalışmaların desteklenmesi gerektiği sonucuna ulaşmışlardır.

Akar ve diğerleri (2015) Ankara ilindeki Sağlık Bakanlığına bağlı hastane yöneticileri ve kalite direktörlerinin kalite yönetimine ilişkin algılarını değerlendirdikleri çalışmada idari kadro içerisinde yer alan kişilerin çoğunluğunun kalite eğitimi almadığını ancak kalite çalışmalarının hastane içerisindeki çalışanların tümünün dahil edilmesinin verimin ve müşteri memnuniyetinin artırılması üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Maimaitireyimu ve Arslanoğlu (2019), kalite direktörlerinin SAS'a olan düşüncelerinin belirlenmesi yönünde gerçekleştirdikleri çalışmada sağlık kurumlarının iyileştirilmesinde etkili bir uygulama olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Akreditasyon ve kalitenin uygulanmasıyla birlikte hastanelerdeki müşteri memnuniyetinin yanında hizmet kalitelerinde de iyileşmelerin gözlemlendiğini, ilgili standartların sağlık çalışanları tarafından benimsenmesine bağlı olarak akreditasyon ve kalite işlemlerindeki verimin artacağı üzerinde durmuşlardır.

Yorulmaz ve Pirol (2019), kurumdaki kalite çalışmalarının, sağlık çalışanlarını büyük oranda etkilediği üzerinde durmuşlardır. Ayrıca kurumda verilecek olan eğitimlerin sağlık çalışanlarının kalite algılarını olumlu yönde etkileyeceği sonucuna ulaşmışlardır.

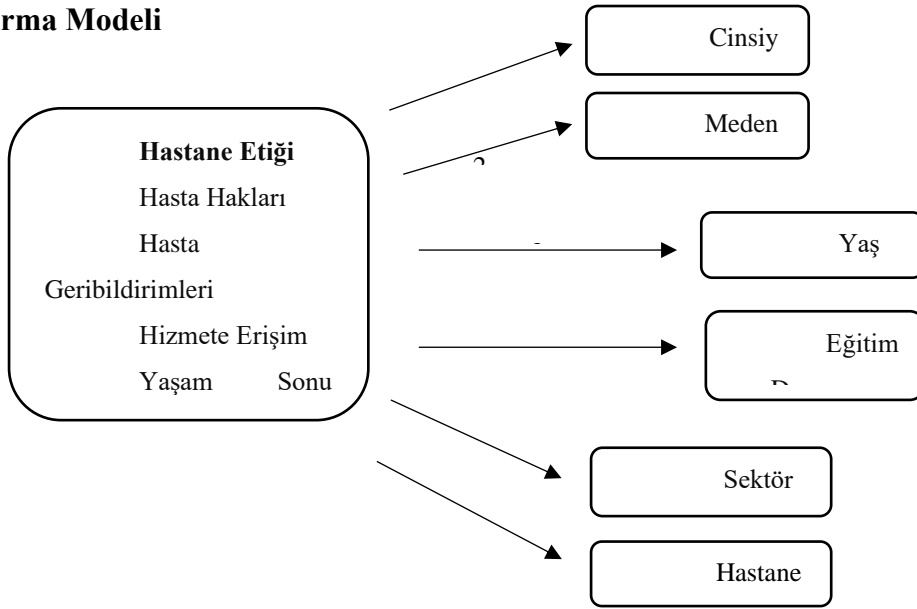
Yapılan çalışmalar sağlık kurumlarında yer verilen akreditasyon süreçlerinin ile etik uygulamaların sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Akreditasyon ve kalite uygulamaları, hastanelerde sunulan hizmetin belirli standartlar çerçevesinde uygulanmasını destekler niteliktedir. Bu standartlar; hastaların güvenliği, mahremiyet gizliliği, adil hizmet sunumunu ve hizmetten eşit şekilde yararlanabilmelerini düzenleyecek etik ilkeleri içerisinde barındırmaktadır. Sağlık kurumlarının, akreditasyon süreçlerine uyum sağlayarak hareket etmeleri; etik ilkeleri de gözetmeleri konusunda onları teşvik ederek, hizmet sunumundaki iyileştirmelerin de belirlenmesine yardımcı olabilecektir. Ayrıca hasta haklarının korunması, hasta geri bildirimlerinin dikkate alınması, hizmete erişim, yaşam sonu hizmetlerin doğru uygulanması, akılcı ilaç kullanımı, hasta hizmetlerinin sunumunda etik olmayan alanların belirlenerek düzeltilmesine yönelik denetim mekanizmalarının oluşturulmasına da katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu nedenle akreditasyon ve kalite çalışmaları çerçevesinde sağlık

kurumlarının hizmet sunumlarında etik ve hasta odaklı hareket etmeleri hastaların haklarının korunarak, güvenilir bir sağlık sisteminin oluşturulmasında önem taşımaktadır.

2. Araştırma Amacı ve Yöntemi

Bu araştırmada Sağlıkta Akreditasyon Standartları (SAS) Hastane Seti çalışmaları kapsamında belirlenen boyutlar çerçevesinde hastane yönetimi ve sağlık çalışanlarının etik davranışlarının hizmet alıcıları tarafından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın problem sorusu “hastaların hastane seçimlerinde demografik özellikleri etik algılarını olumlu yönde pozitif etkilemektedir midir?” şeklinde belirlenmiştir. Sağlıkta Akreditasyon Standartlarında kapsamında ilgili çalışma da hasta deneyimi, hasta geribildirimleri, hizmete erişim, yaşam sonu hizmetler, sağlık hizmetleri, hasta bakımı boyutlarına yer verilmiştir. Araştırma verileri iki bölüm ve 37 sorudan oluşan anket yönetimi kullanılarak elde edilmiştir. Birinci bölümde 15 sorudan oluşan demografik özellikler ikinci bölümde ise 22 sorudan oluşan ölçek soruları yer almaktadır. Araştırma Çankaya İlçesinde bulunan özel hastanelerden hizmet alan hastalar ile sınırlandırılmış ve 01.02. 2023-30.06.2023 tarihleri arasında 447 hizmet alıcısına ulaşılmıştır. Araştırmanın modeli aşağıdaki şekilde belirlenmiştir.

2.1. Araştırma Modeli

Araştırma modelinden de anlaşılacağı üzere sağlık hizmeti alan katılımcıların demografik özelliklerine göre hastane yönetimi ve sağlık çalışanlarının etik davranış algılarında farklılık olup olmadığının değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Araştırma modelinde yer alan değişkenlerin ölçümünde T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlıkta Akreditasyon Standartları (SAS) Hastane Setinde yer verilen boyutlar ve bu boyutlara ilişkin ifadeler kullanılmıştır.

Hasta Hakları Boyutu: Hastanelerin sağladığı hizmetlerde, hastanın ve hasta yakınlarının haklarının korunması amacıyla, hizmetlerin ve süreçlerin bu hedefe yönelik olarak düzenlenmesini sağlamayı amaçlamaktadır.

Hasta Geri Bildirimleri: Hastalardan elde edilen geri bildirimlerin düzenli bir biçimde toplanmasını ve bu geri bildirimlere dayalı olarak gerekli geliştirmelerin yapılmasını hedeflenmektedir.

Hizmete Erişim: Hastanenin, hastaların sunulan hizmetlere zamanında, etkili ve yeterli bir şekilde erişimini temin etmek amacıyla alması gereken önlemleri önceden hayata geçirerek, hizmetlere ulaşımı sağlama sürecini ifade etmektedir.

Yaşam Sonu Hizmetler: Hastanın yaşamının sona ermesi durumunda, hastane tarafından hastaya ve hasta yakınına sunulması gereken hizmetlerin türü ve bu hizmetlerin niteliği hakkında belirlemelerin yapılmasını açıklamaktadır.

Akılcı İlaç Kullanımı: İlaç kullanımında ortaya çıkabilecek risklerin en az düzeye indirilmesine yönelik uygulamaları içermektedir.

Hasta Hizmetleri: Hastane hizmeti alan her hasta için, aynı kalitede bakım hizmetinin sunulmasını kapsamaktadır.

Ölçek çalışması referans gösterilen çalışmadan alınarak, belirlenen boyutlar ve bu boyutlara ait ifadeler tekrar düzenlenmiş alanında uzman kişilerden geri bildirimler alınmıştır. Elde edilen geribildirimler sonucunda ifadeler üzerinde tekrar düzenlemeler gerçekleştirilerek çalışmaya uyarlama işlemi tamamlanmıştır.

Uyarlanmış ölçek ifadelerinin çevrimiçi ortamda ön test çalışması için 200 katılımcıya uygulanmıştır. Ön test verilerinin analizi SPSS v.22 programı ile gerçekleştirilmiş olup, istatistiksel analiz yöntemleri ile çalışmada kullanılacak ölçeğin güvenilirlik ve faktör analizi yapılmıştır. Araştırmanın güvenilirliğine ilişkin bulguya ulaşmak için katılımcılara uygulanan 37 önermeye Cronbach's Alpha değerleri hesaplanmıştır. Analiz sonucunda araştırma ölçeğinin Cronbach's Alpha değeri 0,942 olarak elde edilmiştir. Araştırmanın güvenilirliğine ilişkin bulguya ulaşmak için katılımcılara belirlenen son ölçek ifadeleri uygulanan 22 önermeye Cronbach's Alpha değerleri hesaplanmıştır. Analiz sonucunda önermelerin Cronbach's Alpha değerinin 0,884 olduğu belirlenmiştir. Bu değer, araştırmanın güvenilir olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: Araştırma Değişkenlerinin Faktör Analizi

Değişkenler	Faktör Yükleri	KMO
		0,813
Hasta Etiği		0,859
Hasta Hakları		0,902
<i>Hasta Hakları 1</i>	0,634	
<i>Hasta Hakları 2</i>	0,619	
<i>Hasta Hakları 3</i>	0,715	
<i>Hasta Hakları 4</i>	-	
<i>Hasta Hakları 5</i>	0,555	
<i>Hasta Hakları 6</i>	-	
<i>Hasta Hakları 7</i>	0,554	
<i>Hasta Hakları 8</i>	0,658	
<i>Hasta Hakları 9</i>	0,568	
<i>Hasta Hakları 10</i>	0,619	

<i>Hasta Hakları 11</i>	0,457	
<i>Hasta Hakları 12</i>	-	
<i>Hasta Geribildirimleri</i>		0,933
<i>Hasta Geribildirimleri 1</i>	0,637	
<i>Hasta Geribildirimleri 2</i>	0,717	
<i>Hasta Geribildirimleri 3</i>	0,710	
<i>Hizmete Erişim</i>		0,913
<i>Hizmete Erişim 1</i>	0,646	
<i>Hizmete Erişim 2</i>	0,591	
<i>Hizmete Erişim 3</i>	0,661	
<i>Hizmete Erişim 4</i>	0,724	
<i>Hizmete Erişim 5</i>	0,757	
<i>İlaç Yönetimi</i>		0,889
<i>İlaç Yönetimi 1</i>	0,568	
<i>İlaç Yönetimi 2</i>	0,699	
<i>İlaç Yönetimi 3</i>	0,642	
<i>Hasta Bakımı</i>		0,863
<i>Hasta Bakımı 1</i>	0,448	
<i>Hasta Bakımı 2</i>	0,629	
<i>Hasta Bakımı 3</i>	0,617	
<i>Hasta Bakımı 4</i>	0,459	
<i>Hasta Bakımı 5</i>	0,545	
<i>Hasta Bakımı 6</i>	0,453	
<i>Hasta Bakımı 7</i>	-	
<i>Hasta Bakımı 8</i>	-	
<i>Hasta Bakımı 9</i>	-	
<i>Hasta Bakımı 10</i>	-	
<i>Hasta Bakımı 11</i>	-	

Çalışma kapsamında elde edilen ön test verilerine uygulanan Kayser Meyer Olkin (KMO) ve Barlett's testlerinden anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Ölçeklere ilişkin KMO değerleri asgari olması gereken değer olan 0,50'nin üzerinde olmasına bağlı olarak ölçekler ana test yapılmasına uygun kabul edilmektedir (Sharma, 1996). Barlett's testi sonuçları da $p < 0,001$ olması sebebiyle istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir. Çalışmada ölçek maddelerinin faktör yükü değerleri için alt sınırı 0,50 olarak kabul edilmiştir (Churchill, 1979). Gerçekleştirilen analizler kapsamında araştırma modelinde yer alan Hasta Hakları boyutunun 4'üncü, 6'ncı ve 12'nci maddesinin ilgili faktör yüklenmemesi ve 11'inci ifadenin faktör yükünün 0,50'nin altında kalması sebebiyle, Hasta bakımı boyutunda yer alan 7'inci, 8'inci, 9'uncu, 10'uncu ve 11'inci ifadenin ilgili faktöre yüklenmemesi ve 1'inci, 2'inci ve 4'üncü ifadelerin de 0,50'nin altında kalması ve araştırma modelinde belirtilen yaşam sonu hizmetler boyutuna ait ifadelerin faktöre yüklenmemesi sebebiyle ilgili ifadeler ana test kapsamında kullanılacak olan anket çalışmasından çıkarılmıştır.

2.2. Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmada test edilecek hipotezler aşağıdaki şekilde belirlenmiştir.

H₁: Hastane tercihinde hastanenin etik tutumu cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_{1a}: Hastane seçiminde hasta hakları cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_{1b}: Hastane seçiminde hasta geri bildirimleri cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_{1c}: Hastane seçiminde hizmete erişim cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_{1d}: Hastane seçiminde akılcı ilaç kullanımını cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_{1e}: Hastane seçiminde hasta hizmetleri cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H₂: Hastane seçiminde hastanenin etik tutumu medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

H_{2a}: Hastane seçiminde hasta deneyimleri medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

H_{2b}: Hastane seçiminde hasta geri bildirimleri medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

H_{2c}: Hastane seçiminde hizmete erişim medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

H_{2d}: Hastane seçiminde akılcı ilaç kullanımını medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

H_{2e}: Hastane seçiminde hasta hizmetleri medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

H₃: Hastane seçiminde, hastanenin etik tutumu yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_{3a}: Hastane seçiminde hasta hakları yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_{3b}: Hastane seçiminde hasta geri bildirimleri yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_{3c}: Hastane seçiminde hizmete erişim yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_{3d}: Hastane seçiminde akılcı ilaç kullanımını yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_{3e}: Hastane seçiminde hasta hizmetleri yaşa göre farklılık göstermektedir.

H₄: Hastane seçiminde hastanenin etik tutumu eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H_{4a}: Hastane seçiminde hasta hakları eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H_{4b}: Hastane seçiminde hasta geri bildirimleri eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H_{4c}: Hastane seçiminde hizmete erişim eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H_{4d}: Hastane seçiminde akılcı ilaç kullanımını eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H_{4e}: Hastane seçiminde hasta hizmetleri eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H₅: Hastane seçiminde hastane etik tutumu çalışılan sektöre göre farklılık göstermektedir.

H_{5a}: Hastane seçiminde hasta hakları çalıştığı sektöre göre farklılık göstermektedir.

H_{5b}: Hastane seçiminde hasta geri bildirimleri çalıştığı sektöre göre farklılık göstermektedir.

H_{5c}: Hastane seçiminde hizmete erişim çalıştığı sektöre göre farklılık göstermektedir.

H_{5d}: Hastane seçiminde akılcı ilaç kullanımını çalıştığı sektöre göre farklılık göstermektedir.

H_{5e}: Hastane seçiminde hasta hizmetleri çalıştığı sektöre göre farklılık göstermektedir.

H₆: Hastane seçimi hastanenin etik tutumunda olmasına göre farklılık göstermektedir.

H_{6a}: Hastane seçimi hasta haklarına göre farklılık göstermektedir.

H_{6b}: Hastane seçimi hasta geri bildirimlerine göre farklılık göstermektedir.

H_{6c}: Hastane seçimi hizmete erişime göre farklılık göstermektedir.

H_{6d}: Hastane seçimi ilaç kullanımına göre farklılık göstermektedir.

H_{6e}: Hastane seçimi hasta hizmetlerine göre farklılık göstermektedir.

3. Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın bulgular bölümünde demografik özelliklere, değişken ortalamalarına ve araştırma hipotezlerine yönelik gerçekleştirilen analizlere yer verilmiştir. Farklılık analizlerinden hangisinin kullanılacağı belirlenirken öncelikle, çalışmanın alt boyutları olan hasta hakları, hasta geribildirimleri, hizmete erişim, yaşam sonu hizmetler, akılcı ilaç kullanımı, hasta bakımı değişkenlerinin normal dağılıp dağılmadığı incelenmiştir. Normal dağılım kontrolü için basıklık ve çarpıklık değerlerinin -2 ile +2 arasında olması beklenilmektedir. (George ve Mallery, 2010).

Tablo 2. Alt Boyutlarına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

		İstatistik
Hasta Hakları	Ortalama	3,5507
	Standart Sapma	,62953
	Çarpıklık	-,421
	Basıklık	,620
Hasta Geribildirimleri	Ortalama	3,1305
	Standart Sapma	,82235
	Çarpıklık	-,209
	Basıklık	-,044
Hizmet e Erişim	Ortalama	3,5235
	Standart Sapma	,74314
	Çarpıklık	-1,046
	Basıklık	1,725
Akılcı İlaç Kullanımı	Ortalama	3,5758
	Standart Sapma	,59235
	Çarpıklık	-,143
	Basıklık	,219
Hasta Bakımı	Ortalama	3,5758
	Standart Sapma	,59235
	Çarpıklık	-,143
	Basıklık	,219

Tablo 2.'de verilen değişkenlerin çarpıklık ve basıklık değerleri incelendiğinde normal dağıldığı görülmektedir. Buna bağlı çalışmada ANOVA ve T-Testi yapılmıştır.

3.1. Demografik Bulgular

Bu bölümde demografik bulgular yer verilmiştir. Demografik bulgular kapsamında katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim durumları, çalıştıkları sektör ve tercih ettikleri hastaneler incelenmiştir.

Araştırma bulgularına göre katılımcıların %35,8'inin erkek, %64,2'sinin kadın olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş aralıkları incelendiğinde %10,1'ünün 18-25 yaş, %34,7'sinin 26-35 yaş, %18,1'min 36-45 yaş, %26,8'nin 46-60 yaş, %10,3'ünün ise 61 yaş ve üzeri olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların eğitim durumları incelendiğinde %6,5'nin lise mezunu, %44,3'ünün ön lisans, %23,7'sinin lisans, %10,7'sinin ise doktora eğitimi aldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Çalıştıkları sektöre göre incelediğimizde %26,8'inin kamu çalışanı, %35,3'ünün özel sektör, %5,4'ünün serbest meslek, %7,2'sinin ev hanımı, %8,1'inin öğrenci ve %17,2'sinin ise çalışmadığı tespit edilmiştir. Son olarak

katılımcıların hastane tercihleri incelendiğinde %26,0'sının A Hastanesini, %26,5'inin B Hastanesini, %25,5'inin C Hastanesini, %22,1'inin D Hastanesini %4,9'unun E hastanesini, %8,7'sinin F hastanesini, %2,0'sinin ise G hastanesini tercih ettiği belirlenmiştir.

Tablo 3: İfadelerin Ortalamaları ve Standart Sapmaları

Değişkenler	Ort	Sta
	alama	ndart
	x	Sap
		ma
Hasta ve hasta yakınlarının haklarının korunması, uygulanması ve iyileştirilmesine yönelik yönetsel bir yapı bulunmaktadır.	3,45	.9824
Hastane sunduğu tüm hizmetler ile bu hizmetlere erişim ve bu hizmetlerin kalitesi hakkındaki bilgileri açıklamaktadır	3,31	1.051
Hasta ve hasta yakınları, hastaya sunulabilecek teşhis, tedavi, bakım hizmetleri hususunda doğru ve açık bir şekilde bilgilendirilmektedir.	3,42	1.035
Hastaya uygulanacak tıbbi işlemler öncesinde hasta doğru bir şekilde bilgilendirilmektedir.	3,63	.8405
Hastanın mahremiyetini sağlamaya yönelik her türlü tedbir alınmaktadır.	3,66	.9089
Araştırma ve deneysel çalışmalara katılım veya herhangi bir sebeple hastaya ait veri, bilgi ve materyallerin kullanımında hastanın rızası alınmaktadır.	3,39	.8910
Hasta güvenliğini olumsuz etkileyen olayların meydana gelmesi durumunda hasta ve hasta yakınlarına zamanında doğru bilgilendirme yapılmaktadır	3,47	.9456
Hizmet alınan tüm süreçlerde hasta saygı görmek ve özenli hizmet almaktadır.	3,50	.9815
Hastane tarafından başta şikâyetler olmak üzere tüm geri bildirimler kabul edilmektedir.	3,24	.9057
Hasta ve hasta yakınlarından gelen geri bildirimler zamanında ve adil bir şekilde sonuçlandırılmaktadır	3,08	.9506
Hastalar tarafından yapılan geri bildirimler hastane yönetimi tarafından değerlendirilmekte ve gerekli iyileştirmeler yapılmaktadır.	3,08	.9312
Hastanın hastaneye başvuru sürecinde ihtiyaç duyacağı her türlü bilgiye kolayca erişebilmektedir.	3,45	.9192
Hastanede hizmet sunulan tüm alanlar hastaların eşit olarak konforunu sağlayacak şekilde düzenlenmiştir.	3,25	1.026
Hastaların öncelik durumu (yaş, aciliyet, engellik vs.) gözönünde bulundurularak hizmet sunulmaktadır.	3,53	.9623
Hizmet sunumu süreçlerinde hastanın teşhis ve tedavisinin gecikmeden zamanında yapılmasına önem verilmektedir.	3,58	.8738
Taburcu sürecindeki hasta ve hasta yakınlarına kullanacakları ilaç, tedavi sonrasında dikkat edecekleri hususlar hakkında doğru bilgi verilmektedir.	3,78	.7499
Hastalara uygulanan ilaçlarla ilgili olarak bilgi verilmektedir	3,68	.7526
İlaçların uygulanması aşamalarında hasta güvenliğine yönelik tedbirler alınmaktadır.	3,72	.7812
Hasta taburcu olurken, tedavisinde yer alan ilaçların muhafazası ve güvenli kullanımı için hastaya doğru, anlaşılır bilgilendirme yapılmaktadır.	3,66	.8740
Hasta bakım planları çerçevesinde gerçekleştirilen işlemler eş zamanlı ve doğru olarak kayıt altına alınmaktadır.	3,66	.8089
Hastaya hizmet veren bakım ekibi hasta ve hasta yakınları ile pozitif iletişim kurmaktadır.	3,62	.9362
Hasta bakımı uygulamaları kapsamında, her türlü tedavi işlemleri doğru uygulanmaktadır.	3,59	.7962

Araştırmanın örneklemini oluşturan 447 katılımcının algılarının belirlenmesi amacıyla hazırlanan ölçekte yer alan 22 ifadeye ilişkin ortalamalar hesaplanmıştır.

Tablo 3'te yer alan "Taburcu sürecindeki hasta ve hasta yakınlarına kullanacakları ilaç, tedavi sonrasında dikkat edecekleri hususlar hakkında doğru bilgi verilmektedir" ifadesi 3,78 ile en fazla ortalamaya sahip iken, "Hasta ve hasta yakınlarından gelen geri bildirimler zamanında ve adil bir şekilde sonuçlandırılmaktadır" ve "Hastalar tarafından yapılan geri bildirimler hastane yönetimi tarafından değerlendirilmekte ve gerekli iyileştirmeler yapılmaktadır" ifadeleri 3,08 ortalama ile en düşük değeri almıştır.

3.2. Araştırma Hipotezlerinin Test Edilmesi

Bu bölümde hipotezleri test etmek amacı ile gerçekleştirilen T-Testleri ve Anova Testlerine ilişkin bulgular yer almaktadır.

Araştırmaya katılanların cinsiyet ve yaş gruplarına göre faktörleri algılamasında farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla T-Testleri gerçekleştirilmiştir. Tablolarda hasta hakları boyutu F1, hasta geribildirimleri boyutu F2, hizmete erişim boyutu F3, akılcı ilaç kullanımı boyutu F4, hasta hizmetleri boyutu F5, boyutu olarak ifade edilmiştir.

H₁: Hastane tercihinde hastanenin etik tutumu cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_{1a}: Hastane seçiminde hasta hakları cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_{1b}: Hastane seçiminde hasta geri bildirimleri cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_{1c}: Hastane seçiminde hizmete erişim cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_{1d}: Hastane seçiminde akılcı ilaç kullanımı cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

H_{1e}: Hastane seçiminde hasta hizmetleri cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

Tablo 4: Cinsiyet ile Etik Tutum Arasındaki T-Testi

Değişkenler		F1	F2	F3	F4	F5
Cinsi yet		x± ss	x± ss	x± ss	x± ss	x± ss
Erkek	60	3,48±,831	3,00±,811	3,57±,794	3,59±,849	3,71±,676
Kadın	87	3,45±,614	3,20±,827	3,49±,640	3,71±,594	3,55±,754
T-Testi		p=,725 (t=-,352)	p=,013 (t=2,486)	p=,234 (t=-1,191)	p=,100 (t=-1,652)	p=,020 (t=-2,326)
* Değişkenler arasında %95 anlamlılık düzeyinde farklılık vardır. * Değişkenler arasında %99 anlamlılık düzeyinde farklılık vardır.						

Katılımcıların cinsiyet durumlarına göre p<0,05 anlamlılık düzeyinde F1, F3 ve F4 anlamlı bir farklılaşma olduğu tespit edilmemiş olup, F2 ve F5 boyutlarında anlamlı bir farklılaşma görülmüştür. Bu değerler sonucunda H₍₁₎ ana hipotezi ve alt hipotezleri değerlendirilmiş olup, cinsiyet ve hastane etik tutumu arasında anlamlı farklılaşma bulunmamaktadır. Bu nedenle H₍₁₎ ana hipotezi reddedilmiştir. Alt hipotez test sonuçları ışığında ise H_(1b) ve H_(1e) hipotezlerinin kabul edildiği ancak H_(1a), H_(1c) ve H_(1d) hipotezlerinin desteklenmediği sonucuna ulaşılmıştır.

H₂: Hastane seçiminde hastanenin etik tutumu medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

H_{2a}: Hastane seçiminde hasta deneyimleri medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

H_{2b}: Hastane seçiminde hasta geri bildirimleri medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

H_{2c}: Hastane seçiminde hizmete erişim medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

H_{2d}: Hastane seçiminde akılcı ilaç kullanımını medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

H_{2e}: Hastane seçiminde hasta hizmetleri medeni duruma göre farklılık göstermektedir.

Tablo 5: Medeni Durum ile Etik Tutum Arasındaki T-Testi

Değişkenler		F1	F2	F3	F4	F5
Medeni Hal	n	x± ss	x± ss	x± ss	x± ss	x± ss
Evli	66	3,48±,674	3,19±,714	3,57±,583	3,71±,645	3,72±,611
Bekar	81	3,44±,735	3,05±,965	3,44±,925	3,60±,766	3,44±,854
T-Testi		p=,596 (t=530)	p=,109 (t=1,609)	p=,087 (t=1,718)	p=,107 (t=1,563)	p=,000 (t=3,693)
* Değişkenler arasında %95 anlamlılık düzeyinde farklılık vardır. ** Değişkenler arasında %99 anlamlılık düzeyinde farklılık vardır.						

Katılımcıların medeni durumları ile hastane etik tutumu arasındaki anlamlı farklılık incelendiğinde $p < 0,05$ anlamlılık düzeyinde **H_(2e)** hipotezi dışında farklılık olmadığı tespit edilmiştir. **H₍₂₎** hipotezi reddedilmiştir. Ana hipoteze bağlı oluşturulan alt hipotezlerden **H_(2e)** hipotezi kabul edilmiş olup, **H_(2a)**, **H_(2b)**, **H_(2c)** ve **H_(2d)** hipotezleri reddedilmiştir.

H₃: Hastane seçiminde, hastanenin etik tutumu yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_{3a}: Hastane seçiminde hasta hakları yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_{3b}: Hastane seçiminde hasta geri bildirimleri yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_{3c}: Hastane seçiminde hizmete erişim yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_{3d}: Hastane seçiminde akılcı ilaç kullanımını yaşa göre farklılık göstermektedir.

H_{3e}: Hastane seçiminde hasta hizmetleri yaşa göre farklılık göstermektedir.

Tablo 6: Yaş ile Etik Tutum Arasındaki Anova Testi

Değişkenler		F1	F2	F3	F4	F5
Yaş	n	x± ss	x± ss	x± ss	x± ss	x± ss
18-25 yaş	45	3,61±,828	3,14±,944	3,75±,820	3,63±,896	3,92±,568
26-35 yaş	155	3,40±,717	3,07±,975	3,48±,874	3,63±,766	3,42±,809
36-45 yaş	81	3,48±,449	3,13±,572	3,30±,703	3,62±,468	3,63±,630
56-60 yaş	120	3,60±,677	3,33±,674	3,62±,557	3,76±,693	3,81±,673
61 yaş ve üzeri	46	3,11±,793	2,79±,793	3,55±,573	3,68±,624	3,36±,662
Anova Testi		p=,001 (F=5,088)	p=,004 (F=3,874)	p=,008 (F= 3,518)	p=,548 (F=,766)	p=,000 (F=9,019)

Katılımcıların yaşlarına göre etik davranışlarının değerlendirilmelerinde $p < 0,05$ anlamlılık düzeyinde F4 dışında anlamlı bir farklılaşma görülmüştür. **H₍₃₎** ana hipotezi ile **H_(3a)**, **H_(3b)**, **H_(3c)** ve **H_(3e)** hipotezleri kabul edilmiş olup **H_(3d)** hipotezi reddedilmiştir.

H4: Hastane seçiminde hastanenin etik tutumu hastaların eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H_{4a}: Hastane seçiminde hasta hakları hastaların eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H_{4b}: Hastane seçiminde hasta geri bildirimleri eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H_{4c}: Hastane seçiminde hizmete erişim eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H_{4d}: Hastane seçiminde akılcı ilaç kullanımını eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

H_{4e}: Hastane seçiminde hasta hizmetleri eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.

Tablo 7: Eğitim ile Etik Tutum Arasındaki Anova Testi

Değişkenler		F1	F2	F3	F4	F5
Eğitim	N	x± ss	x± ss	x± ss	x± ss	x± ss
İlkokul	3	4,42±,000	4,66±,000	4,20±,000	4,00±,000	4,00±,000
Lise	63	3,65±,654	3,52±,598	3,60±,507	3,61±,650	3,74±,430
Önlisans	29	3,57±,914	3,41±1,100	3,50±,983	3,60±1,023	3,70±,692
Lisans	198	3,44±,565	2,98±797	3,58±613	3,66±,601	3,61±,616
Y.lisans	48	3,19±,683	3,28±645	3,86±522	3,95±,709	3,32±,966
Doktora	106	3,78±,898	2,99±861	3,19±959	3,61±,835	3,99±,858
Anova Testi		p=,000 (F=8,028)	p=,000 (F=8,195)	p=,000 (F=7,596)	p=,069 (F=2,063)	p=,000 (F=7,098)

Katılımcıların, eğitim durumlarına bakıldığında $p < 0,05$ anlamlılık düzeyinde anlamlı bir farklılaşma olduğu tespit edilmiştir. **H(4)** ana hipotezi ve ilgili hipoteze bağlı olarak oluşturulan alt hipotezlerden akılcı ilaç kullanımına ait **H(4d)** hipotezi reddedilmiştir. Fakat hasta hakları, hasta geri bildirimleri, hizmete erişim ve hastane seçimi ile eğitim arasında anlamlı farklılık olduğu gözlemlenmiştir. Buna bağlı olarak **H(4)**, **H(4a)**, **H(4b)**, **H(4c)**, ve **H(4e)** hipotezleri kabul edilmiştir.

H5: Hastane seçiminde hastane etik tutumu çalışılan sektöre göre farklılık göstermektedir.

H_{5a}: Hastane seçiminde hasta hakları çalıştığı sektöre göre farklılık göstermektedir.

H_{5b}: Hastane seçiminde hasta geri bildirimleri çalıştığı sektöre göre farklılık göstermektedir.

H_{5c}: Hastane seçiminde hizmete erişim çalıştığı sektöre göre farklılık göstermektedir.

H_{5d}: Hastane seçiminde akılcı ilaç kullanımını çalıştığı sektöre göre farklılık göstermektedir.

H_{5e}: Hastane seçiminde hasta hizmetleri çalıştığı sektöre göre farklılık göstermektedir.

Tablo 8: Sektör ile Etik Tutum Arasındaki Anova Testi

Değişkenler		F1	F2	F3	F4	F5
Sektör	N	x± ss	x± ss	x± ss	x± ss	x± ss

Kamu Çalışanı	120	3,26±,726	3,15±,815	3,35±,702	3,61±,634	3,63±,645
Özel Sektör	158	3,55±,737	3,14±,855	3,56±,852	3,67±,873	3,65±,866
Serbest	24	3,36±,597	3,08±,591	3,69±,445	3,62±,504	3,50±,450
Ev Hanımı	32	3,42±,549	3,28±,376	3,51±,525	3,57±,449	3,69±,450
Öğrenci	36	4,01±,536	3,36±1,096	3,92±,662	4,05±,598	3,99±,649
Çalışmıyor	77	3,38±,565	2,95±,821	3,45±,673	3,65±,501	3,31±,655
Anova Testi		p=,000 (F=6,907)	p=,177 (F=1,537)	p=,002 (F=3,970)	p=,003 (F=3,627)	p=,000 (F=5,314)

Katılımcıların çalıştıkları sektöre göre etik boyutlar değerlendirildiğinde hasta geri bildirimleri (F2) boyutu ile sektörler arasında anlamlı bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir. **H(5b)** hipotezi reddedilmiştir. Ancak hasta hakları, hizmete erişim, akılcı ilaç kullanımı ve hasta hizmetleri boyutları ile sektör arasında anlamlı bir fark tespit edilmesi sebebi ile **H(5)** ana hipotezi ve **H(5a)**, **H(5c)**, **H(5d)** ve **H(5e)** alt hipotezleri kabul edilmiştir.

H₆: Hastane seçimi hastanenin etik tutumda olmasına göre farklılık göstermektedir.

H_{6a}: Hastane seçimi hasta haklarına göre farklılık göstermektedir.

H_{6b}: Hastane seçimi hasta geri bildirimlerine göre farklılık göstermektedir.

H_{6c}: Hastane seçimi hizmete erişime göre farklılık göstermektedir.

H_{6d}: Hastane seçimi ilaç kullanımına göre farklılık göstermektedir.

H_{6e}: Hastane seçimi hasta hizmetlerine göre farklılık göstermektedir.

Tablo 9: Hastane Seçimi ile Etik Tutum Arasındaki Anova Testi

Değişkenler		F1	F2	F3	F4	F5
Hastane Seçimi	N	x± ss	x± ss	x± ss	x± ss	x± ss
A	87	3,44±,599	3,28±,629	3,57±,826	3,73±,472	3,76±,588
B	98	3,54±,829	2,98±1,011	3,54±,537	3,65±,955	3,79±,760
C	122	3,38±,584	3,12±,797	3,51±,756	3,59±,644	3,36±,875
D	78	3,47±,724	3,20±,769	3,52±,911	3,80±,505	3,72±,424
E	22	3,93±,801	3,40±,975	3,76±,559	3,90±,938	3,54±,839
F	39	3,25±,633	2,84±,652	3,21±,796	3,39±,581	3,38±,595
G	1	4,91±	5,00±	4,80±,	5,00±	5,00±
Anova Testi		p=,002 (F=2,629)	p=,004 (F=3,239)	p=,047 (F= 2,148)	p=,007 (F=3,757)	p=,000 (F=4,226)

Katılımcıların hizmet aldıkları hastane seçimi ile hastane yönetimi ve sağlık çalışanlarının etik davranışları arasında $p < 0,05$ anlamlılık düzeyinde anlamlı farklılaşma görülmüştür. **H(6)** ana hipotezi ve **H(6a)**, **H(6b)**, **H(6c)**, **H(6d)** ve **H(6e)** hipotezleri kabul edilmiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma, hastaların, tercih ettikleri hastanelerdeki etik davranışlarının belirlenmesi, hastaların bakım ve tedavileri sırasında hizmet aldıkları hastanelerin gereken prensipler çerçevesinde hizmetin değerlendirilmesine yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Hasta ve hasta yakınları için önemli olan saygı, adalet, dürüstlük, gizlilik ve mahremiyet gibi değerlerin korunmasına yönelik olarak hastanelerden almış oldukları hizmetler değerlendirilmiştir. Yapılan çalışma kapsamında katılımcıların hastane seçimindeki etik algıları “hasta hakları” “hasta geribildirimleri”, “hizmete erişim”, “akılcı ilaç yönetimi”, “hasta hizmetleri”, isminde beş başlık altındaki faktörlerde toplanmıştır.

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen analizler sonucuna bağlı olarak hastane seçimi ve demografik özellikler arasında farklılık olduğu görülmüştür. Katılımcıların cinsiyet durumlarına göre $p<0,05$ anlamlılık düzeyinde hasta geribildirimleri, hizmete erişim ve akılcı ilaç yönetimi boyutları ile farklılaşma olduğu tespit edilmemiş olup, hasta geribildirimleri ve hasta hizmetleri boyutlarında anlamlı bir farklılaşma görülmüştür. Katılımcıların medeni durumları ile hastane etik tutumu arasındaki anlamlı bir farklılığa ulaşılamamıştır. Ancak hasta hizmetleri boyutu ile medeni durum arasında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yine çalışmada yer alan katılımcıların çalıştıkları sektöre göre göre etik boyutlar değerlendirildiğinde hasta geri bildirimleri boyutu ile sektörler arasında anlamlı bir farklılaşma olmadığı görülmüştür. Ancak akılcı ilaç kullanımının cinsiyet, yaş, medeni durum ve eğitim ile arasında anlamlı bir farklılık olmaması dikkat çekmiştir. Bu kapsamda hasta ve hasta yakınlarına ilaç kullanımı açısından bilinçlendirilmelerine yönelik eğitim ya da bilgilendirme amaçlı çalışmaların artırılmasının uygun olabileceği düşünülmektedir.

Literatürde sağlıkla alanında etik ile ilgili yapılan çalışmalar yoğun olarak sağlık personellerinin etik duyarlılık düzeyleri üzerine gerçekleştirildiği görülmektedir.

Deshpande ve arkadaşları (2006) etik değerleri etkileyen faktörlere yönelik 203 hastane çalışanı üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada başarılı yöneticilerin etik davranışları, profesyonel etik eğitimi ve katılımcıların cinsiyetin etik davranışı önemli ölçüde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca hemşireler diğer çalışanlara kıyasla önemli ölçüde daha etik davrandığını vurgulamışlardır. Katılımcıların ırkının etik davranışı etkilemediği sonucuna ulaşmışlardır. Uğur (2011) hemşireler üzerinde yapmış olduğu çalışmada ise etik tutum ve davranışlar üzerinde yine cinsiyet faktörünün etkili olduğu üzerinde durmaktadır. Tazegün ve Çelebioğlu (2016) çalışmalarında cinsiyetin etik duyarlılık üzerinde anlamlı bir farkın bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışma sonuçlarına göre, geri bildirim ve hasta hizmetleri boyutlarının cinsiyete bağlı olarak farklılık gösterdiği belirtilmiştir. Bu katılımcıların cinsiyeti, geri bildirim verme ve hasta hizmetleriyle ilgili davranışlarında veya tutumlarında belirgin farklılıklara yol açmış olduğu söylenebilir. Yapılan çalışmalarda cinsiyete dayalı farklılıkların vurgulanması sağlık hizmetleri veya benzeri alanlarda cinsiyete dayalı eşitsizlikleri ele almak ve geliştirmeye yönelik çalışmalar açısından bir veri oluşturabileceği düşünülmektedir.

Yine Robertson (1996) ise bir yaşlılık araştırmasında psikiyatri koğuşunda, doktor ve hemşirelerin hasta özerkliğine saygı konusunda farklılık gösterdiği sonucuna ulaşmıştır. Hasta haklarına ve etik değerlere uygun sağlık hizmeti sunumu açısından özerkliğe saygı son derece önemlidir. Bu nedenle, bu farklılıkların anlaşılması ve ele alınması, daha etik bir yaklaşımı teşvik etmek ve hastaların haklarına saygı gösterilmesi açısından gerekli olduğu düşünülmektedir.

Eastman ve diğerleri (2001) hemşirelerin aksine, hekimlerin etik olmayan davranışlara karşıma olasılıklarının daha fazla olduğu ve bu durumun diğer tüketici endüstrilerinden farklı olarak sağlık hizmetleri, tüketicilerin yalnızca daha savunmasız olduğu değil, aynı zamanda ürün ve hizmetler hakkında daha az bilgi sahibi olmaları sebebi ile daha endişe verici olduğunu belirtmektedir. Son araştırmalar etik eğitiminin hastane çalışanlarının etik davranışları üzerinde önemli bir etkisi olduğu üzerinde durmaktadır (Deshpande ve ark. 2006). Sur ve arkadaşlarının (2009) yapmış olduğu sağlık hizmetlerinde etik araştırmasında hekimlerin hastalara iş ilişkilerinde ne ölçüde uygun davranış sergilediklerinin ölçüldüğü çalışmada katılımcıların %43'ünün hekimlerin para için hasta sağlığını ihmal ettiği, %47'sinin ekstra para aldıktan sonra hastalara daha iyi ve hızlı hizmet verdiklerini ve hekimlere hızlı bir şekilde ulaşabilmek için ilave ödeme yapma ihtiyacı hissettikleri sonucuna ulaşmışlardır. Özellikle tıp fakültesinin öğrencilerinin mezuniyet için bir etik dersi alması zorunlu olsa da sağlık çalışanlarının etik davranış sergilemeleri üzerinde yalnızca almış oldukları eğitimin yeterli olmadığı görülmektedir (Gordon ve Parsi, 2002). Cordeiro (2003) insan kaynakları açısından etik boyut ele alındığında, hastane yöneticileri, etik çalışanları aktif olarak işe alarak ve teşvik ederek işgücünün genel etik iklimini iyileştirilebilir çalışma ortamının sağlanabileceğine ulaşmıştır. Yine O Fallon ve Butterfield (2005) iş etiği üzerinde yapmış oldukları inceleme de ise etik ortamın oluşması ve iyileştirilmesinde tüm sağlık firmalarının etik kurallara sahip olması ve etik iş ve meslek standartları oluşturmaya yönelik davranışların sergilenmesi gerektiğini vurgulamışlardır. İşgücünün etik değerlere sahip olması ve bu değerlere uygun davranışların teşvik edilmesi, hasta bakımının kalitesini artırabilir ve sağlık hizmetlerinin etik bir çerçevede sunulmasına yardımcı olabilir. Ayrıca etik bir iş kültürünün oluşturulması ve sürdürülmesi, tüm sağlık firmaları için önemli olduğu düşünülmektedir. Bu durum sektördeki etik standartların yükseltilmesine ve hastaların haklarına saygı gösterilmesine katkıda bulunabilir.

Ayrıca literatürde yer alan çalışmalar etik davranış ve zekâ arasındaki ilişkinin ölçülmesine yönelik sonuçlara da dayandırıldığı görülmektedir. Deshpande (2009) yılındaki çalışmasında sağlık çalışanlarının etik davranışlarında duygusal zekanın pozitif etkiye sahip olduğuna ulaşmışlardır. Ayrıca kurum içinde siyasi bağlantıları bulunan hekimlerin ve hastane çalışanlarının daha az etik oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Şen ve diğerlerinin (2013) yılında kamu hastanelerinde başhekim ve başhemşirelerin duygusal zekâ ile etik muhakeme yeteneklerine yönelik gerçekleştirmiş olduğu çalışmada duygusal zekâ ve etik muhakeme yeteneğine sahip yöneticilerin performans üzerinde olumlu

etkilerinin olduğunu gözlemlemiştir. Bu çalışmalar, sağlık sektöründeki etik davranışları anlamak ve iyileştirmek için duygusal zekanın önemine işaret etmektedir. Aynı zamanda, organizasyon içi siyasi bağlantıların etik davranışları olumsuz etkileyebileceğini vurgulamaktadır. Duygusal zekanın yöneticilerin etik kararlarını etkilemesi, liderlik pozisyonlarında bulunan kişilerin duygusal zekalarını geliştirmelerinin önemini vurgulamaktadır.

Kördeve (2017) gerçekleştirmiş olduğu çalışmada ise özel sektör sağlık çalışanlarında etik tutum ve muhabirlik arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre özel sektör sağlık çalışanları arasında etik durumların açığa çıkarılmasının kabullenildiği sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan çalışmada katılımcıların çalışma durumları ve etik davranışlar arasındaki ilişki değerlendirildiğinde ise anlamlı ilişkinin bulunduğu görülmüştür. Yani iş durumu, işin türü, çalışma saatleri, çalışma koşulları, yönetim tarzı ve çalışanların iş memnuniyeti gibi faktörleri içerebilir. Örneğin, daha stresli veya baskı altındaki iş koşullarında çalışanlar, etik davranışlarına daha az özen gösterebilir ya da etik davranış algısı daha farklı şekillenebilir. Ayrıca, iş yerinde adaletsizlik veya işyeri politikalarının eksikliği gibi faktörler, etik davranışları değerlendirebilme konusunda farklılık yaratabilir.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda sağlık etiğinin, sağlık profesyonelleri ve biyobilim eğitiminin yanı sıra sağlık yönetimi, ekonomisi, halkın ve çevrenin sağlığı, sağlık hukuku, biyoteknoloji (örneğin genomik) programlarındaki müfredatta giderek daha fazla yer almaya başladığını ve etik çerçeveler genellikle eldeki etik konulara ve zorluklara göre uyarlanması gerektiği üzerinde durmuştur. Yapılan çalışma hizmeti alanlar tarafından hastanelerin etik tutumlarının değerlendirilmesine odaklanmıştır. Bu kapsam da cinsiyet, yaş, medeni durum, çalışma durumu ve sektöre göre hastanelerdeki etik tutum ve davranışların değerlendirilmesinde anlamlı bir farklılık olduğunu göstermiştir.

Sağlık etiği sağlık bakımının doğru yapılmasını ve doğru tedavi koşullarının sağlanmasını, hasta ve hasta yakınları ile doğru iletişimin kurulmasını gerekli kılmaktadır. Yapılan çalışmalar öncelikle hekimlerin tedavi kararlarında ikileme düşmelerinin, etik farkındalığın artırılması ve konu ile ilgili ihtiyaç duyulan alanlar üzerinde daha fazla durulması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Sağlık çalışanlarının ve yöneticilerinin kendilerinden beklenen ahlaki değerleri göz önünde bulundurarak karar alabilmeleri son derece önemlidir. Böylece ahlaki tutum ve davranışların, mesleki bilgi ve becerilerle daha kolay bir şekilde bütünleştirilmesi beklenebilir. Etik kurallar, hasta haklarının korunması ve hasta güvenliğinin sağlanması açısından etik ilkeler temelinde olmalıdır. Ayrıca, çalışanlara etik yaklaşım ve etik uygulama yöntemleri konusunda hizmet içi eğitimler verilmesi gerekmektedir. Çünkü tüm sağlık personelinin ve yönetimin rehberliğe ve desteğe ihtiyacı bulunmaktadır.

Sağlık alanı, maddî çıkarların göz önünde bulundurulacağı bir alan olarak görülmemelidir. İnsan sağlığının öncelikli bir alan olduğu ve yardımcı olma konusunda tüm bireyleri eşit olarak değerlendirebilme becerisine tüm sağlık çalışanlarının sahip olması önem taşır. Ayrıca yapılan

çalışmalar göre etik kavramının, hastanelerde hayati değerlendirmeler ışığında ele alınması gerektiği düşünülmektedir.

Araştırmanın daha kapsamlı sonuçlar verebilmesi için farklı cinsiyetlerden ve demografik özelliklerden daha geniş katılımcı grupları dahil edilmesi önerilebilir. Ayrıca araştırma sonuçlarına bağlı olarak farklı yaş gruplarına yönelik etik eğitim programlarının etkisi incelenebilir. Bu programlar, katılımcıların etik tutumlarını ve davranışlarını geliştirmelerine yardımcı olabilir. Yine eğitim düzeyinin etik davranışlar üzerindeki etkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için hastaların uzun vadeli izlenebilir. Bu, eğitim düzeyinin zaman içinde nasıl değişebileceği ve etik davranışlar üzerindeki etkisinin nasıl gelişebileceği konusunda daha fazla bilgi sağlayabilir.

Ankara ili Çankaya ilçesinde bulunan özel hastanelerden hizmet alan hasta ve hasta yakınlarının dahil edildiği çalışma kapsamının genişletilmesi, özellikle diğer özel ve kamu hastanelerinden hizmet alan bireylerin de dahil edilerek benzer bir çalışmanın tekrarlanması ve elde edilecek sonuçların bu mevcut çalışma ile karşılaştırılması, konu hakkında daha derinlemesine bilgi elde etmeye yardımcı olabilir. Ayrıca yalnızca sağlık çalışanlarının ve bu sektörde hizmet veren bireylerin değil toplumunda etik uygulamalar çerçevesinde bilinçlendirilmesine yönelik çalışmaların yapılması önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Audrey Young, MD Original Date/Last Reviewed: *Ethics in the Hospital*, November 2000.
- Akar, Y., Gülhan, Y.B., Acar, P., (2015). *Sağlık Sektöründe Kalite Yönetimi, Sağlık Yöneticilerinin Kalite Anlayışı* (Ankara İli Örneği). *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 2(2), 76-81
- Arda, B., Şahinoğlu Pelin, S. *Tıbbi Etik Tanımı, İçeriği, Yöntemi ve Başlıca Konuları Ankara Tıp Mecmuası* (The Of Journal Of The Faculty Of Medicine) Vol. 48: 323-336, 1995
- Arslan, G., *Hemşirelerin Etik Duyarlılık Düzeylerinin Yoğun Bakıma Özel Etik Konulardaki Yaklaşımları Üzerine Etkisi* Acıbadem, Mehmet Ali Aydınlar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi Yoğun Bakım Hemşireliği Anabilim Dalı, İstanbul 2017
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E., (2010). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri. Spss uygulamalı*. Altıncı baskı, Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Aktaş B., (2017), *Consumers' Ethical Beliefs And Consumers' Attitudes Towards Business On Ethical Decision Making: An Empirical Study Among Turkish And German Consumers* Master Thesis, Department Of Business Administration, Çağ University Institute Of Social Science Business Administration, June, Tarsus/Mersin
- Bayraktar, A., Sivrikaya, S. (2018). Acil Servis Hemşirelik Hizmetlerinde Etik, Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi ;15 (1): 57-62
- Boyd, A., Ross, S., Robertson, R., Walshe, K., ve Smithson, R., (2018). How Hospital Survey Teams Function: An Analysis Of Care Quality Commission Inspections Of Acute Hospitals In England. *Journal of Health Organization and Management*, 32(2), 206-223.
- Cengiz, C. (2018). Sağlık Hizmetlerinde Akreditasyon Programları ve Tüska, Sağlıkta Kalite ve Akreditasyon Dergisi, 21-26 (2018).
- Cordeiro, W. P.: 2003, 'The Only Solution to the Decline in Business Ethics: Ethical Managers', *Teaching Business Ethics* 7, 265–277.
- Demir, M., Büken, N., (2016), *Proposal for a Hospital Ethics Committee at the Hacettepe University Hospitals, Turkey: A Mixed Method Study*, *Acta Med Anatol* 2016;4(1):21-31
- Demirbilek, S., ve Çolak, M., (2008). Sağlık Hizmetlerinde Kalite: Manisa İli Örneği. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 91-111.
- Deshpande, S. P.: (1996), *Ethical Climate and the Link Between Success and Ethical Behavior. An Empirical Investigation of a Non-Profit Organization*, *Journal of Business Ethics* 15, 315–320.
- Deshpande, S. P., J. Joseph, R. Prasad (2006), 'Factors Impacting Ethical Behavior in Hospitals', *Journal of Business Ethics* 69, 207–216.
- Deshpande S. P., Jacob J., Rashmi P., (2006). Factors Impacting Ethical Behavior in Hospitals, *Journal of Business Ethics* (2006) 69:207–216
- Deshpande, Satish P. (2009), *A Study of Ethical Decision Making by Physicians and Nurses in Hospitals*, *Journal of Business Ethics*, 90:387–397.
- Erdem, F., Ömüriş, E., Öz, Ö., Boz, H., Özmen, M., Kubat, U. (2014). *Öğretim Elemanlarının Etik Sorumlulukları Üzerine Üniversite Öğrencilerinin Algılamaları*. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi- Journal of Qualitative Research in Education*, 2(1), 39-63.
- Eastman, J. K., K. L. Eastman and M. A. Tolson: (2001), 'The Relationship Between Ethical Ideology and Ethical Behavior Intentions: An Exploratory Look at Physicians' Responses to Managed Care Dilemmas', *Journal of Business Ethics* 31, 209–224.
- Gordon, E. J. and K. P. Parsi: (2002), 'It's Alive! Giving Birth to Research Ethics Education', *The American Journal of Bioethics* 2, 65–66.

Kalaycı, Ş. (2010), *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Beşinci Basım, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

Kırılmaz H., Kırılmaz S. (2014), *Sağlık Hizmetlerinde Etik İnkilemlerde Ampirik Etik Çalışmalarının Yararları*, İnsan and İnsan (1), s. 35-44

Kördeve, M.K. (2017). Özel Sektör Sağlık Çalışanlarında Etik Tutum ve Whistleblowing Arasındaki İlişki. Sağlık Yönetimi Dergisi, 1(2), 51-61.

Maimaitireyimu, N., ve Arslanoğlu, A., (2019). Kalite Direktörlerinin Sağlıkta Akreditasyon Standartlarına Bakış Açısı Üzerine Nitel Bir Araştırma. Sağlıkta Kalite ve Akreditasyon Dergisi, 2(1), 1-14.

Orhan, F., (2007). Sağlık Hizmetlerinde Etik Boyut: Hastanelerde Çalışan Personelin Etiksel Sorunlara Yaklaşımlarının Belirlenmesine Yönelik Bir Alan Çalışması, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hastane İşletmeciliği Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi., Ankara.

O'Fallon, M. J. and K. D. Butterfield (2005), 'A Review of the Empirical Ethical Decision-Making Literature: 1996–2003', Journal of Business Ethics 59, 375-413.

Sekeran, U. (1992). *Research methods for business*. United States of America: Wiley.

Shaw, C., (2004), Toolkit for Accreditation Programs, Some issues in the design and redesign of external health care assessment and improvement systems, ISQua, by Charles D Shaw International Society for Quality in Health Care, Australia

Shaw, C., Braithwaite, J., Moldovan, M., Nicklin, W., Grgic, I., Fortune, T., Whittaker, S., (2013), Profiling Health-Care Accreditation Organizations: An International Survey. International Journal for Quality in Health Care, 25(3), 222-231.

Şen, H.T. (2013). Kamu Hastanelerinde Görev Yapan Başhekim ve Başhemşilerin Duygusal Zeka Düzeyleri ve Etik Muhakeme Yetenekleri ve Etkileyen Faktörler. Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi, 10(3), 18-26

Sur, H., Çekin, M., Cevahir, E., İşç, E. (2009), *Türkiye 'de Sağlık Hizmetlerinde Etik Araştırması*

Robertson, D. W. (1996), Ethical theory, ethnography, and differences between doctors and nurses in approaches to patient care, Journal of Medical Ethics 22, 292–299.

Tatlı, T. (2018), *Sağlık Çalışanlarının Empatik Eğilim ve Etik Duyarlılık Düzeylerinin Hasta Hakları Bağlamında İncelenmesi: Ağrı İli Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

Tazegün, A., Çelebioğlu, A., (2016). *Çocuk Hemşirelerinin Etik Duyarlılık Düzeyleri ve Etkileyen Faktörler. Ethical Sensitivity Levels Of Pediatric Nurses And Effective Factors* İzmir Dr. Behçet Uz Çocuk Hastalıkları Dergisi 2016; 6(2):97-102 Klinik Araştırma doi:10.5222/buchd.2016.097.

Türkiye Sağlık Hizmetleri Kalite ve Akreditasyon Enstitüsü (TÜSKA), <https://tuska.tuseb.gov.tr/akreditasyon/akreditasyon-nedir> Erişim Tarihi: 30.08.2023.

T.C. Sağlık Bakanlığı, Sağlıkta Akreditasyon Standartları Hastane Seti, Sağlıkta Akreditasyon Standartları Hastane Seti – v2.1/2018 ISBN: 978-975-590-479-5.

Uğur, A., (2011). *Sağlık Hizmetlerinde Etik Anlayış*. Hastane Dergisi Eylül-Ekim 2011.

Weber, L. J. (2001). *Business Ethics in Healthcare Beyond Compliance* Indiana University Press Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press

WHO, *Global Network of WHO Collaborating Centres for Bioethics*.

Yorulmaz, M., Pirol, M., (2019). Sağlık Çalışanlarında Kalite Algısının Ölçülmesi Üzerine Bir Araştırma, Sağlıkta Kalite ve Akreditasyon Dergisi, 15-21.

Extended Summary

Ethics, as a fundamental guiding principle, permeates every facet of human life, providing a moral compass for individuals to navigate through the complexities of various situations. In the realms where human interactions are deeply woven, the significance of ethics becomes even more pronounced. It is a multifaceted concept, encompassing values shaped by personal experiences, conscience, and adherence to moral and legal frameworks. In the ever-evolving landscape of technology, ethical considerations have become paramount, especially in the domains of diagnosis, treatment, and care within the healthcare sector. As technological advancements continue to reshape the healthcare landscape, ethical challenges have emerged, necessitating a heightened level of ethical sensitivity among healthcare providers. The ethical implications of emerging technologies, such as artificial intelligence in diagnostics or telemedicine, underscore the need for continuous reflection on moral and legal standards. A critical aspect of healthcare ethics lies in the awareness and sensitivity demonstrated by healthcare professionals. This ethical awareness is instrumental in identifying and addressing ethical dilemmas involving patients and their families. Patients, as the recipients of healthcare services, are increasingly recognizing the importance of ethical considerations in their interactions with healthcare providers. The trust and confidence placed in healthcare professionals are often contingent upon the ethical conduct observed during the provision of services. The intersection of ethics and technology in healthcare is a dynamic area that requires constant vigilance. As new technologies are integrated into healthcare practices, the ethical framework must adapt to address emerging challenges. Ethical considerations in the development and application of healthcare technologies involve safeguarding patient privacy, ensuring data security, and maintaining the integrity of medical information. Striking a balance between technological innovation and ethical principles is crucial for the sustainable progression of healthcare services. The intricate relationship between ethics and healthcare is further exemplified in the context of scientific research and the development of novel treatment modalities. Ethical considerations in research involve ensuring the well-being and autonomy of research participants, maintaining scientific integrity, and upholding transparency in reporting findings. The ethical conduct of research contributes not only to the advancement of medical knowledge but also to the establishment of trust between the scientific community and the broader public. Against this backdrop, healthcare ethics extends its purview to the accreditation and quality standards adopted by healthcare institutions. The accreditation process serves as a framework that aligns healthcare practices with ethical principles. Hospitals and healthcare providers adhering to accreditation standards demonstrate a commitment to patient safety, confidentiality, and equitable access to services. The amalgamation of ethical considerations with accreditation criteria not only ensures the provision of high-quality healthcare but also fosters a culture of continuous improvement within healthcare institutions. In Turkey, the initiation of efforts in 2005 to elevate health service standards reflects a commitment to integrating ethical considerations into the healthcare system. The intersection of accreditation processes and ethical practices is a testament to the country's dedication to enhancing the quality of healthcare services. This intersection not only establishes a foundation for ethical conduct but also provides a structured approach to improving overall healthcare service delivery. As the healthcare landscape undergoes transformative changes and progresses, ethical considerations become pivotal in shaping the experiences of both patients and healthcare providers. The introduction of patient-centered care models emphasizes the importance of ethical principles in ensuring that healthcare services are not only medically effective but also respectful of patients' values, preferences, and dignity. The current study delves into the evaluation of ethical behaviors exhibited by hospital management and healthcare professionals from the perspective of service recipients. By examining these ethical behaviors within the framework of accreditation criteria, the study seeks to unravel the intricate dynamics between ethical considerations and the choices made by patients when selecting healthcare institutions. The survey methodology employed in this research encompasses two comprehensive sections: demographic inquiries and scale-based questions. The inclusion of demographic data enables a nuanced understanding of how individual characteristics may intersect with ethical perceptions and experiences in healthcare settings. The exploration of these intersections provides valuable insights into the multifaceted nature of ethical decision-making in the context of

diverse patient populations. One of the pivotal dimensions explored in the study is the concept of Patient Rights. Patient rights, within the scope of accreditation standards, encapsulate the assurance of safeguarding the rights of patients and their families throughout the healthcare service continuum. The emphasis on patient rights as a dimension of ethical evaluation aligns with the global discourse on patient autonomy, informed consent, and the right to dignified and respectful care. Another critical dimension scrutinized in the study is Patient Feedback the systematic collection of feedback from patients plays a central role in the ethical imperative of continuous improvement. Patient feedback not only serves as a measure of healthcare service quality but also reflects an organizational commitment to transparency and responsiveness to patient concerns. The ethical underpinning of prioritizing patient voices contributes to a culture of shared decision-making and patient-centered care. Access to Services is a dimension that underscores the ethical responsibility of healthcare institutions to ensure timely, effective, and equitable access to services. Ethical considerations in service accessibility involve addressing disparities, reducing barriers to entry, and fostering inclusivity in healthcare delivery. The study's exploration of this dimension sheds light on the ethical commitment of healthcare providers to uphold the principles of justice and fairness in service provision. End-of-Life Services delves into the ethical considerations surrounding the provision of services to patients nearing the end of their lives. This dimension necessitates clear determinations regarding the types and quality of services offered to patients and their families during this challenging period. Ethical decision-making in end-of-life care involves considerations of dignity, compassion, and the patient's and family's values and preferences. Rational Drug Usage, emerges as a dimension critical to ethical healthcare practices. The responsible and judicious use of medications involves minimizing risks and ensuring optimal therapeutic outcomes. The study's examination of this dimension unveils the ethical implications of medication management, calling attention to the need for patient education and awareness programs to enhance rational drug use. Patient Services encapsulates the ethical imperative of providing consistent, high-quality care to every patient. The dimension underscores the ethical commitment to treating each patient with dignity, respect, and professionalism, irrespective of individual characteristics or demographics. The study's analysis of this dimension provides a nuanced understanding of the ethical considerations underpinning service delivery in diverse healthcare settings. The research delves into the nuanced interplay between demographic characteristics and ethical perceptions in the context of hospital selection. By examining whether demographic factors positively influence ethical perceptions in hospital choices, the study unveils the intricate connections between individual characteristics and ethical considerations in healthcare decision-making. An intriguing facet of the study lies in its exploration of the correlation between demographic characteristics and the dimensions of patient rights, patient feedback, access to services, rational drug management, and patient services. The findings underscore the need for tailored approaches in healthcare ethics education and awareness programs, considering the diverse demographics of healthcare service recipients. While the study has provided valuable insights into the ethical considerations within the Turkish healthcare context, it prompts further reflections on the global implications of such research. Cross-cultural examinations of ethical perceptions and behaviors could offer comparative insights, enriching the global discourse on healthcare ethics. Healthcare ethics, as a dynamic field, necessitates an ongoing dialogue and commitment to continuous improvement. The intricate web of ethical considerations in healthcare encompasses not only the interactions between healthcare providers and patients but also the broader societal implications of healthcare policies and practices. As we navigate the complexities of healthcare ethics, it is imperative to recognize its role not only in individual healthcare decisions but also in shaping the broader landscape of public health. In conclusion, the intersection of healthcare and ethics is a dynamic and multifaceted realm that requires constant attention and reflection. The ethical considerations woven into healthcare practices, technological advancements, and accreditation standards collectively contribute to the establishment of a healthcare system that prioritizes patient well-being, respects individual rights, and fosters a culture of continuous improvement. The current study serves as a stepping stone in unraveling the complexities of healthcare ethics within the Turkish context, inviting further exploration and dialogue on the global stage.

Bibliometric Analysis and Visualization of the Journal of Management & Organization

Hasan TUTAR¹

Canan BAYSAL²

Geliş Tarihi (Received): 06.09.2022 - Kabul Tarihi (Accepted): 16.04.2024

DOI: 10.26745/ahbvuidfd.1171181

Abstract

Journal of Management & Organization (JMO), which started its publication life in 1995, publishes scientific studies in the field of management and organization. This research aims to make a bibliometric analysis of 780 documents published since 2007 when JMO first started indexing in WoS. Research data were taken from the Web of Science database in plaintext format. The journal's conceptual, intellectual, and social structure was revealed by applying techniques such as co-citation, co-authoring, and co-creation through the Vosviewer software. When the research results are examined, it is seen that there is an increasing trend in the number of citations after 2007, when JMO started to be indexed in the WoS database. Research findings show that 1516 authors contributed to the JMO, with "Tui Mckeown" being the most prolific author with fifteen documents. A total of 651 universities contributed to the JMO during the period under review. The top contributing university is Griffth University, with 38 papers. The country that has contributed the most to the JMO since 2007 is Australia, with 241 documents. "Leadership" is the most used keyword in the journal. "Academy of Management Journal" is the most used journal in the documents sent to the journal. The fact that the journal does not comply with Lotka's law and the studies with multiple authors are more than single studies means that the cooperation between the authors is strong.

Keywords: JMO, bibliometric analysis, scientific mapping, publication performance, Vosviewer.

Journal of Management & Organization Dergisinin Bibliyometrik Analizi ve Görselleştirilmesi

Öz

1995 yılında yayın hayatına başlayan Journal of management & organization (JMO), yönetim ve organizasyon alanında bilimsel çalışmalar yayınlamaktadır. Bu araştırma, JMO'nun WoS'ta ilk indekslenmeye başladığı 2007 yılından bu yana yayımlanan 780 belgenin bibliyometrik analizini yapmayı amaçlamaktadır. Araştırma verileri Web of Science veri tabanından plaintext. formatında alınmıştır. Derginin kavramsal, entelektüel ve sosyal yapısı Vosviewer yazılımı aracılığıyla birlikte atıf, ortak yazarlık ve eş oluşum gibi teknikler uygulanarak ortaya çıkarılmıştır. Araştırma sonuçları incelendiğine, JMO'nun WoS veri tabanında indekslenmeye başladığı 2007 yılından sonra atıf sayısında artış eğilimi olduğu görülmektedir. Araştırma bulguları, 1516 yazarın JMO'ya katkıda bulunduğunu ve "Tui Mckeown" un on beş belgeyle en üretken yazar olduğunu göstermektedir. İncelenen dönemde toplam 651 üniversite JMO'ya katkıda bulunmuştur. En çok katkıda bulunan üniversite, 38 belgeyle Griffth Üniversitesi'dir. 2007'den bu yana JMO'ya en çok katkıda bulunan ülke 241 belgeyle Avustralya'dır. "Liderlik" dergide en çok kullanılan anahtar kelimedir. "Academy of Management Journal" dergiye gönderilen belgelerde en çok kullanılan dergidir. Derginin Lotka yasasına uymadığı ve çok yazarlı çalışmaların tek çalışmalardan fazla oluşu yazarlar arasında iş birliğinin kuvvetli olduğu anlamına gelmektedir.

Anahtar kelimeler: JMO, bibliyometrik analiz, bilimsel haritalama, yayın performansı, Vosviewer.

¹ Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal University, hasantutar@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8383-1464.

² Dr. İstanbul Arel University, cananbaysal@arel.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3308-9809.

Introduction

Researchers need to see the general view of the publications in question, the trend of the topics studied recently, and the evolutionary structure of the field. One of the methods developed to quantitatively identify scientific publications that have played an essential role in the development of science is the bibliometric method (Zupic & Carter, 2015; Laengle et al., 2017; Rehn & Kronman, 2008). Bibliometrics is a research method that includes techniques based on measuring features related to documents. Bibliometrics examines publications according to different parameters and shows the results by statistical and mathematical methods. Recently, many studies have been conducted on the bibliometric examination of journals. These studies are of great interest in both international and national literature. One of the most important of these studies, Thanuskodi (2010), revealed the overall publication performance of the journal by making a bibliometric analysis of the "Journal of Social Sciences." Martínez-López et al. (2018), summarized the last 50 years of the "European Journal of Marketing" in their work. Valenzuela-Fernandez et al. (2019) comprehensively summarize the first 25 years of the "Journal of Business-to-Business Marketing". Chabowski et al. (2011) investigated 50 years of sustainability in marketing in the "Journal of the Academy of Marketing Science." Satish Kumar, Donthu and his colleagues have done many important journal bibliometrics in the literature on bibliometrics. Some of these journals are the Journal of Business Research (JBR), Electronic Commerce Research (ECR), Journal of Heritage Tourism (JHT), and Journal of Marketing Theory and Practice (JMTP). In recent years, the number of journal bibliometrics publications has shown an increasing trend in Turkish literature on bibliometrics. For example, Hotamışlı and Eren (2014) did the bibliometrics of the Journal of Accounting and Finance, Polat et al. (2019) Map Journal, Bozkurt and Çetin (2016) Journal of Entrepreneurship and Development, Karagöz and Şeref (2019) Journal of Values Education.

For bibliometric research, data from certain publications were collected in the past, and publication frequencies of publications, citations, high-productivity authors, institutions, and countries were examined (Walker et al., 2019). New technologies and bibliometric software packages emerging today can perform bibliometric visualization and advanced scientific mapping of journals (Casillas & Acedo, 2007). Bibliometrics provides excellent convenience to researchers in the performance analysis and scientific mapping of scientific publications. Scientific journals are the primary means of disseminating scientific knowledge, transferring knowledge, and documenting research results. Bibliometrics is a good guide for potential authors of a particular journal and a guiding reference for its development. In addition,

bibliometrics guides researchers in revealing the development trends of publications and topics (Xu et al., 2019). Bibliometrics is an interdisciplinary field of study with content covering all science fields (Glanzel, 2003). In bibliometric research, on the one hand, the most productive researchers on any subject are determined; on the other hand, the dimensions of the interaction between them can be revealed. Comparisons between countries, authors, and institutions can be made on various topics. Research is carried out across multiple sample sizes in bibliometric research in journals. While some of these cover a small sample, some may cover a relatively large area (Zupic & Carter, 2015; Laengle et al., 2017; Pritchard, 1969). For example, Laengle et al. (2017) conducted a bibliometric analysis of all articles published in the *European Journal of Operational Research* between 1977 and 2016. In this research, the authors revealed the general trend of the Journal in this process by analyzing the main articles, countries, institutions, authors, citations, and co-citations published in the Journal, as mentioned above. Bibliometric studies are conducted to determine the development trend of journals Merigo et al., (2017), examines the conceptual development of the Journal, and select the academic impact structure and scientific quality of the Journal (Xu et al., 2019). It is beneficial to see how it has evolved and identify gaps in the literature or direct new fields of study (Cobo et al., 2011a; Merigo & Yang, 2017).

The bibliometric analysis uses statistical methods to determine the publication performance of journals, authors, institutions, and countries, to see the trends in a particular scientific field, and to profile the publications on the subject (Thelwell, 2008; Rey-Martí et al., 2016). In bibliometric analyses, using various bibliometric indicators such as journals and other publications and citations, as well as H-index and citations per article, the bibliometric method is used to map a journal's research activities and evaluate the impact of its publications and authors. Bibliometric analysis is suitable for obtaining information about any research area and forming an opinion about trends (Bonilla et al., 2015).

JMO started its publication in 1995 as the *Journal of the Australian and New Zealand Academy of Management*, and its name was changed to the *Journal of Management & Organization* in 2006. *Journal of Management & Organization* (JMO), which interests management academics from various regions and countries, has been included in the *Social Sciences Citation Index* since 2007. The H-index of the journal is 39. The journal published two issues from 1995 to the early 2000s and three and four points a year until 2010. After 2011, it started to publish six issues a year. In addition to JMO research articles, case studies, literature searches, and management development approaches, it includes original articles from disciplines such as

psychology, education, political science, sociology, statistics, and research design. This research tried to determine the publication issues of JMO, the most prominent themes, and the cooperation status between the contributors to JMO.

As a result of our analysis, we have yet to come across a publication that makes a bibliometric analysis of the JMO journal from the beginning to the present. To fill this gap in the literature, we found it necessary to analyze the performance, conceptual, intellectual, and social structure of JMO.

RQ1. What is the performance status of JMO?

RQ2. What is the conceptual structure of JMO?

RQ3. What is the intellectual structure of JMO?

RQ4. What is the social structure of JMO?

By answering the above research questions, we aimed to make a scientific field map of the performance status through measurement and classification since 2007, when JMO started to be indexed in WoS.

1. Materials and Methods

Bibliometric studies can be descriptive and evaluative (Mcburney & Novak, 2002; Osca-Lluch et al., 2009). Since this research is not a subject analysis but a journal analysis, it is descriptive research, not an evaluative study. This descriptive study aimed to see how the JMO showed a trend and evolutionary process in the period studied (Block & Fisch, 2020; Cobo et al., 2011a). In this research, we applied the procedures of performance analysis (Citation index), author analysis, institution analysis documents, and scientific field mapping (conceptual structure, intellectual structure, and social structure) to publications published in JMO (Ruhanen et al., 2015; Fahimnia et al., 2015; Yu et al., 2018).

We used VOSviewer, one of the software packages in which the VOS technique is used in data analysis, to visualize bibliometric networks (Van Eck & Waltman, 2009). In addition, we used the R-Bibliometrix application for thematic analysis in the research. We used BibExcel, Bibliometrix-R, and VOSviewer software for classification, visualization, relationship networks, and bibliometric analysis (Low & Siegel, 2019). The versatility of the VOS technique and the VOSviewer software allows for consistency in the algorithm and, thus, the comparison of results used in the calculation of different bibliometric analyses (Ayoko et al., 2022). We performed network analyses for the number of clusters that emerged in the data visualization, the frequency of occurrence, and the strengths of linkage and citation numbers between various units of analysis (Aria & Cuccurullo, 2017; Van Eck & Waltman, 2010).

1.1. Collection of Bibliometric Data

We collected the data required for the bibliometric analysis of JMO using the Web of Science database. JMO started its broadcasting life in 1995. It has published 104 issues from its first issue until 2021. The Journal has been indexed as a Social Science Citation Index (SSCI) in the Web of Science database since its thirteenth issue in 2007. In JMO's bibliometric analysis, we did performance analysis and visual mapping. In addition, we performed a compliance analysis of the articles published in the JMO with the Lotka law. We obtained the research data from the WoS database in January 2022.

2. Analysis and Findings

2.1.Descriptive statistics

It links descriptive information on the bibliometric analysis and practical directions for its application (Doleck & Lajoie, 2018; Utkarsh & Sonkar, 2020; Cobo et al., 2011b). We used the bibliometric method to provide accurate and reliable indicators (Harnad, 2008). The JMO is a periodical published since 1995, but the research covers 2007-2021, the year JMO began indexing on the Web of Science (WoS). JMO has published 780 documents in this process, and the annual average number of publications is 7.76. The average number of citations per document is 9,946, and the average yearly number per document is 1,244. The total number of references in the analyzed documents is 37143. A total wrote total of 780 papers by 1516 authors. The number of records with a single author is 161, and the number of records with multiple authors is 1355. The high number of multi-author documents means a robust social network among the authors. The number of papers per author is 0.515. The number of authors per document is 1.94. The average number of co-authors per document is 2.37. The inter-author collaboration index is 2.35. This number means that there is a reasonable degree of collaboration between authors. The Journal has an H-index of 34, a G-index of 50, and an M-index of 2,215. The language of the Journal is 100% English.

2.2.Bibliometric analysis

Two fundamental analyses are applied in bibliometric research: performance analysis and scientific field mapping. In performance analysis, measurement, classification, overview, sources, authors, and documents are searched. In scientific field mapping, besides analysis and visualization, networks of relationships between authors-studies-concepts-citations are extracted (Gaviria-Marin et al.,2019; Cobo et al., 2011a). The literature's conceptual, intellectual, and social structure and evolutionary dynamics to be examined in the research are revealed (Cobo et al., 2011a; Block & Fisch, 2020). Scientific field mapping is a combination

of two processes, "analysis" and "visualization" (Boyack & Klavans, 2014; Gutiérrez-Salcedo et al., 2018). Scientific field mapping is the visualization of the relationships and collaboration networks between scientific elements, and thus the map of the relevant literature can be revealed (Block & Fisch, 2020; Gutierrez-Salcedo et al., 2018). Scientific field mapping is done to reach the big picture of interactions between scientific actors (authors, studies, journals, concepts/words, universities, countries, citations) from different angles (Zupic & Cater, 2015; Sedighi, 2016; Vogel & Guttel, 2013). The following steps were followed in the analysis process of this bibliometric research.

2.2.1. JMO's performance analysis.

In bibliometric research, the performance of scientific items is evaluated through bibliometric indicators developed based on the number of studies and citations. In the performance analysis, quantity and quality hands are determined, and citation analysis is performed to see the impact of these elements on the field. With the performance analysis, the "publication" and "citation" performances of researchers/authors, institutions, universities, countries, and journals are evaluated (Öztürk & Gürler, 2021). Performance analysis is a critical part of bibliometric research. However, the bibliometric investigation should not be completed at this stage and should be continued with scientific mapping (Cobo et al., 2011a; Block & Fisch, 2020).

2.2.2. General view of JMO.

Table 1

Document Types Published in JMO Between 2007 and 2021

<i>Document Types</i>	<i>Frequency</i>	<i>%</i>
Article	647	82,95
Editorial Material	61	7,82
Book Review	30	3,85
Review Article	22	2,82
Correction	9	1,15
Article; Early Access	5	0,64
Article; Proceedings Paper	4	0,51
Biographical-İtem	2	0,26

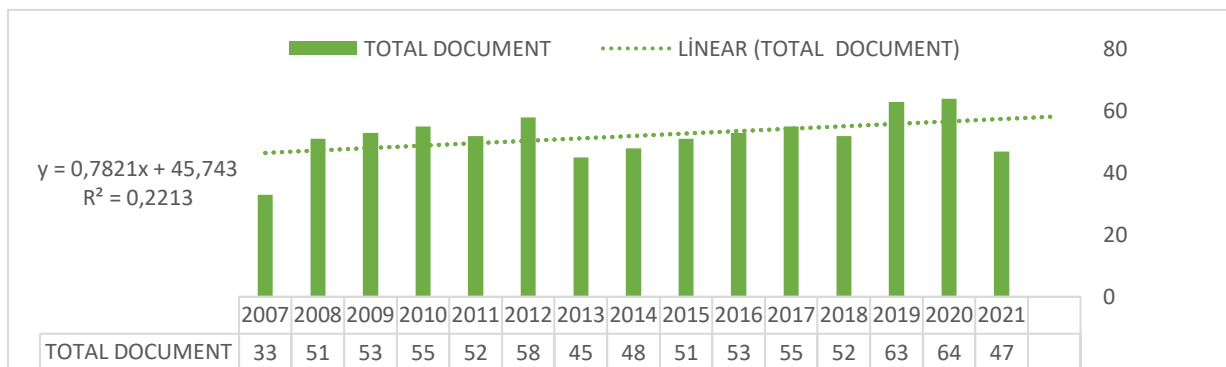
The types of articles published in JMO are shown in Table 1. The journal published 647 articles between 2007 and 2021, and these articles are editorial materials (61), book reviews (30), review articles, papers (4), and biographical (2) articles, respectively. These numbers show that the journal includes reports of different types and methods. However, it is seen that most (82.95%) research articles were published in the JMO journal.

2.2.2.1. The annual number of documents published in JMO.

The distribution of the number of documents in the JMO journal, first published in 1995 by years, is shown in Figure 1. The Journal regularly published two issues from 1995 to 2003; From 2003 to 2010, it posted 2, 3, 4, and 5 different frequencies per year. From 2010 to 2021, it published 5 or 6 issues per year. The number of documents in the JMO Journal, between 2007 and 2021, during the period when it started to be indexed in WOs (articles, book reviews, compilations, bibliography, etc.), the total number of documents by years is shown in Figure 1.

Figure 1

Number of Documents by Years (2007-2021)

In this analysis covering after 2007, when it started to be published in the Web of Science (Wos) database, it is seen that there is no significant increase in the number of documents over the years, while the number of records increases in some years and decreases in some years. The Journal, which had 33 publications in 2007, reached the highest number by publishing 64 papers in 2020. In 2021, there is a decreasing trend compared to the previous year publishing 47 articles. This situation caused the R2 value to be realized at a low rate (R2 = 0.2213).

2.2.2.2. The course of references to JMO by years.

Citation-based analysis in a field help to identify developments in a particular area. These analysis provide the historical perspective of scientific progress and help define the main actors of the scientific field (Heradio et al., 2016). Citation analysis assumes that authors cite articles essential to developing their research. Citation analysis shows that articles with more citations are more effective than those with fewer citations (Chai & Xiao, 2012; Pilkington & Chai, 2008). Citation analysis provides information about the impact of the studies. In citation analysis, it is accepted that there is a positive relationship between the number of citations and the effect of the cited work (Osca-Lluch et al., 2009). It is assumed that highly cited studies have more impact on a research area than less-mentioned studies (Zupic & Cater, 2015).

Figure 2

Times Cited and Publications Over Time

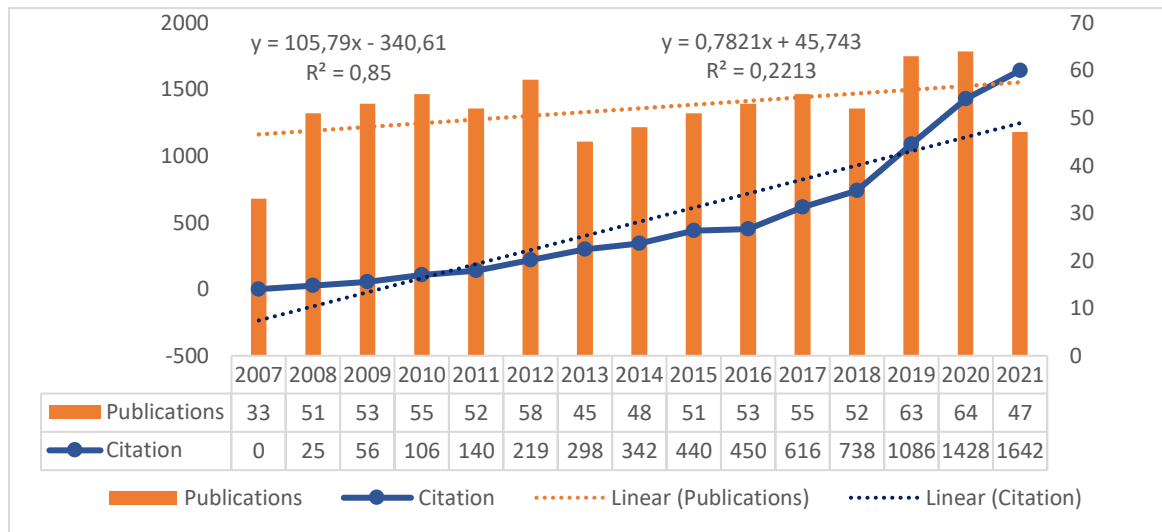

Figure 2 shows the number of documents and citations in the JMO journal by year. It is seen that the number of records in the Journal covering the years 2007-2021 does not show a regular increase ($R^2=0.2213$). The number of documents, which was 33 in 2007, increased by 18 papers in 2008 and reached 51, and this increase continued until 2010. In 2011, three more articles decreased to 52 pieces. Although it increased again in 2012, there were fluctuations in the following years. Reaching the highest number of records in 2020, 64 papers were published that year. However, it decreased again in 2021, and 47 articles were in the Journal. Considering the citation numbers of the JMO journal, citations tended to increase continuously in the years mentioned. The Journal, which received 33 medals in 2007, increased the number of sources to 1642 in 2021. This situation contributed to the realization of $R^2=0.85$. This value means that the Journal significantly increases its visibility, frequency of following, and consideration.

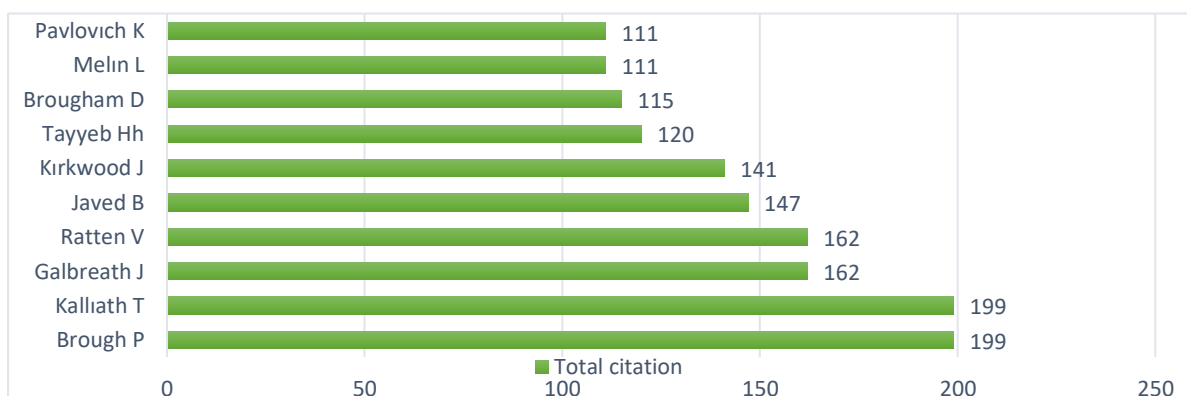
2.2.2.3. The most prolific and most-cited authors in the JMO.

The primary function of citation is to link the citing and the cited document (Smith, 1981). One thousand five hundred sixteen authors contributed to the articles included in the analysis in the JMO journal. Of these, 161 have a single author, and 1355 have multiple authors. The author collaboration index in the Journal is 2,35. Table 2 shows the authors who contributed to the Journal with five or more documents.

Table 2*Authors Who Contributed the Most Documents to the JMO Journal*

<i>Authors</i>	<i>Articles</i>	<i>University</i>	<i>Titr</i>	<i>Country</i>
Mckeown T	15	Monash University	Associate Professor	Australia
Hartel Cej	9	Monash University	Professor Dr.	Australia
Ayoko Ob	7	University of Queensland	Associate Professor	Australia
Galvin P	6	Edith Cowan University	Professor Dr.	Australia
Brunetto Y	5	Southern Cross University	Professor Dr.	Australia
Dadich A	5	University of Western Sydney	Associate Professor	Australia
Huang Cy	5	Shu-Te University	Assistant Professor	Taiwan
O'shannassy T	5	RMIT University	Senior Lecturer	Australia
Pavlovich K	5	University of Waikato	Professor Dr.	New Zealand
Qian Jing	5	Beijing Normal University	Associate Professor	China,

In Table 2, the number of documents, institutions, titles, and countries of the ten most productive authors in JMO are listed, respectively. Mckeown T. is in first place in the analyzed year's range with 15 documents. Business and management are Mckeown's main areas of expertise. Hartel Cej is the second contributor to the journal with nine document issues. The author's main areas of work are Neurodiversity, organizational behavior, entrepreneurship, innovation, and leadership. Ayoko Ob is the third author to contribute to the journal with seven document issues and is also the editor-in-chief of the JMO journal. The researchers mentioned here work at universities in Australia. This shows that the journal is very well known in Australia, where it was founded. In addition, there is a high interest in the magazine from universities in China, New Zealand, and Taiwan. This shows the international recognition of the journal. When the authors of 780 documents published in the JMO journal between 2007-2021 are examined, the top 10 most cited authors are shown in figure 3.

Figure 3*Most cited authors in the JMO journal*

When the graph is examined, it is seen that the two authors with the highest number of citations, Paula Brough and Thomas Kalliath, are in the first place with 199 citations. J. Galbreath and V. Ratten share second place with 162 citations. B. Javed, J. Kirkwood, HH. Tayyeb and other authors follow. When the productivity of the authors in terms of the number of citations and documents is examined, it is seen that there is no connection between the number of citations and the number of documents.

2.2.2.4. Most cited articles in the JMO.

Citation analysis by bibliometric researchers aims to see the efficiency of individuals, institutions, or countries and the trends of publications in a certain period. Citation analysis is used to evaluate the impact of authors, journals, and articles because it identifies critical essays in the research field (Mulet-Forteza et al., 2018). Table 3 shows the 20 most cited articles published in the JMO journal from 2007 to 2021.

Table 3
Most Cited Articles In Th JMO

<i>Rank</i>	<i>Title</i>	<i>Authors</i>	<i>Number of citations</i>	<i>Citation per year (rank)</i>
<i>1</i>	Work-life balance: A review of the meaning of the balance construct	Kalliath, T Brough, P	154	10,27
<i>2</i>	Are there gender-related influences on corporate sustainability? A study of women on boards of director	Galbreath, J	144	12
<i>3</i>	Is entrepreneurship the answer to achieving work-family balance?	Kirkwood, J Tootell, B	105	7
<i>4</i>	Coping with entrepreneurial failure	Singh, S Corner, P Pavlovich, K	101	6,31
<i>5</i>	Impact of inclusive leadership on innovative work behavior: The role of psychological safety	Javed, B Naqvi, SMMM Khan, AK Arjoon, S Tayyeb, HH	86	21,5 (1)
<i>6</i>	Smart Technology, Artificial Intelligence, Robotics, and Algorithms (STARA): Employees' perceptions of our future workplace	Brougham, D Haar, J	83	16,6 (2)
<i>7</i>	Qualitative research on family businesses: The relevance and usefulness of the interpretive Approach	Nordqvist, M Hall, A Melin, L	81	5,79
<i>8</i>	Salient stakeholder voices: Family business and green innovation adoption	Huang, YC Ding, HB Kao, MR	77	5,5
<i>9</i>	Corporate governance, corporate social responsibility, and corporate performance	Huang, CJ	74	5,69
<i>10</i>	Emotional intelligence in teams: Development and initial validation of the short version of the Workgroup Emotional Intelligence Profile (WEIP-S)	Jordan, PJ Lawrence, SA	71	5,07

The article titled "Work-life balance: A review of the meaning of the balance construct" by Thomas Khaliah and Paula Brough in the JMO journal is the most cited. The article, published in 2008, was written on conceptualizing work-life balance. The report received 154 citations, and the annual average number of sources is 10.27. Is Jeremy Galbreat's "Are there gender-related influences on corporate sustainability? She received an article titled "A Study of Women on Boards of Directors." This article, published in 2011, questions whether there is a link between women on boards and corporate sustainability. This article received 144 citations, with an annual average of 12 citations. Jodyanne Kirkwood and Beth Tootell's "Is entrepreneurship the answer to achieving work-family balance?" His article was published in 2008 and received 105 citations. The annual average number of citations is seven. When the articles with the highest annual average number of citations are examined, the research article titled "Impact of inclusive leadership on innovative work behavior: The role of psychological safety," written by Javed, Bashara, et al. in 2017 is the most cited article on average annually. The annual average number of citations for this article is 21.5. This is followed by the article "Smart Technology, Artificial Intelligence, Robotics, and Algorithms (STARA): Employees' perceptions of our future workplace" by David Brougham and Jarrod Hear (2018) and "Dynamic capabilities as" by David J Teece (2018) (workable) management systems theory". The annual average number of citations of these articles is 16.6 and 12.8, respectively.

2.2.2.5. Most Prolific Universities/Institutions in JMO.

The 780 documents examined were produced by researchers from 651 different institutions. The university that contributes the most documents is "Griffith University." Queensland University with 28 papers, Queensland Technology University with 24 documents, Monash University with 23 records, Auckland Technology University and Massey University with 20 articles, Macquarie University and RMIT University with 15 copies, Waikato University with 14 documents, Deakin University with 13 documents are following. Table 4 shows the documents and citations of the most productive institutions in the JMO journal.

Table 4*Most Productive Universities/Institutions*

Rank	Universities/Institutions	Documents	Citations	Total Link Strength	Country
1	Griffith Univ	38	569	59	Australia
2	Univ Queensland	28	237	42	Australia
3	Queensland Univ Technol	24	233	29	Australia
4	Monash Univ	23	164	17	Australia
5	Auckland Univ Technol	20	315	25	New Zealand
6	Massey Univ	20	299	24	New Zealand
7	Macquarie Univ	15	227	22	Australia
8	RMIT Univ	15	97	53	Australia
9	Univ Waikato	14	191	11	New Zealand
10	Deakin Univ	13	62	20	Australia

The most productive institution, Griffith University, also contributed to the JMO with the most citations (569). Auckland Technology University (315), Australian National University (314), Massey University (299), and Queensland University (233) are the first five institutions to contribute to the JMO journal with their citation numbers, respectively. What is noteworthy here is that the ten most productive universities are located in New Zealand and Australia. The fact that the journal's founding center is here has a vital role in this..

2.2.2.6. Most productive countries in JMO.

The 780 documents reviewed were written by contributing researchers from 43 different countries. Table 5 shows the top 20 countries that contributed to the Journal according to the number of articles and the total number of citations. The most active country was Australia, with 241 documents. This country was followed by China (109), the USA (84), New Zealand (69), and Spain (42), respectively.

Table 5*Most Productive Countries*

Rank	Country	Number of Documents	Total Citations
1	Australia	241	2228
2	China	109	1075
3	USA	84	866
4	New Zealand	69	728
5	Spain	42	519
6	South Korea	33	223
7	UK	25	324
8	Canada	18	175
9	Netherlands	14	109
10	Turkey	13	183

When the total number of citations of the countries is examined, Australia is the country that contributes the most with 241 documents and the country that contributes the most with 2228 citations. China is some of the most productive countries contributing to the JMO journal with 1075 citations, the USA with 866 citations, New Zealand with 728 citations, and Spain with 519 citations. The fact that Australia ranks first among the documents published in the JMO shows that the journal has received more attention from its social circle. It is understood that researchers from different continents have recently published in the journal. This situation was evaluated as the journal's international recognition in management and organization.

2.2.2.7. Compliance analysis of articles published in JMO with Lotka law.

Lotka's law is a law that measures the contributions of authors in a particular field and the quantitative distribution of their publications based on scientific productivity. According to Lotka's law, the number of authors with two studies is approximately one-fourth of the number of authors with one study, the number of authors with three studies is about one in 9 of the number of authors with one study..., and the number of authors with n studies is approximately 2nd of the number of authors with one study ($1/n^2$). (Rowlands, 2005). The document numbers of the authors contributing to the JMO journal are shown in Table 6.

Table 6

The Number of Documents Contributed by Authors to the JMO Journal

<i>Documents written</i>	<i>Number of Authors</i>	<i>Proportion of Authors</i>
1	1309	86,3
2	136	9
3	42	2,8
4	19	1,3
5	6	0,4
6	1	0,1
7	1	0,1
9	1	0,1
15	1	0,1

The rate of authors contributing one article to the JMO journal is 86.3%, the rate of contributors with two articles is 9%, the rate of contributors with three articles is 2.8%, the rate of contributors with four articles is 1.3%, the rate of contributors with five articles is It is 0.4%. The rate of contributors with six, seven, nine, and fifteen articles is 0.1%. As a result of the analysis to determine author productivity/productivity, the author productivity in the JMO journal does not comply with Lotka's law. These rates show that the Journal does not comply

with Lotka's law. As a result of the literature research, it has been seen that most of the journals in the field of social sciences do not comply with these laws.

2.3.JMO's Conceptual Structure Analysis

Conceptual structure analyses allow one to understand the topics covered by the studies carried out in a field and determine the most intense and current issues (Aria et al., 2020; Oliveira, 2018). Thus, by examining the most frequently used keywords in the articles published in JMO, the clustering and co-occurrence of these words, and the thematic evolutionary structure, we aimed to determine what kind of evolutionary process the research field showed conceptual design was formed in this process.

2.3.1. Most frequently used keywords in articles published in JMO.

Keyword co-occurrence analysis is based on the assumption that the researcher and keywords adequately represent the themes of an article and that their co-occurrence is a sign of patterns and trends in any discipline (Comerio and Strozzi 2019). co-occurrence analysis helps identify major recurring themes in any literature. Table 7 shows the 20 most frequently used keywords in the JMO journal. The most commonly used keywords were "leadership" 35 times, "Australia" 24 times, "innovation" 22 times, "corporate governance" 20 times, "job satisfaction" 16 times, "entrepreneurship" 16 times, and "sustainability" 15 times. New Zealand". Besides, "gender," "firm performance," "corporate social responsibility," "performance," "organizational culture," "creativity," and "human resource management" are the 20 most frequently used keywords. All of these keywords are in line with the journal's general policy. In addition, the frequent use of the keywords Australia and New Zealand, with the social environment of the journal in Australia, it is understood that it initially attracted the attention of researchers from its immediate environment and then from other parts of the world.

Table 7

Frequencies of the Most Used Keywords in the Journal

Rank	Keyword	Frequency	Rank	Keyword	Frequency
1	Leadership	35	11	Corporate social responsibility	12
2	Australia	24	12	Performance	12
3	Innovation	22	13	Organizational culture	11
4	Corporate governance	20	14	Board of directors	10
5	Job satisfaction	19	15	Motivation	10
6	Entrepreneurship	16	16	Human resource management	10
7	New Zealand	15	17	Psychological Contract	9
8	Sustainability	15	18	Creativity	9
9	Gender	14	19	Organizational performance	9
10	Firm performance	13	20	Commitment	9

The five most frequently used keywords in the JMO journal are "leadership," "Australia," "innovation," "corporate governance," and "job satisfaction." Critical concepts in Figure 8 were obtained from the keyword tree analysis of the keywords created by the authors contributing to the 780 documents examined. Keywords give preliminary information about the subject, content, and scope of the related study.

2.3.2. Keyword clustering and co-occurrence map of articles published in JMO.

The co-occurrence method also refers to a mapping based on matching words based on keywords. It is seen that the VOS technique gives more satisfactory results with the co-occurrence method than multidimensional scaling (Van Eck et al., 2010; Sedighi, 2016). In bibliometric analysis, the coexistence of two keywords in different articles in a particular field is accepted as an indicator of the connection between those words and their co-occurrence. Common word analysis can be done based on titles, keywords, or summaries of documents. It is seen that terms close to each other in the network map have a high co-occurrence value or vice versa; words far away have a low co-occurrence. The size of the circle in the network map indicates that the concept is more important and meaningful (Shah et al., 2020). In this research, we conducted analyses by keywords, if keywords fully reflect the content of a study rather than titles and abstracts. At this stage, we determined the general trend of the field by measuring the strength of the relationship between common-word analysis and words. We analyzed with Bibliometrix-R and the VOSviewer program to reveal the conceptual structure of the articles published in the Journal. As mentioned above, 2314 keywords were used in the Journal. Keywords used at least three times were included in the analysis. According to this threshold value, 202 out of 2304 keywords were used thrice. The co-occurrence map of the keywords is shown in Figure 4.

Figure 4

Co-Occurrence Map of Keywords Used in the JMO Journal

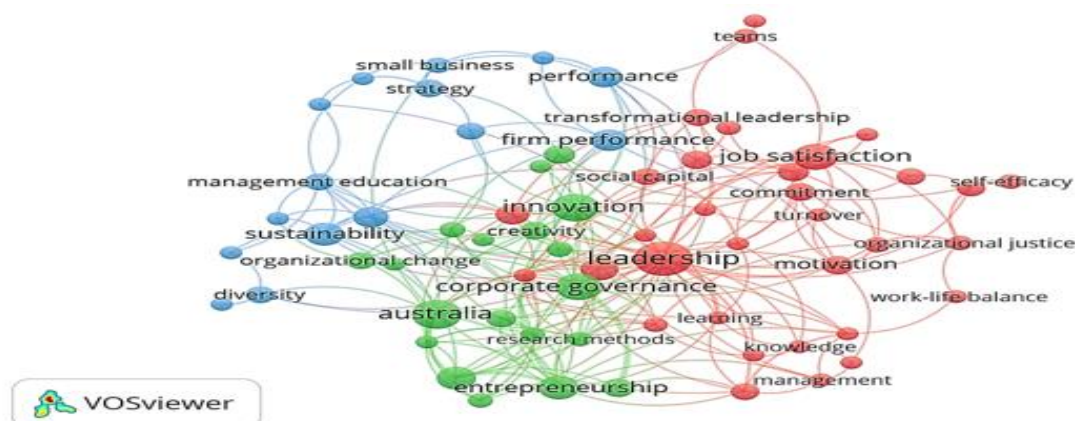

Figure 4 shows the co-occurrence map of the keywords used for five or more. As a result of the analyses, three main clusters emerged, shown in blue, green, and red. There are 15 keywords in the blue-colored cluster, and these keywords are words "business education," "case studies," "diversity," "ethics, identity," "management education," "small business," and "strategy," "sustainability," and "corporate social responsibility." There are 33 keywords in the red cluster, some of which are "job performance," "job satisfaction," "knowledge," "leadership," "management," "organizational behavior," "organizational culture," and "self-efficacy." There are 19 keywords in the green-colored cluster, and some of these keywords are the words "Australia," "research method," "China," "innovation," "New Zealand," "scale development," and "qualitative methods," and "resource-based view."

2.3.4. Thematic evolutionary structure of articles published in JMO.

Visualizing the development in the field using thematic evolution analysis allows one to make future inferences about the direction of this development and the trends in the area (Cobo et al., 2011a). Each node in the thematic diagram represents a topic; the node's size is proportional to the keywords included in the theme. The connections between the nodes express the evolutionary aspect of the concepts discussed (Seyhan, 2021).

This study analyzed thematic changes in keywords over the years using the Bibliometrix R program. For the analysis of the keywords of 780 documents published between 2007-2021, 2007-2012, 2013-2017, and 2018-2021 periods were created, and the changes in the keywords within these periods are presented in Figure 5.

Figure 5
Thematic Evolution of JMO

The thematic evolution map shows that the themes in JMO are becoming increasingly diversified as time goes on. While "dynamic capabilities" was the most frequently used keyword between 2007-2012, it is seen that this concept is the least preferred in the 2018-2021 period. The keywords "innovation" and "Australia" continued to be used in the following two

periods, albeit with a lessening effect. The keyword "job satisfaction" was used in the subsequent periods and became the most frequently used popular word in 2018–2021. "Organizational performance" and "firm performance" were the most commonly used keywords between 2013 and 2017. This concept continued to enjoy popularity in the following period. Organizational commitment perceived organizational support, and conservation of research theory keywords are among the keywords researchers focused on in 2018–2021. With thematic evolution analysis, it is possible to follow the changing trend in the subjects studied in a journal. It can be said that the subjects studied in JMO by periods are general subjects of management and organization. It is seen that there is no significant differentiation in the study areas of the journal by period. Therefore it focuses on the fundamental issues in the field of management and organization instead of focusing on current topics.

2.4. Analysis of JMO's Intellectual Structure

The intellectual structure of a research field shows the networks of relationships between bibliometric items. A co-attribution analysis is performed to determine the academic system. Co-citation analysis shows the frequency with which two studies are cited and the frequency with which two different units of analysis (study, author, and Journal) are mentioned in the same survey. Co-citation analysis determines the intensity and strength of relationships among co-cited authors, studies, and journals. Conclusions about the performances of scientific actors can be drawn from performance analysis; however, no information about their relationship, interaction, or cooperation can be obtained (Öztürk, 2021).

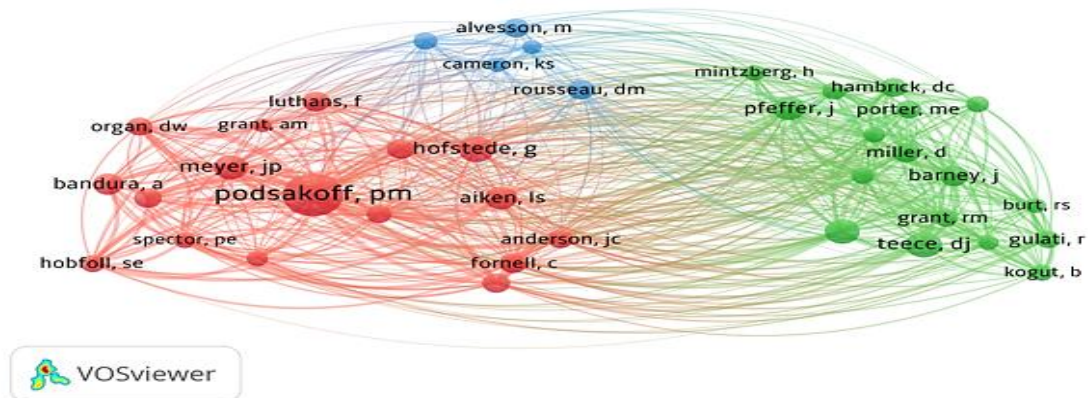
For this reason, it is necessary to reach the big picture of the interactions between authors, studies, journals, concepts, universities, countries, and citations with scientific field mapping (Van Eck & Waltman, 2014; Block & Fisch, 2020). Analysis units were made to determine the intellectual structure of this research. Relationship analysis: For this purpose, co-citation analysis was performed to determine the links between publications, authors, and sources based on a sample of 780 documents. Co-citation analysis: It can be done at author, magazine, and source levels (Di Guardo & Harrigan, 2012; Shiau et al., 2017; Díez-Martín et al., 2021).

2.4.1. JMO's author-level co-citation analysis.

When the minimum threshold value is determined as 20 and 40 citations to conduct co-citation analysis at the author level, 206 and 39 author thresholds are passed out of 23425 authors in the references. A total of 23425 authors in the relations of 780 documents were included in the analysis, with 39 authors exceeding the 40 thresholds. The visual map of the co-citation analysis at the author level via the VOSviewer program is presented in Figure 6.

Figure 6

Visual map of co-citation analysis at the author level

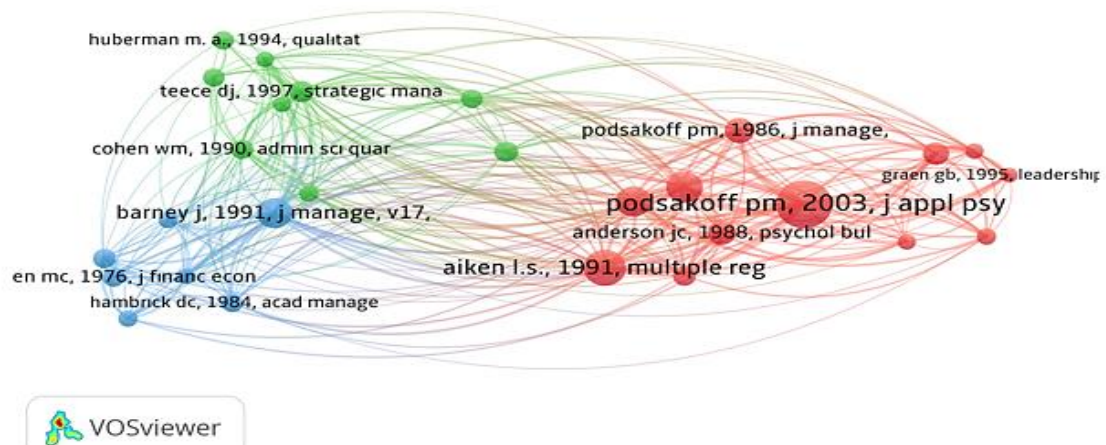
In co-citation analysis at the author level, the size of the circles indicates the total citation strength. 23425 authors cited articles published by JMO journal between 2007-2021. Authors with at least 40 citations were considered. The map includes three clusters and 39 authors. The first cluster (red cluster) has 17 authors; the most cited author in this cluster is "Philip Michael Podsakoff." This author has been cited 194 times, and the total link strength is 1024. Podsakoff is a professor of management and continues his studies at the University of Florida. His main areas of study include organizational behavior, leadership, and research methods. The author has 170,800 citations on Google Scholar and has an H-index of 78. In the second cluster (green cluster), there are 17 authors, and the most mentioned in this cluster is "David John Teece." This author has been cited 94 times and has a total link strength of 459. Teece, who works at Berkeley University, has an H-index of 120. The author's main work areas include strategic management, intellectual capital management, innovation, antitrust policies, intellectual property, and corporate governance. Dr. Teece is a prolific researcher with eight honorary doctorates. There are five authors in the third cluster (blue cluster), and the most mentioned in this cluster is "Denise Rousseau." This author has been cited 63 times and has a total link strength of 161. Rousseau has 100,486 citations in Google Scholar, and his H-index is 108. Rousseau's main areas of study are organizational behavior and human resources. The researcher holds honorary doctorates from the Athens University of Economics and Business and the Tallinn Institute of Technology.

2.4.2. Publication-level co-citation analysis.

One of the co-citation analyses is the publication-level co-citation analysis. Co-citation analysis allows the density of relationships among co-cited authors, studies, and journals to be determined (Zupic & Cater, 2015). We set a minimum of 20 citations to conduct co-citation analysis at the publication level. Of the 37143 references, 28 exceed the specified threshold.

Figure 7

Visual map of publication-level co-citation analysis

In the publication-level co-citation analysis, the size of the circles in the figure shows the total citation strength of the studies. Articles published by JMO magazine between 2007-2021 were cited from 37143 publications. Sources with at least 20 citations were considered. In Figure 13, there are three clusters in the network map of the most frequently cited publications in the articles in the reference list of the JMO journal listed on the Web of Science. The total number of nodes in the red cluster is 12, the total number of nodes in the green group is 9, and the total number of nodes in the blue set is 7. The source with the most substantial number of nodes in the cluster in red is Philip.M. It has been determined in a study named "Common method biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended remedies" by Podsakoff et al. (Total link strength = 274, number of citations = 104). This study was published in the Journal of Applied Psychology in 2003. It has been determined that the source with the most substantial number of nodes in the green cluster is the study named "Dynamic capabilities and strategic management," written by David J. Teece et al. in 1997 (Total link strength =110, number of citations =34). This study has been published in the Strategic Management Journal. It has been determined that the source with the most substantial number of nodes in the blue-colored cluster is the study titled "Firm Resources and Sustained Competitive Advantage" by J. Barney. Total link strength = 135, number of citations = 55). This study was published in the

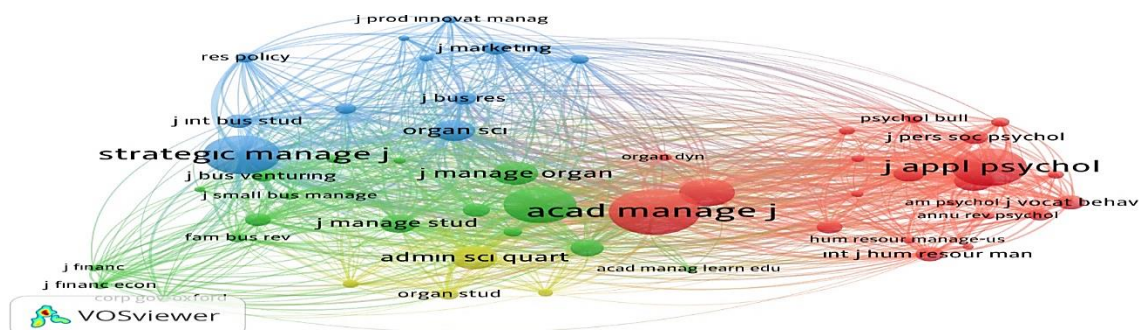
Journal of Management in 1991. The study examines the link between firm resources and sustainable competitive advantage.

2.4.3. Source-level co-citation analysis.

The default threshold value is given as 20 citations in the VOSviewer program to perform co-citation analysis at the source level. When analyzed in this way, there are 272 matches from 12157 sources. This situation causes many visual maps and, therefore, complex images. In our study, we chose filtering of 100 or more citations and made a visual map of 55 sources that stood out among 12157 sources.

Figure 8

Visual map of source-level co-citation analysis

In the source-level co-citation analysis, the size of the circles in Figure 8 indicates the total citation strength of the studies. Articles published by the JMO journal between 2007 and 2021 were cited from 12157 sources. Sources with at least 100 citations were considered. The map contains 55 citation sources in 4 clusters. The first cluster (red) includes 22 references, and the most prominent and cited is "The Academy of Management Journal" in this cluster. This Journal has been cited 1927 times and has a total link strength of 78688. The second cluster (green) has 19 references and is the most cited "Academy of Management Review" resource in this cluster. This resource has been mentioned 1403 times, and the total link strength is 55051. In the third cluster (blue), there are 12 references, and the most cited is "Strategic Management Journal." This resource has been mentioned 1559 times and has a total link strength of 66810.

There are four sources in the fourth cluster (yellow), and the most cited source in this cluster is the "Administrative Science Quarterly." This resource has been mentioned 760 times, and the meeting link strength is 33390. When we look closely at the journals that stand out in typical citation analysis, the "Academy of Management Journal," founded in 1958, has published 3,828 publications. To date, 241,811 references have been made to the journal. The average number of citations per document is 161.58. The H-index of the journal is 397. As of 2021, the impact

factor of the journal is 10,979. “Academy of Management Review” is a peer-reviewed journal established in 1976 and published in the field of management and strategy. According to the Journal Citation Reports, the journal's 2021 impact factor is 13,865. It is third among 226 journals in the management category and fourth among 155 journals in the field of "business.” is ranked. The H-index of the journal is 357. Strategic Management Journal, founded in 1980, is one of the world's leading journals for strategic management research. The journal publishes 13 issues per year. The H-index of the journal is 345. He has a total of 3,209 publications on a Web of Science. “Administrative Science Quarterly” is in and indexed in SCOPUS and Social Sciences Citation Index, among other databases. According to the Journal Citation Reports, the 2019 impact factor is 8,304. The H-index of the journal is 317.

2.5.JMO's Social Structure Analysis

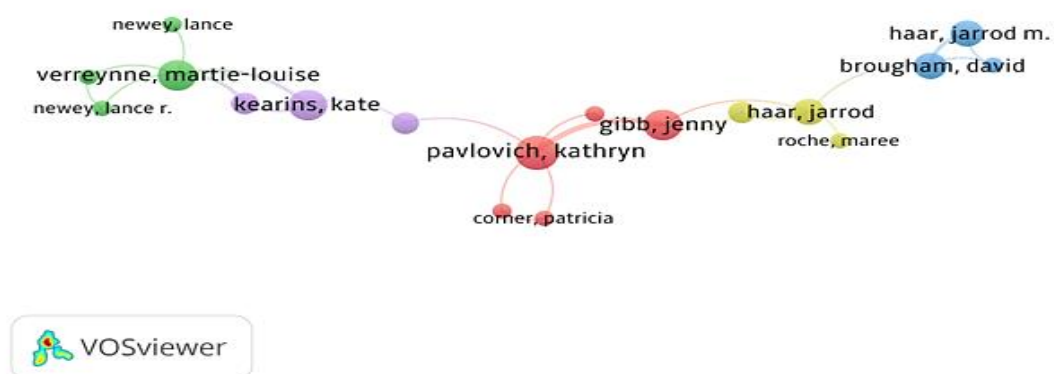
Social network analysis shows relationship networks for studies in the related field. Social networks reflect the relationships between actors (authors, institutions, countries). Social network analysis analyzes institutions, individuals, groups, or any related structure and produces information by making inferences about the individual or group. The actors (actor/node) in the social network mechanism are expressed as nodes, and the relations between these actors are also explained by ties (edge/link). Social structure analysis; reflects collaboration between authors, institutions, and countries (Jiang et al., 2019; Martino & Spoto, 2006). In social structure analysis, the network size shows the number of actors in that network.

2.5.1.Collaboration analysis of authors at JMO.

Figure 9 shows the strength of the links between the authors who collaborated the most. In the mapping process, which represents the analysis of co-authorship according to the authors, the minimum number of citations to the authors' publication was determined as five.

Figure 9

Co-authorship by author

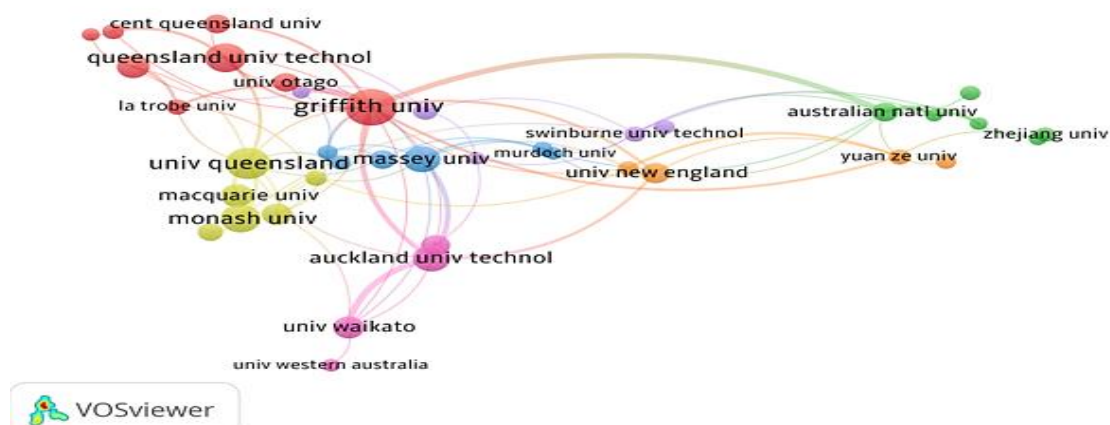
As a result of the analysis using document weighting as a visualization scale, 18 authors were represented in five different clusters with different colors. Pavlovich Kathryn (5 publications), Verynne Martie (4 publications), Brougham David (3 publications), Hear Jarrod (3 publications), and Kearins Kate are the co-authors

2.5.2. Analysis of collaboration among institutions publishing in JMO.

Figure 10 shows the strength of the links among the institutions that collaborated the most. According to the institutions, the threshold value in the mapping process of the co-authorship analysis was set at five. 39 out of 651 universities were included in the study by exceeding the threshold value. In the visualization performed with document weighting, 38 universities are shown in 7 different clusters with different colors. Griffith University (38 broadcasts, red nodes), Australian National University (10 broadcasts, green nodes), Massey University (10 broadcasts, blue nodes), Queensland University (28 broadcasts, yellow nodes), Sydney Technol University (9 broadcasts, purple nodes) Auckland Technol University (20 publications, pink knot) and New England University (12 periodicals, orange knot) stand out as universities with more excellent collaboration networks in the JMO journal.

Figure 10

Co-authorship by organization

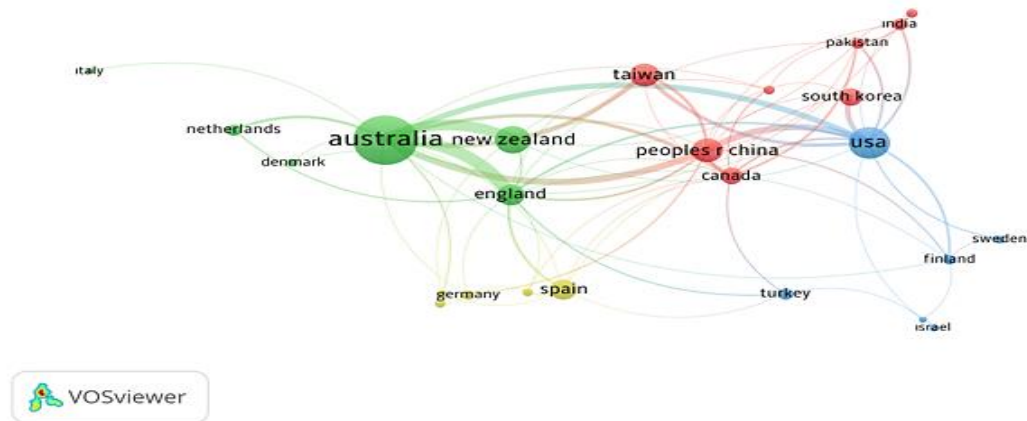
2.5.3. Analysis of collaboration among countries publishing in JMO

Figure 11 represents the co-authorship analysis by country; the lowest document threshold per country was determined as five during the mapping process. 25 out of 48 countries were included in the study, exceeding the threshold. In the visualization performed with document weighting, 25 countries were represented in four clusters with different colors. In this context, further collaboration networks and other collaborations in the JMO journal with China (65 documents, red nodes), Australia (267 documents, green nodes), the United States (113

documents, blue nodes), and Spain (47 documents, yellow nodes) come to the fore as countries with deeper ties with countries.

Figure 11

Co-authorship by country

3. Conclusion

JMO has been publishing regularly since 1995 and indexed in the Web of Science database since 2007. In this study, the publication policy and performance of the journal in terms of various quantitative parameters were analyzed by the bibliometric method. Over the years, the magazine has continued its publication life as an essential management and organization platform. It was understood that the first question of the JMO's performance status, which was asked for the analysis of the journal in terms of various parameters, was made by the ten most productive researchers whose analysis results were most cited. The impact levels of the contributing countries and institutions were examined to determine the performance analysis of the journal in the period. The study showed that the journal showed a constantly increasing trend in terms of publication and citations. While the journal initially focused on the publications of Australian and New Zealand researchers, it was understood that over time it spread its publication range all over the world. The second research question (RQ-2) is the conceptual structure of JMO. To answer this question, the thematic evolution map of the most frequently used keywords and keywords in the articles published in JMO was examined. It has been determined that "leadership" is the first among the keywords used. Looking at the other keywords, it is seen that the journal focuses on the concepts of management and strategy within the framework of its general editorial policy. In the thematic evolution of the journal, it was determined that there was no significant change in the keywords as of the examined periods. The third question of the research (RQ-3) is what is the intellectual structure of JMO. The purpose of asking this question is to reveal the academic structure of the JMO. A co-citation

analysis was conducted to determine the intellectual structure of the journal. Co-citation analysis was handled within the framework of the author, source, and journal. When viewed within the scope of the author, it is seen that researchers such as Philip Michael Podsakoff, David John Teece”, and Denise Rousseau stand out. The expected points of these authors are that they publish in significant numbers and quality in primary areas for management and organization, such as organizational behavior, strategic management, and human resources. Journals that stand out in co-citation analysis within the scope of the journal are the Academy of Management Journal”, “Administrative Science Quarterly,” “Academy of Management Review” and "Strategic Management Journal. These journals have been published for a long time and are followed with interest by researchers in the field of management organization. Are magazines. Research the fourth question (RQ-4), what is the social structure of the JMO? It was asked in the form. The answers to this question, which aims to reveal the social network of JMO, are social structure analysis; It shows that there is a cooperation between authors, institutions, and countries. The results of the study made in this context have determined that the universities based in Australia are the link with the most cooperation among the institutions to which the researchers who publish articles in the journal belong. It is seen that there is strong cooperation between countries and among authors. It has been determined that there is strong cooperation between Australia and the USA. There is also a strong collaboration between Australian-England-New Zealand researchers. China has an important place in social network analysis and the USA and Australia in this cooperation.

3.1.Limitations and Directions for Future Research

Apart from these research recommendations, it is a retrospective study with some limitations. Recent citations may change over time in the influence of authors, institutions, and countries. This study presents an overall bibliometric review of the Journal and marks its 15-year evolutionary journey. In addition, it should be taken into account that the study only followed a strategy based on bibliometric analysis. Bibliographic match analyses were excluded due to word limitations in the analyses performed via VOSviewer and Bibliometrix-R programs. Qualitative research designs, such as thematic analysis, and quantitative research designs, such as meta-analysis, should be used for more comprehensive research. In addition, future studies may provide an ontological framework for the qualitative evaluation of the Journal, considering the impact analysis of the Journal's articles. Such future studies will contribute to comprehensive analyses of JMO's performance over the years.

References

- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). Bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, *11*(4), 959-975. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>
- Aria, M., Misuraca, M., & Spano, M. (2020). Mapping the evolution of social research and data science on 30 years of Social Indicators Research. *Social indicators research*, *149*(3), 803-831. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11205-020-02281-3>
- Ayoko, O. B., Caputo, A., & Mendy, J. (2021). Management research contributions to COVID-19: a bibliometric literature review and analysis of the contributions from the Journal of Management & Organization. *Journal of Management & Organization*, 1-27. Retrieved from <https://doi.org/10.1017/jmo.2021.70>
- Block, J. H., & Fisch, C. (2020). Eight tips and questions for your bibliographic study in business and management research. *Management Review Quarterly*, *70*(3), 307-312. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11301-020-00188-4>
- Bonilla, C. A., Merigó, J. M., & Torres-Abad, C. (2015). Economics in Latin America: A bibliometric analysis. *Scientometrics*, *105*(2), 1239-1252. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11192-015-1747-7>
- Boyack, K. W., & Klavans, R. (2014). Creation of a highly detailed, dynamic, global model and map of science. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, *65*(4), 670-685. Retrieved from <https://doi.org/10.1002/asi.22990>
- Casillas, J., & Acedo, F. (2007). Evolution of the intellectual structure of family business literature: A bibliometric study of FBR. *Family Business Review*, *20*(2), 141-162. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/j.1741-6248.2007.00092.x>
- Çetinkaya Bozkurt, Ö. & Çetin, A. (2016). Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi'nin Bibliyometrik Analizi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, *2*, 229-263.
- Chabowski, B. R., Mena, J. A., & Gonzalez-Padron, T. L. (2011). The structure of sustainability research in marketing, 1958–2008: a basis for future research opportunities. *Journal of the Academy of Marketing Science*, *39*(1), 55-70.
- Chai, K. H., & Xiao, X. (2012). Understanding design research: A bibliometric analysis of Design Studies (1996–2010). *Design Studies*, *33*(1), 24-43. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.destud.2011.06.004>
- Cobo, M. J., López-Herrera, A. G., Herrera-Viedma, E., & Herrera, F. (2011b). Science mapping software tools: Review, analysis, and cooperative study among tools, *Journal of*

- the American Society for Information Science and Technology*, 62 (7), 1382-1402.
Retrieved from <https://doi.org/10.1002/asi.21525>
- Cobo, M. J., López-Herrera, A. G., Herrera-Viedma, E., & Herrera, F. (2011a). An approach for detecting, quantifying, and visualizing the evolution of a research field: A practical application to the fuzzy sets theory field. *Journal of Informetrics*, 5(1), 146–166.
Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.joi.2010.10.002>
- Di Guardo, M. C., & Harrigan, K. R. (2012). Mapping research on strategic alliances and innovation: a co-citation analysis. *The Journal of Technology Transfer*, 37(6) 789-811.
Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10961-011-9239-2>
- Díez-Martín, F., Blanco-González, A., & Prado-Román, C. (2021). The intellectual structure of organizational legitimacy research: A co-citation analysis in business journals. *Review of Managerial Science*, 15(4), 1007-1043. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11846-020-00380-6>
- Doleck, T., & Lajoie, S. (2018). Social networking and academic performance: A review. *Education and Information Technologies*, 23(1), 435-465. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10639-017-9612-3>
- Donthu, N., Kumar, S., & Pattnaik, D. (2020). Forty-five years of Journal of Business Research: A bibliometric analysis. *Journal of business research*, 109, 1-14.
- Donthu, N., Kumar, S., Pattnaik, D., & Campagna, C. (2020). Journal of marketing theory and practice: a retrospective of 2005–2019. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 28(2), 117-137.
- Fahimnia, B., Sarkis, J., & Davarzani, H. (2015). Green supply chain management: A review and bibliometric analysis. *International Journal of Production Economics*, 162, 101-114.
Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2015.01.003>
- Gaviria-Marin, M., Merigó, J. M., & Baier-Fuentes, H. (2019). Knowledge management: A global examination based on bibliometric analysis. *Technological Forecasting and Social Change*, 140, 194-220. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2018.07.006>
- Glänzel, W. (2003). *Bibliometrics as a Research Field a Course on Theory and Application of Bibliometric Indicators*. Brazil: The Centro de Informatica da UFPE.
- Gutiérrez-Salcedo, M., Martínez, M. Á., Moral-Munoz, J. A., Herrera-Viedma, E., & Cobo, M. J. (2018). Some bibliometric procedures for analyzing and evaluating research fields. *Applied Intelligence*, 48(5), 1275-1287. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10489-017-1105-y>

- Harnad, S. (2008). Validating research performance metrics against peer rankings. *Ethics in science and environmental politics*, 8(1), 103-107. Retrieved from <https://doi.org/10.3354/esep00088>
- Hotamışlı, M., & Erem, I. (2014). Muhasebe ve Finansman Dergisi'nde yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi. *Muhasebe ve finansman dergisi*, (63), 1-20.
- Jiang, Y., Ritchie, B. W., & Benckendorff, P. (2019). Bibliometric visualization: An application in tourism crisis and disaster management research. *Current Issues in Tourism*, 22(16), 1925-1957. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/13683500.2017.1408574>
- Karagöz, B., & Şeref, İ. (2019). Değerler Eğitimi Dergisi'nin bibliyometrik profili (2009-2018). *Değerler Eğitimi Dergisi*, 17(37), 219-246.
- Kumar, S., Lim, W. M., Pandey, N., & Christopher Westland, J. (2021). 20 years of electronic commerce research. *Electronic Commerce Research*, 21(1), 1-40.
- Kumar, S., Sureka, R., & Vashishtha, A. (2020). The Journal of Heritage Tourism: a bibliometric overview since its inception. *Journal of heritage tourism*, 15(4), 365-380.
- Laengle, S., Merigó, J.M., Miranda, J., Słowiński, R., Bomze, I., Borgonovo, E., & Teunter, R. (2017). Forty Years of the European Journal of Operational Research: A bibliometric overview. *European Journal of Operational Research*, 262(3), 803–816. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2017.04.027>
- Low, M. & Siegel, D. (2019). A Bibliometric Analysis of employee-centered corporate social responsibility research in the 2000s. *Social Responsibility Journal*, 16(5), 691-717. Retrieved from <https://doi.org/10.1108/SRJ-09-2018-0243>
- Martínez-López, F. J., Merigó, J. M., Valenzuela-Fernández, L., & Nicolás, C. (2018). Fifty years of the European Journal of Marketing: a bibliometric analysis. *European Journal of Marketing*.
- Martino, F., & Spoto, A. (2006). Social Network Analysis: A brief theoretical review and further perspectives in the study of Information Technology. *PsychNology Journal*, 4(1), 53-86.
- Mas-Bleda, A., Thelwall, M., Kousha, K., & Aguillo, I. F. (2014). Do highly cited researchers successfully use the social web? *Scientometrics*, 101(1), 337-356. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11192-014-1345-0>

- McBurney, M. K., & Novak, P. L. (2002, September). What is bibliometrics, and why should you care?. In *Proceedings. IEEE international professional communication conference* (pp. 108-114). IEEE.
- Merigó, J. M., & Yang, J. B. (2017). A bibliometric analysis of operations research and management science. *Omega*, 73, 37-48. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.omega.2016.12.004>
- Mulet-Forteza, C., Martorell-Cunill, O., Merigó, J. M., Genovart-Balaguer, J., & Mauleon-Mendez, E. (2018). Twenty-five years of the Journal of Travel & Tourism Marketing: A bibliometric ranking. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 35(9), 1201-1221. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/10548408.2018.1487368>
- Narin, F. (1976). Evaluative bibliometrics: The use of publication and citation analysis in the evaluation of scientific activity (pp. 206-219). Cherry Hill, NJ: Computer Horizons
- Oliveira, T. D. (2018, June). From Modelmania to Datanomics: The Top Journals and the Quest for Formalization. In *STOREP 2018-Whatever Has Happened to Political Economy?*
- Osca-Lluch, J., Velasco, E., López, M., & Haba, J. (2009). Co-authorship and citation networks in the Spanish history of science research. *Scientometrics*, 80(2), 373-383. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11192-008-2089-5>
- Öztürk, O. (2021). Bibliometric review of resource dependence theory literature: an overview. *Management Review Quarterly*, 71(3), 525-552. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11301-020-00192-8>
- Öztürk, O., & Gürler, G. (2021). Bir literatür incelemesi aracı olarak bibliyometrik analiz. Ankara: Nobel yayınevi.
- Pilkington, A., & Chai, K. H. (2008). Research themes, concepts, and relationships. *International Journal of Service Industry Management*. 19(1), 83-110.
- Polat, Z.A., Saraçoğlu, A. & Duman, H. (2019). Harita Dergisi'nin Bibliyometrik Analizi. *Harita Dergisi*, 161, 46-56.
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics? *Journal of Documentation*, 25: 348-349.
- Rehn, R., & Kronman, U. (2006). Bibliometric handbook for Karolinska Institutet, Stockholm: Karolinska Institutet: University Library Publications.

- Rey-Martí, A., Ribeiro-Soriano, D., & Palacios-Marqués, D. (2016). A bibliometric analysis of social entrepreneurship. *Journal of Business Research*, 69(5), 1651-1655. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2015.10.033>
- Rowlands, I. (2005, February). Emerald authorship data, Lotka's law, and research productivity. In *Aslib Proceedings*. Emerald Group Publishing Limited.
- Ruhanen, L., Weiler, B., Moyle, B. D., & McLennan, C. L. J. (2015). Trends and patterns in sustainable tourism research: A 25-year bibliometric analysis. *Journal of Sustainable Tourism*, 23(4), 517-535. Retrieved from. doi.org/10.1080/09669582.2014.978790
- Sedighi, M. (2016). Application of word co-occurrence analysis method in mapping of the scientific fields (case study: The field of Informetrics). *Library Review*, 65(1/2), 52-64. Retrieved from <https://doi.org/10.1108/LR-07-2015-0075>
- Seyhan, M. (2021). Yönetmelik Bağlamda Yeşil İnovasyonun Evriminin Bibliyometrik Analizi, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20 (2), 611-625. Retrieved from <https://doi.org/10.21547/jss.837114>
- Shah, S. H. H., Lei, S., Noor, S., & Anjum, A. (2020). Research synthesis and new directions of presumption: a bibliometric analysis. *International Journal of Information and Management Sciences*, 31(1), 79-98. Retrieved from [https://doi.org/10.6186/IJIMS.20200331\(1\).0005](https://doi.org/10.6186/IJIMS.20200331(1).0005)
- Shapiro, F.R. (1992). Origins of bibliometrics, citation indexing, and citation analysis: The neglected legal literature. *Journal of the American Society for Information Science*, 43(5): 337-339. Retrieved from [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4571\(199206\)43:5<337::AID-ASI2>3.0.CO;2-T](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4571(199206)43:5<337::AID-ASI2>3.0.CO;2-T)
- Shiau, W. L., Dwivedi, Y. K., & Yang, H. S. (2017). Co-citation and cluster analyses of the extant literature on social networks. *International Journal of Information Management*, 37(5), 390-399. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2017.04.007>
- Smith, L.C. (1981), "Citation analysis," *Library Trends*, 30, 83-106.
- Thanuskodi, S. (2010). Journal of Social Sciences: A bibliometric study. *Journal of Social Sciences*, 24(2), 77-80.

- Valenzuela-Fernandez, L., Merigó, J. M., Lichtenthal, J. D., & Nicolas, C. (2019). A bibliometric analysis of the first 25 years of the Journal of Business-to-Business Marketing. *Journal of Business-to-Business Marketing*, 26(1), 75-94.
- Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523-538. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1007/s11192-009-0146-3>
- Van Eck, N. J., Waltman, L., Dekker, R., & Van Den Berg, J. (2010). A comparison of two techniques for bibliometric mapping: Multidimensional scaling and VOS. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 61(12), 2405-2416. Retrieved from <https://doi.org/10.1002/asi.21421>
- Van Eck, N.J., & Waltman, L. (2009). How to normalize co-occurrence data? An analysis of some well-known similarity measures. *Journal of the American Society for information science and technology*, 60(8), 1635-1651. Retrieved from <https://doi.org/10.1002/asi.21075>
- Van Eck, N.J., & Waltman, L. (2014). Visualizing bibliometric networks. In *Measuring scholarly impact: Methods and practice*, Y. Ding, R. Rousseau, & D. Wolfram (Eds.), (pp. 285–320). Springer. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-10377-8_13
- Vogel, R., & Güttel, W. H. (2013). The dynamic capability view in strategic management: A bibliometric review. *International Journal of Management Reviews*, 15(4), 426-446. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/ijmr.12000>
- Walker, R. M., Chandra, Y., Zhang, J., & van Witteloostuijn, A. (2019). Topic modeling the research-practice gap in public administration. *Public Administration Review*, 79(6), 931-937. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/puar.13095>
- Xu, Z., Yu, D., & Wang, X. (2019). A bibliometric overview of International Journal of Machine Learning and Cybernetics between 2010 and 2017. *International Journal of Machine Learning and Cybernetics*, 10(9), 2375-2387. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s13042-018-0875-9>
- Yu, D., Wang, W., Zhang, W., & Zhang, S. (2018). A bibliometric analysis of research on multiple criteria decision making. *Current Science*, 114, 747-758. Retrieved from <https://doi.org/10.18520/cs/v114/i04/747-758>

Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational research methods*, 18(3), 429-472. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/1094428114562629>

Genişletilmiş Özet

Bilimsel bir alanın veya disiplinin gelişmesinde yapılan yayınların önemli bir payı vardır. Söz konusu yayınların genel görünümünü, son dönemde incelenen konuların trendini ve alanın evrimsel yapısını görmek özellikle araştırmacılar için büyük önem taşımaktadır. Bilimin gelişmesinde önemli role sahip olan bilimsel yayınları niceliksel olarak tespit etmek amacıyla geliştirilen yöntemlerden biri de bibliyometrik yöntemidir (Zupic and Carter, 2015; Laengle *et al.*, 2017; Rehn and Kronman, 2008).

Bu bibliyometrik çalışmada JMO dergisinin WoS veri tabanında indekslenmeye başladığı 2007 yılından 2021 yılına kadar gelişim seyrinin incelenmesi amaçlanmıştır. Yaptığımız inceleme sonucunda başlangıçtan bugüne JMO dergisinin bibliyometrik analizini yapan bir yayına rastlanmamıştır. Literatürdeki söz konusu boşluğu doldurmak amacıyla JMO'nun performans analizini, kavramsal, entelektüel ve sosyal yapısı analizini yapmayı gerekli görülmüştür. Araştırmanın literatürdeki boşluğun doldurulmasına, alandaki etkisini görmeye ve yayın politikasının ne olması gerektiğine ilişkin önemli veri sağlayacağını düşünüyoruz. Bu amaçla araştırmada aşağıdaki soruları cevaplamak amaçlanmıştır.

RQ1. JMO'nun performans durumu nasıldır?

RQ2. JMO'nun kavramsal yapısı nasıldır?

RQ3. JMO'nun entelektüel yapısı nasıldır?

RQ4. JMO'nun sosyal yapısı nasıldır?

Alanında öncü bir dergi olarak JMO dergisinin kapsamlı bibliyometrik analiz ve görselleştirmesini yapmak bundan sonraki yayın politikasının belirlenmesi ve araştırmacıların yönetim ve organizasyon alanının ne yönde bir evrimsel süreç gösterdiğini görmek bakımından önemli bir işlev görecektir. Bibliyometrik araştırmalar tanımlayıcı ve betimleyici nitelikte olabileceği gibi, değerlendirici nitelikte de olabilir (McBurney and Novak, 2002; Osca-Lluch *et al.*, 2009). Bu araştırma bir konu analizi olmayıp, dergi analizi olduğu için araştırmayı değerlendirici değil, tanımlayıcı ve betimleyici bir araştırmadır. Bu tanımlayıcı ve betimleyici araştırmada JMO'nun incelenen dönemde nasıl bir eğilim gösterdiğini ve evrimsel süreç

geçirdiğini görmek amaçlanmıştır (Block and Fisch, 2020; Cobo *et al.*, 2011a). Bu araştırmada JMO’da yayınlanan yayınların performans analizini (*atıf analizi* (Citation index), yazar analizi, kurum analizi, genel bakış analizi, belgeler) ve bilimsel alan haritalaması (kavramsal yapı, entelektüel yapı ve sosyal yapı) prosedürleri uygulanmıştır (Ruhanen *et al.*, 2015; Fahimnia *et al.*, 2015; Liu *et al.*, 2015; Perianes-Rodriguez *et al.*, 2016; Yu *et al.*, 2018). Verilerin analizinde VOS tekniğinin kullanıldığı yazılımlardan biri olan VOSviewer bibliyometrik ağların görselleştirilmesi amacıyla kullanılmıştır (Van Eck and Waltman, 2009). Ayrıca araştırmada tematik analiz için R-Bibliometrix uygulamasından yararlanılmıştır. Araştırmada sınıflandırma, görselleştirme, ilişki ağları ve bibliyometrik analizler için BibExcel, Bibliometrix-R ve VOSviewer yazılımları kullanılmıştır (Low and Siegel, 2019). VOS tekniğinin ve VOSviewer yazılımının çok yönlülüğü, algoritmada tutarlılığa ve dolayısıyla farklı bibliyometrik analizlerin hesaplanmasında kullanılan sonuçların karşılaştırılmasına olanak tanımaktadır (Ayoko *et al.*, 2022). Veri görselleştirmede ortaya çıkan kümelerin sayısı, oluşum sıklığı ve çeşitli analiz birimleri arasındaki bağlantı güçleri ve alıntı sayıları için ağ analizleri yapılmıştır (Aria and Cuccurullo, 2017; Moral-Muñoz *et al.*, 2020; Van Eck and Waltman, 2010).

JMO, 1995 yılından beri yayınlanan süreli bir yayındır, ancak araştırma JMO’nun Web of Science (WoS)’da indekslenmeye başladığı yıl olan 2007-2021 dönemini kapsamaktadır. JMO bu süreçte 780 doküman yayınlamıştır ve yıllık ortalama yayın sayısı 7,76’dır. Doküman başına ortalama alıntı sayısı 9,946, doküman başına yıllık ortalama alıntı 1,244’tür. Analiz edilen dokümanlarda toplam referans sayısı 37143’tür. 780 doküman, toplam 1516 yazar tarafından yazılmıştır. Tek yazarlı doküman sayısı 161, çok yazarlı doküman sayısı ise, 1355’tir. Çok yazarlı doküman sayısının fazla olması yazarlar arasında sosyal ağın güçlü olduğu anlamına gelmektedir. Yazar başına doküman sayısı 0,515’tir. Doküman başına yazarların sayısı ise 1,94’tür. Doküman başına ortak yazarların sayısı ise 2,37’dir. Yazarlar arası iş birliği endeksi 2,35’tir. Bu sayı yazarlar arası iş birliğinin iyi derece olduğu anlamına gelmektedir. Derginin H-indeksi 34, G-indeksi 50, M-indeksi, 2,215’tir. Derginin dili %100 İngilizcedir.

Dergiye yapılan atıf sayılarının 2007- 2021 yılları arasında sürekli arttığı gözlemlenmiştir. 2007 yılında 33 atıf alan dergi 2021 yılına gelindiğinde atıf sayısını 1642’ye çıkarmıştır. İncelenen dönemlerde söz konusu derginin atıf sayılarındaki artış eğilimi derginin alanında başarılı olduğuna ve tanınırlığına işaret etmektedir. JMO’ya bir makale ile katkıda bulunan yazarların oranı %86,3, iki makale ile katkıda bulunanların oranı %9, üç makale ile katkıda bulunanların oranı %2,8’dir. Bu oranlar derginin Lotka yasasına uyum sağlamadığını göstermektedir. Sosyal bilimler alanında yayın hayatını sürdüren çoğu derginin bu yasalara uymadığı yapılan literatür

araştırması sonucunda görülmüştür. Bahsedilen yasalara uygunluk daha çok spesifik bir alana ilişkin yayın yapan dergiler için söz konusu olmaktadır. Dergi makalelerinin kalitesini ve etkisini ölçmenin bir yolu, temel güvenilir bir gösterge olarak alıntı gibi zengin bibliyometrik göstergeler koleksiyonunun kullanılmasıdır (Harnad, 2008). Bununla birlikte, atıf yapmanın, bir makalenin alıntılanması için geçen süre gibi çeşitli sınırlamaları vardır (Mas-Bleda *et al.*, 2014).

Anahtar kavram ve eş oluşum ve kümeleme haritaları göz önüne alındığında JMO dergisinin; leadership, Australia, job satisfaction, innovation, corporate governance, konularına odaklandığını göstermektedir. Derginin genel yönünü, yayınlanmış çeşitli konuları ve yeni çalışmalarla ele alınabilecek boşlukları anlamak için anahtar kelime analizinin sonucunu oldukça önem taşımaktadır. Anahtar kelimelerin tematik evrimi ise dergide çalışılan konuların yıllara göre nasıl bir yöne evrildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Dergide “*Job satisfaction*” anahtar kelimesi tüm dönemlerde kullanılmış 2018-2021 döneminde en sık kullanılan popüler kelime olmuştur. *Organizational commitment*, *perceived organizational support* anahtar kelimeleri son yıllarda ortaya çıkan ve popüler olan anahtar kelimelerdendir. *JMO*'da Thomas Kalliath ve Paula Brough'un “Work-life balance: A review of the meaning of the balance construct” başlıklı araştırma makalesi en fazla alıntı yapılan makaledir. 2008 yılında yayınlanan makale iş-yaşam dengesinin kavramsallaştırılması üzerine kaleme alınmıştır. Makale 154 atıf almış ve yıllık ortalama atıf sayısı 10,27'dir. Dergiye 15 doküman sayısı ile Mckeown T., en fazla katkı sağlayan yazardır. Hartel C., dokuz dokümanla, Ayoko O., yedi dokümanla, Galvin P., altı dokümanla, katkı sağlamıştır. Dergide en fazla atıf sayısına sahip iki yazarın Paula Brough ve Thomas Kalliath'ın 199 atıf ile ilk sırada yer aldığı görülmektedir. J. Galbreath ve V. Ratten ise 162 atıf ile ikinciliği paylaşmaktadır. En üretken kurum olan Griffith Üniversitesi aynı zamanda en çok atıf sayısı (569) ile JMO dergisine katkı sağlamıştır. Sırasıyla Auckland Technolog Üniversitesi (315), Australion National Üniversitesi (314), Massey Üniversitesi (299) ve Queensland Üniversitesi (233) atıf sayıları ile JMO dergisine katkı sağlayan ilk beş kurum içerisindedir. Dergide en üretken ülke 241 dokümanla Avusturalya olmuştur. Bu ülkeyi sırasıyla China 109, USA 84, New Zealand 69, Spain 42 dokümanla takip etmektedir. Derginin çok sayıda ülkeden/üniversiteden araştırmacılar tarafından takip edildiği ve yönetim ve organizasyon alanına önemli katkı sunduğu söylenebilir.

JMO dergisinin entelektüel yapısını belirlemek için ortak-atıf analizleri yapılmıştır. Bu analizler kaynak, yazar ve yayın düzeyinde yapılmaktadır. Analizler neticesinde yazarların kullandığı kaynaklar içerisinde hem bağlantı gücü hem de atıf sayısı ile “*Academy of*

Management Journal” JMO yazarları tarafından kullanılan önemli kaynakların başında gelmiştir. Bu kaynak 1927 kez alıntılanmış ve toplam bağlantı gücü 78688’dir. Bunu sırasıyla takip eden diğer kaynaklardan ilk 5’i *Strategic Management Journal*, *Journal of Applied Psychology*, *Academy of Management Review*, *Journal of Management*, *Administrative Science Quarterly* şeklindedir. Yazarlar bağlamında ortak atıf analizi sonucunda hem bağlantı gücü hem de atıf sayısı ile “*Philip Michael Podsakoff*” önemli yazarların başında gelmektedir. Bu yazarın 194 alıntılanma sayısı ve 1024 bağlantı gücüne sahiptir. Bunu sırasıyla *David John Teece*, *Gerard H. Hofstede*, *Shaker A. Zahra*, *John P. Meyer*, *Jeffrey Pfeffer*, *Leona S. Aiken* ve *Albert Bandura* takip etmektedir. Yayınlar bağlamında ortak-atıf analizi neticesinde ise en çok alıntı kaynağın Philip.M. Podsakoff ve arkadaşları tarafından kaleme alınan “Common method biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended remedies” adlı yayını öne çıkmaktadır. Bu yayın 104 kez alıntılanmış ve toplam bağlantı gücü 274’dür.

Bu araştırmanın birkaç sınırlılığı bulunmaktadır. İlk olarak, bu çalışmanın sonuçları, belirli bir zamanda ve WoS veri tabanından elde edilen verilere dayandırılmıştır. Alıntılardaki son eğilimler yazarların, kurumların ve ülkelerin etki düzeyinde zaman içinde değişim gösterebilir. Bu çalışma derginin genel bir bibliyometrik incelemesini sunmakta ve 15 yıllık evrimsel yolculuğuna işaret etmektedir. Ayrıca çalışmanın sadece bibliyometrik analize dayalı bir strateji izlendiği dikkate alınması gerekir. Vosviewer ve Bibliometrix-R programları aracılığı ile gerçekleştirilen analizlerde bibliyografik eşleşme analizleri kelime sınırlamasından dolayı kapsam dışı bırakılmıştır. Daha kapsamlı araştırmalar için meta-analiz gibi nicel araştırma desenlerinin yanı sıra tematik analiz gibi nitel araştırma desenlerinden de yararlanılması gerekir. Bu analizler alanın ne yönde evrildiğine yönelik farklı perspektifler sunabilecektir. Ayrıca derginin makalelerinin etki analizleri ışığında derginin nitel değerlendirmesi için ontolojik bir çerçeve sağlamak için gelecekte çalışmalar yapılabilir. Gelecekteki bu tür çalışmalar, JMO’nun yıllar içindeki performansının kapsayıcı analizlerine değerli bir katkı sağlayacaktır.

The Impact Of The Interest Rate On Industrial Production During The 2008 Financial Crisis and the COVID-19 Pandemic

Nezir KÖSE*

Emre ÜNAL**

Geliş Tarihi (Received): 27.03.2024 - Kabul Tarihi (Accepted): 13.05.2024

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1459450

Abstract

The impact of the real interest rate on industrial production growth in developed and developing countries was analyzed during the 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic. Panel data analysis was implemented for the monthly period between January 2002 and December 2020. The impact of the real interest rate on industrial production growth was negative for both developed and developing countries in all periods. Furthermore, for both developed and developing countries, the relationship between two factors was negative during the 2008 financial crisis. However, the effect of the real interest rate was stronger in developed countries. The real interest rate had a much greater effect on the expansion of industrial production during the COVID-19 pandemic than it did during the 2008 financial crisis. In developed countries, its impact was stronger. The result suggests that a drop in the real interest rate was essential in strengthening industrial production during the crisis and pandemic. Pulling the real interest rate down can be an effective tool for promoting growth and can lessen negative consequences in economic activities during COVID-19-like pandemics. Nevertheless, the low inflation rate in developed countries and the potential for currency depreciation in developing countries might restrict the implementation of expansionary monetary policy. Hence, other alternatives such as government intervention into economic activities by fiscal policy increase in importance beside monetary policy.

Keywords: 2008 financial crisis, COVID-19 pandemic, industrial production, interest rate, panel data analysis

JEL Codes: C5, E4, G01

2008 Finansal Krizi ve COVID-19 Salgını Sırasında Faiz Oranının Sanayi Üretimi Üzerindeki Etkisi

Öz

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde reel faiz oranının sanayi üretimi üzerindeki etkisi, 2008 finansal krizi ve COVID-19 salgını döneminde analiz edilmiştir. Panel veri analizi Ocak 2002 ile Aralık 2020 arasındaki aylık dönem için uygulanmıştır. Reel faiz oranının sanayi üretimi üzerindeki etkisinin hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için tüm dönemlerde negatif olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca 2008 finansal krizi sırasında da bu iki değişken arasındaki ilişki hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için negatif bulunmuştur. Ancak gelişmiş ülkelerde reel faiz oranının etkisi daha güçlü olmuştur. COVID-19 salgını sırasında reel faiz oranının sanayi üretimi üzerindeki etkisinin 2008 finansal krizi dönemine kıyasla çok daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu etki gelişmiş ülkelerde daha belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak kriz ve salgın sırasında reel faiz oranındaki düşüşün sanayi üretimini canlandırmada önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Reel faiz oranının aşağı çekilmesi, büyümeyi teşvik etmek için etkili bir araç olabilir ve COVID-19 benzeri salgınlar sırasında ekonomik faaliyetlerdeki olumsuz sonuçları azaltabilir. Fakat gelişmiş ülkelerde enflasyon oranı oldukça düşük olduğundan ve gelişmekte olan ülkelerde döviz kurunda değer kaybı riski ortaya çıkabileceğinden dolayı genişletici para politikasının uygulanabilirliği sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla para politikasının yanı sıra devletin maliye politikası yoluyla ekonomik faaliyetlere müdahale etmesi gibi diğer alternatif yöntemler önem kazanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: 2008 finansal krizi, COVID-19 salgını, sanayi üretimi, panel veri analizi

JEL Kodları: C5, E4, G01

* Prof. Dr., Beykent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, nezirkose@beykent.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4127-357X.

**Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, unal@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9572-8923.

Introduction

The main aim of the research is to analyze the impact of the real interest rate on industrial production in developed and developing countries during the 2008 financial crisis and COVID-19 pandemic. Recently, the COVID-19 pandemic has become an important obstacle to economic growth. The developed and developing economies experienced negative growth, rising unemployment and deepening macroeconomic instabilities. This is a case of what can emerge during economic recessions. The 2008 financial crisis globally impacted on economic growth. These periods witnessed the use of a tool, the interest rate, to influence economic performance. In normal periods of economic growth, the market likes low real interest rate that can create investments. Furthermore, during low economic growth periods, the real interest rate plays a role in stimulating growth through consumption and production in the economy. To promote economic growth and reduce the effect of a crisis, a decrease in real interest can play a role until the economy returns to its potential growth path. Hence, to support industrial production, which is a strong dynamic behind economic growth, the real interest rate is an option to be used. To analyze this relationship, which might help many countries to think about the role of interest rate behind industrial production, especially in periods of great slowdown, two recent great economic collapses were considered for this analysis. These are 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic. It is assumed that the real interest rate in periods of economic slowdown can impact on industrial production. The main questions of this work are as follows: firstly, the impact of the real interest rate on industrial production growth during the 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic, and the difference in its impact between developed and developing countries, and secondly, whether the interest rate can serve as tool of monetary policy to assist growth. The article is going to answer these questions.

Table 1: List of Countries	
Developed Countries	Developing Countries
Denmark	Brazil
Finland	India
France	Mexico
Germany	Russia
Italy	South Africa
Portugal	Turkey
Spain	
Sweden	
United Kingdom	
Canada	
United States	
Japan	

For the research, the countries which were chosen are listed in Table 1 and were separated according to their level of development. There are three reasons why these countries were taken into account. The first was their inflation levels, which can help in a comparative analysis between expansionary economic countries and those that follow more stable inflation policies. These countries were selected according to their inflation levels in the 2008 financial crisis. Average inflation was approximately 9% in the developing economies. Russia, South African and Turkey experienced above 10% inflation. The average inflation was around 3.1% in the developed economies.¹ The developed countries are categorized as a low inflation group, and the developing economies as a high inflation group. Thus, the effect of interest rates in these groups can be analyzed, and explored as to whether the real interest rate works better in high or low inflation countries in periods of economic slowdown. The second reason concerned data availability. These countries have data covering the time-periods concerned in the research. Having the latest data information was judged to be important for the analysis. The third reason is that the most of these countries have been impacted severely by the pandemic. For instance, the United States, Brazil, India, Russia, Spain, Mexico, South Africa, France, the United Kingdom, Italy and Turkey have had among the highest number of cases of COVID-19.² The countries are also leading economies, and cover a large part of the world with their economic power. Hence, including these countries in the analysis can answer our questions. In the future, these analyses can be examples for other economies that could not be included in the research due to technical limitations.

The variables considered for the research are the real interest rate and the industrial production index. The countries that were selected have market economies which allow interest rates to fluctuate, and have the power to influence industrial production. It can be expected that industrial production can be impacted by interest rate policy. Ahad et al. (2019) found there to be a cointegration between financial development, savings and industrial production in Pakistan for the period 1972 to 2014. Cruz-Garcia et al. (2019) estimated that expansionary monetary policy via reductions in interest rates in order to eliminate the effects of the crisis could also cause a negative impact on net interest margins. Furthermore, Aron and Muellbauer (2002) estimated that level of the real interest rate influenced output, which

¹Source: OECD (Consumer price indices).

²Source: COVID-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at Johns Hopkins University (JHU).

constrained growth in the 1990s. It was suggested that the ceiling on the interest rate must be reduced in order to make lower cost funds available to stimulate industrial production. The interest rate plays a key role in monetary policy. The main tool that is used for the central banks during economic crises is a policy of lower interest rates to promote growth and reduce debt levels (Buchner, 2020; Blanchard and Brancaccio, 2019; Dimsdale, 2009). This creates a bridge to channel funds into industrial production, and can also influence investment in a country. In a period of depreciation in the exchange rate, interest rates can be used to attract hot money to keep it stable. When there has been low domestic consumption growth, it has been implemented to stimulate domestic consumption in a country. It can directly support economic activities. Industrial production is a dynamic factor in economic growth. It can be affected by consumption in a country. It has been assumed that the relationship between the interest rate and industrial production is negative in periods of normal growth in an economy. Moreover, unexpected periods such as crises or pandemics can meet with a decreasing real interest rate to support industrial production. A high interest rate when a country experiences lower economic growth can increase economic costs. Therefore, a negative relationship is expected during crises or economic slowdowns to recover and revive economic growth. Nevertheless, the impact of interest rates can be different in developed and developing economies.

There are reasons why this topic was taken into account for the research. The COVID-19 pandemic had severe consequences for industries in the world's economies (Nicola et al., 2020; Altig et al., 2020). This is one of the researches that aims to find a way to mitigate the effect of pandemics. The countries experienced drops in economic growth, decreasing trade, and rising unemployment. This caused uncertainty for the future of economies. These countries were looking a way to reduce the effect of COVID-19 pandemic. However, the effect of the pandemic on economic activities could be different than that of economic crises. Hence, the 2008 financial crisis was considered for the comparison research because of its significant economic downturn and its proximity to the recent pandemic. In addition, throughout the 2000s, a majority of nations were increasingly interconnected via globalization and adopted comparable market-oriented economic strategies. Thus, it is presumed that all countries share a comparable economic narrative throughout certain timeframes, but the influence of the interest rate in the midst of the pandemic and crisis seems to diverge across developed and developing economies. The real interest rate was included in the analysis, because it is one of the first resources to directly influence economies and their industrial

production growth. This study is anticipated to serve as a model for governments on how to mitigate the impact of a pandemic in the event of future occurrences of such an outbreak.

In Section 2, the background of the research, and the current work are explained. In Section 3, assumptions and data collection are introduced. In Section 4, the model is laid out, and the empirical analysis is conducted. In Section 5, the political implications are discussed. The research is concluded in Section 6.

1. Previous Research and The Current Work

1.1 Previous Research

There are works that analyze the effects of interest rates or other closely related variables on industrial production and other economic activities. Some of these works seek to explain the role of monetary policy during a recession. Albonico and Tirelli (2020) divided EU countries into peripheral, called PIIGS, and core countries for the rest of euro area. The DSGE model was implemented for quarterly data between 1992Q2 and 2013Q3. It was found that the output response to the financial crisis was caused by asymmetric shocks. The demand shocks were more important in the core countries than in the others. However, interest rate shocks played a lesser role in both regions. Colombo and Paccagnini (2020) implemented a Smooth Transition VAR model using monthly data between January 1973 and December 2018 to analyze the effect of exogenous credit supply shock on macroeconomic variables. It was estimated that a credit supply shock identified as an excess bond premium created asymmetric effects on macroeconomic variables, and the variance of industrial production, employment and inflation was larger during recessions caused by the shocks. Yazdanfar and Öhman (2020) implemented multiple OLS and dynamic panel data to analyze five industrial sectors between 2008 and 2015. It was pointed out that the financial crisis and the interbank interest rate influenced the cost of debt. Small industries were more likely to pay more to borrow debt capital. Irandoust (2020) estimated the impact of the real interest rate on real output growth using quarterly data between 1987Q1 and 2019Q2 for Sweden, Norway, the UK, the US, New Zealand, Australia, Denmark, Switzerland and Canada. It was pointed out that expansionary monetary policy has a weaker impact on positive output growth than on negative output growth. Egea and Hierro (2019) analyzed the effectiveness of monetary policy and its transmission channel before and after the financial crisis, using a VAR model for the US and the Eurozone. It was suggested that to influence production growth, there should be quantitative easing that is not in the form of loans to financial institutions, because the second measure can be useful in stabilizing the financial system. Honda and Inoue (2019) assessed

the effects of the negative interest rate policy that was implemented in 2016 for Japan. It was found that this negative interest rate policy had a depreciation effect on the exchange rate. Moreover, there was a correlation between the appreciation in yen and decreasing industrial production. Overall, this policy helped support the real economy in Japan. Cachanosky and Hoffmann (2016) analyzed the effects of changes in interest rates on production in European countries during the 2000s. The paper found that the low interest rate policy of the European Central Bank influenced the allocation of resources across industry. Aristei and Gallo (2014) analyzed interest rate pass-through between interbank and retail bank rates in the euro area, using a Markov-switching vector autoregressive model based on monthly data for the period 2003-2011. It was shown that during the financial crisis, short-run transmission between the money market and retail banks was weak, but the responsiveness of loan rates to deviations increased in the long-term. It was pointed out that monetary policy was limited because of credit tightening in the financial crisis. Hristov et al. (2014) implemented a panel VAR model for quarterly data between 2003Q1 and 2011Q4 in the Euro area to analyze interest rate pass-through during the financial crisis. It was estimated that the pass-through effect was complete before the financial crisis. Abbassi and Linzert (2012) used daily data between 10 March 2004 and 31 December 2009 to analyze the effectiveness of monetary policy during the financial crisis by explaining the relationship between interest rates via an expectations hypothesis for the euro area. It was concluded that the central banks played important roles in conducting monetary policy during the financial crisis because non-standard policy measures helped decrease Euribor rates. Karagiannis et al. (2010) examined interest rate transmission for the Eurozone and the US by implementing a disaggregated general-to-specific model, and discussed monetary policy after the financial crisis. The periods used were non-identical, and were between January 1994 and September 2007 for the US and between January 1998 and September 2003 for the Eurozone. It was assumed that any change in the central bank rate impacted on retail interest rates, which influence consumer and business lending rates. This process affected aggregated domestic demand and output. To restore the efficiency of the monetary transmission mechanism, it was advised that the central banks should properly organize to channel liquidity.

The COVID-19 pandemic is still new for the world's economies. There are some works that have tried to explain how to mitigate the impact of the pandemic on economic activities. Bhar and Malliaris (2020) used a Markov switching econometric model, using monthly data for the period 2002-2015. Unconventional monetary policy during the financial crisis was

evaluated to mitigate the financial impact of the COVID-19 pandemic on US households and business. It was pointed out that an unconventional monetary policy was intended to implement quantitative easing with the aim of driving down longer-term interest rates to stimulate economic activity. It was found that the policy of the FED to reduce long-term interest rates was associated with a decrease in unemployment between 2009 and 2015. It was suggested that an unconventional monetary policy can help to mitigate the impact of the COVID-19 pandemic. Zhang et al. (2020) aimed to map the patterns of country-specific risks and systemic risks in the global financial markets. To that end, the top countries that were impacted by COVID-19 pandemic were listed. As a result, it was found that using a zero-interest rate policy and quantitative easing can cause further uncertainty and long-term problems. Qiu et al. (2020) used the triple-bounded dichotomous choice contingent valuation method to assess perceptions of the risks posed by the tourism industry, and estimated the willingness of residents to pay to mitigate health risks. It was found that respondents were willing to pay for risk reduction. Oravský et al. (2020) applied a linear panel regression between 2001 and 2017 to find way to reduce the negative consequences of the COVID-19 pandemic on economic activities in European countries. It was estimated that interest rates grew in at-risk countries but fell in the group of countries that appeared to be safe for investors.

1.2 The current work

In contrast to previous works, this research consists of data that was collected after the spread of the virus, when it was acknowledged as a pandemic. Thus, this research seeks to create implications by considering the situation. To understand the role of the real interest rate, the work took into account developed and developing economies that had low and high inflation, respectively. In particular, it analyzed in which country group industrial production showed a more significant response to the real interest rate. The research included the main countries that faced the pandemic, and examined the situation using panel data analysis. Most of the research was limited solely to interest rate policy and its pass-through effect, in the main, considering variable in the area of the financial market. Nevertheless, the impact of interest rates on industrial production also needs to be researched. This is a study that creates a direct relationship between the two variables. The work includes a large number of countries, analyzed in the periods of the 2008 financial crisis, and the COVID-19 pandemic. The impact of the real interest rate during the crisis is also examined. Regarding the effects of interest rate

policy, the differences between the periods of the 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic are interpreted for developed and developing economies. This shines a light on measures to mitigate the effect of a pandemic. Hence, the analysis presents an opportunity for the world's economies to construct policies which take the real interest rate into account.

2. Assumptions and data collection

During periods of potential economic growth, when monetary policy is free to respond to market conditions, it is assumed that the real interest rate can be a tool for stimulating growth. In periods of recession, it is assumed that a falling real interest rate can assist economic recovery from a crisis (Gertler and Gilchrist, 2018; Kuttner, 2018). In that sense, interest rates can provide a strong stimulus for industrial production (Munir, 2018). Thus, lowering the real interest rate can help revive markets in times of economic crisis. Furthermore, understanding the effect of interest rate policy can influence other policies, such as unconventional monetary policy, in support of economic activities. Following such a policy can also change expectations in the private sector and thus reduce the effects of financial crisis (Doh, 2019). A lower real interest rate is considered necessary for developing economies to achieve a higher growth rate (Shaukat et al., 2019; Ma, 2017). In that respect, a high real interest rate can negatively impact on economic growth. A lower interest rate policy can promote industrial production. First, it can lower the debt burden on industries that need to invest for their production processes. Second, expansionary monetary policy can provide lower cost credits and thus stimulate domestic consumption. This promoting policy can increase production. Hence, it can be one of the main tools for mitigating the effects of economic crisis. Nevertheless, there might be variations in interest rate policies across distinct groupings of countries. Whereas some countries need more stimulus from interest rate policy, for others, a slight change in this monetary policy can be enough to eliminate the negative impact of declining production. In particular, it becomes a reality that a falling real interest rate in developed economies may naturally have a higher impact on industrial production due to their stages of development. In other words, a slight lowering of interest rates can have a more significant impact on industrial production in developed economies than that in developing ones.

Various sources were used to collect monthly data between January 2002 and December 2020. It was challenging to collect data for all countries from same source. In particular, finding standard interest rate data was difficult. To increase the number of countries tested in the analysis, familiar data that can be accepted as a standard interest rate was utilized. Most of

the data was derived from the OECD to increase standardization for the research. For the developed countries in Table 1, OECD data was used to obtain interest rates, the industrial production index and the consumer price index (CPI). Consumer prices and industrial production data was released as the 2015=100 index, and the interest rate was designated as the long-term interest rate. For developing countries, different sources were used. For all developing countries, the CPI was derived from the OECD. For Brazil, the industrial production index was derived from the OECD, and the interest rate was collected as the discount rate from International Financial Statistics, IMF. For India, both interest rates as discount rates and the industrial production index released as 2010=100 were collected from International Financial Statistics, IMF. For Turkey, interest rates as discount rate was collected from International Financial Statistics, IMF and industrial production index was derived from OECD. For Russia, the industrial production index was derived from the OECD, and the interest rate as the call money/interbank rate was collected from the Federal Reserve Bank of St. Louis. For Mexico, the interest rate as the money market was derived from International Financial Statistics, IMF and the industrial production index was collected from OECD. For South Africa, OECD sources were used to collect all data. The CPI was used to derive the real interest rate for all countries.

3. Empirical analysis

The empirical model of panel regression analysis is explained as follow:

$$ipg_{it} = \alpha_i + \beta rir_{it} + \gamma_1 D_{it}^{2008} + \gamma_2 D_{it}^{Covid} + \gamma_3 D_{it}^C rir_{it} + \gamma_4 D_{it}^{2008} rir_{it} + \gamma_5 D_{it}^{Covid} rir_{it} + \gamma_6 D_{it}^C D_{it}^{2008} rir_{it} + \gamma_7 D_{it}^C D_{it}^{Covid} rir_{it} + e_{it} \quad \begin{matrix} i = 1, 2, \dots, N \\ t = 1, 2, \dots, T \end{matrix}$$

Where,

ipg_{it} : Industrial production growth rate (year-on-year)

rir_{it} : The real interest rate

$$D_{it}^{2008} = \begin{cases} 1 & \text{for } i^{th} \text{ country in the 2008 global crisis periods} \\ 0 & \text{otherwise} \end{cases}$$

$$D_{it}^{Covid} = \begin{cases} 1 & \text{for } i^{th} \text{ country in the 2020 COVID – 19 crisis periods} \\ 0 & \text{otherwise} \end{cases}$$

$$D_{it}^C = \begin{cases} 1 & \text{for the developed countries} \\ 0 & \text{otherwise} \end{cases}$$

Different periods were taken from country to country in the dummy variables defined for global financial and pandemic crises. The error term e_{it} is independently, identically distributed over i and t , with mean zero and variance σ_e^2 , N is the number of countries, and T

is the number of observations for each time period. For the applicability of the variables to the model, unit root tests and cross-section dependency tests were implemented.

3.1 Unit root tests and cross section dependency tests

The unit root null hypothesis can be rejected for both industrial production growth and the real interest rate at a 1% significant level. According to the unit root tests in Table 2, the integrated orders for these variables at level are zero. Therefore, panel regression can be implemented for estimating only a short-run relationship between the variables.

	Industrial production growth rate		Real interest rate	
	Test Statistic	p-value	Test Statistic	p-value
Im, Pesaran and Shin W-stat	-12.1	0.0000	-2.6	0.0042
ADF - Fisher Chi-square	237.8	0.0000	58.7	0.0097
PP - Fisher Chi-square	284.5	0.0000	60.5	0.0064

The Hausman test was implemented to decide whether to use random or fixed effects for the model. The Chi-square statistic of the Hausman test for correlated random effect is calculated as 65.44 ($p < 0.01$). According to the results of the Hausman test, the random effect null hypothesis can be rejected at a 1% significant level. This result shows that coefficient estimates from the random effects model are biased and inconsistent and, hence, that a fixed effects model is preferable.

Test	Statistic	p-value
Breusch-Pagan LM	4888.7	0.0000
Pesaran scaled LM	270.7	0.0000
Bias-corrected scaled LM	270.7	0.0000
Pesaran CD	61.9	0.0000

Table 3 shows the results of cross-section dependency tests. According to the test results, null hypothesis, no cross-section dependence, can be rejected at a 1% significant level. These results show that there is contemporaneous correlation between cross-sections. Therefore, cross-section SUR (seemingly unrelated regression) was implemented to compute robust standard errors.

3.2 Panel regression analysis

The results of the panel regression analysis are displayed in Table 4. According to the table, while the coefficient of the real interest rate is statistically significant at a 10% level, the

coefficients of the other variables are statistically significant at a 1% level. The results show that there was a statistically significant difference between the coefficients of the intercept term and slope. This proves that the relationship between the real interest rate and industrial production growth causes structural changes in periods of crisis. Moreover, during the financial crisis and the pandemic, the impact of the real interest rate on industrial production growth indicates significant differences between developed and developing countries. The impact of the 2008 financial crisis shrank industrial production growth by 9.69 units in mean. Similar to the financial crisis, industrial production growth decreased approximately by 9.30 units during the COVID-19 pandemic.

Table 4: The Results of Panel Fixed Effect Model			
Variable	Coefficient	t-Statistic	p-value
Constant	4.0201	11.1897	0.0000
r_{it}	-0.0541	-1.8426	0.0655
D_{it}^{2008}	-9.6898	-16.9377	0.0000
D_{it}^{Covid}	-9.2971	-12.0885	0.0000
$D_{it}^C r_{it}$	-0.3090	-3.5650	0.0004
$D_{it}^{2008} r_{it}$	-0.5604	-6.9431	0.0000
$D_{it}^{Covid} r_{it}$	-0.6557	-4.5453	0.0000
$D_{it}^C D_{it}^{2008} r_{it}$	-0.5896	-3.2823	0.0010
$D_{it}^C D_{it}^{Covid} r_{it}$	-2.2443	-4.3219	0.0000
Trend	-0.0130	-4.7910	0.0000
Fixed Effects (Cross)			
Denmark	-0.8576	Brazil	0.1762
Finland	-0.1264	India	3.2362
France	-1.2339	Mexico	-0.6663
Germany	0.0149	Russia	2.0812
Italy	-1.2602	South Africa	-0.9260
Portugal	-1.5493	Turkey	5.3450
Spain	-1.2275		
Sweden	-0.2729		
United Kingdom	-1.4476		
United State	0.0403		
Japan	-0.9944		
Canada	-0.3319		
R-squared=0.56 F-statistic=185.48 (p-value=0.0000)			
Estimation method was Pooled EGLS (Cross-section weights)			
Cross-section SUR was selected for correcting heteroskedasticity and contemporaneous correlation.			

One of the important reasons behind this difference is that the COVID-19 pandemic gave rise to strict regulations for social activities. Not only were manufacturing industries affected by decreasing demand but also service industries were deeply impacted by lockdown. Restricted

social life significantly slowed economic activities. The main difference between two periods is that the financial crisis did not constrain social activities. Governments usually try to increase social and economic interactions that can stimulate consumption and production when there is an economic crisis. Nevertheless, the pandemic prompted governments to implement policies that had an influence on the market. Intervention in economic activities deepened the recession, causing a large effect as in the period of the financial crisis.

Table 5 shows the marginal effects of the real interest rate on industrial production growth in the developed and developing countries. The table clearly indicates the differences between the two groups of countries in periods of recession. In addition, it gives information about how to follow interest rate policy in the two groups when economic slowdowns emerge. The table shows that in a normal period of growth, in developing countries, the real interest rate had a significant negative impact on industrial production. A one unit increase in the real interest rate caused a 0.05-unit negative change in industrial production. For the developing countries, real interest rate policy is sensitive to creating investment and consumption. These countries need investments to keep traction on the growth path. Nevertheless, in a period of crisis, it is expected that there will be a recession in economic activity. In other words, industries will avoid investment, and people will not consume products. This will slow down interaction between production and consumption in economic activities. To revive industrial production growth, the real interest rate policy becomes important. To effectively boost industrial production, it is necessary to reduce the real interest rate. As a consequence, the connection between the two variables becomes negative.

Table 5: The marginal effects of the real interest rate on industrial production growth			
	All Samples	2008 Global Financial Crisis Period	COVID-19 Crisis Period
Developed Countries	-0.3630	-1.5131	-3.2631
Developing Countries	-0.0541	-0.6145	-0.7098

For developed countries, in all of the samples, the impact of the real interest rate on industrial production was negative. It was assumed that these countries had reached a technological frontier. Their growth rates slowed down. These countries need to pull interest rates down to stimulate industrial production. However, there is not much space for central banks to focus on interest rate policy. In other words, these economies become less sensitive to the interest rate, as their inflation rate is already very low. Although the effect was small, one unit increase in the real interest rate caused a 0.363-unit decrease in industrial production growth. In periods of recession, the interest rate policy gains more importance in developed countries

than in developing countries. Their economies become more vulnerable to interest rate policy. In the 2008 financial crisis, the impact of interest rate policy was significantly higher in developed countries than in developing countries. A one unit decrease in the real interest rate led to a 1.5131 unit increase in industrial production growth. This impact was 0.6145 units in the developing countries. Moreover, during the COVID-19 pandemic, interest rate policy became more crucial for economic activities in both developed and developing countries compared with the period of the financial crisis. When the interest rate decreased by one unit, it increased industrial production growth by approximately 3.26 units in developed countries and 0.71 units in developing countries. The table is an indication that interest rate policy can work to stimulate industrial production growth in developed countries more effectively than in developing countries during the pandemic.

As a consequence, it is reasonable to anticipate that the influence of interest rates on industrial production will be greater in developed countries than it would be in developing ones. The marginal effect of a one unit drop in the real interest rate on industrial production was more substantial in developed countries. This is due to the fact that developed countries have established economic markets and have had very low inflation. Thence, when they decrease the real interest rate by one unit, its impact on industrial production growth becomes more effective. Developing economies have more power via nominal interest rates to stimulate growth, as these countries experience higher inflation with higher interest rates.

4. Political implications

The COVID-19 pandemic had become a major challenge for world economies since it started in Wuhan. China locked down the entire city at the beginning of 2020, but this did not stop the spread of the virus to the rest of the world. Finally, COVID-19 was acknowledged as a pandemic in March 2020. The rapid spread of the virus caused many countries to impose strict rules on economic life. Universities, schools, tourist areas, restaurants, shopping malls and other public places were strictly controlled and locked down. These measures decreased the mobility of people and increased risk perception in the economy, which impacted on consumption and production. In spite of this draconian response, the number of cases of COVID-19 significantly increased. The virus cost thousands of lives, shut down industries and negatively influenced the financial sector. It seems clear that the restrictions imposed to eliminate the spread of virus impacted on economic activities, and, thus, on the financial sector. This caused a larger reaction in the economy than occurred during other pandemics because of the strict implementation by governments seeking to limit social and – and thus

economic – interaction (Baker et al., 2020). In the future, it can be expected that a pandemic that is comparable to COVID-19 would most likely take place. Therefore, it may be deduced that industries would continue to face obstacles. Their potential for growth might progressively decrease, which could limit economic development or inhibit future growth in the long term, increase unemployment rates, and contribute to rising macroeconomic instability and social problems.

This work shows that interest rate policy could be implemented as a tool for mitigating the negative effects of the COVID-19 pandemic on industrial production. It is possible that the effect of interest rates during a pandemic would be more significant than it was during the financial crisis that occurred in 2008. Its potential as a stimulator of growth was great for both developed and developing countries. Nevertheless, its impact on industrial production was lower in developing countries than in developed countries. In normal periods of economic growth, developed countries need to stimulate industrial production. However, their low inflation rates remain a challenge to the use of this tool of monetary policy. In developing countries, which experience high inflation rates, central banks can take initiatives to utilize interest rates. This gives rise to a number of political implications. In particular, to lessen the negative economic effects of the COVID-19 pandemic, interest rates could be decreased to a level that could raise industrial production. A low interest rate policy also could serve as a means of stimulating consumption during lockdown. The significance of reducing interest rates is greater for advanced countries due to their expansive economy and sophisticated industries, which were susceptible to the adverse impacts of the pandemic. The low real interest rate had a favorable impact on industrial production in developing countries. Furthermore, these countries should adopt low real interest rate policies to support industrial production during periods of economic recession. The primary significance of this work is that adopting policies that reduce real interest rates is an efficient method of stimulating output, therefore aiding economies in navigating the challenges posed by a pandemic.

5. Conclusion

This work investigates how to reduce the negative influence of the COVID-19-like pandemic by using the tool of interest rates. The effectiveness of interest rate policy has been analyzed for both the 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic, considering both developed and developing countries. The data was examined by panel regression analysis covering monthly periods between January 2002 and December 2020. The results indicate that for all of the data samples, the impact of the real interest rate on industrial production growth was

negative for both developing countries and developed countries. As most developed countries experience relatively low economic growth, their economies need to pursue lower interest rate policies in order to promote economic activity. This is because developed countries have more advanced industries in a low inflation environment. However, the low inflation rates that these countries experience makes following low real interest rate policies a challenge. For this reason, some countries, such as Japan, continue to keep their interest rates at negative levels, which may be of some assistance to any economic activity. The developing economies still need more advanced industries that can begin to match those in developed countries. Therefore, any decrease in real interest rates will help industrial production growth during normal growth periods. It is also estimated that during recessions, these countries experienced a negative relationship between the real interest rate and industrial production growth. In general, real interest rate policies have a greater impact on developed countries. As governments intervened in economic activities through strict regulation of social activities, the influence of the COVID-19 pandemic on industrial production deepened, and its impact had been larger than was the 2008 financial crisis. Following low real interest rate policies could help reduce the negative effects of the pandemic on industrial production. In the developed countries, because of low inflation level, the nominal interest rate remains very low. Hence, in periods of recession, the impact of the nominal interest rate can have limited effects on economic activities. As a consequence, this can lessen the contribution of the real interest rate to economic growth. In contrast, in developing countries, which experience high inflation rates, the nominal interest rate can be decreased further, which can promote growth in periods of crisis. Nevertheless, expansionary monetary policies can increase pressure on exchange rates. The risk of depreciation in currency can distress central banks pursuing flexible policies to promote economic activity. In both developed and developing countries, these limitations pose challenges in implementing expansionary monetary measures via interest rate policies during periods of economic downturn or pandemics. Government action in the market via fiscal policy may be necessary to bolster monetary policy.

Compliance with Ethical Standards

Acknowledgements

Not applicable.

Conflict of interest

The authors declare that they have no conflict of interest.

Availability of data and materials

Various sources were used to collect data for the analyses. Each source of data and materials has been available and pointed through the paper.

Consent for publication

Not applicable.

Ethics approval and consent to participate

Not applicable.

Funding

Not applicable.

References

- Abbassi, P. and Linzert, T. (2012) The effectiveness of monetary policy in steering money market rates during the financial crisis, *Journal of Macroeconomics*, 34(2012): 945–954.
- Ahad, M., Dar, A.A. and Imran, M. (2019) Does Financial Development Promote Industrial Production in Pakistan? Evidence from Combined Cointegration and Causality Approach, *Global Business Review*, 20(2) 297–312.
- Albonico, A. and Tirelli, P. (2020) Financial crises and sudden stops: Was the European monetary union crisis different?, *Economic Modelling*, 93(2020): 13–26.
- Altig, D., Baker, S., Barrero, J.M., Bloom, N., Bunn, P., Chen, S., Davis, S.J., Leather, J., Meyer, B., Mihaylov, E., Mizen, P., Parker, N., Renault, T., Smietanka, P. and Thwaites, G. (2020) Economic uncertainty before and during the COVID-19 pandemic, *Journal of Public Economics*, 191(2020): 104274.
- Aristei, D. and Gallo, M. (2014) Interest rate pass-through in the Euro area during the financial crisis: A multivariate regime-switching approach, *Journal of Policy Modeling*, 36(2014): 273–295.
- Aron, J. and Muellbauer, J. (2002) Interest Rates Effects on Output: Evidence from a GDP Forecasting Model for South Africa, *IMF Staff Papers*, Vol. 49, Special Issue.
- Baker, S.R., Bloom, N., Davis, S.J., Kost, K.J., Sammon, M.C. and Viratyosin, T. (2020) The Unprecedented Stock Market Impact of Covid-19, *NBER Working Paper Series*, Working Paper 26945.
- Bhar, R. and Malliaris, A.G. (2020) Modeling U.S. monetary policy during the global financial crisis and lessons for Covid-19, *Journal of Policy Modeling*, 43(1): 15-33.

- Blanchard, O. and Brancaccio, E. (2019) Crisis and Revolution in Economic Theory and Policy: A Debate, *Review of Political Economy*, 31(2): 271–287.
- Buchner, M. (2020) Fiscal Policy in an Age of Secular Stagnation, *Comparative Economic Studies*, 62: 398–429.
- Cachanosky, N. and Hoffmann, A. (2016) Monetary Policy, the Composition of GDP and Crisis Duration in Europe, *Global Economic Review*, 45(2): 206-219.
- Cruz-Garcia, P., de Guevara, J.F. and Maudos, J. (2019) Determinants of bank's interest margin in the aftermath of the crisis: the effect of interest rates and the yield curve slope, *Empirical Economics*, 56: 341-365.
- Colombo, V. and Paccagnini, A. (2020) Does the credit supply shock have asymmetric effects on macroeconomic variables? *Economics Letters*, 188(2020): 108958.
- Dimsdale, N.H. (2009) The Financial Crisis of 2007–9 and the British Experience, *Oxonomics*, 4(1): 1-9.
- Doh, T. (2019) The Trend Real Interest Rate and Stagnation Risk: Bayesian Exponential Tilting with Survey Data, *kcFED Research Working Papers*, RWP17-08.
- Egea, F.B. and Hierro, L.A. (2019) Transmission of monetary policy in the US and EU in times of expansion and crisis, *Journal of Policy Modeling*, 41(2019): 763–783.
- Gertler, M. and Gilchrist, S. (2018) What Happened: Financial Factors in the Great Recession, *Journal of Economic Perspectives*, 32(3): 3-30.
- Irاندoust, M. (2020) The effectiveness of monetary policy and output fluctuations: An asymmetric analysis, *Australian Economic Papers*, 59(2): 161-181.
- Honda, Y. and Inoue, H. (2019) The effectiveness of the negative interest rate policy in Japan: An early assessment, *Journal of The Japanese and International Economies*, 52(2019): 142–153.
- Hristov, N., Hülsewig, O. and Wollmershäuser, T. (2014) The interest rate pass-through in the Euro area during the global financial crisis, *Journal of Banking & Finance*, 48(2014): 104–119.
- Karagiannis, S., Panagopoulos, Y. and Vlamis, P. (2010) Interest rate pass-through in Europe and the US: Monetary policy after the financial crisis, *Journal of Policy Modeling*, 32 (2010): 323–338.
- Kuttner, K.N. (2018) Outside the Box: Unconventional Monetary Policy in the Great Recession and Beyond, *Journal of Economic Perspectives*, 32(4): 121-146.

- Ma, Q. (2017) Contribution of interest rate control to China's economic development, *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, 15(4): 325-352.
- Munir, K. (2018) Dynamic effects of monetary policy on output and prices in Pakistan: a disaggregate analysis, *Journal of The Asia Pacific Economy*, 23(1): 99-118.
- Nicola, M., Alsafi, Z., Sohrabi, C., Kerwan, A., Al-Jabir, A., Iosifidis, C., Agha, M. and Agha, R. (2020) The socio-economic implications of the coronavirus pandemic (COVID-19): A review, *International Journal of Surgery*, 78(2020): 185–193.
- Oravský, R., Tóth, P. and Bánociová, A. (2020) The Ability of Selected European Countries to Face the Impending Economic Crisis Caused by COVID-19 in the Context of the Global Economic Crisis of 2008, *Journal of Risk and Financial Management*, 13: 179.
- Qiu, R.T.R., Park, J., Li, S. and Song, H. (2020) Social costs of tourism during the COVID-19 pandemic, *Annals of Tourism Research*, 84(2020): 102994.
- Shaukat, B., Zhu, Q. and Khan, M.I. (2019) Real interest rate and economic growth: A statistical exploration for transitory economies, *Physica A*, 534(2019): 122193.
- Yazdanfar, D. and Öhman, P. (2020) The 2008–2009 global financial crisis and the cost of debt capital among SMEs: Swedish evidence, *Journal of Economic Studies*, 48(6): 1097-1110.
- Zhang, D., Hu, M. and Ji, Q. (2020) Financial markets under the global pandemic of COVID-19, *Finance Research Letters*, 36 (2020): 101528.

Genişletilmiş Özet

Araştırmanın temel amacı, 2008 finansal krizi ve COVID-19 salgını sırasında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde reel faiz oranının sanayi üretimi üzerindeki etkisini analiz etmektir. COVID-19 salgınının ekonomik büyümenin önünde önemli bir engel haline geldiği görülmüştür. Gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler negatif büyüme, artan işsizlik ve derinleşen makroekonomik istikrarsızlıklar yaşamıştır. Bu olumsuzluklar, ekonomik durgunluklar sırasında da ortaya çıkabilecek bir durumdur. 2008 finansal krizi küresel olarak ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilemiştir. Bu türden dönemlerde, ekonomik performansı tekrardan artırabilmek için faiz oranı gibi bir aracın kullanılması önemli bir politika olarak uygulanmıştır. Normal ekonomik büyüme dönemlerinde piyasa, yatırım yaratabilecek düşük reel faiz oranını benimsemektedir. Ayrıca, düşük ekonomik büyüme dönemlerinde, reel faiz oranı ekonomide tüketim ve üretim yoluyla büyümeyi teşvik edici bir rol oynamaktadır. Ekonomik büyümeyi teşvik etmek ve krizin etkisini azaltmak için, ekonomi tekrardan potansiyel büyüme oranına dönene kadar reel faizlerin düşürülmesi yoluna gidilebilir. Dolayısıyla, ekonomik büyümenin arkasındaki güçlü dinamik olan sanayi üretimini desteklemek için reel faiz oranı kullanılabilir önemli bir seçenektir. Özellikle derin yavaşlama dönemlerinde faiz oranının sanayi üretiminin arkasındaki rolünü incelemek ve

faizin bir politika aracı olarak uygulanabilirliği hakkında birçok ülkeye yardımcı olabilecek bu ilişkiyi analiz etmek için yakın zamanda yaşanan iki büyük ekonomik çöküş ele alınmıştır. Bunlar 2008 finansal krizi ve COVID-19 dönemleridir.

Gelişmiş Ülkeler	Gelişmekte Olan Ülkeler
Danimarka	Brezilya
Finlandiya	Hindistan
Fransa	Meksika
Almanya	Rusya
İtalya	Güney Afrika
Portekiz	Türkiye
İspanya	
İsveç	
Birleşik Krallık	
Kanada	
Amerika Birleşik Devletleri	
Japonya	

Araştırma için seçilen ülkeler Tablo 1'de listelenmiş ve gelişmişlik düzeylerine göre ayrılmıştır. Bu ülkelerin dikkate alınmasının üç nedeni vardır. Bunlardan ilki, göreceli olarak yüksek enflasyon yaşayan ülkeler ile daha istikrarlı enflasyon politikaları izleyen ülkeler arasında karşılaştırmalı bir analiz yapılmasına yardımcı olabilecek enflasyon seviyelerine sahip olmalarıdır. Bu ülkeler 2008 finansal krizindeki enflasyon seviyelerine göre seçilmiştir. Gelişmekte olan ekonomilerde ortalama enflasyon yaklaşık %9 olmuştur. Rusya, Güney Afrika ve Türkiye %10'un üzerinde enflasyon yaşamıştır. Gelişmiş ekonomilerde ise ortalama enflasyon %3,1 civarında gerçekleşmiştir. Gelişmiş ülkeler düşük enflasyon grubu, gelişmekte olan ekonomiler ise yüksek enflasyon grubu olarak sınıflandırılmıştır. Böylece, bu gruplardaki faiz oranlarının etkisi analiz edilebilecek ve ekonomik yavaşlama dönemlerinde reel faiz oranının yüksek veya düşük enflasyonlu ülkelerde daha iyi çalışıp çalışmadığı araştırılabilecektir. İkinci nedeni ise veri mevcudiyeti ile ilgilidir. Bu ülkeler araştırmanın ilgili olduğu zaman dilimlerini kapsayan verilere sahiptir. En güncel veri bilgilerine sahip olmanın analiz için önemli olduğu düşünülmüştür. Üçüncü neden ise bu ülkelerin çoğunun salgından ciddi şekilde etkilenmiş olmasıdır. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri, Brezilya, Hindistan, Rusya, İspanya, Meksika, Güney Afrika, Fransa, Birleşik Krallık, İtalya ve Türkiye en fazla COVID-19 vakasının görüldüğü ülkeler arasında yer almıştır. Bu ülkeler aynı zamanda önde gelen ekonomiler arasında yer almaktadır ve ekonomik güçleriyle dünyanın büyük bir bölümünü kapsamaktadırlar. Dolayısıyla bu ülkelerin analize dahil edilmesi sorularımıza global anlamda cevap verebilir. Ayrıca gelecekte bu analizler, teknik kısıtlar nedeniyle araştırmaya dahil edilemeyen diğer ekonomiler için de örnek teşkil edebilir ve bu ülkeler için de uygulanabilir.

Bu çalışmada, faiz aracını kullanarak COVID-19 salgınının olumsuz etkisinin nasıl azaltılabileceğini araştırılmıştır. Faiz politikasının etkinliği hem 2008 finansal krizi hem de

COVID-19 salgını için hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler dikkate alınarak analiz edilmiştir. Veriler, Ocak 2002 ile Aralık 2020 arasındaki aylık dönemleri kapsayan panel regresyon analizi ile incelenmiştir. Sonuçlar, tüm veri örnekleri için, reel faiz oranının sanayi üretimi büyümesi üzerindeki etkisinin hem gelişmekte olan ülkeler hem de gelişmiş ülkeler için negatif olduğunu göstermektedir. Çoğu gelişmiş ülke nispeten düşük ekonomik büyüme yaşadığından, ekonomik faaliyetleri teşvik etmek için ekonomilerinin daha düşük faiz oranı politikaları izlemesi gerekmektedir. Bunun nedeni, gelişmiş ülkelerin düşük enflasyon ortamında daha gelişmiş sanayilere sahip olmasıdır. Ancak bu ülkelerin yaşadığı düşük enflasyon oranları, düşük reel faiz oranı politikalarının izlenmesini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle, Japonya gibi bazı ülkeler, ekonomik faaliyetlerinin artmasına yardımcı olabilecek negatif faiz oranlarını sürdürmektedir. Gelişmekte olan ekonomiler hala gelişmiş ülkelerdeki sanayi sektörleriyle rekabet edebilecek daha ileri sanayi gücüne ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle, reel faiz oranlarındaki herhangi bir düşüş, normal büyüme dönemlerinde sanayi üretiminin büyümesine yardımcı olacaktır. Dahası durgunluk dönemlerinde bu ülkelerde reel faiz oranı ile sanayi üretimi büyümesi arasında negatif bir ilişki olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca daha gelişmiş endüstriyel bir güce sahip olduklarından dolayı gelişmiş ülkeler reel faiz oranı politikalarından daha fazla etkilenmektedir. Hükümetler sosyal faaliyetlerin sıkı bir şekilde düzenlenmesi yoluyla ekonomik faaliyetlere müdahale ettikçe, COVID-19 salgınının sanayi üretimi üzerindeki etkisi derinleşmiş ve bu etki 2008 finansal krizinden daha büyük olmuştur. Bunun için salgından etkilenen ülkelerin düşük reel faiz politikası izlemesi bir politik tavsiye olarak uygulanabilecek reçeteler arasına girebilir. Bu nedenle düşük reel faiz politikalarının izlenmesi gelecekte ortaya çıkabilecek benzer bir salgının sanayi üretimi üzerinde olumsuz etkisinin azaltılmasına yardımcı olabilecektir.

Gelişmiş ülkelerde, düşük enflasyon seviyesi nedeniyle nominal faiz oranı çok düşük kalmaktadır. Bu nedenle, durgunluk dönemlerinde nominal faiz oranının ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisi sınırlı olabilir. Sonuç olarak, bu durum reel faiz oranının ekonomik büyümeye katkısını azaltabilir. Buna karşılık, yüksek enflasyon oranlarına sahip gelişmekte olan ülkelerde nominal faiz oranı düşürülebilir ve bu da kriz dönemlerinde büyümeyi teşvik edebilir. Ancak bu aracın kullanılmasıyla izlenen genişletici para politikaları döviz kurları üzerindeki baskıyı artırabilir. Para biriminde değer kaybı riski, ekonomik faaliyeti teşvik etmek için esnek politikalar izleyen merkez bankalarını sıkıntıya sokabilir. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde bu sınırlamalar ve ortaya çıkabilecek riskler, mevcut bir salgın sırasında faiz oranı politikası yoluyla genişletici parasal önlemlerin alınmasını zorlaştırmaktadır. Para politikasını desteklemek için hükümetin maliye politikası yoluyla piyasaya müdahalesi gerekebilir.

Seçilmiş Güven Endeksleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Asimetrik İlişkiler: Türkiye Ekonomisi İçin Bir İnceleme

Hilal ŞEKER*

Geliş Tarihi (Received): 23.11.2023 - Kabul Tarihi (Accepted): 25.03.2024

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1394910

Öz

Makro ekonomik istikrarı etkileyen reel faktörlerin yanı sıra, iktisadi aktörlerin ekonomiye dair, beklentileri, korkuları, kaygı ve endişelerinin yatırım ve tüketim kararlarında önemli bir etki faktörü olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Günümüz dünyasında ekonomide güven faktörü, üretim, büyüme, hisse senedi getirileri, borsa, kur gibi iktisadi değişkenleri etkilemektedir. Bu çalışmanın amacı, ekonomide güveni temsil ettiği düşünülen ekonomik güven endeksi, CBOE (Chicago Board Options Exchange) volatilité endeksi, kredi risk primi göstergesi olan CDS (Credit Default Swap) primi ile ekonomik büyüme arasındaki asimetrik ilişkileri ortaya koymaktır. Bu amaçla Doğrusal Olmayan Sınır Testi yaklaşımı (NARDL) ile Türkiye ekonomisine ait 2011-2023 dönemi aylık verilerden faydalanılarak, söz konusu değişkenler arasındaki asimetrik ilişkiler ortaya konmaya çalışılmıştır. Böylece ekonomideki güvenin pozitif ve negatif "Kısmi Ayırıştırma Toplamları" aracılığı ile kısa ve uzun dönem için asimetrik etkileri eşanlı olarak tahmin edilebilmektedir. Analiz sonucu bulgular; büyüme üzerinde Ekonomik Güven Endeksi (InEGE) ve Volatility Korku Endeksi (InCBOE) değişkenlerinin istatistiki olarak anlamlı etkiye sahip olduğu, diğer değişken CDS (InCDS) risk priminin uzun dönemdeki etkisinin anlamsız olduğu yönündedir.

Anahtar Kelimeler: NARDL, Türkiye Ekonomisi, Ekonomik Güven, CDS

Asymmetric Relationships Between Selected Confidence Indices and Economic Growth: A Study for the Turkish Economy

Abstract

In addition to the fundamental factors affecting macroeconomic stability, it is undeniable that economic actors' expectations, fears, anxieties, and anxieties about the economy are important factors influencing investment and consumption decisions. In today's world, trust affects economic variables such as production, growth, stock returns, stock market, and exchange rate. This study aims to reveal the asymmetric relationships between the economic confidence index, which represents confidence in the economy, the CBOE (Chicago Board Options Exchange) volatility index, the CDS (Credit Default Swap) premium, an indicator of credit risk premium, and economic growth. For this purpose, an attempt was made to reveal the asymmetric relationships between the variables in question using the Non-Linear Bounds Test approach (NARDL) and the monthly data of the Turkish economy for the period 2011-2023. Thus, the asymmetric effects of confidence in the economy for the short and long term can be estimated simultaneously through positive and negative Partial Decomposition Totals". Findings as a result of the analysis; The findings indicate that the variables Economic Confidence Index (InEGE) and Volatility Fear Index (InCBOE) have a statistically significant effect on growth, and the long-term effect of the other variable, the CDS (InCDS) risk premium, is insignificant.

Keywords: NARDL, Turkish Economy, Economic Trust, CDS

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO, Amasya/Türkiye, hilal.seker@amasya.edu.tr,
ORCID:0000-0001-6188-1006.

Giriş

İktisadi aktörlerin davranışlarını etkileyen temel unsurlardan biri de güven ve geleceğe dair beklentilerdir. Bir ekonomide belirsizliğin hem tüketim hem de üretim açısından iktisadi aktörlerin alacakları kararlarda etkili olduğu, bilinen ve genel kabul gören bir argümandır. Dolayısı ile üretim ve tüketim kararlarında yaşanacak dalgalanmalar makro ekonomik istikrarı etkilemektedir (Usul vd., 2017:686).

Ekonomik açıdan güven unsurunu, iktisadi aktörlerin karşılıklı ilişkilerinden zarar görmeyecekleri konusunda, birbirlerinden emin olmaları şeklinde tanımlayabiliriz (Özsağır, 2007:49). Bu durumda güven, sosyal sermaye bileşenlerinden biridir. Bir toplumda güvenden bahsedebilmek için, insanların yalnızca kan bağı olanlara ya da tanıdıklarına değil, yabancılara da güveniyor olması gerekir. Sağlıklı ekonomilerde reel faktörler kadar güven, sadakat, gibi değerler de hakim olup (Demirgil, 2019:256), güven düzeyi yüksek ülkelerin ekonomiler hızlı büyümektedir. Güven, sadakat ve dürüstlük gibi değerler, ekonomistler tarafından “dışsallık” olarak adlandırılan değerlerdir ve bu kavramlar aslında ekonomik değeri olan mallardır. Ekonomik sistemin etkinliğini artırmanın yanısıra, üretimi de artıran unsurlar olup, bütün başarılı ekonomilerde güven duygusu hakimdir (Fukuyama, 1998:22-141).

Ekonomik güven aynı zamanda bir maliyet unsuru olarak da kabul edilmektedir. Şöyle ki; bir ekonomide, ekonomik aktörler birbirlerine güven duymadıklarında yasal anlamda prosedür ve bürokratik işlemler fazlalaşır ve işlem maliyetlerini artırıcı bir etki oluşturur. Ek olarak, karşılaşılabilecek anlaşmazlık, dolandırıcılık gibi olaylarda hak aramak da ilave bir maliyet yaratabilir (Özsağır, 2007:50). Ekonomistler ayrıca güven unsurunun finansal krizlerin temelini oluşturan unsurlardan biri olduğu konusunda hemfikirdir. Küresel entegrasyon süreci sonrası ülke ekonomilerinin birbirleri ile arasındaki sınırlar yok olmuş ve piyasalar birbirinden kolaylıkla etkilenebilir hale gelmiştir. Finansal piyasalardaki serbestleşme ile birlikte ülke ekonomileri, rekabete açık hale gelerek, finansal sektörün makro ekonomik istikrara etkisi çok daha fazla hissedilir olmuştur. Finansal piyasaların doğası gereği var olan volatilité eğilimi, yaşanan dengesizliklerin diğer piyasalara geçiş etkisini hızlandırmış, bu etkiler hem doğrudan hem de dolaylı yollardan kendisini hissettirmiştir (Kaya ve Coşkun, 2015:176). Finansal sektördeki risk algısı, ekonomide girişimcilerin yatırımlarını etkileyen bir unsur olarak düşünüldüğünde, küresel risk göstergeleri de önemli bir hal almaktadır.

Türkiye ekonomisinde tüketici ve üreticilerin genel beklentilerini, eğilimlerini ortaya koymak amaçlı Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından aylık tüketici eğilim anketi yapılarak çeşitli endeksler hesaplanmaktadır. Bu endekslerden biri ekonomik güven endeksidir.

Ekonomik güven endeksi sadece üreticilerin değil aynı zamanda tüketicilerin de ekonomiye dair beklentilerini yansıtan bir değişkendir. TÜİK tarafından 2005 yılı baz yıl kabul edilerek, aylık sanayi üretim anketleri ile sanayi üretim endeksi hesaplanmakta olup, sanayi sektöründeki kuruluşların üretim düzeylerini yansıtan bir endekstir. Ekonomideki sanayi sektörüne yönelik üretim faaliyetlerindeki artış ve azalışları değerlendirmede kullanılan önemli bir göstergedir. Bu çalışmada da büyümeyi temsilen analize dahil edilmiştir.

Çalışmada küresel risk unsurunun göz ardı edilmemesi için CDS (Credit Default Swap) primi ve CBOE (Chicago Board Options Exchange) korku endeksleri de kontrol değişkenleri olarak analize dahil edilmiştir. CDS risk primi, alınan bir kredi için geri ödenmeme riskini belirlemek ve bu riske karşı bir tür sigorta sağlamak amacıyla kullanılan bir veridir. Bu endeks, ülkelerin ekonomik ve politik risk düzeylerine göre belirlenir. Piyasadaki arz ve talebi güçlü bir şekilde yansıtmaktadır. Ülkenin finansal durumuna ilişkin pozitif bilgiler CDS primini düşürürken, negatif bilgiler artmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla uluslararası yatırımcıların bir ülkeye doğrudan ya da portföy yatırım yapmalarında oldukça önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Küresel risk iştahını yansıtan bir diğer veri VIX Endeksi olup, 1993 yılından beri yayınlanmaktadır. Chicago Opsiyon Borsasında S&P 500 endeksini içeren 30 gün vadeli opsiyon fiyatlarının piyasa volatilitesi ile bağlantısından faydalanarak piyasaya yönelik beklenen volatiliteler ortaya konmaktadır (Kuzu, 2019:484).

Bahsedilen tüketici ve üreticilerin ekonominin genel gidişatına yönelik beklenti, güven, kaygı gibi eğilimlerini yansıtan endeksler, pek çok makro ekonomik değişkene etki etmektedir. Bu değişkenlerden biri de ekonomik büyümedir. Ekonomik büyüme ve güven arasında normal koşullarda pozitif bir ilişki beklenmektedir. Şüphesiz ki büyümeyi etkileyen pek çok unsur bulunmakla birlikte, güven önemli bir etki faktörüdür ve dikkate alınması gereken bir değişkendir. Bir ekonomide güven ortamı varsa, iktisadi büyümenin bundan pozitif yönde etkileneceği hipotezi bir takım ampirik kanıtlarla doğrulanmış olsa da; bu konuda halihazırda bir teori söz konusu değildir. Dolayısı ile güven ve büyüme arasındaki ilişkileri ortaya koymak, ancak yapılacak ampirik analizlerle, korelasyon testleri ile mümkün olabilmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmanın amacı, Türkiye ekonomisine olan güveni yansıttığı düşünülen birtakım endekslerle, ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri ortaya koymaktır. Literatür incelendiğinde, güven ve makro iktisadi göstergeler arasındaki ilişkilerde çoğunlukla makro iktisadi göstergelerin ekonomik güvene etkisi üzerine odaklanıldığı göze çarpmaktadır. Çalışmanın literatüre muhtemel katkısı, güvenin makro iktisadi göstergelerden biri olan büyüme üzerine etkisini ortaya koymasıdır, dolayısıyla çalışmanın bu noktada literatürden ayrıştığı düşünülmektedir.

Bu amaç doğrultusunda hem üretici hem de tüketici güveninin bir göstergesi olan ekonomik güven endeksi ile, ekonomik büyümeyi temsil eden sanayi üretim endeksi arasındaki ilişkiler düzenli veri setine ulaşılan 2011-2018 arasındaki dönem için, NARDL tekniği kullanılarak incelenmektedir. Ekonomik güveni yansıttığı düşünülen, küresel piyasalar için önemli göstergelerden biri olarak kabul edilen CDS risk primi ve küresel risk iştahını yansıtan VIX Korku Endeksi kontrol değişkenleri olarak modele dahil edilmiştir. CDS risk primi ve VIX Korku endeksi küresel risk ve güveni yansıtırken, ekonomik güven endeksi üretimi etkileyen ülke içi güveni yansıtan değişkenler olarak düşünülmüştür ve çalışma bu yönüyle de literatürden ayrılmaktadır. Ekonometrik analiz kısmında NARDL asimetrik sınır testi yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemin tercih edilme nedeni, değişkenler arasındaki ilişkilerin asimetrik etkilerinin hem kısa hem de uzun vadede ortaya konmasına imkan sağlıyor olmasıdır. Çalışmanın takip eden birinci bölümde literatür taraması, ikinci bölümünde ampirik analiz ve üçüncü bölümde de sonuç ve öneriler bulunmaktadır.

1. Literatür

Literatür incelendiğinde, ekonomistlerin son yıllarda, makro ekonomik istikrarda reel faktörlere ek olarak sosyal sermayenin de önemli olduğuna dair çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Bu çalışmalara öncü sayılabilecek çalışma Fukuyama'nın (1998) çalışmasıdır. Fukuyama, ekonomik refahın sağlanması noktasında sosyal sermayeye vurgu yapmış, özellikle toplumdaki güven duygusunun önemini dile getirmiştir (Özsağır, 2007:47).

Güven unsuruna vurgu yapan öncü çalışmalardan bir diğeri de Knack ve Keefer (1995, 1997) tarafından yapılmıştır. Sosyal sermayenin ekonomik getirisinin olup olmadığını araştırdıkları çalışmalarında temel argüman, sosyal sermayenin en önemli bileşenlerinden birinin güven unsuru olduğu şeklindedir. 1981-1990 dönemini içeren analizleri sonucunda, 29 ülkede yapılan anketlerden yola çıkarak, toplumdaki güven unsurunun ekonomik aktivite üzerinde önemli bir etkisi olduğuna dair kanıtlar sunmuşlardır. Şöyle ki; güvendedeki %10 artış, iktisadi büyümede %0,8 kadar bir artışa neden olmaktadır. Bu çalışmaların ardından konuyla ilgili literatür oluşmaya başlamıştır. Çalışmaların çoğunluğu güven ve ekonomik büyüme gibi çeşitli makro ekonomik değişkenler arasında pozitif ilişkiler bulgularken, az da olsa negatif ilişkiler elde eden çalışmalar da mevcut olup, bu çalışmalar aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Tüketici güven endeksi ve pay senetleri arasındaki ilişkiyi inceleyerek, öncü çalışmalardan birine imza atan Otoo (1999); tüketici güveni ve pay senetleri arasında Granger Nedensellik testi kullanarak, pay senedinden tüketici güvenine doğru nedensellik bulgulamıştır.

Tüketici güven endeksi ile GSYİH arasındaki ilişkiler Japonya için Utaka (2003) tarafından Granger nedensellik testi ile araştırılmış ve güvenden GSYİH'ya doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu ortaya konmuştur. Benzer şekilde, 11 Avrupa ülkesi için Jansen ve Nahuis (2003), tarafından, borsa ve tüketici güveni arasındaki ilişkiler incelenmiş ve Almanya ile Yunanistan haricindeki diğer ülkelerde hisse senedinden tüketici güvenine doğru tek yönlü bir nedensellik bulgulanmıştır.

Tüketici güveni ile yatırım ve tüketim harcamaları arasındaki ilişkiler Amerika için 1978-2003 dönemleri için Loria ve Brito'ya (2004) tarafından incelenmiş ve söz konusu değişkenler arasında her hangi bir eştümleşme ilişkisinin olmadığı bulgulanmıştır.

Afshar vd. (2007), yaptıkları çalışmada ABD'deki pay getirisi, Tüketici Güven Endeksi ve PMI (Purchasing Managers Index) Endeksi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerini incelemişler ve bu değişkenlerin ekonomik büyümenin nedeni olduğu sonucunu bulgulanmışlardır. Tang ve Yan (2009), GSYİH'daki büyüme ile CDS primleri arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında, değişkenler arasında negatif yönlü ilişkiler bulgulanmışlardır.

Ekonomik büyüme ve güven arasındaki ilişkiyi araştıran bir diğer çalışma Boulila vd. (2008) olup, 35 gelişmiş ülke için ve güven unsurunun ekonomik büyümeyi anlamlı ve pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur. 18 Avrupa ülkesi için Schmeling (2009), hisse senedi fiyatları ve tüketici güven endeksi ilişkisini Granger Nedensellik Testi ile incelediği çalışmasında, tüketici güveninden borsa endeksine bir nedensellik ilişkisi bulgulanmıştır.

Güven endekslerinin makro ekonomik değişkenlere etki ettiği sonucunu bulgulayan bir diğer çalışma Arısoy (2012) tarafından yapılmış olup, Türkiye ekonomisi için iktisadi güven endeksleri ve istihdam, hisse senedi piyasası, tüketim harcamaları ve üretim arasındaki ilişkileri Vektör Otoregryon (VAR) modelleri ile incelemiştir.

Tüketici güveni ve işsizlik arasındaki ilişkiyi Mandal ve McCollum (2013), New York'un beş büyük bölgesi için incelemiş ve tüketici güveninden işsizliğe doğru bir negatif nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Seçilmiş Avrupa ülkelerinde güven ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler Islam ve Mumtaz (2016) tarafından analiz edilmiş ve bulgulara göre iki değişken arasında Fransa, Almanya ve İngiltere'de daha belirgin ilişkiler olduğu ortaya konmuştur.

Özsağır (2016), Türkiye ekonomisi için reel kesim güven endeksi ile ekonomik büyüme ilişkisini inceleyerek, güven endeksindeki düşüşün büyümeyi olumsuz etkilediğini bulgularken; Kale ve Akkaya (2016), BIST 100, Mali, Sınai, Hizmetler ve Teknoloji endeksleri ile tüketici ve reel sektör güven endeksleri arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında, tüketici güven

endeksinden hisse senedi getirilerine doğru bir nedensellik ilişkisi olmadığını, ancak hisse senedi getirileri ve tüketici güveni arasında pozitif etkileşim olduğu sonucunu bulgulamışlardır.

Dilber vd. (2018), Pearson korelasyon yöntemi ile Finansal Hizmetler Güven Endeksi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 2012-2017 dönemi için araştırmışlar ve iki değişken arasında pozitif yönlü ilişki bulgularken, Kasmaoui vd. (2018), ekonomik büyüme ve güven arasındaki ilişkiyi 2010-2014 dönemi için Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesindeki 14 farklı ülke verileri ile araştırmışlardır. Tüm ülkeler için güvenin büyümeyi pozitif etkilediği yönünde kanıtlar sunmuştur.

Türkiye ekonomisi için reel kesim güven endeksi ve üretici fiyat endeksi ilişkisini Albayrak (2018), incelediği çalışmasında, eşbütünleşme test sonuçları değişkenler arasında uzun vadede eşbütünleşme ilişkisinin varlığını göstermektedir. Analiz sonucunda reel kesim güven endeksinin kapasite kullanım oranı üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Türkiye ekonomisinde büyüme ve güven arasındaki ilişkiyi araştıran bir diğer çalışma Demirgil (2019), tarafından yapılmış olup; Ekonomik Güven Endeksi ve büyümeyi temsilen Sanayi Üretim Endeksi arasındaki ilişkiler incelenmiş ve değişkenler arasında pozitif yönde ilişkiler bulgulanmıştır. Çağlar Bektaş ve Babuşçu (2019), Türkiye ekonomisi için VIX, sanayi üretim endeksi, döviz kurları ve CDS primleri arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi uygulayarak incelemişlerdir. Bulgular, volatilité endeksinin sanayi üretim endeksinin granger nedeni olduğu yönündedir.

Beşiktaşlı ve Cihangir (2020) Türkiye ekonomisi için, 2005-2019 dönemini ele aldığı çalışmasında, tüketici güven endeksi ile finansal piyasalar ve genel ekonomik göstergeler arasındaki ilişkiyi Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik testleri ile incelemişlerdir. Bulgular tüketici güven endeksi ile para piyasası ve genel makro ekonomik göstergeler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu doğrularken; sermaye piyasası değişkenleri ile uzun dönemde herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığını göstermektedir. Süşay ve Ünal (2020) Ekonomik Güven Endeksi, Finansal Hizmetler Güven Endeksi, VIX, CDS primleri ve büyümeyi temsilen Sanayi Üretim Endeksi arasındaki nedensellik ilişkilerini Toda-Yamamoto testi ile incelemişlerdir. Ekonomik Güven Endeksi ve büyüme arasında karşılıklı nedensellik tespit edilirken, CDS primleri ve büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna varmışlardır.

Aytekin (2020), ekonomik güven endeksi, toplam sanayi üretimi ve reel döviz kuru arasındaki ilişkileri ADF, Johansen Eşbütünleşme ve Granger nedensellik testlerini kullanarak incelemiştir. Analiz bulguları değişkenlerin Türkiye ekonomisini etkilediği yönünde olup,

toplam sanayi üretiminden ekonomik güvene doğru kısa dönemli tek yönlü bir etki olduğu şeklinde özetlenebilir.

Yaşanan Covid-19 pandemisi nedeniyle oluşan belirsizlik ortamının BIST 100 endeksi üzerindeki etkilerini faiz oranı, döviz kuru, CDS primi, VIX ve petrol fiyatları değişkenlerinden yola çıkarak ortaya koymayı amaçlayan bir çalışma da İlhan ve Akdeniz (2020) tarafından yapılmıştır. Bulguları arasında en çok dikat çeken kur ve CDS değişkeninin BIT 100 üzerindeki anlamlı ve negatif etkisidir. Faiz, VIX ve petrol fiyatları değişkenleri ise sadece belirli dönemler için BIST 100 üzerinde anlamlı etkileri bulunmaktadır.

Karataş (2022), ekonomik güven endeksi, tüketici güven endeksi, CDS, volatilité (korku) endeksi ile Borsa İstanbul içerisinde bulunan döviz vadeli işlem sözleşme getirileri arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi yardımı ile incelemiştir. Bulgular, dolar euro vadeli işlem sözleşme getirileri CDS primini olumlu etkilerken, dolar vadeli işlem sözleşme getirisi ekonomik güven endeksinden pozitif, volatilité endeksinden negatif, euro vadeli işlem sözleşme getirisi, ekonomik güven endeksinden pozitif etkilenmektedir.

Literatürde güven endeksi ile makro ekonomik değişkenler arasında herhangi bir anlamlı ilişki bulunmadığını, tek yönlü ya da zayıf bir ilişki olduğunu ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, Safina (2015), çalışmasında kişi başına GSYH ve güven endeksi arasındaki ilişkiyi 52 ülke için 2010-2013 dönemi bazında araştırmıştır. Yaptığı regresyon ve korelasyon analizi ile değişkenler arasında doğrudan bir etki olmadığı bulgusuna ulaşmıştır. Bulgulara göre güvenin ekonomik büyüme üzerinde doğrudan bir etkisi söz konusu değildir.

2.Ekonometrik Analiz

2.1.Veri Seti ve Model

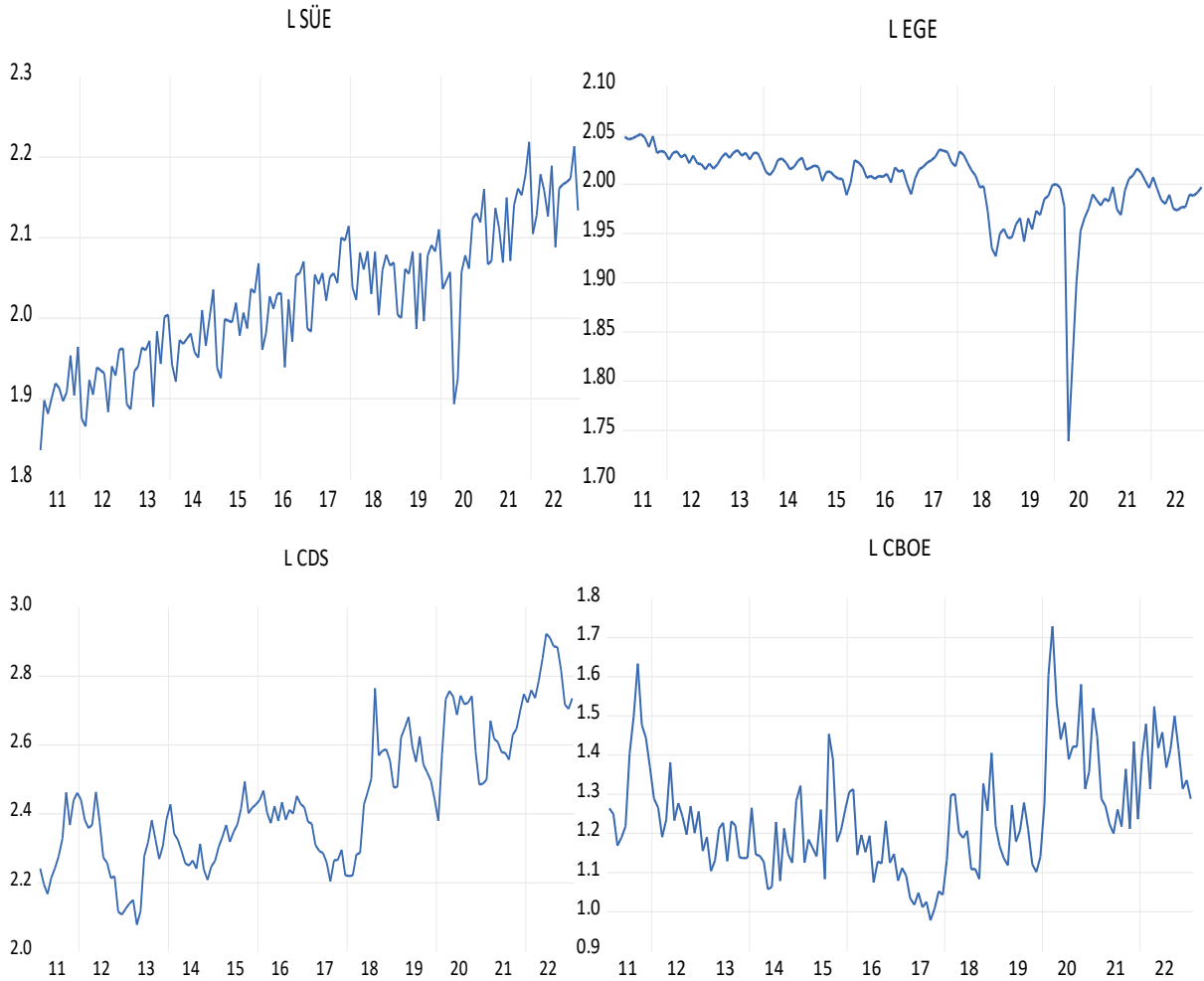
Bu çalışmada 2011:01-2023:01 verileri ile Türkiye ekonomisi için, ekonomik büyüme ve güven endeksi arasındaki ilişkiler araştırılmıştır. Analize dahil edilen değişkenler; sanayi üretim endeksi, ekonomik güven endeksi, CDS risk primi, VIX Korku Endeksi olarak belirlenmiştir. Değişkenlere ait ayrıntılı açıklamalar Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Değişkenlere Ait Açıklamalar

Değişkenler	Tanımlama	Kaynak
Toplam sanayi üretim endeksi	lnSÜE	TÜİK
Kredi temerrüt takası	lnCDS	https://tr.investing.com/
Korku Endeksi	lnCBOE	https://tr.investing.com/
Ekonomik Güven Endeksi	lnEGE	TÜİK

Çalışmada kullanılan serilere ait zaman yolu grafikleri Şekil 1’de sunulmaktadır. Serilerin seyri dalgalı olup, Türkiye ekonomisindeki kırılma yapıyı yansıtmaktadır. Dolayısıyla serilerin maruz kaldıkları bu kırılmalar göz önünde bulundurularak, geleneksel birim kök testlerinden ADF ve PP birim kök testlerine ek olarak Yapısal Kırılmalı birim kök testlerinden Lee ve Strazicich (2003) tek kırılmalı birim kök testi yapılmıştır.

Şekil 1: Değişkenlerin Zaman Grafikleri

Çalışmada kurulan model şu şekildedir;

$$\ln SÜE_t = \alpha_1 + \beta_1 \ln EGE_t + \beta_2 \ln CBOE_t + \beta_3 \ln CDS_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklem 1’de $\ln SÜE_t$ sanayi üretimini; $\ln CDS_t$ risk primini, $\ln CBOE_t$ VIX volatilité (korku) endeksini, $\ln EGE_t$ ekonomik güven endeksini, ε_t ise saf rastsal hata sürecini ifade etmektedir. Değişkenlerin tümü logaritmik formda analize dahil edilmiştir. Değişkenler arasındaki eştümleme ilişkisinin varlığı Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL formunda uzun ve kısa dönem için aşağıdaki şekilde gösterilebilir. İlişkinin sınanmasında

kurulan hipotez $H_0 = \delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = \delta_4 = \delta_5 = 0$ şeklinde olup, eştümleşme ilişkisi yoktur sıfır hipotezi sınanır.

$$\Delta \ln SÜE = \alpha_0 + \delta_0 \ln SÜE_{t-1} + \delta_1 \ln EGE_{t-1} + \delta_2 \ln CBOE_{t-1} + \delta_3 \ln CDS_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta \ln SÜE_{t-1} + \sum_{i=0}^q \theta_i \Delta \ln EGE_{t-i} + \sum_{i=0}^r \lambda_i \Delta \ln CBOE_{t-i} + \sum_{i=0}^s \mu_i \Delta \ln CDS_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Eşitlik ikide, Δ fark operatörünü, $\mu, \lambda, \beta, \alpha, \delta$ ve θ değişkenlerin katsayılarını, p, q, r ve s değişkenlerin gecikme uzunluklarını, ε_t hata düzeltme terimini ifade etmektedir. 1 numaralı eşitlik asimetri içermeyen tahmin dinamiklerini içermektedir. Ancak değişkenler arasındaki ilişkiler eğer asimetric ise eşitlikteki hata düzeltme modeli anlamını yitirecek ve oldukça yetersiz kalacaktır. Bu noktada, asimetric ilişkileri inceleyen bir hata düzeltme modeli, tahmin parametrelerini yorumlarken çok daha doğru sonuçlar verecektir (Yamak ve Sağlam, 2021:555).

Shin vd. (2014) tarafından önerilen NARDL modeli gerek kısa dönemde gerekse uzun dönemde doğrusal olmayan yani asimetric ilişkilerin çözümlenmesine imkan tanımaktadır. NARDL modelinde değişkenler pozitif ve negatif bileşenlere ayrıştırılmaktadır. Bu yaklaşım değişkenler arasındaki pozitif ve negatif şokların ayrıştırılması ve analiz edilmesine, asimetric bir etkinin varlığını/yokluğunu ortaya koymamızı sağlamaktadır. Herhangi bir x_t açıklayıcı değişkeni için x_0 olmak üzere;

$$e_i^+ = \max(e_i, 0) \quad e_i^- = \min(e_i, 0) \quad (3)$$

$$x^t = x_{t-1} + e_t = x_0 + \sum_{i=1}^t e_i \quad e_i = x_0 + \sum_{i=1}^t e_i^- \quad e_i^+ + \sum_{i=1}^t e_i^- \quad (4)$$

$$x^+ = \sum_{i=1}^t e_i^+ \quad ve \quad x^- = \sum_{i=1}^t e_i^- \quad (5)$$

4 ve 5 numaralı eşitlikte yazılan seriler, pozitif ve negatif bileşenlere ayrıştırılmaktadır. Beş numaralı eşitlikte yer alan x^+ pozitif etkileri, x^- ise negatif etkileri ifade etmektedir. NARDL modelinde uzun dönemli eştümleşme ilişkisi eşitlik 6'deki gibi gösterilebilir.

$$y^t = \sigma^+ x_t^+ + \sigma^- x_t^- + u_t \quad (6)$$

Değişkenler arasında eştümleşme ilişkisinin bulunmadığını gösteren boş hipotez; $H_0: \delta = \vartheta^+ = \vartheta^- = 0$ şeklinde olup alternatif hipotez $H_1: \delta \neq \vartheta^+ \neq \vartheta^- \neq 0$ şeklindedir. Uzun dönem asimetri testinde, uzun dönem çarpanları $L_{op}^+ = \vartheta^+ / -\delta$, $L_{op}^- = \vartheta^- / -\delta$ şeklinde olup, $\delta = 0$ ise uzun vadede asimetric ilişki olmadığı şeklinde yorumlanır. Kısa dönem asimetri yine Wald test ile test edilir ve formülasyonu 7 numaralı denklemdeki gibidir.

$$\sum_{i=1}^{m-1} \vartheta_{t-1}^+ = \sum_{i=1}^{m-1} \vartheta_{t-1}^- \quad (7)$$

8 numaralı eşitlik, NARDL modelini pozitif ve negatif etkileri içerecek şekilde ifade etmektedir. (+) ve (-) üst simgeleri, sırasıyla ayrıştırılan pozitif ve negatif kısımları ifade etmektedir.

$$\Delta \ln S\ddot{U}E_t = \alpha_0 + \delta_0 \ln S\ddot{U}E_{t-1} + \delta_1 \ln EGE_{t-1} + \delta_2 \ln CBOE_{t-1} + \delta_3 \ln CDS_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta \ln S\ddot{U}E_{t-1} + \sum_{i=0}^q \theta_i^+ \Delta \ln EGE_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^q \theta_i^- \Delta \ln EGE_{t-i}^- + \sum_{i=0}^r \lambda_i^+ \Delta \ln CBOE_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^r \lambda_i^- \Delta \ln CBOE_{t-i}^- + \sum_{i=0}^r \mu_i^+ \Delta \ln CDS_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^r \mu_i^- \Delta \ln CDS_{t-i}^- \quad (8)$$

2.2. Bulgular

Birim kök sınavında geleneksel birim kök testlerinden ADF ve PP birim kök testlerine ek olarak Yapısal Kırılmalı birim kök testlerinden Lee ve Strazicich (2003) tek kırılmalı birim kök testi yapılmıştır. Tablo 2’de serilerin tamamının hem Model A için hem Model C için yapısal kırılmalı durağan oldukları görülmektedir.

Tablo 2: Lee & Strazicich (2003) Kırılmalı Birim Kök Testi

CRASH MODEL (MODEL A)				
Değişken	Gecikme	Kırılma tarihleri	Test istatistiği	Kritik değer (%5)
lnSÜE	5	2018:05	-4,022	-3,410
lnCDS	6	2019:02	-4,842	-3,410
lnCBOE	1	2020:01	-4,812	-3,410
lnEGE	1	2021:05	-5,592	-3,410
BREAK MODEL (MODEL C)				
lnSÜE	7	2020:03	-5,349	-4,112
lnCDS	6	2019:02	-4,831	-4,172
lnCBOE	1	2017:11	-5,206	-4,192
lnEGE	1	2018:07	-6,238	-4,180

Tablo 3’de geleneksel birim kök testlerinden ADF birim kök testi ve PP birim kök testi yapılmış ve sonuçları sunulmuştur. Sonuçlara göre lnSÜE, lnCDS serileri farkta, lnCBOE ve lnEGE serileri ise düzeyde durağandır. Yapısal kırılma tarihlerini incelediğimizde genel olarak tüm serilerde 2018-2021 dönemlerinde kırılmalar göze çarpmaktadır. Bu kırılmalarda en önemli etken 2018 yılında yaşanan kur krizi olarak düşünülebilir. 2018 krizi özellikle dolardaki hızlı yükselişle başlamış ve etkisini 2021 yılına kadar göstermiştir. Dolayısı ile bu krizden ekonomideki iç ve dış güveni yansıtan CDS, CBOE, SÜE ve EGE endekslerinin etkilenmemesi mümkün değildir.

Tablo 3: ADF ve PP Birim Kök Testleri

Değişken	ADF Birim Kök Testi		PP Birim Kök Testi	
	Düzy	Birinci sıra fark	Düzy	Birinci sıra fark
lnSÜE	0,129	-5,214***	-3,542	-57,803***
lnCDS	-1,840	-11,679***	-1,812	-11,881***
lnCBOE	-3,657**	-	-4,638***	-
lnEGE	-4,131**	-	-3,962**	-

Not: *, **, *** sırasıyla %10, %5, %1 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Veri setinde durağan serilerin yanı sıra birinci dereceden bütünleşik serilerin de varlığı söz konusudur. Dolayısıyla bu serilerin arasındaki asimetrik eştümleşme ilişkilerinin varlığının sınanmasında uygun olan yöntem NARDL yöntemidir. Bu yöntem, bağımsız değişkende oluşan değişimlerin bağımlı değişken üzerindeki etkilerini yalnızca pozitif olarak değil aynı zamanda negatif olarak da ortaya koymaktadır. Simetrik etkilerin yanısıra asimetrik etkilerin de yorumlanmasına imkan veren bir yöntem olması, en önemli üstünlüklerinden biridir. Ek olarak, serilerin durağanlık düzeylerinin yalnızca I(2) olmaması durumunda uygulanabilmesi, hem kısa dönem hem de uzun dönem katsayılarını ortaya koymasına, diğer eştümleşme testlerinden üstünlükleri olarak sayılabilir (Pesaran vd., 2001).

Modelde gecikme uzunluğunun belirlenmesinde Akaike bilgi kriteri kullanılmış olup, bu kriter tarafından seçilen en uygun model spesifikasyonu NARDL (4,2,4,0,1,1,0) şeklindedir. Modele ilişkin yapılan tanısal testler sonucunda model kalıntılarının korelasyonsuzluk, homoskedastisite, normallik gibi varsayımları sağlamaktadır ve modelde herhangi bir spesifikasyon hatası söz konusu değildir (Tablo 4). Sınır testi F istatistiği 10,74 olarak hesaplanmıştır. %5 anlamlılık düzeyindeki kritik değerler; I(0)= 2,45 ve I(1)= 3,61 şeklindedir. Bu durumda F istatistik değeri üst kritik değerden büyük olup, değişkenler arasında uzun dönemli asimetrik ilişkilerin olduğu şeklinde yorumlanabilir. Tahmin edilen NARDL modelinin kısa ve uzun dönem katsayıları ile tanı testlerine ait bulgular Tablo 4'de raporlanmaktadır.

Hata düzeltme katsayısı modelin dengeye gelme hızını ifade etmekte olup, negatif değerli ve 0 ile 1 arasında olması beklenir. Ancak bu katsayının mutlak değerinin 1'den büyük olması, dengeye uyarlanmasının uzun dönem denge değeri etrafında sönümlenen dalgalar şeklinde salınımlı bir seyir izlediğini gösterir. İstatistiki açıdan 0 ve 1 arasında, yüksek derecede anlamlı ve negatif olmalıdır. Modelde -1,62 olup, beklenildiği gibi negatif ve istatistiki açıdan anlamlıdır. Ekonomik güven endeksi için yapılan simetri testi sonucu; W_{LR}

uzun dönem simetri varsayımını ifade eden Wald test istatistiği, 8,321 olup, %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. W_{SR} kısa dönem Wald istatistiği ise 7,402 değeri ile yine %1 düzeyde anlamlıdır. Aynı şekilde CDS ve CBOE değişkenlerine yapılan Wald testi sonucu, ilişkilerin asimetrik olduğu şeklindedir ve sırasıyla %5 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 4: NARDL Modeli Tahmin Katsayıları

Uzun Dönem Katsayı Tahminleri			Hata Düzeltme Modeli Katsayı Tahminleri		
Değişken	Katsayı	t-değeri	Değişken	Katsayı	t-değeri
LnEGE^+	0,6439***	4,6816	ΔLnEGE_t^+	-0,9795*	-1,8833
LnEGE^-	0,7029***	4,5837	$\Delta \text{LnEGE}_{t-1}^+$	-0,8335*	-1,7545
LnCBOE^+	-0,0223	-1,0344	ΔLnEGE_t^-	0,8366***	6,1026
LnCBOE^-	-0,0655***	-3,1389	$\Delta \text{LnEGE}_{t-1}^-$	-0,4994**	-2,1644
LnCDS^+	0,0213	0,8599	ΔLnCDS_t^-	-0,1640**	-2,0631
LnCDS^-	-0,0080	-0,3706	ΔLnCBOE_t^+	0,0774*	1,9211
X_{SC}^2 ; 1,0564 (0,350)					
X_{FF}^2 ; 1,0987 (0,274)			Sabit	3,0689***	8,8864
X_{HET}^2 ; 1,0186 (0,4443)					
X_{NOR}^2 ; 0,6815 (0,7112)			ECT _{t-1}	-1,6200***	-8,8867
R^2 ; 0,65					
Düzeltilmiş R^2 ; 0,61					
F_{PSS} ; 10,74					
DW; 2,05					

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık seviyelerinde istatistiksel anlamlılık ifade etmektedir. $X_{SC}^2, X_{FF}^2, X_{HET}^2, X_{NOR}^2$ sırasıyla Breusch-Godfrey serisel korelasyon LM, Ramsey RESET fonksiyonel biçim, ve ARCH heteroskedastisiti, Jarque Bera normallik sınamalarına ait sına istatistiklerini; parantez içindeki değerler ise ilgili sına istatistiğine ait p-değerlerini ifade etmektedir. F_{PSS} Pesaran sınır testi sına istatistiğini ve parantez içindeki değerler ise F-istatistiğine ait p-değerlerini ifade etmektedir.

Tablo 4'de sunulan uzun dönem tahminleri, ekonomik güven endeksinin pozitif ve negatif etkilerinin, VIX korku endeksinin negatif etkilerinin istatistiki açıdan anlamlı olduğunu göstermektedir. CDS risk priminin ise uzun dönemde anlamlı olmadığı, dolayısıyla sanayi üretiminde etkili olmadığını söyleyebiliriz. Uzun dönem itibari ile pozitif ekonomik güven endeksi katsayısı 0,643; negatif güven endeksi katsayısı ise 0,702'dir. Bu bulgu doğrultusunda ekonomik güvende yaşanacak 1 birimlik artışın, sanayi üretiminde yaklaşık 0,643 birim artışa neden olacağı; bunun yanısıra 1 birimlik azalışın sanayi üretiminde 0,702 birim azalışa neden olacağı bulgulanmıştır. Dolayısıyla ekonomideki iyimser beklentiler arttıkça bunun pozitif

olarak üretime yansıdığını söyleyebiliriz. VIX korku endeksinde ise negatif değişimler istatistiki açıdan anlamlıdır ve endekste ki negatif bir şokun, sanayi üretiminin artmasına neden olduğu, piyasaya karşı duyulan korku ve kaygıdaki azalışların üretimi olumlu etkilediği şeklinde yorumlanabilir. Kısa dönemde ise ekonomik güven endeksindeki pozitif şokların sanayi üretimini olumsuz etkilediği görülmekte ancak, bu bulgunun istatistiki açıdan anlamlılık düzeyi oldukça düşüktür. Ek olarak negatif etkilerine baktığımızda çok daha güçlü bir etki ile karşılaşmaktayız. %1 anlamlılık düzeyinde ekonomik güvendedeki azalışın, beklenildiği gibi kısa dönemde de sanayi üretimini azalttığını söyleyebiliriz. CDS risk primindeki negatif etkiler incelendiğinde sanayi üretiminde artışa neden olduğunu, VIX korku endeksinin kısa dönemli pozitif şoklarının sanayi üretimini artırdığını söyleyebiliriz. Ancak bu etkinin de istatistiki açıdan oldukça düşük bir olasılıkta olduğu görülmektedir.

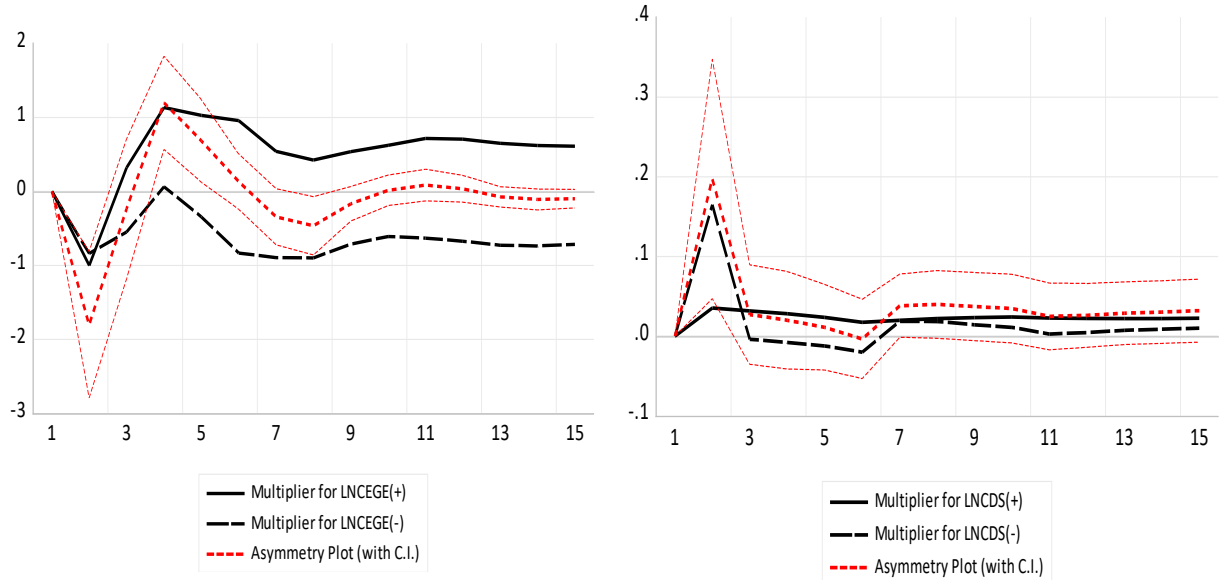
Süsay ve Ünal (2020)'ın bulguları, CDS risk primi, VIX korku endeksi, ve ekonomik güven endeksi ile sanayi üretim endeksi arasındaki ilişkiler açısından bu bulgularla oldukça paralel sonuçlar içermektedir. Ek olarak Demirgil (2019) çalışması da benzer sonuçlar içermekte olup; ayrıntılı bilgi için incelenebilir.

Analizin son aşaması, bağımsız değişkenlerdeki bir birimlik pozitif ve negatif şokun neticesinde bağımlı değişkenin dinamik birikimli tepkilerini gösteren Dinamik Birikimli Çarpanların hesaplanması aşamasıdır. Şekil 2'de ekonomik güven, CDS risk primi ve CBOE korku endekslerinin negatif ve pozitif değişimlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ifade eden birikimli dinamik çarpanlar gösterilmektedir. Burada siyah kesiksiz çizgi, bağımsız değişkenin, modelde kullanılan değişkenlerdeki pozitif şoka verdiği tepkiyi göstermekte iken; siyah kesikli çizgi modelde kullanılan değişkenlerdeki negatif şoka verilen tepkiyi göstermektedir. Kalın kesikli kırmızı çizgi asimetri etkisidir ve pozitif olması pozitif şokların negatif şokları baskıladığı anlamına gelir. Öte yandan asimetri eğrisi negatif ise, negatif şoklar pozitif şokları baskılıyor demektir. Asimetri eğrisinin altından ve üstünden geçen ince, kesikli kırmızı çizgiler ise %95 güven aralığını temsil etmektedir (Güler, 2021:962-963).

Grafikleri incelediğimizde, a panelinde ekonomik güven endeksindeki bir birimlik pozitif ve negatif şok karşısında büyümenin tepkilerini görmekteyiz. Grafiğe göre büyümenin ekonomik güven endeksindeki pozitif ve negatif şoklara asimetric ve doğrusal olmayan tepkiler verdiği görülmektedir. Bu durumda ekonomik güven endeksindeki pozitif ve negatif şokların sanayi üretimini güçlü bir şekilde etkilediğini ve ekonomideki güven arttıkça üretimin de arttığını söyleyebiliriz. CDS risk primi ve büyüme arasındaki asimetric ilişkiler ise grafiğin b panelinde görülmektedir. Buna göre CDS risk primindeki pozitif ve negatif şokların uzun dönemden ziyade daha çok kısa dönemde güçlü olduğu söylenebilir. CBOE korku endeksindeki

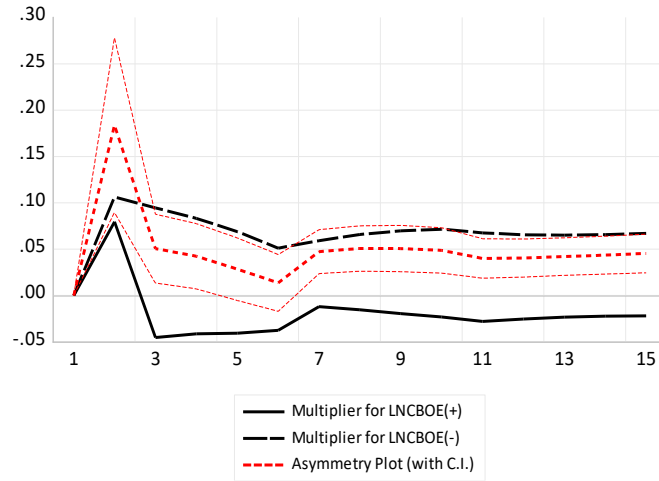
pozitif ve negatif şokların büyüme üzerindeki etkisi, grafiğin c panelinde sunulmuştur. Buna göre korku endeksindeki pozitif ve negatif şokların büyüme üzerinde asimetric etkilerinin daha çok kısa dönemde güçlü olduğu söylenebilir.

Şekil 2: Dinamik Birikimli Çarpanlar

a. Ekonomik güven endeksi - Büyüme

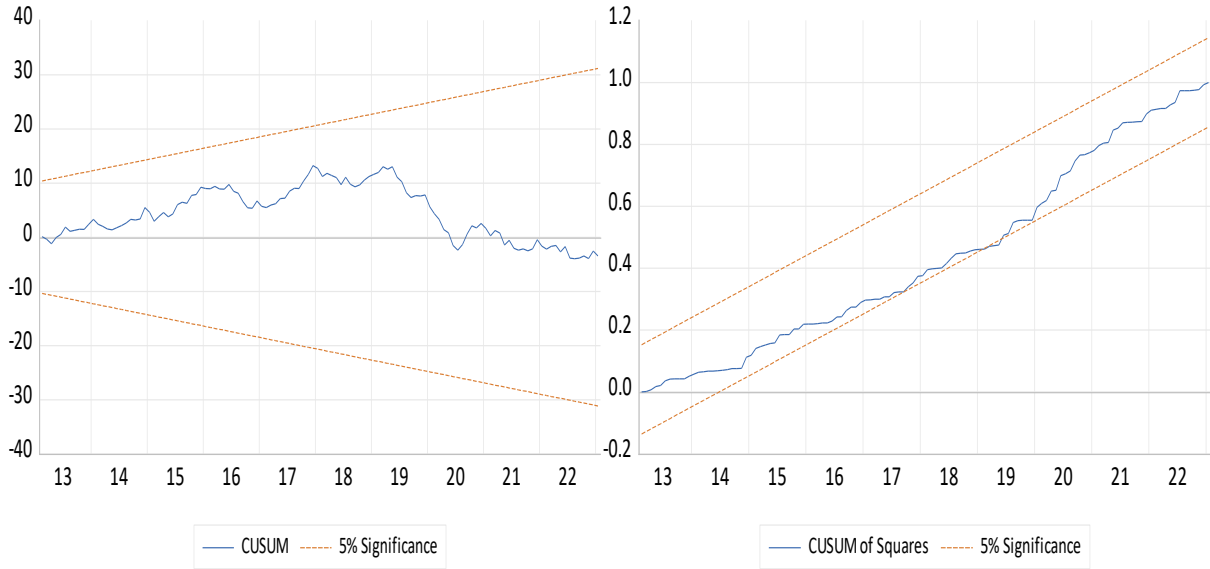
b.CDS risk primi - Büyüme

c.CBOE endeksi - Büyüme

Son olarak Şekil 3’de ardışık kalıntılarının birikimli toplamlarını ifade eden CUSUM testi ile; ardışık kalıntı karelerin birikimli toplamlarını ifade eden CUSUMQ test sonuçları raporlanmaktadır. Grafikler ardışık kalıntılarının ve ardışık kalıntı karelerinin %95 güven sınırları içerisinde olup; model katsayılarının kararlı olduğunu desteklemektedir.

Şekil 3: CUSUMQ ve CUSUMQ² testi %5 anlamlılık seviyesi

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada Türkiye ekonomisi için, ekonomik güveni yansıttığı düşünülen seçilmiş endekslerin ekonomik büyüme üzerindeki asimetrik etkisi NARDL eştümleme yöntemi ile sınanmıştır. Çalışma 2011M01 ve 2023M02 dönemini içermektedir. Elde edilen bulgulara göre sanayi üretim endeksi ile; ekonomik güven endeksi (lnEGE+ ve lnEGE-), CDS risk primi (lnCDS+ ve lnCDS-), CBOE VIX korku endeksi (lnCBOE+ ve lnCBOE -) arasında asimetrik eştümleme ilişkisi tespit edilmiştir.

Uzun dönem itibari ile pozitif ekonomik güven endeksi katsayısı 0,643, negatif güven endeksi katsayısı ise 0,702'dir. Bu bulgu bize ekonomik güvenin büyüme üzerindeki etkisini ve önemini gözler önüne sermektedir. İyimser beklentilerin üretimi artırırken, beklentilerdeki bozulmanın üretimi olumsuz etkilediğini söyleyebiliriz. Öte yandan kontrol değişkenlerimizden küresel güveni temsil ettiği düşünülen CBOE endeksindeki negatif bir şokun, ekonomik büyümeyi artırdığı bulgusuna ulaşılmıştır. Söz konusu endekste azalış, piyasalardaki korku, endişe ve olumsuz beklentilerin azaldığı anlamına gelmektedir. Bu durum ise; piyasalardaki güven unsurunun büyümeyi olumlu etkileyeceği savını destekler niteliktedir. CDS risk primlerinin ise uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığını söyleyebiliriz. Ancak kısa dönemde CDS risk priminin negatif etkileri istatistiki açıdan anlamlı olup, sanayi üretiminde azalışa neden olmaktadır. CDS risk primi borçlanma açısından risk göstergesi olup, ekonomik ve politik şoklar doğrultusunda zaman zaman artış ve azalışlar göstermektedir. Elde edilen bulgular doğrultusunda, CDS risk primlerinin, uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmasa da, kısa dönemde negatif etkilerinin

istatistiki açıdan anlamlı olduğu ve sanayi üretiminde azalışa neden olduğu söylenebilir. CDS risk priminin, ülke içi riskten çok, dış faktörlerden etkilendiğini göz önünde bulundurduğumuzda, uzun dönem üretime etkisinin olmaması beklenen bir sonuçtur diyebiliriz.

Tüm bu bulgular bütün olarak değerlendirildiğinde ekonomideki güven unsurunun önemini ve sanayi üretimini gerek kısa dönemde gerekse uzun dönemde pozitif yönde etkilediğini vurgulamak gerekmektedir. Ampirik analiz sonucu elde edilen bulgular, ekonomideki güven unsuru ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönde ilişkilerin olduğu yönündeki savı, ampirik kanıtlarla desteklemektedir. Aynı zamanda güvenin azalışı yani güvensizlik duygusu, geleceğe dair korku ve kaygıların artışının da üretimi negatif etkilediğini söyleyebiliriz. Türkiye ekonomisinde ekonomik güveni etkileyen faktörler, siyasi istikrar ve kararsızlık, küresel krizler ve istikrarsızlıklar, uygulanan iktisat politikalarının istikrarsızlığı, uzun vadeli yapısal tedbirlerin yetersizliği (Özsağır, 2007:50-51) şeklinde sıralanabilir. Nitekim Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinin temelinde de güven eksikliği gelmektedir. Dolayısı ile iktisadi aktörlerin güvenini kazanmak için uygulanacak politikalarda hükümetlerin kararlı davranış sergilemeleri, istikrarlı olmaları önem arz etmektedir. Siyasi anlamda kararlılık, gerekli tedbir ve önlemleri alabilecek iradeye sahip olmaktır. Piyasaya duyulan güven ya da korku, kaygı düzeyi ekonomik aktörlerce alınan yatırım, tüketim, üretim kararlarını etkileyecektir. İzlenecek politikalarda, politika yapıcının her şeyden önce ekonomik aktörlerin güvenini sağlayacak politikalar uygulaması, hem üretimi olumlu etkileyecek, hem de bu sayede, ekonomiyi makro ekonomik istikrara yaklaştırma noktasında önemli bir faktör olacaktır. Neticede bir ülke ekonomisinde hem iç güvenin hem de dış güvenin sağlanması noktasında siyasi istikrar ön plana çıkmaktadır ve politika yapıcıların başarıları, uyguladıkları politikalarda sağladıkları istikrara ve uygulama noktasında gösterdikleri kararlı duruşa bağlıdır.

Kaynakça

- Afshar, T., Arabian, G., & Zomorrodian, R. (2007). Stock Return, Consumer Confidence, Purchasing Managers Index And Economic Fluctuations. *Journal of Business & Economics Research (JBER)*, 5(8).
- Albayrak Ş.G.(2018). Türkiye'de Reel Kesim Güven Endeksi Ve İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı Arasındaki İlişki Üzerine Ampirik Bir Uygulama, *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, c(5),s(15), 18-27.
- Arısoy, İ. (2012). Türkiye Ekonomisinde İktisadi Güven Endeksleri ve Seçilmiş Makro Değişkenler Arasındaki İlişkilerin Var Analizi, *Maliye dergisi*, 162, 304-315.
- Aytekin, İ. (2020). Döviz Kuru Sanayi Üretimi Ve Ekonomik Güven Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9(2): 322-330.
- Beşiktaşlı D.K. & Cihangir. C.K. (2020). Tüketici Güven Endeksinin Finansal Piyasalara Ve Makroekonomik Yapıya Etkisi, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/1
- Boulila, G., L. Bousrih & M. Trabelsi. (2008). Social Capital and Economic Growth: Empirical Investigations on the Transmission Channels, *International Economic Journal*, 22(3), pp.399-417.
- Çağlar Bektaş, N. & Babuşçu, Ş. (2019). VIX Korku Endeksi Ve Cds Primlerinin Büyüme Ve Döviz Kuruna Etkisi, Türkiye Örneği, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 97 – 111.
- Demirgil, B. (2019). Ekonomik Büyümede Güven Faktörünün Etkisi: Türkiye Örneği, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 155-163.
- Dickey, D.A. & W.A. Fuller (1979). Distribution Of Theestimatorsforautoregressive Time Series With A Unitroot., *Journal Of The American Statistical Association*, 74.
- Dilber, İ., Yalçınkaya, M. H. & Şeker, N. (2018). Finansal Hizmetler Güven Endeksi, Sosyoekonomik Boyutları İle Inovasyon, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları*, 19(26).
- Fukuyama F. (1998). *Güven: Sosyal Erdemler Ve Refahın Yaratılması*. (Çev: A.Buğdaycı), İstanbul: T.İş Bankası Kültür
- Güler, A. (2021). Reel Döviz Kuru Şoklarının İhracat Ve Dış Ticaret Dengesi Üzerindeki Asimetrik Etkileri: Türkiye İçin NARDL Yaklaşımından Kanıtlar. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 950-970.
- İslam, T.U., & Mumtaz, M.N. (2016). Consumer Confidence Index And Economic Growth: An Emprical Analysis Of EU Countries. *Euro Economica*, 2(35), 17-22.
- İlhan A. & Akdeniz C. (2020). The Impact of Macroeconomic Variables on the Stock Market in the Time of Covid-19: The Case of Turkey, *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(3): 893-912

- Jansen, W.J., Nahuis, N.J. (2003). The Stock Market and Consumer Confidence: European Evidence. *Economics Letters*, 79(1), 89-98.
- Kale, S. & Akkaya, M. (2016). The Relation Between Confidence Climate And Stock Returns: The Case Of Turkey, *Procedia Economics And Finance*, 38, 150-162
- Karataş E. Y. (2022). Volatilite Endeksi, Güven Endeksleri Ve Cds Risk Priminin Seçili Vadeli İşlem Sözleşme Getirileri Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*. 662: 89-106.
- Kasmaoui, K., Mughal, M., & Bouoiyour, J. (2018). Does Trust Influence Economic Growth? Evidence From The Arab World, *Economics Bulletin*, 38(2), 880 - 891.
- Kaya, A. & Çoşkun, A. (2015). VIX Endeksi Menkul Kıymet Piyasalarının Bir Nedeni Midir? Borsa İstanbul Örneği. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(1): 175-186.
- Knack, S & P. Keefer (1997). Does Social Capital Have an Economic Payoff?, *Quarterly Journal of Economics*, 1997, 112, pp.1251-1288.
- Kuzu, S. (2019). Volatilite Endeksi (VIX) İle Bist 100 Arasındaki Johansen Eş-Bütünleşme Ve Frekans Alanı Nedensellik Analizi, *Turkish Studies*, 14(1), DOI: 10.7827/14943 ISSN: 1308-2140: 479-493.
- Lee, J. & Strazicizh, M. C. (2003). Minimum Lagrange Multiplierunitroot Test With Two Structural Breaks. *The Review of Economics and Statistics* 85(4):1082-1089.
- Loria, E. & Brito, L. (2004). Is the consumer confidence index a sound predictor of the private demand in the United States?, *E Studios de Economía a Plicada*, 22(3), 795-809.
- Mandal, A. & McCollum, J. (2013). Consumer Confidence And The Unemployment Rate in New York State: A panel study. *New York Economic Review*, 44, 3-19.
- Otoo, M. W. (1999). Consumer Sentiment and the Stock Market, Finance and Economics Discussion Series from Board of Governors of the Federal Reserve System, <chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://www.federalreserve.gov/pubs/feds/1999/199960/199960pap.pdf>, E. Tarihi:23.02.2024
- Özsağır, A. (2007). Ekonomide Güven Faktörü, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, ww.e-sosder.com ISSN:1304-0278, 6 (20), 46-62
- Pesaran, M., Shin Y. & Smith R. (2001). Bounds Testing Approaches To The Analysis Of Level Relationships. *Journal Of Applied Econometrics*, 16 (3), 289-326.
- Phillips P.C.B. & Perron P. (1988). Testingfor A Unitroot In Time Series Regression, *Biometrika*, 75(2), 335-46
- Safina, D. (2015). Trust And Economic Growth In Russian Society, *Procedia Economics and Finance*, 24, 563 – 567.
- Schmeling, M. (2009). Investor Sentiment and Stock Returns: Some International Evidence, *Journal of Empirical Finance*, 16(3), 394-408.

- Shin, Y., Yu, B. & Greenwood-nimmo, M., (2014). Modelling Asymmetric Cointegration And Dynamic Multipliers In A Nonlinear ARDL Framework, In: Sickles, R. C., Horrace, W.C (Eds.), *Festschrift in Honor of Peter Schmidt Econometric Methods and Applications*, 281–314
- Süsay A. & Ünal A.,E. (2020). Seçilmiş Güven Endeksleri, Vix Ve Cds Primlerinin Büyümeye Etkisi: Türkiye Örneği, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.9,s.18
- Tang, D.Y. & Yan, H. (2009). Market Conditions, Default Risk And Credit Spreads. *Journal Of Banking & Finance*, 34, 743-753.
- Uşul, H., Küçükşille, E. & Karaoğlan, S. (2017). Güven Endekslerindeki Değişimlerin Hisse Senedi Piyasalarına Etkileri: Borsa İstanbul Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 22 (3): 685-695.
- Utaka, A., (2003). Confidence and Real Economy- The Japanese Case, *Applied Economics*, 35(3), pp.337-342.
- Yamak R. & Sağlam C. (2021). Türkiye’de Ekonomik Büyüme Ve Gelir Dağılımı İlişkisi: Nardl Yaklaşımı, *Ekonometride Güncel Yöntemler Ve Uygulamalar*, DOI: 10.26650/B/SS10.2021.013.30

Extended Summary

One of the main factors affecting the behavior of economic actors is trust and future expectations. It is a known and generally accepted argument that uncertainty in an economy affects the decisions made by economic actors in terms of both consumption and production. Therefore, fluctuations in production and consumption decisions affect macroeconomic stability.

In economic terms, we can define the element of trust as economic actors being sure of each other that they will not be harmed by their mutual relations (Özsağır, 2017:42). In this case, trust is one of the components of social capital. In order to talk about trust in a society, people must trust not only their blood relatives or acquaintances, but also strangers. Values such as trust, loyalty and honesty are values called "externalities" by economists, and these concepts are actually goods with economic value. In addition to increasing the efficiency of the economic system, they are also factors that increase production, and a sense of trust prevails in all successful economies (Fukuyama, 1998:22-141).

Economic trust is also considered a cost element. Namely; In an economy, when economic actors do not trust each other, legal procedures and bureaucratic procedures increase and have an increasing effect on transaction costs. In addition, seeking justice in cases such as disputes or fraud may also create an additional cost (Özsağır, 2007:50). Economists also agree that trust is one of the underlying elements of financial crises. After the global integration process, the borders between country economies have disappeared and markets have become easily influenced by each other. With the liberalization of financial markets, country economies have become open to competition, and the impact of the financial sector on macroeconomic stability has become much more noticeable. The volatility tendency inherent in financial markets has accelerated the transition effect of imbalances to other markets, and these effects have made themselves felt both directly and indirectly (Kaya and Coşkun, 2015:176). Considering the risk perception in the financial sector as a factor affecting the investments of entrepreneurs in the economy, global risk indicators also become important.

In order to reveal the general expectations and trends of consumers and producers in the Turkish economy, a monthly consumer trend survey is conducted by the Turkish Statistical Institute (TUIK) and various indices are calculated. One of these indices is the economic confidence index. economic confidence index is a variable that reflects the expectations of not only producers but also consumers regarding the economy. The industrial production index is an index that reflects the production levels of organizations in the industrial sector. It is

calculated by monthly industrial production surveys, with 2005 accepted as the base year by TUIK. It is an important indicator used to evaluate increases and decreases in production activities for the industrial sector of the economy. In order not to ignore the global risk element in the study, CDS premium and CBOE fear indices were also included in the analysis as control variables.

The aim of the study is to reveal the relationships between production and a number of indices that are thought to reflect confidence in the Turkish economy. When the literature is examined, it is seen that the relationships between trust and macroeconomic indicators are mostly focused on the effect of macroeconomic indicators on economic confidence. The possible contribution of the study to the literature is that it reveals the effect of trust on industrial production, one of the macroeconomic indicators, so it is thought that the study will contribute to the literature at this point.

For this purpose, the relations between the economic confidence index, which is an indicator of both producer and consumer confidence, and industrial production are examined using the NARDL technique for the 2011-2018 data period, for which a regular data set is available. CDS risk premium, which is considered to reflect economic confidence and is one of the important indicators for global markets, and VIX Fear Index, which reflects global risk appetite, were included in the model as control variables. While CDS risk premium and VIX Fear index reflect global risk and confidence, the economic confidence index is considered as variables reflecting domestic confidence affecting production, and the study differs from the literature in this respect. The NARDL asymmetric bounds test method was applied in the econometric analysis part. The reason why this method is preferred is that it allows the asymmetric effects of the relationships between variables to be revealed in both the short and long term.

In the long term, the positive economic confidence index coefficient is 0.643 and the negative confidence index coefficient is 0.702. This finding reveals to us the impact and importance of economic confidence on growth. We can say that while optimistic expectations increase production, deterioration in expectations negatively affects production. On the other hand, it has been found that a negative shock in the CBOE index, which is thought to represent global confidence among our control variables, increases economic growth. The decrease in the index in question means that fear, anxiety and negative expectations in the markets have decreased. This situation supports the argument that the element of confidence in the markets will positively affect growth. We can say that CDS risk premiums do not have a significant

effect on economic growth in the long term. However, in the short term, the negative effects of the CDS risk premium are statistically significant and cause a decrease in industrial production. CDS risk premium is a risk indicator in terms of borrowing and increases and decreases from time to time in line with economic and political shocks. In line with the findings, it can be said that although CDS risk premiums do not have a significant effect on economic growth in the long term, their negative effects are statistically significant in the short term and cause a decrease in industrial production. Considering that the CDS risk premium is affected by external factors rather than domestic risk, we can say that it is an expected result that it has no effect on long-term production.

When all these findings are evaluated as a whole, it is necessary to emphasize the importance of the element of trust in the economy and its positive impact on industrial production both in the short term and in the long term. The findings obtained as a result of the empirical analysis support the assertion that there are positive relationships between the element of trust in the economy and economic growth with empirical evidence. At the same time, we can say that the decrease in trust, that is, the feeling of insecurity, and the increase in fear and anxiety about the future also negatively affect production. Factors affecting economic confidence in the Turkish economy can be listed as political stability and instability, global crises and instabilities, instability of applied economic policies, and inadequacy of long-term structural measures (Özsağır, 2007:50-51). As a matter of fact, the basis of the November 2000 and February 2001 crises is lack of trust. Therefore, it is important for governments to act decisively and be stable in the policies to be implemented in order to gain the trust of economic actors. Political determination means having the will to take the necessary precautions and precautions. Confidence or fear in the market and the level of anxiety will affect the investment, consumption and production decisions taken by economic actors. In the policies to be followed, the policy maker's implementation of policies that will ensure the trust of economic actors, above all else, will both positively affect production and thus be an important factor in bringing the economy closer to macroeconomic stability. As a result, political stability comes to the fore when it comes to ensuring both internal and external confidence in a country's economy, and the success of policy makers depends on the stability they provide in the policies they implement and the determined stance they show at the point of implementation.

Elektronik İlaç Yönetim Sistemleri

Selin KALENDER¹

Okan ÖZKAN²

Geliş Tarihi (Received): 21.09.2023 - Kabul Tarihi (Accepted): 06.05.2024

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1364391

Öz

İlaç yönetimi; ilacın reçete edilmesi, istemi, dağıtımı, takibi ve hastaya uygulanması gibi çeşitli aşamalardan oluşan karmaşık ve hata yapmaya eğilimli bir süreçtir. İlaç hataları, ilaç yönetim sürecinin her aşamasında meydana gelerek olumsuz ilaç olaylarının yaşanmasına neden olabilir. Bu durum ilaç ve hasta güvenliğini açısından ciddi bir tehdit unsuru oluşturmakta ve önemli bir halk sağlığı sorunu olarak görülmektedir. İlaç yönetim sürecinin her aşamasını otomatikleştirerek kontrol altına alan elektronik ilaç yönetim sistemleri (EİYS) hastanelerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu sistemlerde ilaç ile ilgili tüm işlemler elektronik ortamda yapılmaktadır. EİYS'ler ilaç hatalarının azaltılması ve ilaç yönetim sürecinin iyileştirilmesinde önemli bir müdahale aracı olarak görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, hastaneler için önemli bir gereklilik haline gelen EİYS konusunu kavramsal düzeyde ele almaktır. EİYS'lerin ilaç hatalarını önleme ve hasta güvenliğini sağlama başta olmak üzere ilaç yönetimindeki etkisi çeşitli bileşenler üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Elektronik ilaç yönetimi, EİYS, ilaç hataları, ilaç güvenliği, hasta güvenliği

Electronic Medication Management Systems

Abstract

Medication management is a complex and mistake-prone process consisting of various stages such as prescribing, ordering, dispensing, monitoring, and administering the medication to the patient. Medication errors can occur at every stage of the medication management process, resulting in adverse medication events. This situation poses a serious threat to drug and patient safety and is seen as an important public health problem. Electronic medication management systems (EMMS), which automate and control every stage of the medication management process, are widely used in hospitals. In these systems, all medication-related transactions are carried out electronically. EEMSS are seen as an important intervention tool in reducing medication errors and improving the medication management process. The aim of this study is to address the issue of EEMSS, which has become an important necessity for hospitals, at a conceptual level. The effect of EMMS on medication management, especially in preventing medication errors and ensuring patient safety, has been examined through various components.

Keywords: Electronic medication management, EMMS, medication errors, medication safety, patient safety

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Gülhane Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, selin.kalender@sbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4377-9339.

² Doç. Dr., Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Gülhane Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, okan.ozkan@sbu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9491-8696.

1. Giriş

İlaç güvenliği, ilaçla tedavi sürecini belirleyen olayların iyi organize edilmesi ve düzenli akışıyla yakından ilişkilidir. Bu süreç, nihai olarak ilacın hem istenen etkiyi göstermesini hem de olumsuz sonuçlarını belirleyen on bir ardışık alt adımdan oluşmaktadır. Süreçteki alt adımlar şu sıra ile ilerlemektedir. Hastaya konulan bir tanı (1), tanıya yönelik olarak hastanın alması gereken bir ilacın belirlenerek (2) reçete edilmesini (3), ilacın hastaya verilmesinden sorumlu olan kişinin bilgilendirilmesini (4) ve hastanın ilaca uyum sağlaması için motive edilmesini gerektirmektedir (5). Ancak o zaman uygulama (6); uygun farmasötik (7), farmakokinetik (8) ve farmakodinamik (9) süreçlere imkân sağlayarak doğru şekilde gerçekleşebilir hale gelmektedir. Bu süreçlerin toplamı nihai olarak arzu edilen terapötik etkiyi (10) vermektedir. Bununla birlikte sonraki tedavi kararlarına rehberlik etmek, istenmeyen (advers) olayları ve sık yanıt vermeme durumlarını tespit etmek için sürecin izlenmesi gerekmektedir (11). Bu nedenle tedavi süreci, sürecin en zayıf halkası kadar güçlü olan ardışık olaylar zinciri biçiminde düzenlenmektedir. Süreçteki adımlardan herhangi birinin uygunsuz veya yanlış bir şekilde gerçekleşmesi, ilaçların istenen etkilerinin azalmasına ve olumsuz ilaç olaylarının yaşanmasına neden olabilir (Seidling vd., 2013). Hastanelerde yatarak tedavi gören hastaların en yaygın zarar görme nedeninin olumsuz ilaç olayları (Adverse Drug Events - ADE) olduğu (Westbrook vd., 2012), bu olayların önemli bir kısmının da ilaç hatalarından kaynaklandığı bildirilmektedir. Bu durumun hastaların sağlık sonuçları üzerinde olumsuz etkisi olduğu gibi sağlık sektörü içinde de ek maliyetler ortaya çıkardığı bilinmektedir (Von Eiff vd., 2023). İlaç hatalarının izlenmesi, değerlendirilmesi, olumsuz sonuçlar ortaya çıkaran sorunların ele alınması, daha etkili/daha güvenli reçeteleme ve yönetim süreçlerinin oluşturulması için hem kamu hem de özel hastaneler artan şekilde elektronik ilaç yönetim sistemlerine (EİYS) yönelmektedir (Ryan, 2007). Benzer şekilde yine bu sistemlerin birçok ülke tarafından yaygın olarak kullanıldığı ve kullanılmaya başlandığı bilinmektedir (Lo vd., 2010). EİYS; ilaç yönetim sürecinin reçete yazımı, klinik karar desteği kullanımı, doktor istemi/sipariş girişi, eczacı incelemesi, elektronik ilaç yönetim kaydı, barkodlu otomatik ilaç dağıtımı, takibi, kapalı devre/döngü ilaç uygulaması ve barkodlu hasta tanımlama gibi sürecin her aşamasını yönetmeye izin veren sistemler olarak ele alınmaktadır (Chandak, 2016; Ryan, 2007). Aynı zamanda EİYS, ilgili tüm bilgisayar sistemlerini içine alan geniş kapsamlı bir terim olarak kullanılmaktadır (Franklin vd., 2007). Çok çeşitli EİYS'ler bulunmaktadır. Bunlar pratisyen hekimlere yönelik hazırlanan yazılımlardan, belirli uzmanlıklar (örn. onkoloji, yoğun bakım) için geliştirilen bağımsız sistemlere ve tamamen

elektronik tıbbi kayıtları olan ya da olmayan hastaneleri kapsayan (bölgesel, ulusal ölçekte) entegre sistemlere kadar çeşitlilik göstermektedir (Pearce ve Whyte, 2018).

EİYS'ler, hasta güvenliğini artırmak amacıyla pasif ve aktif karar desteği ile reçetelerin okunabilirliğini artırarak ve geniş bir alanda tıbbi kayıtlara erişim sağlayarak geliştirilmiştir (Westbrook vd., 2012). Sistemler, sıklıkla sağlık sistemi için maliyet tasarrufu sağlayan bir uygulama olarak görülse de temelde bir hasta güvenliği girişim amacı taşımaktadır (Franklin vd., 2007). EİYS'ler hekimlere manuel olarak reçete yazma zorlukları karşısında aktif ve pasif karar desteği sağladığı gibi reçetelerin e-reçete şeklinde elektronik olarak yazılmasını kolaylaştırma ve ilaç hatalarını da azaltma potansiyeline sahiptir (Westbrook vd., 2012). İlaç hataları sıklıkla hastanelerde yatan hastaların ilaç kullanım sürecinde meydana gelmektedir (Avcı, 2014). Bu durum göz önüne alındığında hastanelerde süreçteki ilaç hatalarının azaltılması, engellenmesi ve hasta güvenliğini artırılması için EİYS'lerin kullanılması, üzerinde önemle durulan konulardan olmuştur (Ryan, 2007). Bu çalışmanın amacı hastaneler için önemli bir gereklilik haline gelen "elektronik ilaç yönetim sistemi" konusunu kavramsal düzeyde ele almaktır.

EİYS'lerin ilaç yönetim süreci açısından öneminin ortaya konulması amacıyla konu tümevarımsal bir yaklaşımla ele alınarak incelenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak ilaç hatalarına kısaca yer verilmiştir. Ardından ilaç hatalarının en sık reçete yazma aşamasında meydana geldiği göz önüne alınarak EİYS'lerde sürecin en önemli bileşenlerinden olan "e-reçete" konusuna değinilmiştir. Daha sonra hastanın tedavisine karar verme ve tedavisine uygun reçete yazma sürecinde hekimlere yardımcı olan "klinik karar destek sistemlerine", ilaç istemini/sipariş girişini kolaylaştıran "bilgisayarlı doktor istem/sipariş giriş sistemlerine", ilaç dağıtımını ve izlemine kontrol altına alan "barkodlu-otomatik ilaç dağıtım sistemlerine", ilacın hastaya güvenli şekilde uygulaması için kullanılan "elektronik ilaç yönetim/uygulama kaydına" ve "kapalı döngü ilaç uygulama sistemlerine" yer verilmiştir. Ardından literatürde EİYS'ler ile ilgili yapılan çalışmalara ve bu çalışmalardan elde edilen bazı önemli sonuçlara değinilmiştir. Son olarak genel bir değerlendirme yapılarak bazı önerilerde bulunulmuştur.

1.1. E-Reçete ve E-Reçete Sistemleri

Olumsuz ilaç olaylarının hastanelerde yatarak tedavi gören hastaların en yaygın zarar görme nedeni olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte bu olayların genellikle önlenemez olduğuna dikkat çekilmektedir. Önlenemez ilaç olaylarına neden olan hatalar en sık reçete yazma aşamasında meydana gelmektedir. Bir ilacın yanlış bir yolla verilmesi ya da yanlış reçete edilmesi nedeniyle her yıl binlerce kişi hayatını kaybetmektedir (Westbrook vd., 2012).

ABD’de 1990’lı yılların ortalarında hastanelerde meydana gelen olumsuz ilaç olaylarının ve bu olayların potansiyel etkilerinin ortaya konulması için kapsamlı bir çalışma yapılmıştır. Çalışma sonucunda ilaçların reçeteleme sürecinin hata yapmaya eğilimli bir süreç olduğu belirlenmiştir. Hastanelerde meydana gelen olumsuz ilaç olaylarının yarısından fazlasının (%56) reçeteleme sürecinde yapılan hatalardan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında ilaçların reçeteleme sürecinin hata yapmaya eğilimli bir süreç olduğunu açıkça ortaya konulmuştur (Bates, Cullen, vd., 1995).

İlaçların manuel dosyalar üzerinden reçete edilmesinin ve hastalara dağıtılmasının yakın zamana kadar birçok hastanede yaygın olarak uygulandığı bilinmektedir. Bu uygulamanın hastanelerin tamamına yakınında sıklıkla benzer süreçleri içerdiği belirtilmektedir. Öncelikle hekimler ilaçları doğrudan manuel bir ilaç çizelgesine/tablosuna yazmaktadır. Sonrasında hemşireler tarafından ilaç çizelgeleri gözden geçirilmektedir. Uygun ilacın, uygun hastaya, doğru yolla ve uygun dozda verilmesi sağlanmaktadır. Bununla birlikte EİYS’lerin kullanılmaya başlanması ile kâğıt ilaç çizelgelerinin yerini elektronik reçeteler (e-reçete) almıştır. Bu aşamadan sonra ilaçların reçete edilmesinde yaygın olarak e-reçete sistemleri kullanılmaya başlanmıştır. Bu sistemler bir ilaç bilgisi veri tabanı (çeşitli öğeleri içeren) üzerinden hekimlerin hastalarına ilaçları reçete etmesini sağlamaktadır (Lo vd., 2010; Westbrook vd., 2012).

E-reçete, manuel reçetelerin tüm format bilgilerinin özel yazılımlar sayesinde elektronik ortamda kaydedilmiş halidir. E-reçeteler, manuel reçetelerde yer alan tüm ilaç bilgilerinin sağlandığı otomatik bir sistemde oluşturulmaktadır (Akıcı ve Altun, 2013). Sistem, elektronik ortamda hekim ve eczacılar arasında doğrudan iletişim kurulmasını sağlamaktadır (ProHealth, 2017). E-reçete sistemiyle kâğıt tabanlı reçete yazma süreci ortadan kalkmaktadır. Hekimin yazdığı kağıt reçete, eczane sistemine gönderilen e-reçete olarak biçim değiştirmektedir (Gall vd., 2016). E-reçetelerin kullanımı sayesinde bir hastanın kimliğinin doğrulanabildiği tüm işlemlerin elektronik ortamda yapılması sağlanmaktadır (Gider vd., 2015). E-reçetede; reçete tarihi, reçete türü (kırmızı, yeşil, mor ve turuncu) ve alt reçete türü (acil, ayakta, yatan, gününbirlik hasta reçetesi gibi) gibi reçetelerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. İlaçlarla ilgili ise ilaç adı, kutu adedi, dozu, periyodu, şekli gibi tüm alt açıklamalar detaylarıyla yer almaktadır (Akıcı ve Altun, 2013; Sosyal Güvenlik Kurumu, 2012). E-reçete sistemi, reçetelerin elektronik olarak hekimler, eczaneler ve hastane yönetimleri tarafından incelenmesine izin veren bir esneklikle çalışmaktadır (Lo vd., 2010). Sistem, bilgisayar uygulamaları aracılığıyla ilaç kullanımlarının takibini de mümkün kılmıştır.

Bu ise kolay erişilebilen bir ilaç yönetim kaydına olanak sağlamıştır. E-reçeteler, hastaların süregelen bakım süreçlerinde ilaç geçmişleri ile ilgili bilgilere de kolay erişim imkânı sunmaktadır. Sistemde bulunan ilaç verileri ve raporları sayesinde hastaların ilaç kullanımları ile ilaç istemlerinin denetlenmesi de mümkün hale gelmiştir (Pearce ve Whyte, 2018).

İlaç istemi (order), hastane ortamında yaygın kullanılan bir terimdir. Hekimin yatan hastalar için ilaç isteminde bulunması, bu hastaların ilaçlarını manuel ya da çevrimiçi reçete etmesini veya yazmasını ifade etmektedir. Ancak bu terimin bazen ayakta tedavi ortamlarında reçete yazma (prescribing) olarak da adlandırıldığı belirtilmektedir (Lisby vd., 2005). Terimlerin birbiri yerine kullanılması kavram karmaşasına neden olabilmektedir. Bu çalışmada EİYS sürecinin ilk aşaması olan reçete yazma, hastanelerde kullanılan e-reçete sistemlerinde yatan hastalara yazılan e-reçeteler (yatan hasta e-reçetesi) için kullanılmıştır. İlaç istemi aşaması da yatan hasta e-reçetesindeki ilaçların hekim tarafından eczaneye sipariş edilmesini ifade etmektedir. E-reçete sistemlerinin reçete yazma aşamasında kullanıcılara esneklik sağlaması gerektiği için tüm hataları engellemesinin mümkün olmadığı belirtilmektedir. Sorunun temel nedeninin ise sistemlerin karar desteğindeki yetersizlikten kaynaklanabileceği öngörülmektedir. Bu kapsamda e-reçete yazımında yeterli düzeyde klinik bilgi sağlayabilen bir karar destek sisteminin kullanılmasının, ilaç siparişlerinin standartlaştırılmasına yardımcı olabileceği belirtilmektedir. Karar destek sistemlerinin verdiği uyarılarla ilaç hatalarında önemli ölçüde azalma sağlanabileceği ifade edilmektedir (Pearce ve Whyte, 2018; Westbrook vd., 2012).

1.1.1. Klinik karar destek sistemleri.

Klinik karar desteği (Clinical Decision Support-CDS), hastaya özel tavsiyeler veya uyarılar oluşturmak için çeşitli hasta bilgilerinin karşılaştırılmasına izin veren bilgisayar işlevselliği için kullanılan tanımlayıcı terimdir (Cash, 2009). Klinik karar destek sistemleri (Clinical Decision Support Systems-CDSS) ise klinik karar vermeyi geliştirmek için tasarlanmış bilgisayarlı sistemleri ifade etmektedir (Garg vd., 2005). CDSS'lerde hekimlerin hastaların sağlığına ilişkin karar alması ve tavsiyelerde bulunmasına yardımcı kanıta dayalı kılavuzlar yer almaktadır (ProHealth, 2017). Kılavuzlar ilaç reçete ederken kullanıcıyı (hekim) desteklemekte ve potansiyel olarak yönlendirmektedir (Cash, 2009).

CDSS'lerde bireysel hastaların özellikleri bilgisayarlı bir veri tabanı ile eşleştirilmekte olup yazılım algoritmaları tarafından hastaya özgü öneriler üretilmektedir. Bireysel hasta özellikleri yetkili kişilerce (BT personeli ve sağlık personeli gibi) bilgisayar sistemine manuel olarak girebildiği gibi alternatif olarak hasta özelliklerinin kaydedilmesi için elektronik tıbbi

kayıtlar da sorgulanabilir. Bilgisayar tarafından oluşturulan öneriler hekimlere elektronik tıbbi kayıtlar, çağrı cihazları veya hasta çizelgesine yerleştirilen sonuçlar aracılığıyla iletilmektedir. Bu tür sistemler göğüs ağrısının teşhis edilmesi, infertilite (kısırlık) tedavisi ve aşıların zamanında uygulanması dahil olmak üzere sayısız klinik sorun için geliştirilmiştir (Garg vd., 2005). CDSS'ler aktif ve pasif olarak ikiye ayrılmaktadır. Pasif karar desteği olarak adlandırılan ögeler, bilgi içeren metin kutuları ve belirli koşullar için önceden yazılmış reçetelerdir. Hekimler hastalarına ilaçları reçete ederken pasif karar desteğinden yardım alabilmekte (Westbrook vd., 2012); burada genellikle ilaç seçimi, ilaç dozları, kullanım yolları, sıklığı ve süresi hakkında tavsiyeler yer almaktadır (Bates vd., 2001). Bu sistemlerde aktif karar desteği olarak hastaların kullandıkları ilaçların ve olası ilaç alerjilerinin gözden geçirildiği uyarı ögeleri de bulunmaktadır (Westbrook vd., 2012). Hastaya, hastalıklara veya ilgili patojenlere özgü bilgiler ve ilaç-tedavi protokolleri sayesinde ilaç alerjileri, ilaç-ilaç etkileşimleri, ilaç-laboratuvar değerleri için kontroller yapılabilmekte ve hasta sonuçlarına uygun hatırlatıcılar kullanılabilir (Bates vd., 2001). Ayrıca aktif karar desteğinde ilaç etkileşimleri ve ilaç alerjileri dahil olmak üzere ilgili ilacın ilgili hastaya reçete edilmesi sırasında meydana gelebilecek olası sorunlar konusunda uyarılar bulunmaktadır. Hekimler sistemin gerekliliklerine uygun olarak bu uyarıları göz önüne aldığını doğrulayarak/yanıtlayarak hasta reçetesini eczaneye ve/veya reçetedeki ilacı hastaya uygulayacak hemşireye/sağlık personeline elektronik olarak iletmektedir (Westbrook vd., 2012).

CDSS'ler kritik değerlere ilişkin uyarılar, süresi geçmiş işlemlere ilişkin hatırlatıcılar, ilaç reçetesi için tavsiyeler, uygun olmayan sipariş seçimleri için uyarılar ve çeşitli sağlık bakım sorunları için öneriler dahil olmak üzere çeşitli karar destek modülleri sunmaktadır. Sistemler teknolojik gelişmeler, klinik uygulamalarda bilgisayar sistemlerine erişimin artması, tıbbi bakım sürecinin ve kalitesinin yükselmesine ilişkin artan hasta beklentileri nedeniyle hızlı bir ilerleme göstermektedir (Garg vd., 2005). Aşağıda bu sistemlerin kullanım alanları ve potansiyel faydalarına ilişkin bilgiler yer almaktadır (bkz. Tablo 1).

Tablo 1. CDSS'lerin Kullanım Alanları ve Potansiyel Faydaları

Sistemler	Alt Sistemler	Kullanım Alanları	Potansiyel Faydaları
Tanı Koyma	Tanı Algoritmaları	Hastane içindeki ilgili birimler (kardiyoloji ünitesi, ruh hastalıkları ünitesi, acil servis vb.)	Acil servis ziyaretleri ve hastaneye gereksiz başvuruları azaltma, tanı koyma süresini kısaltma
Önleme	Hatırlatıcı Sistem Algoritmaları	Testler, taramalar, konsültasyon, aşılama, ilaç kullanımı ya da risk altındaki davranışların tanımlanması ile	Hastaneye yatış ve acil servis ziyaretlerini azaltma
Hastalık Yönetimi	Aktif Sağlık Bakım Algoritmaları	Belirlenen hastalıklara yönelik (diyabet, obezite, böbrek yetmezliği, inkontinans, astım vb.)	Kan basıncı, kolesterol, glikoz seviyesi, obezite düzeyi gibi hasta değerlerinin kontrol altına alınması ve hasta sonuçlarının iyileşmesi, hastaneye yatış ve acil servis ziyaretlerini azaltma
İlaç Dozlama ve Reçeteleme	İlaç Sipariş ve Doz Algoritmaları	Hastanelerin yataklı tedavi birimlerinde yatan hastalar (kardiyoloji ünitesi, paranteral beslenme ünitesi ve diyabet ünitesi vb.)	Hastanede ortalama kalış süresini ve advers ilaç olaylarını azaltma

Kaynak: Garg ve diğerlerinin (2005) araştırma bulguları dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Tablo 1. incelendiğinde CDSS'lerin tanı koyma, önleme, hastalık yönetimi, ilaçların reçete edilmesi ve dozlanması ile ilgili pek çok alanda kullanıldığı görülmektedir. Sistemlerin altında tanı, hatırlatma, sağlık bakımı, ilaç siparişi ve dozlama algoritmaları bulunmaktadır. Örneğin hastane içindeki ilgili tüm birimlerde kullanılacak tanı algoritmalarının hekimleri yönlendirmesi sayesinde tanı koyma süresi kısalırken doğru tanı konulması sayesinde hastaların hastaneye gereksiz başvurularında azalma sağlanabilmektedir. Benzer şekilde önleyici CDSS'lerde bulunan hatırlatıcı alt algoritmalar sayesinde gerekli tarama programlarının, testlerin ve aşıların zamanında yapılması mümkün hale gelmektedir. Bu sayede hastaneye yatış ve acil servislere başvuru oranlarında da azalma sağlanabilmektedir. Yine hastalık yönetimi ile ilgili karar destek sistemlerinde bulunan sağlık bakım algoritmaları, kronik hastalıklar başta olmak üzere çeşitli hastalıkların bakım süreçlerinde hekimlere yardımcı olabilmektedir. Özellikle ilgili hastalıklar ile kanıtlanmış standart bakım protokollerinin kullanılmasının hastaların sağlık sonuçlarını iyileştirme, hastaneye yatış ve acil servise başvuru oranlarını azaltma açısından fayda sağlayabileceği düşünülmektedir.

Sağlık hizmetleri için yazılım geliştirenlerin sağlık bakımındaki gelişmeleri bu sistemlerin kullanımına bağladığı bilinmektedir. Ancak herhangi bir sağlık hizmeti

müdahalesinde olduğu gibi bu tür iddiaların da klinik araştırmalarla onaylanması ve kanıtlanması gerektiği belirtilmektedir. Literatürde bilgisayarlı CDSS'lerin etkilerinin değerlendirildiği kontrollü araştırmaların sonuçlarını gözden geçirmek ve öngörülen faydasını ortaya koymak amacıyla kapsamlı bir sistematik tarama çalışması yapılmıştır. Çalışma sonucunda teknik performanslarının gelişmesi ile bu sistemlerle yapılan değerlendirmelerin sayısının ve kalitesinin arttığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, bu tür sistemlerin hastaların sağlığı üzerindeki etkilerinin aydınlatılması için daha fazla araştırma yapılmasına ihtiyaç olduğu belirtilmiştir (Garg vd., 2005).

CDSS'lerin reçete yazma, ilaç isteminde bulunmada/ilaç sipariş etmede hekimler ve eczacılar tarafından yaygın olarak kullanılması, bu sistemleri en önemli hata önleme araçlarından biri haline getirmiştir (Cash, 2009). CDSS'ler bir hekimin ihtiyaç duyduğu tavsiyeleri/bilgileri görüntüleyebileceği ve ardından ilaç reçete etme ya da ilaç isteminde bulunma işlemine manuel olarak devam edebileceği şekilde kullanılabilir. Bununla birlikte CDSS'lerin neredeyse tümü bilgisayarlı doktor sipariş/istem giriş sistemlerine (computerized physician order entry - CPOE) gömülüdür ve bu sistemlere entegre biçimde kullanılmaktadır (Bates vd., 2001; Kaushal vd., 2003). Özellikle ilaç reçete ederken kullanıcıyı destekleyen ve potansiyel olarak yönlendiren bir CDSS'ye sahip olan bir CPOE sisteminin potansiyel olarak hataları önlemedeki etkisi kanıtlanmıştır (Cash, 2009). Çalışmalar CDSS'leri içeren bir CPOE sisteminin ilaç hata oranlarını önemli ölçüde azaltabileceğini, ilaç kullanımının kalitesini ve verimliliğini artırabileceği göstermiştir (Bates vd., 2001).

1.1.2. Bilgisayarlı doktor sipariş/istem giriş sistemleri.

İlaç hatalarının bir ilacın sipariş, dağıtım ve uygulama sürecinin herhangi bir aşamasında meydana gelerek istenmeyen olaylara neden olduğu belirtilmektedir (Bates, Boyle, vd., 1995). İlaç hatalarına yönelik önlemlerin yaygın olarak ilaçların sipariş ve dağıtım aşamalarını hedefleyerek alınması gerektiği bildirilmektedir (Bates, Cullen, vd., 1995; Kaushal vd., 2003). Bu kapsamda ilaç tedavi sürecinin otomatikleştirilmesini, süreçteki çeşitli görevlerin yapılandırılmasını, standartlaştırılmasını ve yönetimini ele alan düzenlemelerin yapılarak ilaç güvenliğinin artırılması için CPOE sistemlerinin kullanılması önerilmektedir (Institute of Medicine, 2000, 2012). Nitekim hastanelerde CPOE sistemlerinin kullanımı 2000'li yılların sonuna doğru hızla yaygınlaşmaya başlamıştır (Garg vd., 2005). CPOE, ilaç sipariş verme sürecini otomatikleştirmenin ortak özelliklerini paylaşan, standartlaştırılmış, okunaklı ve eksiksiz siparişler sağlayan çeşitli bilgisayar tabanlı sistemleri ifade etmektedir (Bates, Boyle,

vd., 1995). Sistemler, onaylanmış ve kanıtlanmış güvenlik süreçlerine sahip bilgisayar tabanlı teknolojiler arasında yer almaktadır. CPOE sistemlerinin reçete yazanların çevrimiçi olarak ilaç istemlerini/siparişlerini girmesine ve iletmesine olanak tanıyan, siparişler arasında sözlü bilgi alışverişi ihtiyacını ortadan kaldıran ve reçete yazımı ile ilgili hata yapma riskini azaltan/önleyen sistemler olduğu belirtilmektedir (Ballentine vd., 2003). Bilindiği gibi literatürdeki çalışmaların sonuçları hastanelerde reçeteleme hatalarının yaygın olduğuna dair önemli kanıtlar sunmaktadır. Hastanelerde klinisyenler tarafından reçete edilen ilaç siparişlerinin dağıtımından görevli olan eczacıların, hastaya zarar verme potansiyeline sahip olan ilaçlar da dahil olmak üzere hatalı reçete edilen binlerce ilacın siparişini durdurduğu ve değiştirdiği bildirilmektedir. Bu bağlamda, artık birçok hastanenin manuel ilaç sipariş sistemini kullanmak yerine bilgisayarlı ilaç sipariş sistemlerine yatırım yapmayı istemelerinin nedeni açıktır. CPOE sistemleri, okunabilir siparişler oluşturmanın ve transkripsiyon (reçeteyi kopyalama) ihtiyacını azaltmanın yanı sıra entegre bir CDSS ile ilaç siparişi verme sürecini de kolaylaştırma özelliğine sahiptir. Özellikle okunamayan el yazısı, ilaç/alerji etkileşimleri, yanlış doz formülasyonu ve eksik siparişlerle ilgili reçeteleme ve transkripsiyon hatalarının neredeyse tümünün CPOE sistemleri ile önlenebilir olduğu ortaya konulmuştur (Bobb vd., 2004; Burkoski vd., 2019).

Yapılan çalışmalar sonucunda ilaç reçete ederken kullanıcıyı destekleyen ve potansiyel olarak yönlendiren bir CDSS'ye sahip CPOE sisteminin potansiyel hataları önlemedeki etkisi kanıtlanmıştır. Ancak bu sistemler, kullanıcıyı istenmeyen bilgiye ve duruma göre uyarlanmamış tavsiyelere boğma eğilimindedir. Sistemlerde olası hataları önlemek ve hasta güvenliğini sağlamak amacıyla çok sayıda uyarıcı bulunmaktadır. Çok sayıda uyarının istenmeyen sonuçlarından biri de kullanıcıyı duyarsızlaştırma potansiyelidir. Bu duyarsızlaştırma hekimlerde "uyarı yorgunluğu" ve "pop-up yorgunluğu" olarak da adlandırılan yeni bir sendromun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum hekimlerin sistemin verdiği çok sayıda ilgisiz uyarıya ve tavsiyeye yorgunluğu karşısında potansiyel olarak önemli bilgileri dikkate alamaması ya da gözden kaçırmaları ile sonuçlanmaktadır (Cash, 2009). Bu nedenle bilgisayar destekli bu sistemlerinin hem bilgi içeriğinin hem de bilgi sunumunun optimizasyonuna ihtiyaç duyulmaktadır (Seidling vd., 2013). Özellikle sistemin optimizasyonu için BT personelinin, hekimlerin ve eczacıların iş birliği yapmaları gerekmektedir. Uyarıların azaltılması kolay olmadığı için uyarı verilerinin dikkatli bir şekilde analiz edilmesi ve ilaç güvenliğinin dikkate alınarak kuruma özgü stratejilerin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda onay sürecinin bir parçası olarak tüm ilaç protokollerinin ve ilaç

sipariş setlerinin uyarı potansiyeli açısından değerlendirilmesinin faydalı olabileceği öngörülmektedir. Ayrıca CPOE sistemlerinin uyarıları kapatma seçeneğine sahip olmasının da süreci yönetme açısından kullanım kolaylığı sağlayabileceği düşünülmektedir (Cash, 2009).

Görüldüğü gibi CPOE sistemleri, potansiyel faydaları açısından önemli görülmesine rağmen yazılımların sürekli geliştirilmesi, test edilmesi ve uygulaması aşamalarında çeşitli zorluklar vardır (Garg vd., 2005). Bu sistemlerin en büyük zorluklarından biri de ilaç hatalarının azaltılmasında beklenenden yetersiz kalmış olmasıdır. CPOE kullanımının yaygınlaşması ile bu sistemlerin ilaç hatalarını azaltmaya yardımcı olduğunun ancak hataları tümüyle ortadan kaldıramayacağını anlaşılmaması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca CPOE kullanımının ilaçların reçetelenmesiyle ilgili tüm hataları ortadan kaldıramadığının ve yaygın bazı reçete hatalarını önleyemeyeceğinin göz önüne alınması gerekmektedir. Sistemler ilaç hatalarını azaltmaya yönelik önemli faydalar sağlamalarına rağmen bütünüyle hatasız değildir (Ballentine vd., 2003). Örneğin belirli bir hastanın bir ilaca karşı mevcut alerjik reaksiyonları sistemin veri tabanına girilmemişse (hatalı veya eksik hasta ve ilaç bilgisi) alerjik etkisi olan bir ilaç (veya aynı sınıftan başka bir ilaç) hastaya reçete edildiğinde sipariş giriş sisteminin reçeteyi yazan hekimi uyarması mümkün değildir (Institute of Medicine, 2000). Siparişlerin eczacı ve hekimler tarafından sisteme girilmeden önce kontrol edilmesi ve sürecin yetkili kişiler tarafından izlenmesi çok önemlidir (Ballentine vd., 2003). Bununla birlikte siparişin yapısıyla ya da standardizasyonu ile ilgili olmayan ancak reçete yazan/sipariş giren hekimin/eczacının bilgi eksikliğinden, ihmalinden ve unutkanlığından kaynaklanan hataların da CPOE sistemlerinin kullanılmasına rağmen devam etmesi muhtemeldir. Dolayısıyla bu ve buna benzer sebeplerle meydana gelen reçeteleme hatalarının çoğu mevcut CPOE sistemleri tarafından büyük olasılıkla önlenemez niteliktedir. Ancak CPOE sistemlerine hastaların sağlık bilgisini, ilaç geçmişini, laboratuvar değerlerini ve ilaçların dozlama yönergelerini entegre eden karmaşık karar destek algoritmalarının uygulama kapasitelerine göre bu hataların oranlarının önemli ölçüde farklılık göstereceği belirtilmektedir. CPOE sistemlerine entegre edilen gelişmiş CDSS'lerin bu tür hataları önleyebilmesi muhtemel olarak değerlendirilmektedir (Bobb vd., 2004). Aşağıda CPOE sistemi ile önlenebilen, önlenmesi muhtemel olan ve önlenmesi mümkün olmayan reçeteleme hataları örnekler verilerek açıklanmıştır (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2. CPOE ile Önlenebilen, Önlenmesi Muhtemel ve Önlenmesi Mümkün Olmayan Reçeteleme Hataları ve Nedenleri

Sınıflandırma	Örnek	Neden
CPOE ile önlenebilen	-İlacın salınım formülasyonunun belirtilmemiş olması -İlacın penisilin içermesi ve hastanın penisiline alerjisi olup olmadığının belirtilmemiş olması (alerji reçete üzerinde belirtilir) -İlacın uygulama yolunun belirtilmemiş olması (oral ya da intravenöz)	-İlaç bilgisi eksik -İlaç bilgisi eksik -Uygulama bilgisi eksik
CPOE ile önlenmesi muhtemel	-İlacın günlük alınacağı dozun miktarının belirlenmemiş olması (günde kaç kez ve kaç mg) -İlacın dozunun ve sıklığının yaş, kreatinin klerensi ve ağırlığa göre değişiminin belirtilmemiş olması -Kemoterapi sonrası antiemetik ilaçlar (bulantı azaltıcı) olmadan sipariş girilmesi	-Doz bilgisi eksik -Doz bilgisi eksik -Uygulama bilgisi eksik
CPOE ile önlenmesi mümkün değil	Hastanın aldığı ilacı bilmemesi (günlük hormon patch/yaması) -Eczacının hastanın yutamadığı durumlarda ilacın hastaya verilmesini belirtmesi ancak ilgili ilacın bu bilgi dikkate alınmadan hastaya verilmesi -İlacın hastaya uygun olmayan dozda reçete edilmesi (günde 2 kere 400 mg yerine günde 2 kere 200 mg)	-Hastanın bilgisi eksik (hastaya eksik bilgi verilmesi) -Bilginin dikkate alınmasındaki eksiklik (personel hatası) -Reçeteleme/Transkripsiyon hatası (personel hatası)

Kaynak: Bobb ve diğerleri (2004)

Tablo 2. CPOE sisteminin ilaç hatalarını önleme üzerindeki etkisinin değerlendirilmesine yönelik yapılan bir çalışmanın sonuçlarının özetlenmiş halini göstermektedir. Çalışma kapsamında ilaç reçeteleme hatalarının nedenleri belirlenmiş ve bu hataların CPOE sistemi ile önlenme olasılığını değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda 1000 ilaç siparişi başına 62,4 reçeteleme hatası yapıldığı tespit edilmiştir. Hataların %64,4'ünün CPOE sistemi ile önlenebilir, %22,4'ünün önlenmesi muhtemel, %13,2'sinin ise önlenemez olduğu tespit edilmiştir. Hataların en sık yanlış doz ve ilaç bilgisi eksikliği nedeniyle olduğu belirlenmiştir. CPOE sistemlerinin hekimlerin reçete yazmalarından kaynaklanan hatalarını iyileştirme potansiyeline sahip olduğu bildirilmiştir. Sistemlerin özellikle hastaya zarar verme potansiyeli yüksek olan hatalara odaklanarak tasarlanmasının ve uygulanmasının önemine dikkat çekilmiştir. Özellikle sistemlerin gelişmiş bir CDSS ile entegre olmasının yanı sıra ilaç güvenliği için ilaç yönetim sürecine, hekimlerin ve eczacıların katılımlarının maksimum düzeyde sağlanmasının hayati öneme sahip olduğu bildirilmiştir (Bobb vd., 2004). Çünkü

hekimin hastanın ilaç istemini eczacıya sözlü iletişim yolu bildirmesi ya da istemin eczane bilgi sistemine yanlış olarak aktarılması kayıtların eksik, hatalı olmasına ve istenmeyen sonuçların yaşanmasına neden olabilmektedir. Bu kapsamda ilaç yönetim sürecinin güvenliği için hasta kayıtlarındaki bilgilerin hatasız olması önemli bir konudur (Fracica ve Fracica, 2020; Gallagher ve Gallagher, 2012; Ulutaş vd., 2015). Elektronik ilaç uygulama/yönetim kaydı (Electronic Medication Administration Record-eMAR), ilaç istemine ve uygulamasına ilişkin bilgilerin elektronik ortamda kayıt altına alınmasını sağlayarak hata yapılma olasılığını azaltan ve ilaç güvenliğini artıran bir sistemdir (Naidu vd., 2019). EMAR hem CPOE hem de eczane bilgi sistemiyle entegre bir şekilde çalışmaktadır. Bu çalışma şekli hekimlerin elektronik olarak CPOE sistemine girdikleri ilaç isteminin eczane bilgi sistemine entegre olan eMAR'da görünmesini sağlamaktadır (Burkoski vd., 2019).

1.1.3. EMAR (Elektronik ilaç uygulama kaydı- elektronik sağlık kayıtları).

Hastalara uygulanan tüm ilaçların elektronik kaydını ifade eden eMAR veya eMAR sistemleri, hasta ilaçlarının yasal kaydı olarak işlev görmektedir. EMAR sistemleri ile kağıt kayıtların yerini elektronik kayıtlar almış ve hastalara uygulanan tüm ilaçlar elektronik ortama kaydedilmiştir (Mac'spharmacy, 2022). EMAR sisteminin amacı hekimin istemde bulunduğu ilaçların doğru biçimde kayıt altına alınmasını ve doğru hastanın, doğru ilacı, doğru uygulama yolu ile almasını sağlamaktır. Sistem, ilacın uygulama öncesinde gerekli bilgilerin kayıtlar üzerinden kontrol edilmesine ve doğrulamasına izin vermektedir. Bu, transkripsiyon ve uygulama sırasında oluşabilecek ilaç hatalarını azaltma ve hastalar için uygun maliyetli tedavi imkanı sağlamaktadır (Ammenwerth vd., 2014; Naidu vd., 2019). Ayrıca eMAR sistemi, hastanın elektronik sağlık kaydı (Elektronik Health Record-EHR) ve elektronik tıbbi kaydındaki (Electronic Medical Record-EMR) bilgilere erişerek herhangi bir ilaç etkileşimi, alerjisi veya ADE varsa hekimi de uyarabilmektedir (Burkoski vd., 2019).

EHR, bir hastanın sağlık bilgilerinin (ilaç listeleri, tedavi ve bakım detayları vb.) elektronik ortamdaki kaydı olarak da tanımlanmaktadır. Hasta bilgilerinin bakım sürecinde yer alan tüm kullanıcılarla paylaşılabilmesi biçimde tasarlanan (ProHealth, 2017, 2022) EHR, hekimin iş akışını otomatikleştirebilir, kolaylaştırabilir ve tüm hasta bilgilerinin kurum içi ve dışındaki ilgili tüm kullanıcılara iletilmesini sağlayabilir niteliktedir (Office of the National Coordinator for Health Information Technology, 2017). Elektronik tıbbi kayıtlar (Electronic Medical Record-EMR) ise hastane tarafından tutulan ve hastanenin bilgi sisteminde depolanan hasta bilgilerini ifade etmektedir. EHR'den farkı, kopyalanarak başka bir kuruma gönderilmediği takdirde hastane içinde kalmasıdır (ProHealth, 2022). EMAR sisteminin, EHR

ve EMR'lerle entegre olarak kullanıldığı durumlarda hasta bilgilerine erişim gibi dokümantasyon işlemlerine harcanan sürede (%45) ve ilaç uygulama hatalarında (%33) azalma sağlanarak hasta güvenliğinin artırıldığı kanıtlanmıştır (QUALIFACTS, 2021). Ek olarak ilaç uygulama aşamasındaki hataların azaltılmasında ilaçların hastalara otomatik olarak dağıtıldığı, birlikte çalışan otomatik ilaç dağıtım ve barkodlama sistemleri bulunmaktadır (ProHealth, 2017). EMAR sistemi ile barkodlama sistemleri de temelde ilaç güvenliğini yükseltmek amacıyla geliştirilmiştir. Kapsamlı sistematik araştırma sonuçlarına göre bu sistemlerin ilaç güvenliği uygulamaları açısından etkinlik, memnuniyet ve verimlilik ölçümlerinde artış sağladığı ortaya konulmuştur (Pruitt vd., 2023).

1.1.4. Otomatik ilaç dağıtım sistemleri.

Hastanelerin karmaşık ve tehlikeli süreçlerin otomatikleştirilmesinde diğer pek çok kurumun gerisinde kaldığı belirtilmektedir. İlaç hatalarını azaltmak amacıyla için geliştirilen e-reçete, CDSS ve CPOE sistemleri gibi “otomatik ilaç dağıtım ve barkodlama sistemlerinin” de benimsenmesi ve kullanılma süreci yavaş ilerlemiştir (Kaushal vd., 2003). Temelde kaybolmaya/çalınmaya en çok maruz kalan narkotik ilaçlar için geliştirildiği belirtilen otomatik ilaç dağıtım sistemleri, bir hastaya reçete edilen ilacın/ilaçların o hastaya uygulanmasına kadar geçen tüm süreçlerin etkin bir biçimde yönetilmesine yardımcı olan sistemler olarak tanımlanmaktadır (Yiğit ve Oral Kara, 2019).

Hastanede yatan hastaların ilaçlarının uygulanmadan önceki hazırlık aşamasında birden fazla adım vardır ve bu aşamalarda hata yapılma olasılığı yüksektir. Çoğu ilaç hatası küçüktür. Ancak ilaç hatalarının sonuçları yüksek maliyetlidir. Bazen ölümle sonuçlanan olumsuz/advers ilaç olaylarının yaşanması kaçınılmazdır (Johnson, 2016; Perras vd., 2010; Uzun ve Arslan, 2008). Bu sebeple ilaçların hastalara güvenli bir şekilde uygulanması için multidisipliner bir yaklaşımla hasta, hekim, hemşire ve eczacı arasında iletişimin ve iş birliğinin sağlanmasını gerekmektedir (Uzun ve Arslan, 2008; Akt. Avşar ve Çiftçi, 2014). İlaçların hastalara dağıtılması ve uygulanması sürecindeki hataları azaltmak ve önlemek amacıyla çeşitli sistemler (Argus, MedServ, Pyxis, Pyxis Medstation and Medstation Rx vb.) kullanılmaktadır. Bu sistemler ilaçların hastalara dağıtılmasını otomatikleştirerek ilaç hatalarının azaltılmasına yardımcı olan otomatik ilaç dağıtım sistemleridir. Öncelikle hastanedeki her ilaç, ismi ile tanımlanan belirli bir barkod ile etiketlenmektedir. Otomatik ilaç dağıtımının sürecinin çeşitli aşamalarında barkodlu etiketlere sahip bu ilaçlar barkod okuyucular ile doğrulanmaktadır. Bu doğrulama, otomatik ilaç dağıtım sürecinin güvenliği için gerekli bir uygulamadır (Johnson, 2016; Lenderink, 2004; Perras vd., 2010; Szeinbach

vd., 1995). İlaç doğrulama sürecinde barkodlu okuyucuların yanı sıra radyo frekanslı tanımlama (Radio Frequency Identification-RFID) sistemleri de kullanılmaktadır. Barkod sistemi gibi bu sistemde de bir etiket okuyucu ve etiket vardır. Buna ek olarak radyo dalgaları ile iletişimin sağlanması için en az bir anten kullanılmaktadır. Barkod sisteminden farklı olarak etiketteki bilgiler değiştirilebilmekte ya da yeniden yazılabilmektedir. Barkod etiketlere göre RFID daha dayanıklı, veri depolama kapasitesi ve güvenliği açısından da daha avantajlıdır. Ancak küçük ve orta büyüklükteki kurumlar için barkod sisteminin daha uygun maliyetli olması nedeniyle RFID sistemine göre barkod sistemi daha fazla tercih edilmektedir (Barfas, 2021). Hastanelerde de RFID sistemi barkod sistemine alternatif bir sistem olarak gündeme gelmiştir. Ancak barkod sisteminin kullanımının hastanelerde daha fazla tercih edildiği belirtilmektedir. RFID sisteminin daha az tercih edilmesinin nedenleri arasında dışarıdan gelecek siber saldırılara açık olması, olası güvenlik sorunları, etiketlerin kaybolması, uygun olmayan alanlara yerleştirilmesi riski, güç kesintisi durumunda devre dışı kalması ve kapsamının genişliği nedeniyle kurulumunun daha pahalı olması sayılmaktadır (Baballe, 2021; Lenderink, 2004).

Otomatik ilaç dağıtım sistemleri, hasta bakım alanlarında bulunan güvenli depolama birimlerinden (kilitli çekmeceli dolaplardan) oluşmaktadır. Sistemler yapı, büyüklük, depolama alanı, hizmet verme kapasitesi, hız, ilaç ambalajlama/etiketleme sistemi ve uygulama ara yüzleri gibi özelliklere sahip olma açısından farklılık gösterebilmektedir. Bununla birlikte tüm sistemler işlemleri kaydetme, otomatik envanter oluşturma, faturalandırma ve barkodlama gibi bazı ortak özelliklere sahiptir. Hekim tarafından eczaneden istemde bulunulan ilaca (adı, lot numarası ve son kullanma tarihi gibi), ilacın uygulanacağı hastaya (kişisel ve tıbbi bilgiler) ve uygulanmasına ilişkin (uygulama yolu ve saati gibi) bilgiler eczacı tarafından kontrol edilerek, doğrulanarak ve barkodla etiketlenerek otomatik dağıtım ünitesiyle bakım alanlarındaki dolaplara gönderilmektedir. Dolapların çekmecelerinde yer alan ilaçlar hemşireler tarafından sisteme doğrulayıcı bilgiler girilerek çıkartılmaktadır. İlaç çekmeceden çıkarıldığında, sistem otomatik olarak ilacı ilgili hasta adına faturalandırarak envanteri ayarlamaktadır. Envanterde ilacın adı, sayısı ve özel talimatlar, hastanın adı, ilacı çıkaran hemşirenin adı, ilacı çıkarma zamanı, son kullanma tarihi gibi çeşitli bilgiler yer almaktadır. Ayrıca sistemlerin eczane bilgi sisteminde bulunan ara yüzü sayesinde çevrimiçi eMAR üretilmektedir. Eczane bilgi sistemine yeni ilaç siparişleri düştükçe eczaneden dolaplara sipariş edilen ilaçlar gönderilmektedir (Szeinbach vd., 1995). Bununla birlikte eczane bilgi sistemine düşen ilaç istemlerinin hastaya uygulanması için

eczacı tarafından gönderilmesinden sonra çeşitli sebeplerle (hekimin yanlış ilaç girdiğini fark etmesi, hastanın tedavisini değiştirmesi, durdurması, hastanın taburcu edilmesi, başka bir hastaneye sevki ya da ölümü durumunda) ilaç iadeleri gerçekleştirilmektedir. Bu aşamada ilaç iadelerinin eczane bilgi sistemi üzerinden izlenmesi gerekmektedir. Belirli sebeplerle dağıtım yapılamayarak eczaneye iade edilen ilaçların hastaya uygulanmamasının nedenleri, ilaç adedi, dozu, tarih ve saat gibi bilgileri içeren şekilde de eMAR oluşturulması gerekmektedir (Öztürk, 2019). İadelerinin elektronik ortamda kayıt altına alınması sayesinde eczane tarafından otomatik olarak dağıtılan ancak hastaya belirli gerekçelerle uygulanmayan ilaçların kaybolması (çöpe atılan ya da eczaneye geri gönderilmeyen) riski ortadan kalkmaktadır. Bu şekilde ilaçların eczaneye geri dağıtımını (iade aşaması) da kontrol altına alınmaktadır. İlaç dağıtımında kullanılan otomatik dağıtım sistemlerinin, hasta güvenliğini artırdığı ve tasarruf sağladığı bildirilmektedir (Eraydın vd., 2019). Bu sistemlerin ilaç hatalarını azaltarak advers olaylarla ilişkili maliyetlerin düşmesine yardımcı olduğu gibi bakımın kalitesinin artmasına da fayda sağlayabileceği öngörülmektedir (Perras vd., 2010). Pek çok faydası bulunan ilaç dağıtım sistemlerinin kullanımının yaygınlaştırılmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Ancak bu sistemleri kullanmanın sonuçlarının kanıta dayalı uygulamalar ile test edilmesi önerilmektedir. Çok çeşitli ilaç dağıtım sistemleri bulunmakla birlikte bu sistemlerin klinik uygulama aşamasındaki kullanımının hemşirelerin ilaç uygulamalarına katkı sağlama ve ilaç hatalarını azaltma açısından da fayda sağlayacağı bildirilmektedir (Eraydın vd., 2019). Otomatik ilaç dağıtım sonrasında ilacın hastaya uygulaması da dahil olmak üzere ilaç yönetim sürecinin tüm aşamalarının otomatikleştirilmesinde devreye kapalı döngü ilaç uygulama sistemleri (Closed-Loop Medication System-CLMS) girmektedir. Bu sistemler reçete, CDSS, CPOE, eMAR ve barkodlu otomatik ilaç dağıtım sistemleri ile koordineli olarak çalışmaktadır.

1.1.5. Kapalı döngü ilaç uygulama sistemleri.

İlaç uygulama sürecindeki temel amaç doğru hastanın, doğru ilacı, doğru zamanda, doğru dozda ve doğru yolla almasını sağlamaktır. Ayrıca ilacın uygun şekilde kullanımı için hem ilacı uygulayana hem de hastaya uygun talimatları sunmak gerekmektedir. İlaç kullanım süreci, bir hekimin hastaya ilacı reçete etmeyi düşündüğü andan, ilacın hastaya uygulanmasına/hasta tarafından alınmasına kadar geçen süredeki çeşitli adımları içermektedir. Her adımda hata yapılma potansiyeli vardır. İlaç uygulama sürecini düzenlemenin en hatasız yolu ise sürecin 'kapalı döngü sistem' olarak tasarlanmasıdır (Lenderink, 2004). CLMS, süreç boyunca kesintisiz bir bilgi akışı ile uçtan uca elektronik ilaç yönetimi olarak tanımlanır

(Agrawal, 2009). CLMS'ler diğer tüm EİYS'lerle entegre biçimde çalışan bir süreç tasarımına sahiptir. Süreç, hekimin yatan hastanın ilacını e-reçeteye yazması ile (bu aşamada ihtiyaç duyulması halinde CDSS kullanılabilir) başlamaktadır. Hekim, hastanın e-reçetesindeki ilacın istemini/siparişi girmek için CPOE sistemi ve CPOE'a entegre CDSS sistemini kullanmaktadır. İlaç istemi, eczacının bilgi sistemine otomatik olarak düşmektedir. Bu aşamada da e-reçetede bilgilerin (ilaç ismi formu, dozu, zamanı ve yolu) eczacı tarafından doğrulanması gerekmektedir. Hastanın e-reçetesindeki bilgilerin doğrulanması için eMAR kullanılmaktadır. Eczacı, reçetede bilgileri doğruladıktan sonra ilacı birim doz şeklinde hazırlayıp paketlemekte ve barkodla etiketleyerek otomatik ilaç dağıtım sistemi ile bakım alanlarındaki dolaba göndermektedir. Hemşire bu dolaptan ilgili hasta için hazırlanmış olan ilacı doğrulayarak çıkartmaktadır. Hemşirenin hastaya ilacı güvenli olarak uygulaması için eMAR'daki bilgilerin hasta envanterindeki bilgilerle eşleştiğini manuel olarak kontrol etmesi gerekmektedir. Burada doğru hasta, ilaç, doz, zaman ve yol formülasyonu kullanılmaktadır (Burkoski vd., 2019). Bununla birlikte CLMS'lere entegre edilmiş barkodlu ilaç uygulama (barcode medication administration-BCMA) sistemleri sayesinde bilgiler otomatik olarak kontrol edilebilmektedir (Öztürk, 2019). Hemşire bir barkod okuyucu ile birlikte önce hasta bilekliğindeki barkodu okutmaktadır. Bu aşamada hasta bilekliğindeki barkodda yer alan hasta bilgileri ile hastaya o gün verilmesi gereken ilaçla ilgili bilgiler hastanenin kablosuz ağına bağlı olan hemşirenin elindeki tablet bilgisayarın ekranına düşmektedir. Daha sonra hemşire ilaçtaki barkodu okutmaktadır. Uygulama bilgileri ile birlikte ilacın adı ekranda görünmektedir. EMAR'daki bilgilerin geçerli olduğu otomatik olarak doğrulandıktan sonra hemşire tarafından doğru ilacın, doğru hastaya, doğru dozda, doğru zamanda ve doğru yolla uygulanması sağlanmaktadır (Lenderink, 2004). Bilgiler arasında herhangi bir tutarsızlık olması durumunda ise sistem hemşireyi uyarılmaktadır (Burkoski vd., 2019). Süreçteki tutarsızlığı bildiren uyarılar sayesinde bir sonraki aşamaya geçiş engellenmektedir. İlaç uygulamasının son aşamasını içeren CLMS'ler, bu aşamadaki hataların uyarılarla kontrol altına alınmasını mümkün hale getirmektedir. Bu sebeple bu sistemler, uygulama öncesi süreçte meydana gelecek hatalardan kaçınılabilecek son aşama olarak görülmektedir (Öztürk, 2019). Hemşireler ilaç uygulama aşamasını hatasız olarak tamamladıktan sonra işlemin başarı ile sonlandığını bildiren dokümanları manuel doldurarak ya da eMAR'ı çevrimi onaylayarak süreci sonlandırmaktadır. CLMS'lerin ilaç güvenliğini artırmak için etkili bir sistem olduğu kabul edilmektedir. Hastanelerin yataklı tedavi ünitelerinde e-reçete, CDSS, CPOE, eMAR ve barkodlu ve otomatik ilaç dağıtım sistemleri ile entegre olarak çalışan CLMS'lerin ilaç hatalarında önemli ölçüde azalma sağladığına dair kanıtlar vardır (Von Eiff vd., 2023;

Burkoski vd., 2019; Franklin vd., 2007; Lenderink, 2004). Ayrıca bu sistemlerin kağıt tabanlı ilaç yönetim sistemlerine kıyasla ilaç uygulama sürelerini de kısalttığı tespit edilmiştir (Austin vd., 2018). Ek olarak CLMS'lerin ekonomik verimlilik, hasta güvenliği ve azaltılmış iş yükü açısından da fayda sağladığı belirlenmiştir (Von Eiff vd., 2023). Ancak mevcut faydalarına rağmen bu sistemlerin benimsenmesi ve kullanımı özellikle rekabet ve kâr amacı gütmeyen hastanelerde düşük seviyelerde kalmaktadır. Bunun temel nedeninin ise sistemlerin kurulumu için hastanelerin ilaç yönetim sistemlerinde kapsamlı değişikliklerin yapılması gerekliliği ve bununla ilgili karşılaştıkları engeller olduğu belirtilmektedir (Chandak, 2016).

Görüldüğü gibi EİYS'ler reçetelerin elektronik ortamda yazımından, reçete yazımında yardımcı olan CDSS'lerin kullanımına, CDSS'ler entegre biçimde çalışan ve ilaç siparişlerinin girildiği CPOE sistemlerine, siparişlerin otomatik olarak dağıtılması için kullanılan otomatik ilaç dağıtım dolapları ile barkodlu doğrulama/takip sistemlerine, ilacın hastaya uygulanması aşamasında kullanılan eMAR ve CLMS'lere kadar ilaç yönetim sürecinin bilgisayar desteğiyle kontrol altına alındığı geniş kapsamlı sistemler bütünüdür. Daha önce de bahsedildiği gibi EİYS'nin kullanım amacı temelde ilaç yönetim sürecini otomatikleştirerek hasta ve ilaç güvenliğini sağlamak ve ilaç hatalarını azaltmaktır. İlaç hatalarının izlenmesi, değerlendirilmesi, olumsuz sonuçlar ortaya çıkaran sorunların ele alınması, daha etkili/daha güvenli reçeteleme ve yönetim süreçlerinin oluşturulması için hem kamu hem de özel hastanelerin artan şekilde EİYS'leri kullanmaya yöneldiği bilinmektedir.

EİYS'lerin, eczacılara ilaç çizelgelerini çevrimiçi olarak gözden geçirme, hasta bilgilerine gerçek zamanlı olarak erişme ve ilaç siparişini doğrulama sürecinin ilaç dağıtım süreciyle entegrasyonuna izin verme kapasitesi sağlama gibi çeşitli faydaları olduğu bilinmektedir. EİYS'ler hastayla temas ve diğer kişilerle birebir iletişim gerektiren işleri azaltan bir bilgisayar terminali sağlamaktadır. Bu durum ilaç siparişlerinde yatak başında hastaya sorguyu azaltmakta ve siparişlerin doğruluğunu iyileştirmektedir. Yine bu sistemlerin eczacılara ve hekimlere sağladığı faydalar arasında ilaç tablolarını aramak için harcanan zamanın azalması, okunaksız veya eksik siparişleri ortadan kaldırılması nedeniyle daha az sorgulamanın yapılması, klinik bilgiler ile ilaç bilgilerine erişimin kolay/hızlı olması sayesinde hasta bakımına daha fazla zaman ayrılması sayılabilmektedir. Ayrıca bu sistemlerin iş verimliliği ve kalitesi üzerinde de avantajları bulunmaktadır (Lo vd., 2010).

2. Elektronik İlaç Yönetim Sistemleri ile İlgili Çalışmalar

Literatürde EİYS'lerin ilaç hatalarını azaltma üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi başta olmak üzere sağladığı çeşitli faydaların ve avantajlarının ortaya konulması amacıyla çeşitli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Hastanelerde olumsuz ilaç olayların yaşanmasına neden olan ilaç hataları arasında “atlanan doz” ya da diğer bir ifade ile “doz atlama” hataları ilaç hatalarının en yaygın nedenleri arasında yer almaktadır. Avustralya'daki bir hastanede kullanılan EİYS'nin doz atlama hata oranları üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla bir araştırma yapılmıştır. Araştırmada üçüncü basamak bir hastanenin servis bölümünde yatan hastaların EİYS'ye işlenen kayıtları 2 haftalık süre boyunca prospektif olarak incelenmiştir. İki hafta sonunda EİYS'de (özellikle yüksek riskli ilaç gruplarında) unutmaya ve erteleme gibi nedenlerle meydana gelen doz atlama hataları olduğu tespit edilmiştir. Hastanenin EİYS kullanmaya geçmeden önce “gönüllü bildirim” yoluyla kayıt altına alınan doz atlama hataları da iki haftalık bir süre belirlenerek kayıtlar üzerinden incelemiştir. Gönüllü sistemden elde edilen veriler ile EİYS'den elde edilen veriler karşılaştırılmıştır. Çalışma sonucunda EİYS'nin doz atlama hata oranlarında belirgin bir azalma sağlamamış olmasına rağmen unutulmuş dozlarda önemli ölçüde bir azalma sağladığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte doz atlama hatalarının gönüllü sistemde yetersiz ölçüde rapor edilmesinin de çalışma sonuçları üzerinde etkisi olduğu bildirilmiştir (Munzner vd., 2015). İsviçre'de yapılan bir çalışmada EİYS'nin kullanıldığı bir hastanenin yataklı servisinde meydana gelen ilaç hatalarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışma sonucunda en yaygın hataların yanlış doz ya da doz atlama ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. EİYS'ye entegre bir ilaç listesinin (standart bakımı içeren) kullanılmasının hataların azaltılmasında tek başına yeterli olmadığı saptanmıştır. Özellikle hastaların hastaneye başvuru sırasında eczacı olmayan servis personeli tarafından ilaç öykülerinde yapılan hataların önemli bir kısmının EİYS tarafından tespit edilemediği belirlenmiştir. Bu durum EİYS'yi kullanan klinik eczacıların hastaların ilaç öyküsünde meydana gelen hataları düzeltme konusunda yüksek bir potansiyele sahip olduğunu ortaya koymuştur (Hellström vd., 2012). Daha açık bir ifade ile bu çalışma ile EİYS'lerin ilaç hatalarını önlemedeki başarılarının yalnızca bu sistemlere entegre edilen ilaç listeleriyle ya da standart tedavi planlarıyla ilgili olmadığı tespit edilmiştir. Bu sistemleri kullanan personelin ilaçlarla ilgili bilgisinin, tecrübesinin, sisteme hatalı veri girmemesinin ve hataları başlangıçta tespit etme becerisinin de sistemlerin fayda sağlamasında etkili olduğu görülmüştür.

Buna ek olarak EİYS'lerin fayda sağlamasının bu sistemleri kullanan personel tarafından benimsenmesine ve kabul edilmesine bağlı olduğu da düşünülmektedir. Buradan

hareketle Avustralya’da EİYS’lerin kullanıldığı hastanelerde bu sistemlerin benimsenmesini kolaylaştıran ve engelleyen faktörlerin incelenmesi amacıyla bir çalışma yapılmıştır. Çalışma sonucunda bu sistemlerin hasta merkezli uygulama stratejisine sahip olması ile kurumun bu sistemleri kullanmaya hazır olmasının hekimlerin benimsemesini kolaylaştırdığı tespit edilmiştir. Sistemlerin kurumun ihtiyaçlarına cevap verecek düzeyde olmamasının, teknik ve tasarım sorunları olmasının ve bilgisayar sistemlerinin eksikliğinin EİYS’lerin benimsenmesini engelleyici faktörler olduğu tespit edilmiştir (Vaghasiya vd., 2021). Yine Avustralya’da büyük bir eğitim hastanesinin EİYS olan ve olmayan yataklı tedavi ünitelerindeki çalışma farklılıklarını zaman ve hareket etütleri ile değerlendirmek amacıyla 37 saat süren gözlemsel bir çalışma yapılmıştır. Çalışma sonucunda EİYS olan ünitelerde eczacıların görevlerinin ve inceleme faaliyetlerinin daha fazla olduğu ancak bunların daha yüksek verimlilikle, daha sık ve daha hızlı gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bu farklılığın inceleme için gerekli bilgiye kolay ve hızlı erişim sağlayan EİYS’ler ile ilgili olduğu bildirilmiştir (Lo vd., 2010).

Türkiye’de de EİYS sürecinin değerlendirilmesi kapsamında yapılan bir çalışmada hastalara reçete edilen ilaçların dağıtımında kullanılan otomatik ilaç dağıtım sistemlerinin kullanımının hastaneler üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini tespit etmek amaçlanmıştır. Nitel araştırma tekniğiyle yapılan çalışmada; ilaç yönetim sistemlerinin üretici temsilcileri, hastane yöneticileri, eczacılar, hemşireler ve satın alma/işletme müdürleri ile görüşmeler yapılmıştır. Çalışma sonucunda otomatik ilaç dağıtım sistemi kullanımının hasta güvenliğini sağlama, ilaç hatalarını, ilaç israfını ve işgücü maliyetini azaltma açısından avantajlar sağladığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu sistemlerin kaynakların verimli ve etkin kullanımı açısından da fayda sağladığı belirlenmiştir. Bununla birlikte bu sistemlerin yatırım maliyetinin yüksek olması, otomasyon sistemlerinde altyapısı/kapasitesi düşük olan hastanelerde bekleme sürelerinin yüksek olması, bazı personelin sistemi kullanmaya uyum sağlama konusunda güçlük çekmesi ve ilaçların dağıtım için sisteme yükleme sırasında zaman kaybı yaşanması gibi dezavantajlı yönlerinin olduğu tespit edilmiştir (Yiğit ve Oral Kara, 2019). Türkiye’de yapılan bir başka çalışmada hastanelerin servis ünitelerinde ilaç uygulama aşamasında CLMS’lerin kullanımının ilaç iade oranları üzerindeki etkisi araştırılmıştır. EİYS sistemlerinin tümünün kullanıldığı bir kamu hastanesinde gerçekleştirilen çalışmada CLMS sisteminin kullanılmasından önceki ve sonraki bir yıldaki ilaç iade oranları analiz edilmiştir. CLMS’lerin kullanılmasından sonra ilaç iade oranlarında %10,74’lük bir artış olduğu tespit edilmiştir. CLMS’lerin ilaç iadelerinin ve nedenlerinin disiplinli bir şekilde kaydedilmesinde yardımcı

olduğu belirlenmiştir (Öztürk, 2019). Kapalı döngü e-reçeteleme, otomatik ilaç dağıtımı, barkodla ilaç/hasta tanımlama gibi EİYS'lerin etkililiğini değerlendirmek amacı ile yapılan bir başka çalışma sonucunda da bu sistemlerin kullanımının reçete yazma ve ilaç uygulama hatalarını azalttığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte uygulama öncesinde hasta kimliğinin onaylanması ile ilgili süreçlere ve ilaçla ilgili görevlere personelin daha fazla zaman harcadığı tespit edilmiştir (Franklin vd., 2007). Bu kapsamda ilacı reçete etme, hazırlama ve uygulamada birinci derecede sorumlu olan sağlık personelinin mesleki pratikleri açısından ilaçlar ile ilgili bilgisinin de yeterli düzeyde olması beklenmektedir. Özellikle güvenli uygulama ve olası hataların önüne geçilmesi için ilaçlar terapötik kullanım amaçlarına ve etki mekanizmalarına göre ya da yasal gerekçelerle çeşitli şekillerde sınıflandırılmaktadır (Kemer ve Ergün, 2021). Yüksek riskli ilaçların sınıflandırılması bu sınıflandırmalar arasında yer almaktadır (ISMP, 2024). Türkiye'de sağlık çalışanları tarafından yüksek riskli ilaçların bilinirliğinin değerlendirildiği bir çalışma yapılmıştır. Çalışmada katılımcıların %33,2'sinin yüksek riskli ilaç sınıflandırmasını bilmediği tespit edilmiştir. Bununla birlikte katılımcıların %77,3'ü yüksek riskli ilaçlarının sınıflandırılmasının ilaç hatalarını önleyici rolü olduğunu belirtmiştir. Çalışma sonunda yüksek riskli ilaçlar için listeler oluşturmanın, yüksek riskli ilaçları sözel olarak order etmenin ya da bu ilaçlar ile ilgili risk yönetim planları hazırlamanın ilaç hatalarının hazırlık ve uygulama aşamalarında engellenmesi açısından makul önlemler olacağı belirtilmiştir. Bununla birlikte ilaç hatalarının ilaç yönetim sürecinin tedarik, depolama, ilacı reçete etme, reçetenin yazımı, ilacın hazırlanması, ilacın hastaya verilmesi ve olası yan etki için hastanın gözetim altında tutulması gibi farklı aşamalarında denetleyen mekanizmaların geliştirilmesine ihtiyaç olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu mekanizmalar geliştirilmedikçe ilaç hatalarının görülmeye devam edeceği bildirilmiştir (Kemer ve Ergün, 2021). Bilindiği gibi tıbbi hatalar içerisinde ilaç hataları önemli bir yere sahiptir. Türkiye'de bir üniversite hastanesinde meydana gelen tıbbi hataların değerlendirilmesi amacıyla yapılan bir çalışmada tıbbi hatalar arasında %24,67 oranla en yüksek hata türünün ilaç hataları olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ilaçlarla ilgili hataların %27,10'unun ilaç istemi/reçeteleme, %20,87'sinin ilaç hazırlama/doz ayarlama, %20,33'ünün ilaç izlemi, %19,24'ünün ilacın uygulanması, %10,03'ünün ise depolama aşamasında meydana geldiği tespit edilmiştir. İlacın paketlenmesi, dağıtımı ve tedarik/sipariş aşamalarında meydana gelen hataların oranının ise ilaç hatalarının % 1'inden daha az olduğu belirlenmiştir (Aslan, 2020).

Literatürdeki çalışmalar hastanelerde hasta güvenliğini tehdit eden en önemli faktörlerin ilaç hataları olduğunu, ilaç hatalarına yol açan faktörlerin de ilaç yönetim süreci ile

ilgili olduğunu doğrular niteliktedir. Bu doğrultuda hastanelerde ilaç yönetim süreçlerini otomatikleştiren sistemlere ihtiyaç duyulduğu bu ihtiyacın temel gerekçelerinin de hasta güvenliğini tehdit eden ilaç hatalarının önlenmesi, ilaç yönetiminde verimliliğin artırılması ve maliyet tasarrufu sağlanması olduğu belirtilmektedir (Yiğit ve Oral Kara, 2019). Bu kapsamda çalışma sonuçlarında genel olarak EİYS'lerin ilaç hatalarını önemli oranda azalttığı görülmektedir. Bununla birlikte sistemlerin kullanımı ile ilişkili olarak bazı süreçlerin zaman kaybına neden olduğu (Franklin vd., 2007) ve yeni güvenlik risklerinin de ortaya çıktığı belirtilmektedir. EİYS'lerdeki olası güvenlik risklerinin azaltılması için yapılan değişikliklerin incelenmesine amacıyla Avustralya'da Kasım 2014 ve Aralık 2019 yılları arasında bir çalışma yürütülmüştür. Çalışma bir hastanenin EİYS'sindeki güncellemeleri detaylandıran belgelerin retrospektif olarak incelendiği nitel araştırma yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda dört yıllık süre boyunca EİYS'de toplam yüz on yedi güncellenen yapıldığı, güncellemelerin yarıya yakının (%46) "ilaç hatalarını önlemek" ve "iş akışını optimize etmek" amacını taşıdığı ve yüksek riskli ilaçlarla ilgili güncellemelerin de tüm güncellemelerin yaklaşık üçte birini (%37) oluşturduğu tespit edilmiştir. Sistemin kullanımı ile ilişkili yeni güvenlik risklerinin üstesinden gelinmesi ve sistemin sağlayabileceği faydalardan yararlanılması için sistemin sürekli izlenmesi gerektiği bildirilmiştir (Kinlay vd., 2021).

EİYS'lerin ilaç yönetimin sürecinin tümüyle ya da sürecin belirli bir kısmının otomatikleştirerek yürütülmeye çalışıldığı tüm sistemleri kapsadığı bilinmektedir. Sistemler, hastanelerde hastaların ilaç bilgileri ile ilaç çizelgelerinin elektronik olarak kayıt altına alınıp reçete edilmesinden hastalara kapalı döngü içinde ilaç uygulanmasına kadar tüm süreçleri bütünüyle ya da kısmen içine almaktadır. Literatürdeki çalışmalarda, birçok ülkedeki hastanelerde bu sistemlerin kullanımına yönelik gönüllü uygulamaların, bazı hastanelerde de zorunlu uygulamaların yapıldığı belirtilmektedir. Özellikle pek çok ülkede EİYS'lerin en önemli uygulamalarından olan e-reçete sistemlerinin sadece hastaneler özelinde değil ulusal ölçekte de hayata geçirilmesi amacıyla çeşitli düzenlemelerin ve çalışmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Buna ek olarak bazı ülkelerde e-reçete sistemi ile diğer tüm EİYS'lerin de kısmen ve tamamen uygulandığı saptanmıştır.

Örneğin Avustralya EİYS'lerin kullanımı konusunda öncü ülkeler arasında yer almaktadır. Ülkede hastanelerin çoğu ilaç tedarik işlemlerini ve işlem sonuçları çevrimiçi olarak görüntülemeye olanak tanıyan EİYS'lere sahiptir. Bu sistemler e-reçete yazılımı, eczacı incelemesi, bilgisayarlı ilaç/test sipariş girişi gibi pek çok sistemi kapsamaktadır (Lo

vd., 2010). Bu sistemlerinin kullanımının ülke çapındaki tüm hastanelerde kullanılması için Avustralya'da çalışmalar yapılmaktadır. Bu kapsamda Avustralya'da 2019 yılında EİYS ve standartlarının belirlendiği bir politika direktifi kabul edilmiş ve yayınlanmıştır. Direktife uyum sağlama, tüm kamu sağlık kuruluşları için zorunlu hale getirilmiş olup ilaçların reçete edilmesi ve eczacı tarafından dağıtılması amacıyla EİYS'nin (eMeds sistemi) kullanıldığı tüm durumlarda karşılaması gereken standartlar açıklanmıştır. EMeds sistemini kullanan tüm kamu sağlık kuruluşlarının 31 Ocak 2020 tarihine kadar tüm kriterleri ve ilave gereklilikleri sağlamaları istenmiştir (NWS Government, 2019). Almanya'da 2022 yılı şubat ayında e-reçete sistemine geçiş sürecinin başlatılmıştır (Wolfgarten, 2022). İsviçre'de de hastaların ilaç bilgilerine elektronik olarak erişmek ve olası ilaç hataların önlemek amacıyla da EİYS kapsamında e-medication uygulaması başlatılmıştır. Uygulama e-reçete, elektronik ilaç listesi ve ilaç dağıtımını kapsamaktadır (Gall vd., 2016). Türkiye'de de EİYS kapsamında e-reçete sistemi hem hastanelerde hem ulusal ölçekte kullanılmaktadır. Türkiye 2012 yılında e-reçete sistemine geçmiş ve sistem tüm hastanelerde zorunlu olarak uygulanmaya başlamıştır. Bu uygulama elektronik ilaç yönetim süreci açısından değerlendirildiğinde ilacın hastaya reçete edilmesinden hastanın ilacı almasına ve ilacın geri ödenmesine kadarki süreçte yer alan kişi ve kurumlar arasındaki iletişimi çevrimi olarak sağlayan Medula sistemi üzerinden yürütülmektedir (Akıcı ve Altun, 2013; Gider vd., 2015). Türkiye'de zorunlu olarak uygulanan e-reçete sistemine ek olarak kamu ve özel hastanelerde dijital sağlık hizmetleri kapsamında gönüllü uygulamaları içeren farklı EİYS'lerin kullanıldığı bilinmektedir. Bu sistemler dijital hastane yapıları içerisinde farklı seviyelerde yer almaktadır.

Sağlık teknolojilerinin hastalar ve çalışanlar yararına kullanılmasının öngörüldüğü yapılar olan dijital hastaneler idari, mali ve tıbbi süreçlerde bilişim sistemlerinin kullanıldığı, hastane içi ve dışı tüm iletişim süreçlerinin, tıbbi cihazların ve bilgi sistemlerinin birbirine entegre biçimde çalışıldığı hastaneleri tanımlamaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2014). Türkiye'de hastaneler gelişen sağlık teknolojileri karşısında sağlıkta dijitalleşmeyi yakalamak ve işleyişlerinde elektronik süreçlere uyum sağlamak amacıyla gönüllü olarak dijital hastane süreçlerine yönelmiştir (Avaner ve Avaner, 2018; Tüfekci vd., 2017). Bu bağlamda Türkiye'de Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastaneler, uluslararası akreditasyon kurumu olan HIMSS'a (Healthcare Information and Management Systems Society) elektronik tıbbi kayıtları benimseme (Electronic Medical Record Adoption Model-EMRAM) kabiliyetlerini seviyelendirmek amacıyla başvurmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2020). Temel olarak 7 seviyeye sahip olan (HIMSS Legacy Workgroup, 2013) EMRAM modelinde 0; temel tıbbi sistemler

dahil hiçbir bilgi sisteminin olmadığı, 1; eczane laboratuvar ve görüntüleme (PACS) sistemlerinin olduğu, 2; elektronik veri havuzu, birinci seviye CDSS, hastane içinde birlikte çalışan bilgi sistemleri ile temel güvenlik önlemlerinin olduğu, 3 ise hemşire - yardımcı sağlık personeli klinik formları, yatan hasta için eMAR ile rol tabanlı bilgilendirmenin olduğu hastaneleri tanımlamaktadır. Seviye 4 ise ikinci seviye CDSS'ler ile entegre olan CPOE sistemlerinin, transkripsiyon ve ilaç uygulama aşamasında kullanılan eMAR'ın, hemşire - yardımcı sağlık personeli klinik formlarının ve sistem sürekliliği için önlemlerin olduğu hastaneleri tanımlamaktadır. Seviye 5'e sahip bir hastanede ise yapısal hale getirilen klinik doktor formları, hata tespit ve önleme sistemleri ile mobil cihazların korunması mevcuttur. Seviye 6'da ilaç-kan ürünleri ve anne sütü için teknoloji destekli CLMS'ler, eMAR, bilgi sistemlerinde risk değerlendirmesi ve raporlaması ile kapsamlı CDSS'ler ve CPOE sistemleri bulunmaktadır. Seviye 7'ye sahip bir hastanede ise hasta verileri, medikal görüntüler ve diğer dokümanlar dahil tüm bilgiler bütüncül elektronik sağlık kaydı içerisinde yer almaktadır. Dokümantasyon ve ilaç istemleri CLMS'lerle gerçekleştirilmekte, hasta bakım süreçlerinin yönetiminde hiçbir şekilde kağıt kullanılmamakta, yetkilendirilmiş tüm kişi ve kurumlarla veri alışverişi elektronik ortamda yapılmakta, üst düzey güvenlik ve mahremiyet önlemleri bulunmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2020; Saspam, 2018).

Türkiye'de hastanelerin bilişim seviyelerinin uluslararası standartlara uygunluğunun belirlenmesi ve dijitallik seviyelerinin belgelendirilmesi amacıyla HIMSS Avrupa ile Sağlık Bakanlığı arasında beş yıllık bir mutabakat imzalanmıştır (Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü, 2022). Türkiye'de hastanelerin dijitalleşme süreci bu mutabakatın imzalanmasından daha önce başlamış olup bu alanda öncü ülke konumunda yer aldığı ifade edilebilmektedir. Hali hazırda Avrupa ülkelerindeki 7. seviyeye sahip toplam 5 hastane bulunurken Türkiye'de 2021 yılı itibariyle 7. seviyeye sahip 5 hastane ve 2 ağız dış sağlığı merkezi vardır. Ayrıca 80 hastanenin de 6. seviyeye sahip olduğu bildirilmiştir (HIMSS Eurasia, 2021). Seviye 3'ten itibaren hastanelerin iç işleyiş süreçlerinde bir arada çalışan bilgi sistemleri bulunmaktadır. Yatan hastaların ilaçlarının reçete edilmesi, transkripsiyonu ve uygulama aşamasında eMAR kullanılmaktadır. Yine bu seviyeden itibaren ilaç yönetim süreçlerinde EİYS'ler arasında yer alan temel seviye CDSS ve CPOE sistemleri vardır. Bu sistemler de birbirine entegre biçimde çalışmaktadır. Seviye 7'ye ulaşan hastanelerde ise ilaç yönetim süreci dahil tüm süreçler elektronik olarak yönetilmekte, ileri seviye CDSS ve CPOE sistemleri kullanılmaktadır. Kan ürünleri ve anne sütü ile birlikte tüm ilaçlar CLMS'lerle hastalara uygulanmaktadır. EİYS açısından değerlendirildiğinde Türkiye'de 6. ve 7. seviyeye

sahip tüm hastanelerde ilaç yönetim süreçlerinin tamamen elektronik olarak yürütüldüğü, zorunlu e-reçete uygulamasının yanında gönüllü uygulamalar kapsamında ileri seviye CDSS ile CPOE sistemlerinin kullanıldığı ve ilaç dağıtımının otomatik olarak CLMS'lerle gerçekleştiği söylenebilmektedir. Ancak bu değerlendirmeler Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastaneler özelinde sınırlıdır. Bununla birlikte Türkiye'de özel hastane yöneticileriyle yapılan bir araştırmada özel hastanelerin dijital olgunluk seviyelerinin iyi durumda olduğu, dijitallik seviyelerinin belgelendirilmesi konusunda da gönüllü oldukları (Bozdoğan, 2022) tespit edilmiştir. Buna ek olarak bilindiği gibi Türkiye'de tüm hastaneler (kamu hastaneleri, özel hastaneler ile kamu ve vakıf üniversite hastaneleri) zorunlu e-reçete uygulaması kapsamındadır. Dolayısıyla ile tüm hastanelerin en temel EİYS'lerden olan e-reçete sistemine sahip olduğu söylenebilmektedir. Bu kapsamda Türkiye'deki hastanelerde e-reçete sisteminin kullanılmasının, manuel reçete yazımından kaynaklanan olası tüm ilaç hatalarını azalttığı, ilaç ve hasta güvenliğinin açısından da potansiyel olarak fayda sağladığı ifade edilebilmektedir.

3. Sonuç

İlaç hataları, hastanelerde yaygın olarak meydana gelen, hasta ve ilaç güvenliğini tehdit eden, olumsuz ilaç olaylarının yaşanmasına neden olan en önemli sorunlar arasında yer almaktadır. İlaç ve hasta güvenliğinin sağlanması, hastane personelinin farklı düzeydeki sorumlulukları da göz önüne alındığında karmaşık bir süreçtir. Bu sebeple sürecin başarılı olarak ilerlemesi ve olumlu sonuçların elde edilmesi için genellikle farklı yaklaşım ve müdahalelerin kombinasyonları gereklidir. EİYS'lerin, ilaç hatalarının azaltılarak hasta ve ilaç güvenliğinin sağlanması başta olmak üzere maliyet ve zaman tasarrufu kazandırması, verimliliği artırması, sağlık bakım süreçlerinde kaliteyi yükseltmesi gibi potansiyel faydaları göz önüne alındığında hastanelerin ilaçlarla ilgili tüm süreçlerde mutlaka kullanılması gerektiği düşünülmektedir.

Hastanelerde kullanılan tüm EİYS'lerin mevcut ve potansiyel çok sayıda faydasının olduğu bildirilmiştir. Ancak bazıları nispeten yeni sayılabilecek bu sistemlerin mevcut ve potansiyel faydalarının yanında çeşitli riskler barındırabileceğinin göz önüne alınması önerilmektedir. Temelde bu sistemlerin daha tasarım aşamasındayken olası risklerini dikkate almak gerekmektedir. Örneğin e-reçetelerdeki bazı ilaç hatalarını tespit ettiği bildirilen CDSS'lerin hataları doğru tespit ettiğinden emin olmak için tasarım sürecinde sürekli test etmek, bu sistemler için belirli standartlar geliştirmek, bu standartların benimsenmesini teşvik etmek ve birbirleriyle iletişim kurabilen sistemler tasarlamak gerekmektedir. Ek olarak hastalara zarar verme potansiyeli yüksek olan ilaçların reçeteleme hatalarını önlemek için e-reçete sistemlerinin ileri düzeyde CDSS'ye sahip olmasının, ilaç istemlerindeki hataların

önlenmesi için de CPOE sistemlerinin yine ileri seviye CDSS'lerle entegre edilmesi gerektiği düşünülmektedir. Ayrıca tasarım aşaması tamamlanarak hastanelerde kullanımına başlanan sistemlerin güncellemelere uygun olarak kullanılmasını sağlamak ve muhtemel olumsuz sonuçlarını önlemek için sürekli ölçmek önemlidir. Bu bağlamda ilaç ve hasta güvenliği başta olmak üzere EİYS'lerin iş akış süreçlerini nasıl etkilediğine dair de kapsamlı bir anlayışa ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Bu kapsamda EİYS'lerin bazılarının ya da tamamının kullanıldığı hastanelerde ilaç yönetim sürecinin işleyişinin, etkililiğinin, verimliliğinin, performansının, kullanım kolaylığının, zorluğunun ve olası problemlerinin belirli aralıklarla değerlendirilmesine yönelik çalışmaların yapılması önerilmektedir. Ayrıca sistemlerin kullanım öncesi ve sonrası performanslarının değerlendirilmesine yönelik yapılacak retrospektif ve prospektif araştırmaların da faydalı olacağı düşünülmektedir. Ek olarak bu sistemlerin çeşitli parametreler ve çeşitli yöntemler ile değerlendirildiği çalışmaların sonuçlarının birleştirildiği meta analiz ve sistematik derleme gibi kanıt düzeyi yüksek araştırmaların yapılmasına da ihtiyaç bulunmaktadır. Bu çalışmaların sonuçlarının, bu sistemleri hastanelerinde kullanmak isteyen sağlık kurumları yöneticilerine ya da sağlık sisteminin ilaç ile ilgili süreçlerini elektronikleştirmek isteyen sağlık alanındaki karar vericilere kanıta dayalı bilgi sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Agrawal, A. (2009). Medication errors: Prevention using information technology systems. *British Journal of Clinical Pharmacology*, 67(6), 681–686. <https://doi.org/10.1111/J.1365-2125.2009.03427.X>
- Akıcı, A., & Altun, R. (2013). Elektronik (e) reçete uygulaması ve akılcı ilaç kullanımına katkısı. *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, 17(3), 125–133. <https://doi.org/10.2399/tahd.13.00003>
- Ammenwerth, E., Aly, A. F., Bürkle, T., Christ, P., Dormann, H., Friesdorf, W., ... Criegee-Rieck, M. (2014). Memorandum on the use of information technology to improve medication safety. *Methods of Information in Medicine*, 53(5), 336–343. <https://doi.org/10.3414/ME14-01-0040/ID/OR0040-17>
- Aslan, Y. (2020). İlaç kaynaklı tıbbi hata/olay bildirimlerin Dünya Sağlık Örgütü “Hasta Güvenliği Uluslararası Sınıflandırması”na göre değerlendirilmesi. *Journal of Health Sciences and Medicine*, 3(1), 20-25. <https://doi.org/10.32322/jhsm.612510>
- Austin, J. A., Smith, I. R., & Tariq, A. (2018). The impact of closed-loop electronic medication management on time to first dose: a comparative study between paper and digital hospital environments. *International Journal of Pharmacy Practice*, 26(6), 526–533. <https://doi.org/10.1111/IJPP.12432>
- Avaner, T., & Avaner, E. B. (2018). Yazılım Teknolojileri ve Sağlık Yönetimi: HIMSS ya da Dijital Hastane Hizmetleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Yasama Dergisi*, 37(5), 5-28.
- Avcı, K. (2014). Sağlık Kurumlarında İlaç Hatalarının Engellenmesinde Teknoloji Kullanımı. *Balıkesir Health Sciences Journal*, 3(3), 183–188. <https://doi.org/10.5505/bsbd.2014.30602>
- Avşar, G., & Çiftçi, B. (2014). Hemşirelerin Oral İlaç Tedavileri ile İlgili Bilgi ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(10), 710–722.
- Baballe, M. A. (2021). A Study on the Components used in RFID System and its Challenges. *Global Journal of Research in Engineering & Computer Science*, 1(1), 21–27.
- Ballentine, A. J., Kinnaird, D., & Wilson, J. P. (2003). Prescription errors occur despite computerized prescriber order entry. *American Journal of Health-System Pharmacy*, 60(7), 708–709. <https://doi.org/10.1093/AJHP/60.7.708>
- Barfas. (2021). *RFID ve Barkod Sistemi Arasındaki Fark Nelerdir?* Barfas. <https://www.barfas.com/blog-detay/rfid-ve-barkod-si-stemi-arasindaki-fark-nelerdi-r/adresinden.23.01.2023> tarihinde erişilmiştir.
- Bates, D. W., Boyle, D. L., Vander Vliet, M. B., Schneider, J., & Leape, L. (1995). Relationship between Medication Errors and Adverse Drug Events. *Journal of General Internal Medicine*, 10, 199–205.
- Bates, D. W., Cohen, M., Leape, L. L., Overhage, J. M., Shabot, M. M., & Sheridan, T. (2001). Reducing the frequency of errors in medicine using information technology. *Journal of the American Medical Informatics Association: JAMIA*, 8(4), 299–308. <https://doi.org/10.1136/JAMIA.2001.0080299>
- Bates, D. W., Cullen, D. J., Laird, N., Petersen, L. A., Small, S. D., Servi, D., ... Hallisey, R. (1995). Incidence of adverse drug events and potential adverse drug events. Implications for prevention. ADE Prevention Study Group. *JAMA*, 274, 29–34.

- Bobb, A., Gleason, K., Husch, M., Feinglass, J., Yarnold, P. R., & Noskin, G. A. (2004). The Epidemiology of Prescribing Errors: The Potential Impact of Computerized Prescriber Order Entry. *Archives of Internal Medicine*, 164(7), 785–792. <https://doi.org/10.1001/ARCHINTE.164.7.785>
- Bozdoğan, C. (2022). Türkiye’deki Özel Hastanelerin Dijitalleşmesi ve Akreditasyon Sürecine İlişkin Hastane Yöneticilerinin Görüşleri. *International Journal of Arts & Social Studies*, 5(9), 149–166.
- Burkoski, V., Yoon, J., Solomon, S., Hall, T. N. T., Karas, A. B., Jarrett, S. R., & Collins, B. E. (2019). Closed-Loop Medication System: Leveraging Technology to Elevate Safety. *Nursing Leadership*, 32(Special Issue), 16–28. <https://doi.org/10.12927/CJNL.2019.25817>
- Cash, J. J. (2009). Alert fatigue. *American Journal of Health-System Pharmacy*, 66(23), 2098–2101. <https://doi.org/10.2146/AJHP090181>
- Chandak, A. (2016). *Adoption of Medication Management Technologies by U. S. Acute Care Hospitals after the HITECH Act*. [Doctorate Thesis, p. 173]. University of Nebraska Medical Center, Health Services Research, Administration and Policy Graduate Program: Nebraska.
- Eraydın, C., Tezcan, B., & Koç, Z. (2019). İlaç yönetiminde bir sistem: Pyxis otomasyon sisteminin hemşirelerin ilaç uygulamalarına etkisi. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 6(2), 100–104.
- Fracica, P. J., & Fracica, E. A. (2020). Patient Safety. In A. P. Giardino, L. A. Riesenberg, & P. Varkey (Ed.), *Medical Quality Management* (3. Edition, pp. 53–90). Cham: Springer.
- Franklin, D. B., O’Grady, K., Donyai, P., Jacklin, A., & Barber, N. (2007). The impact of a closed-loop electronic prescribing and administration system on prescribing errors, administration errors and staff time: a before-and-after study. *Quality & Safety Health Care*, 16, 279–284. <https://doi.org/10.1136/qshc.2006.019497>
- Gall, W., Aly, A. F., Sojer, R., Spahni, S., & Ammenwerth, E. (2016). The national e-medication approaches in Germany, Switzerland and Austria: A structured comparison. *International Journal of Medical Informatics*, 93, 14–25. <https://doi.org/10.1016/J.IJMEDINF.2016.05.009>
- Gallagher, R. M., & Gallagher, H. C. (2012). Improving the working relationship between doctors and pharmacists: is inter-professional education the answer? *Advances in Health Sciences Education: Theory and Practice*, 17(2), 247–257. <https://doi.org/10.1007/S10459-010-9260-5>
- Garg, A. X., Adhikari, N. K. J., McDonald, H., Rosas-Arellano, M. P., Devereaux, P. J., Beyene, J., ... Haynes, R. B. (2005). Effects of Computerized Clinical Decision Support Systems on Practitioner Performance and Patient Outcomes: A Systematic Review. *JAMA*, 293(10), 1223–1238. <https://doi.org/10.1001/JAMA.293.10.1223>
- Gider, Ö., Ocak, S., & Top, M. (2015). Evaluation of Electronic Prescription Implications in Turkey: An Investigation of the Perceptions of Physicians. *Worldviews on Evidence-Based Nursing*, 12(2), 88–97. <https://doi.org/10.1111/WVN.12082>
- Hellström, L. M., Bondesson, Å., Höglund, P., & Eriksson, T. (2012). Errors in medication history at hospital admission: prevalence and predicting factors. *BMC Clinical Pharmacology*, 12(9), 1-9 <https://doi.org/10.1186/1472-6904-12-9>
- HIMSS Eurasia. (2021, Kasım 17-19). *HIMSS Eurasia Sonuç Raporu 2021*. HIMSS.

- https://himsseurasia.com/wp-content/uploads/2022/04/HIMSS2021_RAPOR_TR-1.pdf adresinden 23.01.2023 tarihinde erişildi.
- HIMSS Legacy Workgroup. (2013, Ocak). *History of the Healthcare Information and Management Systems Society*. HIMSS. http://www.himss.org/files/HIMSSorg/content/files/HistoryHIMSS_January2013.pdf adresinden 23.01.2023 tarihinde erişildi.
- Institute of Medicine. (2000). *To Err Is Human: Building a Safer Health System*. Washington DC: National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/9728>
- Institute of Medicine. (2012). *Health IT and Patient Safety: Building Safer Systems for Better Care*. Washington DC: National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/13269>
- ISMP (2024, January). *High-alert medications in acute care settings*. Institute for Safe Medication Practices. <https://www.ismp.org/recommendations/high-alert-medications-acute-list> adresinden 20.01.2024 tarihinde erişildi.
- QUALIFACTS. (2021). *Electronic Medicine Administration Record*. Insync Healthcare Solutions. <https://www.insynchcs.com/emar?hsCtaTracking=152b29ab-f0ff-46fc-8d5e-63c8e9d8b4eb%7Cb032852a-3480-4f98-ac7a-d11523ad8106> adresinden 01.03.2023 tarihinde erişildi.
- Johnson, K. F. (2016). *U. S. Nursing Students' Perceptions of Safe Medication Administration* [Doctorate Thesis, p. 192]. Walden University, College of Education: Minnesota.
- Kaushal, R., Shojania, K. G., & Bates, D. W. (2003). Effects of Computerized Physician Order Entry and Clinical Decision Support Systems on Medication Safety A Systematic Review. *Archives of Internal Medicine*, 163, 1409–1406.
- Kemer, S., & Ergün, H. (2021). İlaç sınıflandırmaları ve yüksek riskli ilaç kavramının sağlık çalışanları tarafından bilinirliği ve meslek içi uygulamalarındaki yeri. *Turkiye Klinikleri Journal of Medical Sciences*, 41(1), 51-62. <https://doi.org/10.5336/medsci.2020-78629>
- Kinlay, M., Ho, L. M. R., Zheng, W. Y., Burke, R., Juraskova, I., Moles, R., & Baysari, M. (2021). Electronic Medication Management Systems: Analysis of Enhancements to Reduce Errors and Improve Workflow. *Applied Clinical Informatics*, 12(5), 1049–1060. <https://doi.org/10.1055/S-0041-1739196/ID/JR210156RA-53>
- Lenderink, B. W. (2004). Closing the loop of the medication use process using electronic medication administration registration. *Pharmacy World and Science*, 26, 185–190.
- Lisby, M., Nielsen, L. P., & Mainz, J. (2005). Errors in the medication process: frequency, type, and potential. *International Journal for Quality in Health Care*, 17(1), 15–22. <https://doi.org/10.1093/intqhc/mzi015>
- Lo, C., Burke, R., & Westbrook, J. I. (2010). Electronic Medication Management Systems' Influence on Hospital Pharmacists' Work Patterns. *Journal of Pharmacy Practice and Research*, 40(2), 106–110. <https://doi.org/10.1002/J.2055-2335.2010.TB00516.X>
- Mac's pharmacy. (2022, December 2). *What is eMar?* Mac's LTC. <https://www.macspharmacy.com/blog/what-is-emar/> adresinden 07.03.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Munzner, E. E., Welch, A. S., & Richardson, K. L. (2015). Measuring and Describing Dose Omissions using an Electronic Medication Management System. *Pharmacy Practice and Research*, 42(4), 264–267. [10.1002/j.2055-2335.2012.tb00185.x](https://doi.org/10.1002/j.2055-2335.2012.tb00185.x)

- Naidu, M., Lee, Y., Alicia, Y., Naidu, M., & Alicia, Y. L. Y. (2019). Impact of Bar-Code Medication Administration and Electronic Medication Administration Record System in Clinical Practice for an Effective Medication Administration Process. *Health, 11*(5), 511–526. <https://doi.org/10.4236/HEALTH.2019.115044>
- NWS Government. (2019, October 10). *Electronic Medication Management System Governance and Standards*. Politycy Directive. https://www1.health.nsw.gov.au/pds/ActivePDSDocuments/PD2019_050.pdf adresinden 22.01.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Office of the National Coordinator for Health Information Technology. (2017, September 15). *Health IT Terms: Glossary of Selected Terms Related to Health IT*. ONC. <https://www.healthit.gov/topic/health-it-and-health-information-exchange-basics/glossary> adresinden 23.01.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Öztürk, E. (2019). *Hastanelerde yatışlı servislerde kapalı döngü ilaç uygulamasının ilaç iade oranlarına etkisinin araştırılması*. [Yüksek Lisans Tezi, s. 75]. İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı: İstanbul.
- Pearce, R., & Whyte, I. (2018). Electronic medication management: is it a silver bullet? *Australian Prescriber, 41*(2), 32–33. <https://doi.org/10.18773/AUSTPRESCR.2018.012>
- Perras, C., Jacobs, P., Boucher, M., Murphy, G., Hope, J., Lefebvre, P., ... Morrison, A. (2010). Technologies to Reduce Errors in Dispensing and Administration of Medication in Hospitals: Clinical and Economic Analyses. *CADTH Technology Overviews, 1*(3), 1–6.
- ProHealth. (2017, Ağustos 11). *Sağlık Bilgi Teknolojisi (Sağlık BT)*. Pro Health Ware. <https://prohealthware.com/tr/health-information-technology-health-it/> adresinden 20.01.2023 tarihinde erişilmiştir.
- ProHealth. (2022, Haziran 11). *Elektronik Tıbbi Kayıtlar (EHR) ve Elektronik Sağlık Kayıtları (EMR) Arasındaki Farklar*. Pro Health Ware. <https://prohealthware.com/tr/differences-between-electronic-medical-records-emr-and-electronic-health-records-ehr/> adresinden 20.01.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Pruitt, Z. M., Kazi, S., Weir, C., Taft, T., Busog, D. N., Ratwani, R., & Hettinger, A. Z. (2023). A systematic review of quantitative methods for evaluating electronic medication administration record and bar-coded medication administration usability. *Applied Clinical Informatics, 14*(01), 185-198. <https://doi.org/10.1055/s-0043-1761435>
- Ryan, M. J. (2007). Australian electronic medication management policy and systems. *Journal of Pharmacy Practice and Research, 37*(1), 49–55. <https://doi.org/10.1002/J.2055-2335.2007.TB00660.X>
- Sağlık Bakanlığı. (2014, Kasım 20). *Dijital-Kağıtsız Hastane Nedir?* Dijital Hastane. <https://dijitalhastane.saglik.gov.tr/TR,5007/dijital-kagitsiz-hastane-nedir.html> adresinden 19.01.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Sağlık Bakanlığı. (2020, Haziran 17). *EMRAM Hakkında*. Dijital Hastane. <https://dijitalhastane.saglik.gov.tr/TR,4858/emram-hakkinda.html> adresinden 19.01.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü. (2022, Eylül 28). *HIMSS22 Sağlık Bilişimi Genelgesi*. HIMSS Eurasia. <https://himsseurasia.com/wp-content/uploads/2022/10/HIMSS22-Saglik-Bilisim-Genelgesi.pdf> adresinden 22.01.2023 tarihinde erişilmiştir.

- Saspam. (2018). *Emram Seviyeleri Nelerdir?* İstanbul Medipol Üniversitesi Bilgi Teknolojileri Daire Başkanlığı. <https://saspam.medipol.edu.tr/emram-seviyeleri-nelerdir/> 21.01.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Seidling, H. M., Kaltschmidt, J., Ammenwerth, E., & Haefeli, W. E. (2013). Medication safety through e-health technology: can we close the gaps? *British Journal of Clinical Pharmacology*, 76(S1), i–iv. <https://doi.org/10.1111/BCP.12217>
- Sosyal Güvenlik Kurumu. (2012, Haziran 26). *E-reçete Sık Sorulan Sorular*. Medeczane. <https://medeczane.sgk.gov.tr/doktor/erecetesss.pdf>
- Szeinbach, S. L., Hayman-Taylor, T., & Gillenwater, E. L. (1995). Automated Dispensing Technologies: Effect on Managed Care. *Journal of Managed Care Pharmacy*, 1(2), 121–127. <https://doi.org/10.18553/JMCP.1995.1.2.121>
- Tüfekci, N., Yorulmaz, R., & Cansever, İ. H. (2017). Dijital Hastane. *Journal of Current Researches on Health Sector*, 7(2), 143–156. https://doi.org/10.26579/jocrehes_7.2.12
- Ulutaş, E., Şahne, S. B., & Yeğenoğlu, S. (2015). Eczacılıkta İletişimin Rolü. *Marmara Pharmaceutical Journal*, 19, 200–207. <https://doi.org/10.12991/mpj.20151916765>
- Uzun, Ş., & Arslan, F. (2008). İlaç Uygulama Hataları. *Türkiye Klinikleri Tıp Bilimleri Dergisi*, 28(2), 217–222.
- Vaghasiya, M. R., Penm, J., Kuan, K. K. Y., Gunja, N., Liu, Y., Kim, E. D., ... Poon, S. (2021). Implementation of an Electronic Medication Management System in a large tertiary hospital: a case of qualitative inquiry. *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 21(1), 1–11. <https://doi.org/10.1186/S12911-021-01584-W/TABLES/2>
- Von Eiff, M. C., Von Eiff, W., & Ghanem, M. (2023). Patient-centred medication management: How to enhance patient safety and reduce the work burden for medical staff by digitalised closed-loop cabinets. *Management in Healthcare*, 7(2), 167-178.
- Westbrook, J. I., Reckmann, M., Li, L., Runciman, W. B., Burke, R., Lo, C., Baysari, M. T., ... Day, R. O. (2012). Effects of Two Commercial Electronic Prescribing Systems on Prescribing Error Rates in Hospital In-Patients: A Before and After Study. *PLOS Medicine*, 9(1), e1001164/1-11. <https://doi.org/10.1371/JOURNAL.PMED.1001164>
- Wolfgarten, J. (2022, Aralık 21). *Das E-Rezept im Entlassmanagement*. EHEALTH. <https://www.shop-apotheke.com/magazin/e-health/e-rezept/e-rezept-in-krankenhaeuser/> 23.02.2023 tarihinde erişilmiştir.
- Yiğit, A., & Oral-Kara, N. (2019). Hastanelerde Otomatik İlaç Dağıtım Sistemi Kullanımı Üzerine Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42, 66–74.

Extended Summary

Research Problem: This study aims to deal with the issue of electronic medication management systems (EMMS), which have become an important requirement for hospitals. The effect on the medication management process of the EMMS especially in preventing medication errors and ensuring patient safety, has been examined through various components.

Research Questions: The main research question of this study is related to revealing what EMMS is with its subcomponents. At the same time, the research question includes the evaluation of the effects of this system in the drug management process. In this context, what is EMMS? What are its subcomponents? What are the effects of this system in the medication management process? This study examines the literature on EMMS in depth through these questions and brings together the results of studies on this subject.

Literature Review: The medication management process basically consists of prescribing, drug ordering, transcription, distribution, and administration stages. There are various EMMSs used at different stages of the drug management process. EMMS encompasses all computer-based systems that enable the electronic execution and automation of the drug management process. When the literature is examined, it is seen that there are a wide variety of EMMSs. Basically, EMMSs include e-prescription systems that enable as electronic prescribing of medications, the electronic medication administration record (eMAR) system in which the information in the e-prescription is transferred/copied, clinical decision support systems (CDSSs) that guide physicians in determining the appropriate drug, appropriate dose, and correct route of administration for the patient. It also includes computerized doctor ordering systems (CPOE) that work in integration with CDSSs in ordering the medication suitable for the patient's treatment. It covers barcode-patient identification, barcode-automatic drug distribution, and drug tracking systems used to deliver the ordered drug to the relevant patient. Finally, EMMSs include closed-loop medication administration systems (CLMSs) used to deliver automatically dispensed medication to the right patient. EMMSs can be used alone as well as in communication with each other and integrated with each other. Thanks to the e-prescription system, the physician electronically enters the drug(s) suitable for the patient's treatment into the system. These systems contain all necessary medical and clinical information, including the medication history of the patients, and the systems work in integration with the hospital's pharmacy information system. Medicines written by the physician are automatically entered into the pharmacy information system without the need for a manually written paper prescription. In hospitals where only e-prescription systems are used in EMMS, physicians can get help from documents containing manual drug charts and clinical treatment guidelines in order to make the right decision about drugs while prescribing to patients. However, in hospitals where CDSSs are integrated with e-prescription systems, physicians can use both systems in the prescribing process. CDSSs guide physicians in prescribing by providing patient, disease, or related pathogen-specific information, reminders, and various warnings. CPOE systems, which work in integration with CDSS, are used in the treatment of hospitalized patients with drugs, in order for physicians to automatically request the drugs in the patients' e-prescription from the pharmacy. CDSSs guide the physician to decide which drugs are suitable for the patient, while CPOE systems enable the electronic ordering of the drugs determined to be suitable. Medication orders created with CPOE systems automatically are dropped into the hospital's pharmacy information system. In hospitals where automatic drug distribution and barcode tracking systems are used, drugs suitable for the patient are automatically distributed to the relevant units. All information is recorded with the eMAR system in order to administer the right drug to the right patient in the right way. Thanks to CLMS, the right drug is administered to the right patient.

Methodology: This study, in which the subject of EMMS is discussed in detail, is a review study. In the study, the subject was examined with an inductive approach in order to reveal the importance of EMMSs in terms of the drug management process. In this context, firstly, drug errors are briefly mentioned. Then, considering that medication errors occur most frequently during the prescribing phase, the issue of "e-prescription", which is one of the most important components of the process in EMMSs, was mentioned. Then, there are "CDSSs" that help physicians in deciding on the treatment of the patient and prescribing appropriate for their treatment, "CPOE" systems that facilitate drug request/order entry, "barcoded-automatic drug distribution systems" that control drug distribution and monitoring, "eMAR", and "CLMS" used for the safe administration of the drug to the patient. After that, the studies on EMMSs in the literature and some important results obtained from these studies are mentioned. Finally, a general evaluation was made and some suggestions were made.

Results and Conclusion: The results of studies in the literature confirm that the most important factors that threaten patient safety in hospitals are medication errors, and the factors that cause medication errors are related to the medication management process. In this regard, it is clearly seen that there is a need for systems that automate medication management processes in hospitals. The reason for this need is basically to prevent medication errors that threaten patient safety. As a matter of fact, the study results generally show that EMMSs significantly reduce medication errors. In addition, EMMSs also have contribute to increasing efficiency and cost savings in the drug management process of hospitals. As can be seen, all EMMSs used in hospitals have many existing and potential benefits. However, it has been determined that some processes associated with the use of the systems cause loss of time and new security risks arise. In this context, it is recommended to take into consideration that these systems, some of which may be considered relatively new, may contain various risks in addition to their current and potential benefits. Essentially, it is necessary to take into account the possible risks of these systems while they are still in the design phase. For example, it is recommended that CDSSs, which are reported to detect some medication errors in e-prescriptions, should be continuously tested during the design process to ensure that they detect errors correctly. In addition, it is necessary to develop specific standards for these systems and encourage the adoption of these standards. It is important to design EMMSs as systems that can communicate with each other. Similarly, it is thought that it is important for e-prescribing systems to have advanced CDSSs in order to prevent prescribing errors of drugs that have a high potential to harm patients. It is thought that also CPOE systems should be integrated with advanced CDSSs to prevent errors in drug orders. In addition, it is necessary to ensure that these systems, which have been used in hospitals after the design phase has been completed, are used in accordance with the updates. In this context, systems should be constantly checked to prevent possible negative consequences of EMMSs. In this context, it is thought that there is a need for a comprehensive understanding of how EMMSs affect workflow processes, especially drug and patient safety. In this context, the functioning, effectiveness, performance, ease of use, difficulty and possible problems of the medication management process in hospitals where EMMSs are used partially or completely should be evaluated at regular intervals. It is recommended to conduct studies in which these evaluations are handled scientifically. It is also thought that retrospective and prospective studies to evaluate the performance of the systems before and after use will be useful.

Anayasa Mahkemesi Kararlarına Uymamanın Doğuracağı Anayasal Sonuçlar

Semih Batur KAYA¹

Ömer KESKİNSOY²

Şahap KAYMAK³

Geliş Tarihi (Received): 21.02.2024 - Kabul Tarihi (Accepted): 06.05.2024

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1440701

Öz

2010 yılında yapılan Anayasa değişikliğiyle birlikte kabul edilen bireysel başvuru hakkı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvurulmadan önceki iç hukukta tüketilmesi gereken nihai aşama olarak düzenlenmiştir. Birtakım eksikliklerine rağmen bireysel başvuru hakkının uygulanmaya başladığı tarihten günümüze kadar geçen yaklaşık on iki yıllık süre zarfında hukuk sistemimiz için önemli bir kazanım olduğu kabul edilmektedir. Ancak gelen süreçte Anayasa Mahkemesinin temel hak ve özgürlüklerin korunması bağlamında sergilediği “hak eksenli yaklaşım” neticesinde verdiği ihlâl kararlarının bağlayıcı olup olmadığı tartışması yaşanmaktadır. Söz konusu tartışma genel olarak bireysel başvurunun objektif etkisi üzerinden Anayasa'nın 153. maddesinin son fıkrası doğrultusunda yürütülmektedir. Bu çalışma, bireysel başvuru ihlâl kararlarının herkes için bağlayıcı olduğunu ortaya koyarak insan haklarının gerçekleşme alanının genişletilmesini savunmaktadır. Bununla birlikte Anayasa Mahkemesi kararlarına uyulmamasının neden olacağı telâfisi imkânsız olan Anayasaya aykırı neticeler açıklanmaktadır. Böyle bir durumun aynı zamanda hukuk devleti ilkesinin dolayısıyla da Anayasa'nın geçerliliğini kaybetmesine sebebiyet vereceği vurgulanmaktadır. Çalışmamızda, Anayasa Mahkemesinin konuyla ilgili bireysel başvuru ve norm denetimi kararlarından yararlanılarak hukukî bir perspektif çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bireysel Başvuru, Objektif Etki, Bağlayıcılık, İnsan Hakları, Anayasa Mahkemesi

Consequences of Failing To Comply With Constitutional Court Decisions

Abstract

The right of individual application was adopted in 2010 with an amendment to the Constitution. It is regulated as the final stage to be exhausted in domestic law before applying to the European Court of Human Rights. It is worth noting that, despite some shortcomings, the right of individual application has been widely accepted as an important achievement for our legal system in the twelve years since its implementation. However, there is an ongoing discussion about the binding nature of the Constitutional Court's violation judgments, which stem from its approach to protecting fundamental rights and freedoms. This discussion withheld typically held with following the last paragraph of Article 153 of the Constitution, which takes into account the objective impact of individual applications. This study suggests that expanding the realization of human rights can be achieved by demonstrating that individual violation decisions have binding effects on everyone. The study also highlights the irreparable and unconstitutional consequences of non-compliance with the decisions of the Constitutional Court. It is emphasized that such a situation would also lead to the loss of the validity of the rule of law and, therefore, of the Constitution. The legal perspective on the subject is provided by our study through the individual application and norm review decisions of the Constitutional Court.

Keywords: Individual Application, Objective Effect, Abidingness, Human Rights, Constitutional Court

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı, drsemihbatur@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5888-1750.

² Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, omer.keskinsoy@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7441-9547.

³ Anayasa Mahkemesi Raportörü, sahapkaymak@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8222-2472.

Giriş

2010 yılında gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri içerisinde, deyim yerindeyse başköşeye oturtulması gereken en önemli düzenleme bireysel başvuru yoluyla ilgili düzenlemelerdir. Bireysel başvuru yoluyla ilgili düzenlemelerin hayata geçirilmesi ise 2012 yılı Eylül ayında başlamıştır. Bireysel başvuru yolu haklı olarak hususiyle hukukla iştigal eden kesimde heyecan uyandırmıştır. Bu minvalde bireysel başvuru yolu hakkında oldukça fazla akademik çalışma yapılmıştır. Öyle ki aradan çok kısa bir zaman geçmiş olmasına rağmen bu akademik çalışmalar azımsanamayacak sayıya ulaşıp adeta bir külliyat oluşmuştur dense yeridir.

Bireysel başvuru yolunun dinamik etkisinin sebepleri arasında başlıca Türkiye'nin uluslararası arenada itibar kaybını önleyici bir boyuta sahip olması, uygulamada kangrene dönüşmüş kararların düzeltilmesi ve en önemlisi de idarî ve yargı mercileri nezdinde gerekli adımları atıp tatmin olamayan insanları tatmin edici dolayısıyla hak ihlallerini onarıcı bir başvuru yolu olarak ihdas edilmiş olması sıralanabilir. Gerçekten de bireysel başvuru yolunun kabul edilmesi öncesinde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde (AİHM) Rusya ve Türkiye aleyhine verilen hak ihlali kararlarında başa baş giden bir süreç yaşanmaktaydı. Bunun yanı sıra insanların maruz kaldığı ve mağduru olduğu hak ihlallerinin telâfisi için bireysel başvuru yolu yeni bir umut olmuştur.

Yukarıda ifade edilenlerin yanı sıra, daha Anayasa değişiklikleri arifesinde olunmasına rağmen bireysel başvuru tartışılmaya başlanmıştır. Tartışmalarda öncül olan, bireysel başvuru yolunun işletilmesi neticesinde Anayasa Mahkemesinin diğer yüksek mahkemelerin kararlarını iptal edip edemeyeceği meselesi üzerinedir. Zira bireysel başvuru yolu itibarıyla en tecrübeli ülke olarak kabul edilebilecek Almanya'da bu yönde bir düzenleme mevcuttur. Bununla beraber 2017 yılı Anayasa değişiklikleri taslağında yer almasına rağmen söz konusu iptal yetkisine nihaî metinde yer verilmemiştir.

Bireysel başvuru yolunun işletilmeye başlaması sonrası önemli, dönüm noktası niteliğinde kararlar verilmiştir. Bunlardan bazıları Erdem Gül ve Can Dündar, Mehmet Hasan Altan, Kadri Enis Berberoğlu, Ömer Faruk Gergerlioğlu ve Şerafettin Can Atalay kararları olarak zikredilebilir. Bu neviden kararlar yargı mercileri arasındaki zıtlaşmayla kalmamış siyasetin de sürece dâhil olmasına evrilmiştir. Bireysel başvuruyla ilgili bu bahsedilen sürecin yaşanması esasen yasal düzenlemelerden değil belki de bireysel başvuru kültürünün yerleşmemiş olmasından kaynaklanmaktadır denilebilir. Anayasa Mahkemesi ve Yargıtay arasında süren gerilimin yasal boşluğun doldurulmamasından kaynaklandığı ifade edilmelidir.

Dile getirilmelidir ki, “*kem alet ile kemâlat olmaz*”. Aynı şekilde “*usul esasa mukaddemdir*”. Başka bir ifadeyle “*usulsüz vusul olmaz*”. Bir de “*mevridi nassda içtihadada mesağ yoktur.*” şeklindeki kadim hukuk kaideleri aşağıda Anayasa Mahkemesi kararlarına uyulmaması üzerinde bir değerlendirme yapılması hususunda kılavuz olarak alınabilir.

1. Ön Mesele: Mahkeme Nedir?

Mahkeme kavramına ilişkin “minimalist” bir anlayış geliştirilebilir. Buna göre mahkeme, “normları uygulayan kurumlar” olarak tanımlanabilir. Mahkemelerin çeşitli yetki ve işlevleri olmasına rağmen Joseph Raz, onları mahkeme olarak tanımlayan gücün, bireyler arasındaki anlaşmazlıkları, mevcut normları veya yasaları uygulayarak çözüme yetkisine sahip bulunduğunu, bireylerin yasal haklarına ve görevlerine ilişkin tespitlerinin yetkili veya bağlayıcı olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle mahkemeler, “uygulamalara ilişkin bağlayıcı kararlar verme yetkisinin yoğunlaştığı” kurumlardır (Raz, 1975:132 vd). Gerçekten de Raz, anlattığı yetkiye sahip olmanın bir mahkemenin temel özelliği olduğunu söylerken haklıdır. Örneğin, mevcut kuralları uygulama yetkisi olmayan ancak bunun yerine geniş politika konularını dikkate alarak gelecekteki davranışları yönetecek yeni kurallar koyma yetkisine sahip olan organları bu bağlamda tanımlamamaktayız. Bu tür organlara “mahkeme” değil, “yasama organı” denilir. Keza özel kişiler, kişinin hukukî haklarına ilişkin görüş belirseller de bunları mahkeme olarak tanımlamayız. Çünkü özel kişilerin görüşleri “bağlayıcı” değildir. Şu hâlde bir mercin mahkeme olduğunun tespitinde ana ölçütlerden birinin o mercin kararlarının “bağlayıcı olması” ölçütü olduğu ifade edilmelidir.

Meyerson’a göre ise, Raz’ın açıklamasının tam manasıyla tatmin edici olduğu söylenemez. Raz, mahkemenin doğası hakkında, mevcut yasaları uygulayarak anlaşmazlıkları bağlayıcı şekilde çözüme kavuşturma yetkisine sahip bir organ olması dışında söylenecek başka bir şey olmadığını ifade etmektedir. Her ne kadar bir kurumun mahkeme olarak tanımlanabilmesi için “bağlayıcı uygulamalı tespitler yapma yetkisine” sahip olma yönündeki asgari testi karşılması gerektiği konusunda Raz’la aynı fikirde olsak da, bize göre de bir kurumun mahkeme olarak tanımlanabilmesi için daha ayrıntılı ve farklılaştırıcı bir açıklamaya ihtiyaç olduğunu belirtmek gerekir. Bunun nedeni, Raz’ın testini karşılayan tüm oluşumların aynı anlamda mahkeme olmamasıdır (Meyerson, 2019:65).

Waldron, Raz’ın mahkemeye ilişkin açıklamasının eksik olduğunu ve bir mahkemeye ilişkin tatmin edici bir teorik açıklamanın ek özelliklere atıfta bulunması gerektiğini savunmaktadır. Waldron, Raz’ın mahkemeleri yalnızca mevcut normları uygulayarak bireylerin hukukî durumlarının tespiti açısından anladığını belirtmekte ve buna gizli bir komisyon gibi bir organın bu amaçla toplanabileceği gerekçesiyle itiraz ettiğini

vurgulamaktadır. Dolayısıyla ancak bireylerin gıyabında ve onlara duruşma hakkı verilerek hukukî durumlarının belirlenmesi, Raz'ın mahkeme hakkındaki beyanını tamamlayacaktır. Waldron'a göre Raz, mahkemelerin karar verirken kullandığı kendine özgü süreci yani duruşmaları ve tarafsız yargılamaları içeren süreci dışarıda tutmaktadır.

Waldron'a göre (2011:13), “Çoğu kişi, duruşmaları, tarafsız yargılamaları ve bunlarla birlikte gelen güvenceleri, hukuk sistemleri dediğimiz kurumsal düzenlemelerin tesadüfi değil, temel bir özelliği olarak görecektir. Onların yokluğu, çoğu insan için, tıpkı demokrasi olduğu iddia edilen bir yerde özgür ve âdil seçimlerin olmaması gibi diskalifiye edici bir faktör olacaktır.” Waldron, mahkeme derken kastettiği şeyin, normları uygulayan ve bunların uygulanmasıyla ilgili anlaşmazlıkları tarafsız bir karar merci önünde duruşmalar aracılığıyla çözen bir kurum olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, hukukun üstünlüğüne yönelik usûlî bir anlayış, hukuk hakkındaki kavramsal düşünceyi hayata geçirmeye yardımcı olur. Dolayısıyla mahkeme kurumunda ne tür bir hukukun hayata geçtiğinin anlaşılmasını sağlayan, argümanın geçerliliğini ve kuralların tanınmasını vurgulayan, ilkelerin ve gerekliliklerin anlaşılmasını sağlayan bir dizi normatif önerme söz konusudur. Fuller de, yargılamanın yalnızca anlaşmazlıkları yargılamak meselesi olmadığını ileri sürerek yargılama kavramını analiz ederken bununla ilgili bir noktaya değinmektedir. Fuller'e göre, yargılamanın belirleyici özelliği çekişmeli olmasıdır. Kendisi yargılamanın, uyuşmazlıktan etkilenen tarafların kendi lehlerine deliller ve gerekçeli argümanlar sunabildikleri ve yargıcın yalnızca sunulan argümanlara dayanarak karar vermek zorunda olduğu, tarafların kendine özgü bir katılım tarzını içerdiğini ileri sürmektedir (Fuller, 1978:365 vd).

Öte yandan mahkemelerin hareket kabiliyetini sağlayan prototip gücü kararlarıdır. Bir ihtilafı karara bağlama yetkisi aslında yargıç gücünün en görünür tezahürüdür. Ancak karar alma bize iki şekilde yargı yetkisinin eksik bir açıklamasını sağlar. Birincisi, yargıçlar gerçek bir karar vermeden de diğer kurumların ve özel tarafların davranışlarını etkileyebilirler. Yakın gelecekte yargı kararı tehdidi, mahkeme dışındaki aktörlerin stratejilerini şimdiden şekillendirebilmektedir (Sweet, 2000). Bu nedenle, müdahale tehdidinin az ya da çok muhtemel olduğuna dair herhangi bir gösterge, prensipte kişi ve kurumların davranışlarını etkileyebilir. İkincisi, belirli bir mahkeme bünyesinde davanın karara hazırlanması için atılması gereken kurumsal adımlar vardır. Bu nedenle karar verme yetkisinin, kullanılmadan önce diğer iç mekanizmalar tarafından etkinleştirilmesi gerekir. Eğer bu mekanizmalar karar olasılığını devre dışı bırakmak için kullanılıyorsa mahkemenin gücünden korkulacak bir durum yoktur (Arguelhes, 2018:240).

Netice olarak yargı erkinin ve kurumsal görünüm biçimi olarak mahkemelerin yapı ve işleyişinin⁴ tam bir portresi, mahkeme dışındaki dünya üzerindeki etkileri açısından davalara karar verme yetkisini taklit edebilen veya bir kararın etkilerini gerektiği gibi ayarlayabilen tüm mekanizmalardan ayırt edilmesi gerekir. Mahkemelerin operasyonel gücü kararlarının bağlayıcılığından ileri gelir. Nitekim bu hususa AİHM’de işaret etmektedir. AİHM’e göre mahkeme, yasa ile kurulan, yasa ve yürütme ve taraflar karşısında bağımsız ve tarafsız bir yargılamaya ve usulüne sahip olan kurumdur. Bu aynı zamanda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin (Sözleşme) 6. maddesindeki âdil yargılanma hakkının da bir gereğidir (Şahbaz, 2008:239). Buradan ileri gelerek AİHM mahkeme kavramını, belirli bir usûl dâhilinde ve hukuk kurallarına dayalı bir şekilde gerektiğinde devlet cebri ile yerine getirilmesi mümkün olan karar ihdas etme yetkisini haiz organ olarak belirlemektedir.⁵

Yukarıda yapılan açıklamalar çerçevesinde bir mercin mahkeme olarak kabul edilebilmesi için; kanunla kurulması, bağımsız ve tarafsız olması, nizalı bir yargılama sürecinin varlığı ve bununla bağlantılı olarak tarafların duruşmada savunmalarını dermeyan edebilmeleri ve en nihaî olarak da hukukî bir norma dayalı bir şekilde verilen kararların bağlayıcılığı bulunması gereken temel ölçütlerdir. Lakin burada niteleme olarak “mahkeme” ve “yargı merci” nitelermelerinden hangisinin tercih edilmesinin isabetli düşeceği üzerinde durmak gerekir. Kuşkusuz her mahkeme bir yargı mercidir. Mamafih her yargı merci bir mahkeme değildir. Buna göre ağır ceza mahkemesi, asliye hukuk mahkemesi, fikri ve sınai haklar hukuk mahkemesi, sulh hukuk mahkemesi gibi merciler isimlerinde de zikredildiği üzere hem mahkemedir, hem de hâliyle yargı mercidir. Öte yandan sulh ceza hâkimliği, infaz hâkimliği gibi merciler mahkeme olmamakla beraber yargı merci oldukları hususunda şüphe yoktur. Gerçekten de bu merciler mahkemeler gibi yargı merci olarak Anayasa Mahkemesine def’i- itiraz yoluyla müracaat edebilmektedir. Şu hâlde tanımlamayı mahkeme üzerinden yapmak daraltıcı bir yaklaşım olarak kabul edilmelidir. Bunun yerine yargı merci üzerinden tanımlama yapmak daha şümüllü ve uygulamayı da karşılayan bir yaklaşım olacaktır. Gerçekten de sulh ceza hâkimlikleri, hakeza infaz hâkimlikleri mahkemelerde bulunması gereken nitelikleri havi olarak faaliyet göstermektedirler.

⁴ Her şeyden önce, bir “mahkeme”den tek bir varlık olarak bahsetmek yanıltıcı olabilir. Muhelif görüşler ve mutabakatlar bize, mahkemelerin, davaların nasıl karara bağlanması gerektiği konusunda kendi görüşleri olan ve görüşleri mahkemeninkilerle örtüşmeyebilecek bireylerin bir toplamı olduğunu hatırlatır. Kurum içinde çok sayıda birbiriyle çelişen görüş mevcut olup mahkemenin kararı ya ikna, müzakere ve pazarlık yoluyla ya da her şey başarısız olduğunda oyların sayılması yoluyla alınır. Dolayısıyla Waldron’un işaret ettiği gibi bölünmüş bir mahkeme çoğunlukçu, yasama kurumlarında gördüğümüz mekanizmanın aynısına başvurmak zorundadır: en çok oyu alan taraf kazanır. Bkz. Waldron, 2006:1346.

⁵ Case of Sramek v. Austria, Application No. 8790/79, 22 October 1984, p. 36.

2. Bireysel Başvuruda Anayasa Mahkemesi Kararlarının Bağlayıcılığı Sorunu

2.1. Ön Mesele: Bireysel Başvuru Hakkı

Bireylerin hak temelli hukuk bağlamında hak ve özgürlüklerinin anayasal olarak korunması ve gerçekleştirilmesi tüm demokratik devletlerde merkezi bir konuma sahip olan karmaşık bir sorundur. Hakların korunmasının ötesinde hakların gerçekleştirilmesi meselesinin karmaşık niteliği, hak ve özgürlükler ile bunların korunmasına ilişkin materyalin yer aldığı düzenlemenin niteliği ile doğrudan ilgilidir. Gerçekten de Anayasalar doğaları gereği soyut ve temel düzenlemeleri içermektedir. Kaldı ki Anayasalar, evrensel bir standardın oluşumuna dair ulusüstü sözleşmelere ve beyannamelere atıfta bulunabilmektedir. Gelineen noktada, çoğunlukla hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasının yalnızca belirli bir devletin iç meselesi olarak ele alınmaması gerektiği yönündeki son eğilimler nedeniyle evrensel ilkeler hakların korunup gerçekleştirilmesinde etkin rol oynamaktadırlar. Bununla birlikte, vatandaşların hak ve hürriyetlerinin doğrudan gerçekleştirilmesi, bunların korunma yöntemi, sınırlandırılma sebepleri ve şekli, Anayasa Mahkemelerine bireysel başvuru yolu ile ilgi çekici bir konuma gelmiştir.

Ulusal hukuk düzeninde, bireysel başvuru hakkı açıkça öngörülmemelidir. Ayrıca Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuru takibi açısından açık bir tanımı olmalıdır. Bireysel başvuru ile ilgili teorik ve pratik tartışmalarda incelenen en ilginç ama aynı zamanda en tartışmalı soru, bu usûl aracının başvuru hakkının özerk ve tamamlayıcı bir hak karakterine sahip olup olmadığıdır. Hemen belirtelim ki, bireysel başvuru özerk ve tamamlayıcı bir hakka işaret etmektedir. Çünkü gelinen noktada anayasacılık hakların yalnızca tanınmasını değil ve fakat aynı zamanda bu hakların gerçekleştirilmesini esas almaktadır.

Şu hâlde insan haklarının veya özgürlüğünün zedelendiğini iddia eden birey Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru hakkını kullanabilmelidir (Karakaş, 2016:13). Dolayısıyla eğer bir özerk hak olarak bireysel başvuru hakkı gerçekten mevcutsa, ulusal düzen daha önce düzenlenmiş tüm usûlî karineler yerine getirildiği takdirde, mahkemenin bireysel başvuru açısından kararlar verme yükümlülüğünü⁶ düzenlemelidir.

Anayasa Mahkemelerine bireylerin doğrudan erişim sistemi olarak bireysel başvuru hakkı, Anayasa Mahkemelerine erişim için mevcut yolları tamamlayabildikleri ve bu tür hukuk yollarının kapsamadığı sözde “*gri alanlar*” olarak adlandırılan temel hakların korunmasını sağlayabildikleri için genellikle olumlu kabul edilir. Ne var ki Gentili’nin de belirttiği üzere,

⁶ Bir vatandaşın anayasal hak ve özgürlüklerinin uygulanmasını ve korunmasını sağlama sisteminde özel bir konum, hak ve özgürlüklerin hem ulusal hem de uluslararası mahkemeler ve özellikle anayasal yargı organları tarafından adli olarak korunmasıdır. Birçok yabancı ülkede anayasa yargı organlarının insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerinin korunması için kullandıkları en popüler prosedürlerden biri de bireysel başvuruların incelenmesidir. Yehorova, 2019:362.

uygun şekilde tasarlanmadığı takdirde bu sistemler yapılan çok sayıdaki başvuru nedeniyle Anayasa Mahkemesi veya yüksek mahkemeye aşırı yük bindirebilir. İnsan haklarının etkili bir şekilde korunması ile Anayasa Mahkemesinin görevlerini verimli ve zamanında yerine getirmesi arasındaki denge farklı yargı alanlarında farklı şekilde kurulmuştur. Bazı devletler bireysel anayasa şikâyeti sistemini tamamen reddederken, diğerleri katı erişilebilirlik gereklilikleri belirlemiştir. Bireysel başvuru, anayasal hakların korunması için yalnızca ikincil bir mekanizmadır ve örneğin diğer tüm yasal yolların önceden tüketilmesini veya Anayasaya uygunluk sorununun özel “anayasal öneminin” ileri sürülmesini gerektirir (Gentili, 2011:709).

Karşılaştırmalı hukuk incelendiğinde bireysel başvuru müessesesinin ortak mahiyeti şu şekilde ortaya konulabilir (Kılınç, 2008:23-25; Acı, 2014:403 vd; Göztepe, 1996:13 vd):

a. Bireysel başvuru yolu Anayasa veya yasa ile tanınan ve hakları ihlâl edilenler tarafından başvurulabilen bir dava türüdür. Dava niteliğini haiz olmasıyla bu hak, hak ve özgürlüklerin korunup gerçekleştirildiği yargı mercileri olarak özellikle Anayasa Mahkemeleri önünde kullanılabilir.

b. Bu kurum vasıtasıyla anayasal hak ve özgürlüklerin ihlâlinin önlenmesi suretiyle haklar ve özgürlükler korunup gerçekleştirilmektedir.

c. Bireysel başvuru yolu kural olarak kamu gücü işlemlerine karşı yapılmaktadır. Buradaki kamu gücü işlemleri ifadesinden kasıt, en geniş anlamıyla yasama, yürütme ve yargı organlarının işlemleridir. Bunun yanında kamu gücünün ihmali vasıtasıyla da oluşan işlemlerin bireysel başvuru konusu yapılması bazı durumlarda mümkündür. Örneğin, yasama, yürütme ve yargı organlarına bir işlemde bulunma zarureti getirilmişse bu durum gerçekleşmektedir. Bu hâlde, Federal Almanya ve Güney Kore bireysel başvuru yolunda kamu gücü ihmallerine karşı da bireysel başvuru işletilebilir.

d. Bireysel başvuru yolu, ikincil niteliği haiz bir kanun yoludur. Hak ve özgürlüklerin ihlâlinin engellenmesinde en son hukukî çare olarak vasıflandırılmaktadır. Dolayısıyla olağan kanun yollarında gerçekleştirilen denetime rağmen hak ve özgürlüklerin ihlâlinin önüne geçilmemişse ancak bundan sonra gereken koşulları taşıyan başvurular Anayasa Mahkemeleri önüne getirilebilir.

e. Bireysel başvuru müessesesi olağanüstü bir kanun yolu veya hukukî çare niteliğindedir. Bu mahiyetiyle bireysel başvuru, olağan yargı mercilerinin bir olayı ve delilleri muhakeme ederken, yasa hükümlerini uygularken hak ve özgürlüklerin ihlâl edilip edilmediğini ve ihlâl varsa ihlâlin ne şekilde giderileceğini bizzat ya da yol göstermek suretiyle Anayasa Mahkemeleri marifetiyle gerçekleştirir. Şu hâlde bireysel başvuru yolu, temyiz ya da istinaf benzeri bir başvuru değildir.

Netice olarak bireysel başvuru, vatandaşların haklarını ihlâl eden tüm iktidar kollarında, herhangi bir devlet işlemine karşı vatandaşların haklarının korunmasının garantisini güçlendirmek için tasarlanmış anayasal-yasal mekanizmalardan biridir (Chakim, 2019:130). Birçok ülkedeki Anayasa Mahkemesi, çeşitli modellerde bu doğrultuda bir anayasal şikâyet sistemini benimsemiştir. Bireysel başvuru, anayasal hakların yasal olarak korunmasına yönelik mekanizmalar arasında belki de en güçlüsüdür. Modern Anayasaların çoğu, yalnızca iyi niyet beyanları değil, doğrudan uygulanabilir olan bir temel hak ve özgürlükler beyannamesi içerir (Dannemann, 1994:142). Yasaların, hususiyile Anayasaların kâğıt üzerinde kalan belgeler olmasıyla iktifa edilmesi dönemi anayasacılık hareketlerinin başladığı ilk dönemler için anlam ifade etmekteydi. Günümüzde ise yasalar ve Anayasalarla korunan hakların icraîlik özelliği asıldır. Başka bir ifade şekliyle, uygulamada hayata geçirilmiş olma ön plandadır. Bu çerçevede uygulamada ortaya çıkan hak ihlâllerinin telâfisi ve ihlâlden mağdur olanların tatmini için son nokta olması itibarıyla Anayasa Mahkemelerine bireysel başvuru hayati bir rol üstlenmiş durumdadır.

2.2. Bireysel Başvuru Hakkının Fonksiyonel Değeri

Bireysel başvurunun iç içe geçen pek çok işlevi söz konusudur. Bu işlevler hak temelli hukuku inşa eden ve uygulayan şeklinde iki unsur üzerinden ilerletilebilir. Hak temelli hukukun inşası bireysel başvurunun objektif etkisine işaret ederken, uygulama unsuru ise daha çok bunun sübjektif etkisini ifade etmektedir. Bu doğrultuda bu çifte işlevi üzerine Alman doktrininde ve Federal Alman Anayasa Mahkemesi uygulamasında çokça tartışmalar bulunmaktadır.

Buradaki tartışmaların kökenine inmeden belirtelim ki, hukuk ihdası gelinen aşamada Anayasa Mahkemelerinin de önemli aktör olduğu bir boyuta evrilmiştir. Klasik erkler ayrılığı mantığından hareket eden yasamanın hukuk ihdası bağlamındaki rolünün yanında artık “yargıç yapımı hukuk” da söz konusu olmaktadır. Bu da, bireysel başvurunun çifte işlevini dikkate aldığımızda, klasik anlamıyla “kanunun ağzı” olmadığını ortaya koymaktadır. Ne var ki burada önem arz eden hak temelli bir hukukun ihdası-inşası olmaktadır. Dolayısıyla ulusal mevzuatın kalitesini artırmaya yardımcı olacak etkili bir bireysel başvuru modeli kavramı ve yapısı, hakların doğasının bütünleyici yanının göz ardı edilmeksizin objektif ve sübjektif etkinin yargılamada harekete geçirilmesidir.

Anayasa Mahkemesi kurma fikrinin hukukun üstünlüğü ilkelerini destekleme ve vatandaşların demokrasi ve insan hakları için azami koruma sağlama girişimi olduğunu belirtmek gerekir⁷. Bu perspektiften hareketle, Anayasa Mahkemesinin görevlerini yerine

⁷ Bu bakımdan bireysel başvurunun hedefi, “devletin işleyişinin Anayasa’ya uygunluğunu sağlama ve hukuk devletine işlerlik kazandırma” olarak tespit edilebilir. Holzinger, 2009:73.

getirmesinin bir parçası olarak, yani anayasal denetim yapmak üzere Anayasa Mahkemesine bir bireysel başvuru davasına karar verme yetkisi verilmiştir. Amaç, vatandaşların sadece anayasal haklarının değil demokrasinin de (Palguna, 2017:3) azami düzeyde korunmasını sağlamaktır.

Demokratik hukuk devletine bağlı ilkeler manzumesinin hak temelli hukuk çerçevesinde korunması ve gerçekleştirilmesi bireysel başvurunun objektif işlevini belirtmektedir. Böyle olmakla hukuksal-anayasal kurgu korunmakta, yargısal içtihatla gelişim sağlanmaktadır. Sübjektif işlev bağlamında ise, vatandaşların hak ve özgürlükleri Anayasa yargısı yoluyla korunup gerçekleştirilmektedir (Kılınç, 2008:26). Her iki işlev de hak ve özgürlükleri özel ve genel çerçevede sağlayıp gerçekleştirerek insan onuru temelli hukuku inşa etmekte ve bunu uygulamaktadır. Bu bakımdan bireysel başvurunun ilkesel işlevi, ulusal bazda olmak üzere tüm hak ve özgürlükleri aynı şekilde anlaşılır hâle getirip gerçekleştirmek ve aynı zamanda ulusüstü hak anlayışını yerleşik hukuka aktarmaktır.

Nitekim bu doğrultuda Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, bir tavsiye kararında AİHM ile uyumlaştırılmak suretiyle bir hak anlayışının benimsenip uygulanmasının Türkiye'nin lehine olacağını belirtmiştir (Paczolay, 2004:70-79). Anayasa yargısının yakın dönemdeki eğilimi, “kanunların anayasaya uygunluğunun denetiminden”, “kanunların uygulanmasının denetimine” doğru bir yönelim biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bir diğer anlatımla, Anayasa yargısı yasamanın denetlenmesiyle yetinmeyip yargının denetlenmesine yönelmektedir (Paczolay, 2009:314). Bunu vatandaşların harekete geçirmesi ise ayrı bir özel anlam taşımaktadır. Gerçekten de bireysel başvuru “*bireylere demokratik düzenin öznesi ve savunucusu olarak devletin karşısına çıkma bilinç ve imkânını vermektedir*”⁸. Buna göre kanunların anayasaya uygunluğunun denetimi daha çok soyut zeminde anlam ifade ederken kanunların uygulanmasının denetimi birey temelli olmak üzere somut zeminde karşılık bulmaktadır. Hususiyile Anayasa Mahkemesi dışındaki yargı mercilerinin kanunları mutad uygulamalarından mütevellit yorumlama hataları, farklı ifade şekliyle yorum körlükleri olabilmektedir. Tam burada farklı bir merci olarak Anayasa Mahkemeleri bireysel başvuru yoluyla yorumlamaya bir taze kan katkısı sunma imkânına sahip olmakta ve objektif bir rol üstlenerek rutin uygulamaların değişmesini sağlamaktadır.

⁸ Mellinshof, 2009:33. Fazıl Sağlam'a göre bireysel başvuru, evvela hak ve özgürlüklerin doğrudan kullanımının yolunu açar. Anayasaya uygun yorumun etki alanını genişletir. Böyle olmakla aynı zamanda yargıda birlik ve bütünlüğü sağlar ve eğitici bir işlevi haiz olur. Vatandaşlarda demokratik bilinci pekiştirerek “hak sahibi vatandaş olma”yı öğretir. Bkz. Sağlam, 2011:21. Ayrıca bkz. Göztepe, 2011:21. Netice olarak, Alman Federal Anayasa Mahkemesi, kararlarında bireysel başvurunun objektif ve sübjektif olmak üzere çifte işlevine de yer vermekte, hangisinin öncelikli olduğu konusunda kesin bir kanaat belirtmemektedir. Metin, <https://anayasatakip.ku.edu.tr/wp-content/uploads/sites/34/2017/08/Yu%CC%88ksel-Metin-Bireysel-Bas%CC%A7vurunun-Hukuki-I%CC%87s%CC%A7levleri.pdf>, Erişim Tarihi: 28.1.2023.

2.3. Bireysel Başvuruda Anayasa Mahkemesinin Kararlarının Bağlayıcılığı

5982 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun çerçevesinde 2010 yılında Anayasanın 148. maddesinde yapılan değişiklik ile Anayasa Mahkemesine bireysel başvurunun temel esasları belirlenmiştir. Bireysel başvuru hakkı, 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun ve Anayasa Mahkemesi İçtüzüğü vasıtasıyla somutlaştırılmıştır. Ne var ki burada, özellikle bireysel başvuru neticesinde verilen kararlara dair bağlayıcılık meselesi hususunda esas bir ilke öngörülmüş ve bu doğrultuda Anayasanın 153. maddesinin son fıkrası gereğince “*Anayasa Mahkemesi kararları (...) yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını, gerçek ve tüzel kişileri bağlar*” denilmiştir.

Anayasa Mahkemesinin kararlarına dair bu yöndeki özelleştirme, Anayasanın 138. maddesinin son fıkrası karşısında cari bir hüküm niteliğindedir. Keza burada Anayasanın üstünlüğünü ve bağlayıcılığını ifade eden Anayasanın 11. maddesine de dikkat çekmek gerekir. Bu hüküm, Anayasa Mahkemesini Anayasanın yorumu konusunda en üst yargı makamı olarak yetkilendirmiştir.

Bu başlık altında araştırdığımız temel sorun, Anayasanın 153. maddesinin bireysel başvuru hakkı bakımından özelleştirilmemiş olmaması hususunun, Anayasa Mahkemesinin bu hak bağlamında vereceği kararların bağlayıcılığına etki edip etmediğidir. Her şeyden önce Anayasayı değiştiren tali kurucu iktidar, bireysel başvuru hakkına yönelik esas ve usûle dair düzenleme yetkisini kanun koyucuya bırakmıştır. Böyle olmakla Anayasa koyucu, genel ilkelerde herhangi bir değişiklik yapmadığı gibi tersi bir irade beyanında da bulunmamıştır. Şu halde Resmî Gazete’de yayımlanmış olup olmamasından ayrık olarak istisna arz etmeden Anayasa Mahkemesinin tüm kararlarının Anayasanın 153/son ve 138/son hükümleri gereğince bağlayıcı ve kesin olduğu söylenmelidir.

Anayasada 148. maddeden itibaren 159. maddeye kadar “II. Yüksek mahkemeler” başlığı altında yüksek mahkemeler; A. Anayasa Mahkemesi (m. 148-153), B. Yargıtay (m. 154), C. Danıştay (m. 155), F. Uyuşmazlık Mahkemesi (m. 158) şeklinde sıralanmıştır. Burada Anayasa Mahkemesinin ilk başta düzenlenmiş olması göz ardı edilmemelidir. Bunun yanı sıra Anayasanın 158/2 maddesinde, “*Diğer mahkemelerle, Anayasa Mahkemesi arasındaki görev uyuşmazlıklarında, Anayasa Mahkemesinin kararı esas alınır.*” kuralına yer verilmiştir. Anayasayı ve kanunları yorumlama tekeli Anayasa Mahkemesine ait olmamakla beraber, Anayasa Mahkemesinin kanunların anayasaya uygunluk denetimini yapmak üzere kurulduğu kuşkusuzdur. Buna göre yorum önceliğinin Anayasa Mahkemesine ait olduğu ifade edilmelidir. Diğer bir ifadeyle, yorum farklılıklarında Anayasa Mahkemesi yorumlarının önceliği vardır.

Görev alanları itibarıyla kanunları yorumlama yetkisi en üst temyiz mercileri olarak Yargıtay ve Danıştay tekelinde değildir. Zira bu yüksek mahkemelerin kararlarını temyiz incelemesine tâbi tuttuğu alt mahkemelerin de kanunları yorumlama yetkisi bulunmaktadır. Hatta bu mahkemeler olayı maddî açıdan inceleyip değerlendirerek hüküm kuran mahkemeler olmaları hasebiyle kanunları yorumlama yetkisi bunlar açısından bir zorunluluktur aynı zamanda. Bu çerçevede somut norm denetimi yolunun ihdas ve işletilmesinin gayesi, yorumlamada son noktayı koymak üzere teşekkül ettirilen Anayasa Mahkemesinin devreye girmesidir. Lakin Anayasa Mahkemesine somut norm denetimi yoluyla başvuru haricinde, Yargıtay ve Danıştayın alt derece mahkemelerinin yorumlarıyla bu yüksek mahkemelerin yorumlarının örtüşmemesi hâlinde üst derece mahkemelerinin yorumlarının esas alınacağı kuşkusuzdur. Öyleyse kanunların Anayasaya aykırılığını denetleme yetkisi tekeline sahip Anayasa Mahkemesinin alt mevzuatı yorumlamasının diğer yüksek mahkemeleri de bağlayıcı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Yüksek mahkemelerin kanunları yorumlarken Anayasayı dikkate almamaları düşünülemez. Diğer bir ifadeyle, kanunların Anayasaya aykırı yorumlanması mümkün değildir. Bu anlamda kanunların Anayasaya aykırılığını denetleme yetkisine sahip Anayasa Mahkemesi kararlarının yüksek mahkemeleri bağlayıcı olduğu muhakkaktır. Netice itibarıyla Anayasa Mahkemesinin yorumlarıyla diğer yargı mercilerinin yorumlarında farklılık olması hâlinde Anayasa Mahkemesi yorumlarına itibar edilmesi eşyanın tabiatı gereğidir.

Burada ele alınması gereken bir sorun, bireysel başvuru hakkının kullanılması neticesinde verilen kararın “objektif etkisi” hususunda yaşanan belirsizliktir⁹. Ne var ki bu husus derece mahkemeleri tarafından çoğunlukla olumsuz bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Bu bakımdan dikkate değer bir örnek, tutuklu milletvekilleri Mehmet Haberal¹⁰ ve Mustafa Ali Balbay¹¹ için verilen ve Anayasanın 19. maddesi ile Anayasanın 67. maddesi etkileşiminin detaylı biçimde ele alındığı ihlâl kararlarının, milletvekilleri Kemal Aktaş ve Sema Irmak¹², Gülser Yıldırım¹³, Faysal Sarıyıldız¹⁴ ve İbrahim Ayhan’ın¹⁵ yargılanmakta oldukları davada tahliye taleplerine yönelik itirazların reddedilmesinde yaşanmıştır.

Diyarbakır 5. Ağır Ceza Mahkemesi başvuru talebini, “*soyut ve somut norm denetimi ile bireysel başvuru sonucu verilen kararların etkisi, bağlayıcılığı, kesinliği ve*

⁹ Benzer sorunlar için bkz. Göztepe, 2016:99-100.

¹⁰ Mehmet Haberal Başvurusu, B.No. 2012/849, K.T. 4.12.2013.

¹¹ Mustafa Ali Balbay Başvurusu, B.No. 2012/1272, K.T. 4.12.2013.

¹² Kemal Aktaş ve Sema Irmak Başvurusu, B.No. 2014/85, K.T. 3.1.2014.

¹³ Gülser Yıldırım Başvurusu, B.No. 2013/9894, K.T. 2.1.2014.

¹⁴ Faysal Sarıyıldız Başvurusu, B.No. 2014/9, K.T. 3.1.2014.

¹⁵ İbrahim Ayhan Başvurusu, B.No. 2013/9895, K.T. 2.1.2014.

uygulamasının farklı olduğunu, iptal ve itiraz davaları neticesinde verilen Anayasa Mahkemesi kararlarının genel hukuki bağlayıcılık gücüne sahip olduğunu, (...) Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuru sonucunda verdiği kararların soyut ve somut norm denetiminden farklı olarak sadece davanın tarafı olan kişiler açısından etkili olacağını, sadece kişisel ve güncel bir hakkı doğrudan etkilenenlerin bireysel başvuruda bulunabileceğini ve bu başvuru neticesinde ortaya çıkacak Anayasa Mahkemesi kararının ilgili kişi ve başvuruya konu idari işlem ya da karar açısından geçerli ve bağlayıcı olacağını, başvuru tarafından Anayasa Mahkemesince verilen 4/12/2013 tarih ve B. No: 2012/1272 sayılı karar emsal gösterilerek yapılan tahliye talebinin suçun vasfı, mevcut delil durumu, atılı suçun 5271 sayılı Kanun'un 100. maddesinin (3) numaralı fıkrasında sayılanlardan olması ve adli kontrol tedbirinin yetersiz kalacağını” belirterek reddetmiştir¹⁶.

Türk yargı mercilerini tenzih ettiğimizi saklı tutarak, yukarıda özeti aktarılan kararda ilk başta akıllarda soru işareti bırakan iki husus olduğu söylenebilir: Birincisi, önce bir yargıda bulunulup buna göre mi gerekçe üretilmiş olup olmadığıdır. İkincisi, bireysel başvuru kararlarının sadece ilgilileri açısından bağlayıcılık taşıdığı, benzer kararların farklılık gösterebileceği gerekçesiyle önceki kararların dikkate alınmayacağı tespitidir. Soru işareti bıraktığı ifade edilen ilk hususun hukukî izahtan vareste olması hasebiyle kabul edilemezliği ifade edilmelidir. Yargı mercileri önce karar verip daha sonra buna göre gerekçe üreten merciler değildir. Bilâkis maddî olayı tahlil ederek delilleri değerlendiren ve bu çerçevede gerekçelendirerek karar veren mercilerdir. İkinci hususa gelince, şu soruyu sormak gerekir: Acaba Yargıtay ve Danıştayın alt derece mahkemeleri diğer mahkemelerin benzer olaylarda sergilediği yaklaşımı hiç dikkate almazlar mı? Hele hele diğer mahkemelerin kararları Yargıtay ve Danıştay'ın müstakar içtihatlarıyla uyumluysa bunları dikkate almazlık edebilirler mi? Elbetteki hayır. Zira hukukî istikrarın sağlanması için mahkeme kararlarındaki hukukî yaklaşımın yeknesaklığı önem arz eden en önemli hususlardan biridir.

Türk Anayasa yargısında bireysel başvuru hakkı, yargı bakımından önemli ölçüde bir toplumsallaşma oluşturmuş gözükmektedir. Bunda bireysel başvuru yolunun haklara yönelik öğretici ve sahiplenici işlevi ile birlikte yeni hak kategorilerinin ortaya çıkmış olmasında da etkin rol oynadığı söylenebilir. Gerçekten de hak eksenli taleplerin özgül şekilde Anayasa Mahkemesine aktarılması “hak mobilizasyonunu” ve bireylerin “hak aktivizmini” gerçekleştirmiş gözükmektedir (Oder, 2018:16). Bu dinamizm “yargısal diyalog” vasıtasıyla Anayasa Mahkemesinden diğer mahkemelere de taşınmaktadır. Kuşkusuz bu süreçte bazen

¹⁶ Gülser Yıldırım Başvurusu, p. 49.

normatif bazen içtihadî bazı sorunlar söz konusu olabilmektedir. İşte bu bakımdan biz, hakların inşasından uygulamasına kadar her aşamada tanınma ve korunma ile birlikte gerçekleştirme işlevini de haiz olması gerektiği kanısındayız.

Ulusüstü ve ulusal hukuk sistemlerinde insan haklarının ahlakî bir boyutunun (Wellman, 2011:17), hak temelli insan haklarının varlığına veya en azından bu haklara olan istencine bağlı olduğuna inanmak istemekteyiz. İşte bu çalışmada bunu, bireysel başvuru hakkı özelinde hem hakların inşasında hem de uygulamasında haklara dair Anayasa Mahkemesi kararlarının bir bütün olarak değerlendirilmesi (objektif etki) gerekliliğinden hareketle göstermek istemekteyiz. Çünkü eğer bu iddiamız yerindeyse, ancak o zaman eksiksiz bir insan hakları teorisi ve pratiği ortaya çıkmış olur. Şu hâlde savımıza temel teşkil eden hakların doğası buna dair bir açıklama içermektedir.

Bu şekilde anlaşıldığında, insan haklarına yönelik bireysel başvuru kararlarının geniş çapta bağlayıcılık bakımından kabul görmesi ve herhangi bir sosyal uygulamada veya yasal kurumda fiilen somutlaştırılması gerekir. Fakat normatif olarak yorumlandığında bile, her biri sıradan kullanımda saygın bir dayanağa sahip çok sayıda insan hakları kavramı olamaz mı (Tasiolas, 2012:17)? Tasiolas'a bu bağlamda katıldığımızı hemen belirtelim. Fakat yine de, bu tür bir insan hakları söylemi ve uygulaması, tanımladığımız şeyi en iyi şekilde anlamamızı sağlayan temel normatif fikir bazı yönlerden örneğin bağlayıcılık bakımından, hakkın tanınması ve gerçekleştirilmesi yönünden, kimi kısıtlamaları aşması gerektiğini de söylememiz gerekir. Gerçekten de hakka yönelik normatif fikir oluştuğu ölçüde temel kavram hâlini almakla hakkın doğası ve pozitif temellendirmesi arasındaki gerilim azalır.

İnsan haklarının en umut verici açıklamaları, insan haklarını kısmen belirli temel insani çıkarılara dayandırmakla birlikte burada önemli olan bu çıkarıları karşılıklı ve kapsayıcı bir şekilde ortaya koymaktır. Bu bağlamda insan haklarını koruyup gerçekleştirmemiz onların mümkün olduğunca kapsam alanını genişleterek “insan hakkı” kavramının anlamını daha belirleyici hâle getirmemizi önerir. Çünkü gerçekten de insan hakları geleneğinde zaman zaman insan haklarının insani statümüzün koruyucuları olduğu ve söz konusu insanlık statüsünün bizim rasyonel ya da daha spesifik olarak normatif failimiz olduğu fikriyle karşılaşılır. Bu doğrultuda Griffin'e göre insan haklarını temel alan iki temel insani çıkar, normatif failiğin iki bileşenidir: Özerklik ve özgürlük (Griffin, 2012:1011). Tüm bu açıklamalardan sonra bu çalışmadaki önerimiz, Türkiye özelinde Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuru kararlarının bağlayıcı olduğunu belirtmekle insan haklarının gerçekleşme alanını genişletmektir. Bu sayede bunların bir yandan kaynak bakımından “normatif failikten” türetilmesinin insan hakkı

doğasına uygun olduğunu ileri sürmek, diğer yandan gerçekleşme alanını genişletmenin etik ve toplumdaki rolüne en iyi şekilde uyacağına dair bir önseziye dayanan öneri ortaya koymaktır.

Netice olarak insan hakları, bir toplumun (ulusal veya uluslararası) yönetildiği kuralların otoriter bir şekilde formüle edilmemesini ileri sürmekle, evrensel ve resmî geçerliliği haiz bir normlar manzumesi oluşturma sürecini talep eder. İnsan hakları insan onuru temelli kişinin sırf insan olmasından kaynaklanan ve böylelikle doğal düzenden türeyip devredilemez, değişmez ve mutlak olmakla birlikte “pozitif hukuka” dayalı haklar, bir beyanname, kanun, antlaşma veya diğer normatif hükümlerin (Marks, 2016:3) yanında Anayasa Mahkemesi kararlarıyla sonuçlanan siyasi ve hukukî bir süreçle tanınır. Kuşkusuz haklar zaman içinde değişebilir ve mutlak bir standart empoze etmek yerine insan haklarına saygıyı optimize etmek için tasarlanmış istisnalara veya sınırlamalara tâbi olabilir. Yetkili bir organ onları ilan ettiğinde toplumsal düzenin bir parçası hâline gelirler ve yasaya dayalı ancak uzlaşmayı ve tarihi yansıtan bir süreç olan norm oluşturma sürecine hemen hemen objektif etki bağlamında her aktörün dâhil olmasına dayalı olarak daha yüksek bir uygulanma kabiliyetine ulaşırlar.

3. Anayasa Mahkemesi Kararlarına Uymamanın Anayasal Sonuçları

Anayasa Mahkemesi, temel hak ve özgürlükler bakımından bir müdahale söz konusu olmadığı durumda derece mahkemelerinin delillere ilişkin takdiri ve değerlendirmeleri ile normların yorumlanması ve uygulanmasına karışmamaktadır. Ne var ki temel hak ve özgürlükler açısından bir müdahale olduğu hâllerde Anayasa Mahkemesi, derece mahkemelerinin değerlendirme ve takdirlerinin anayasal güvence ve garantilere ilişkin etkisini nihaî olacak şekilde değerlendiren merci konumunda olur¹⁷. Fakat Anayasa Mahkemesi elbette bu denetimi gerçekleştirirken derece mahkemelerinin yerini almış olmaz¹⁸. Bu doğrultuda Anayasada garanti edilmiş bulunan bireysel başvuru hakkı kapsamındaki hak ve özgürlüklerin ihlâlinin söz konusu olup olmadığına yönelik Anayasa Mahkemesi denetimi, “kanun yolunda gözetilmesi gereken hususun incelenmesi” ya da “yerindelik denetimi” şeklinde vasıflandırılmaz. Aksi durumun söz konusu olabileceği hâllerde Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuru hakkına dair yetki ve görevleri işlevsiz duruma gelecektir. Böyle olmakla da bireysel başvuru yolu etkili bir hak arama müessesesi olmaktan çıkacaktır¹⁹. Bu nedenle bireysel başvuru yolu bağlamındaki Anayasa Mahkemesinin yetki ve görevi, yalnızca hakkın ihlâlinin söz konusu olup olmadığı ile sınırlı değildir; ihlâl ve neticelerinin ortadan kaldırılması doğrultusunda yapılması gerekenlerin belirlenmesi hususunu da kapsamaktadır²⁰. Gerçekten de

¹⁷ Kadri Enis Berberoğlu Başvurusu (3), B.No. 2020/32949, K.T. 21.1.2021, p. 88.

¹⁸ Zübeyde Füsün Üstel ve Diğerleri Başvurusu, B.No. 2018/17635, K.T. 26.7.2019, p. 76.

¹⁹ Şahin Alpaya Başvurusu (2), B.No. 2018/3007, K.T. 15.3.2018, p. 53-54.

²⁰ Aligül Alkaya ve Diğerleri Başvurusu (2), B.No. 2016/12506, K.T. 7.11.2019, p. 53.

bireysel başvuru yolu sadece bir hak ihlâlinin tespiti ile sınırlı değildir; bireysel başvuru hakkı ihlâlin neticelerini ortadan kaldıracak veya cari zararı giderecek biçimde hukukî sonuçlar meydana getiren bir dava niteliğindedir. Kaldı ki Anayasanın 148. maddesinde aksine bir hükme de yer verilmemiştir²¹. Dolayısıyla bu bakımdan Anayasa Mahkemesinin geniş bir takdir yetkisi mevcuttur²².

Gelinen noktada tüm bağlamlarda Anayasa Mahkemesi kararlarının gereğinin yerine getirilmemesinin anayasal neticelerini ortaya koymak gerekir.

3.1. Hukuk Devletinin Zedelenmesi

Hukuk devleti kavramı, devletin halkın atadığı temsilciler veya atamadığı bir egemen tarafından değil hukuk tarafından yönetilmesidir. Dolayısıyla hukuk devletini benimseyen bir ülke, tüm yasaların yetkisini aldığı temel norm olarak Anayasanın, devletin en yüksek otoritesi olduğu ülke olacaktır. Hukuk devleti; yasallık, kuvvetler ayrılığı, bağımsız yargının varlığı ve çoğulcu demokrasi anlayışıyla bir bütün teşkil eder. Tüm bunlar değerlidir. Ne var ki burada insan haklarına da değinmek gerekir; çünkü hukuk devleti insan haklarının en iyi şekilde korunup gerçekleştirilmesiyle sağlanmaktadır. Ancak burada kanaatimizce hukuk devleti, medeni ve siyasal hakların ötesine geçmeli ve sosyal ve ekonomik hakları kapsayıcı bir şekilde hakların bütünselliği ilkesi ile hareket etmelidir. Nitekim Uluslararası Hukukçular Komisyonu 1959'da (International Commission of Jurists, 1959) hukuk devletini yalnızca özgür bir toplumda bireyin medeni ve siyasi haklarını korumak ve geliştirmek için değil aynı zamanda sosyal, ekonomik, eğitimsel ve kültürel koşulları oluşturmak için kullanılması gerektiğini kaydetmiştir. Hukuk devleti, Avrupa Konseyi'nin yasal alanı içinde insan haklarının korunması sisteminde anayasal bir ilkedir. Sözleşmenin tarihi boyunca hukukun üstünlüğü, AİHM'in içtihatlarının gelişimine yön veren bir yol gösterici olmuştur. Son yıllarda, özellikle yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı ile ilgili davalarda, AİHM içtihatlarında hukukun üstünlüğünün normatif etkisi artmaktadır. Bununla birlikte, yargı bağımsızlığı, şu anda AİHM içtihatlarına nüfuz eden hukukun üstünlüğünün daha sağlam bir şekilde uygulanmasına yönelik geniş bir gelişmenin öne çıkan tezahürlerinden yalnızca biridir. Sözleşme kapsamında hukukun üstünlüğü ilkesini somut ve etkili bir şekilde ifade etmek, AİHM'in (Spano, 2021:2) ve elbette özellikle Anayasa bağlamında Anayasa Mahkemesinin önemli bir işlevidir ve olmaya devam etmektedir. Hukuk devleti çağımızın en önemli siyasi ideallerinden biridir. Gerçekten de hukuk devleti, modern politik ahlâkı oluşturan idealler kümesinden biridir (Waldron, 2008:3). Bu

²¹ Bkz. 6216 sayılı Kanununun 50. maddesine ilişkin iptal davası, AYM, E.2011/59, K.2012/34, K.T. 1.3.2012.

²² Şahin Alpay Başvurusu (2), p. 57.

kavramı takip eden diğer ilkeler dizisi ise insan hakları, demokrasi ve belki de serbest piyasa ekonomisinin ilkeleridir. Nitekim neredeyse her durumda hukuk devletinin genellikle bir sistem meselesi ve olumlu bir istek olarak her zaman siyasi meşruiyetin bir ölçütü olarak alıntılandığını ve uygulandığını görmekteyiz. Gelişmiş Batılı sistemlerde kabul edildiği şekliyle hukuk devletine içkin ilkeler genellikle hukukun uygun olduğu ölçüde kurala benzer olması, kamuya açık olması ve genel olarak geleceğe yönelik olması gibi bilinen gereklilikleri içerir. Esasen bu bakımdan hukuk devletinin en önemli talebi, yetkili konumdaki kişilerin yetkilerini kendi tercihleri temelinde keyfî, geçici veya tamamen takdire bağlı bir şekilde değil, yerleşik kamu normlarının kısıtlayıcı bir çerçevesi içinde kullanmaları gerektiğidir. Ne var ki salt bu ideal, analitik bir tehlike sinyali gibi görünmektedir. Hukuk devletini salt formel bir yapıya indirgediğimizde, noksan bir yaklaşım edinilmiş olur. Dolayısıyla burada insan hakları, demokratik katılım veya sivil özgürlükler ve sosyal adalet de dâhil edilmelidir. İnsanlar farklı idealleri ifade etmek için aynı terimi kullanmakta zorlanabilir, ancak sonuç muhtemelen genel bir gerçekliği, yani onurlu bir siyasal ve sosyal yaşamı ortaya koyacaktır. Bu şekilde belirlenen hukuk devletinin unsurlarından birisi de kesin hükme saygı²³ ve devlete güven ilkeleridir²⁴. Dolayısıyla yasama, yürütme ve yargı organları dâhil tüm organların alanına giren eylem ve işlemlerin hukuka ve Anayasaya uygun şekilde gerçekleştirilmesi gerekmektedir²⁵.

Peki, bu noktada Anayasa Mahkemesinin hukuk devleti kavramına yaklaşımını nasıl değerlendirebiliriz? Anayasa Mahkemesine göre²⁶, egemenlik ve bunun kullanılış

²³ “İtiraz konusu kural, kesin hükmün bağlayıcılığını yineleyerek geçerliğini korumaya almıştır. Yasa uygulamaları sırasında, önceki uygulamalara ilişkin kesin kararların konusu olan durumların yeniden ele alınmasını önleyen kural, kimi yanlış uygulama olasılıkları gözetenilerek konulmuştur. Anayasa'nın 2. maddesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin nitelikleri arasında 'hukuk devletine yer vermiştir. Anayasa Mahkemesi'nin birçok kararında belirtildiği gibi hukuk devleti; her işlem ve eyleminin hukuka uygunluğunu başlıca geçerlik koşulu bilen, her alanda adaletli bir hukuk düzeni kurmayı amaçlayan ve bunu geliştirerek sürdüren, hukuku tüm devlet organlarına egemen kılan, Anayasa'ya aykırı durum ve tutumlardan kaçınan, insan haklarına saygı duyarak bu hak ve özgürlükleri koruyup güçlendiren, Anayasa ve hukukun üstün kurallarına bağlılığa özen gösteren, yargı denetimine açık olan yasaların üstünde yasa koyucunun da bozamayacağı temel hukuk ilkeleriyle Anayasa bulunduğu bilincinden uzaklaşmayan devlettir. Devlet işlemlerinin hukuka uygun olması, kazanılmış haklara saygı duymayı gerektirir. Her kesin hüküm, bir kazanılmış hakka yol açabileceğine göre, kesin hükme saygı, kazanılmış hakka saygı demektir. Hukuk devleti, kazanılmış hakları korumakla dıyarlı davranarak hukuka bağlılığını örnek davranışlarla kanıtlar. İtiraz konusu kural, kesin hüküm dokunulmazlığını öngördüğünden bu olguya dayanak olarak Anayasa'nın 2. maddesine aykırılığında söz edilemez. Hukuk devleti niteliğine aykırılık, ancak hukuka aykırı biçimde, kesin hükümlerin geçerli sayılmasını engelleyici bir kural için öne sürülebilirdi. Kazanılmış hakkı çiğnemeyen, koruyan itiraz konusu hüküm, bu nedenlerle Anayasa'nın 2. maddesine aykırı görülmemiştir.” AYM, E.1988/36, K.1989/24, K.T. 2.6.1989.

²⁴ “Anayasa'nın 2. maddesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin nitelikleri arasında 'Hukuk devleti' ilkesine de yer vermiştir. Hukuk devleti, Devletin bütün faaliyetlerinde hukukun egemen olduğu devlettir. Bu tür Devlette de 'hukuk güvenliğini sağlayan bir düzenin kurulması asıldır. Devlet, görevlerini yerine getirirken, 'Hukuk devleti' niteliğini yitirmemeli, hukukun uygar ülkelerinde kabul edilen temel ilkelerini sürekli göz önünde tutmalıdır. Böyle bir düzende, 'Devlete güven' ilkesi vazgeçilmez temel öğelerdendir. Devlete güven, hukuk devletinin sağlamak istediği huzurlu ve istikrarlı bir ortamın sonucu olarak ortaya çıkar. Yasaların Anayasa'ya uygunluğu karinesi asıldır. Yasalara gösterilen güven ve saygıdan kaynaklanan oluşumların sonuçlarını korumak gerekir.” AYM, E.1989/11, K.1989/48, K.T. 12.12.1989.

²⁵ “Hukuk devleti, kısaca; kişi hak ve özgürlüklerine saygı gösteren, bu hakları koruyan, adaletli bir hukuk düzeni kuran ve bunu devam ettirmeye kendini zorunlu kılan, bütün çalışmalarında hukuka ve Anayasa'ya uymaları, bu organların bütün işlemlerinin yargı denetimine bağlı tutulması hâkimlerin bağımsızlığı, hâkimlik güvencesi, 'kanunsuz suç ve ceza olmaz' ilkesi ile 'kanunî yargı yolu' ilkesi de hukuk devleti kavramının gereklerindedir.” AYM, E.1977/36, K.1977/130, K.T. 3.11.1977.

²⁶ Ayrıca bkz. AYM, E.2018/75, K.2021/61, K.T. 22.9.2021.

biçimi ve halkın iradesinin tecelli edişi hukuk devleti ile tezahür etmektedir. Anayasa Mahkemesi içtihadında demokratik devlet ile hukuk devleti arasında insan hakları temelinde ayrılmaz bağlar kurmaktadır. Buna göre de, Türkiye çağdaş ve çoğulcu demokratik bir toplum yapısına (Çağlar, 1990:80) haiz olup milletin iradesi demokratik bir ortamda tezahür edecek, hukuk devleti ekseninde yetkili organlar eliyle kullanılacak ve tüm bunlar insan haklarına saygı gösterilerek gerçekleşecektir. Anayasa Mahkemesi bu bağlantıları kurarken Anayasanın dibacesinde belirtilen ilkeleri, Cumhuriyet'in niteliklerini, egemenliğin kaynağı ve kullanılma şeklini ve nihâî olarak Anayasanın sistematiğini dikkate almaktadır.

Anayasa Mahkemesinin birçok kararında da belirtildiği üzere, *“Hukuk devleti eylem ve işlemleri hukuka uygun, insan haklarına saygılı, bu hak ve özgürlükleri koruyup güçlendiren, her alanda adaletli bir hukuk düzeni kurup bunu geliştirerek sürdüren, Anayasaya aykırı durum ve tutumlardan kaçınan, Anayasa ve hukukun üstün kurallarıyla kendini bağlı sayan, yargı denetimine açık olan devlettir”*²⁷. Mahkemenin bu tanımında, hukuk devleti kanun devleti manasına gelmediği gibi Anayasanın ve hukukun üstünlüğü ilkeleri vurgulanmıştır. İşte Anayasa Mahkemesi kararlarına uymamanın sonuçlarından birisi hukuk devletine bağlı bu ilke ve hedeflerin zedelenmesidir.

3.2. İnsan Haklarına Gösterilen Saygının Zedelenmesi

Anayasanın 2. maddesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin hukuk devleti olduğu açık bir şekilde belirlenmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere hukuk devleti demek hukukî güvenliğin sağlanması demektir. Burada idare edilenlere hukukî güvenlik ortamı²⁸ sağlanmalıdır. Bu tür bir düzenin inşa edilmesi ise yasama, yürütme ve yargı erklerinin bütün faaliyetlerinde hukuka bağlı olması ile sağlanır. Ayrıca burada temel hak ve özgürlüklerin “aykırı davranılması kolay olmayan metinler içinde” anayasal bir ilke hâline dönüştürülmesi gerekir. Uygulamada hukuk kuralları en çok yargısal faaliyet içerisinde kendini gösterir. Dolayısıyla yargı mercilerince

²⁷AYM, E.2015/102, K.2016/151, K.T. 7.9.2016; AYM, E.2012/75, K.2013/88, K.T. 10.7.2013; AYM, E.2013/160, K.2014/117, K.T. 3.7.2014; AYM, E.2014/63, K.2014/125, K.T. 3.7.2014; AYM, E.2014/81, K.2014/145, K.T. 25.9.2014; AYM, E.2014/113, K.2014/174, K.T. 13.11.2014; AYM, E.2014/131, K.2015/11, K.T. 14.1.2015; AYM, E.2014/100, K.2015/6, K.T. 14.1.2015; AYM, E.2016/16, K.2016/37, K.T. 5.5.2016; AYM, E.2016/128, K.2016/154, K.T. 7.9.2016; AYM, E.2016/5, K.2016/116, K.T. 7.9.2016; AYM, E.2016/181, K.2018/111, K.T. 20.12.2018; AYM, E.2018/62, K.2018/117, K.T. 27.12.2018; AYM, E.2018/101, K.2019/3, K.T. 13.2.2019; AYM, E.2018/108, K.2019/5, K.T. 13.2.2019; AYM, E.2019/3, K.2019/12, K.T. 14.3.2019; AYM, E.2018/161, K.2019/13, K.T. 14.3.2019; AYM, E.2019/16, K. 2019/15, K.T. 14.3.2019; AYM, E.2019/1, K.2019/14, K.T. 14.3.2019; AYM, E.2018/154, K.2019/1, K.T. 14.3.2019; AYM, E.2019/9, K.2019/27, K.T. 11.4.2019; AYM, E.2019/5, K.2019/24, K.T. 11.4.2019; AYM, E.2018/142, K.2019/38, K.T. 15.5.2019; AYM, E.2020/74, K.2021/94, K.T. 16.12.2021; AYM, E.2018/121, K.2021/84, K.T. 11.1.2021; AYM, E.2021/91, K.2021/106, K.T. 30.12.2021; AYM, E.2021/70, K.2021/98, K.T. 16.12.2021; AYM, E.2021/2, K.2022/2, K.T. 24.2.2022; AYM, E.2020/95, K.2022/3, K.T. 26.1.2022; AYM, E.2020/17, K.2022/5, K.T. 26.1.2022; AYM, E.2021/98, K.2022/9, K.T. 26.1.2022; AYM, E.2022/18, K.2022/16, K.T. 24.2.2022; AYM, E.2019/96, K.2022/17, K.T. 24.11.2022; AYM, E.2021/97, K.2022/36, K.T. 24.3.2022; AYM, E.2022/4, K.2022/64, K.T. 1.6.2022; AYM, E.2021/90, K.2022/108, K.T. 28.9.2022; AYM, E.2022/82, K.2022/113, K.T. 28.9.2022; AYM, E.2021/95, K.2022/118, K.T. 13.10.2022; HBB Mühendislik Alt Yapı İnşaat Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti. Başvurusu, B.No: 2020/20854, K.T. 23.2.2023; AYM, E.2020/34, K.2023/25, K.T. 16.2.2023; AYM, E.2023/144, K.2023/147, K.T. 13.9.2023.

²⁸ AYM, E.2000/16, K.2000/17, K.T. 20.7.2000.

verilen kararların, bireylerin temel hak ve özgürlüklerine ilişkin kapsamı üzerinde önemle durulması elzemdir²⁹. Şu hâlde insan haklarına saygı gösterilmesi ve bunların önemle korunması ve geliştirilmesi gerekmektedir³⁰. Bu da başta yasama organı olmak üzere³¹ hak ve özgürlüklerin müdahalelere karşı Anayasa Mahkemesi garantisi altında olmasını zorunlu hâle getirmektedir. Gerçekten de anayasal garanti altına alınmış hakların gerçekleştirilmesi için gerekli her türlü önlemin alınması elzemdir³². Çünkü ancak bu şekilde temel hak ve özgürlükler etkili ve gayesine bağlı bir şekilde kullanılabilir³³.

3.3. Âdil Yargılanma Hakkının Zedelenmesi

Anayasanın 36. maddesinde “âdil yargılanma hakkı” güvence altına alınmıştır. Bu bağlamda her şeyden evvel hak arama hürriyetinin tam anlamıyla sağlanmış olması zaruridir³⁴. İşte bu hakkın temel unsurlarından birisi niteliğindeki mahkemeye erişim hakkı bir uyumsuzluğu mahkeme önüne götürebilme kadar aynı zamanda mahkeme tarafından verilen kararların icra edilmesini isteme hakkını da içerir. Gerçekten de mahkeme kararlarının icrası kabiliyeti yargılama hususunun haricinde olmakla beraber bunu tamamlayan ve yargılama faaliyetinin netice doğurmasını sağlayan bir unsur mahiyetindedir. Zira karar icra edilmezse yargılamanın bir anlamı da kalmayacaktır. Dolayısıyla hukuk düzeninde mahkemelerin bir karar ortaya koymuş olmaları yeterli olmaz; bu kararların etkili bir biçimde uygulanması gerekir. Aksi takdirde âdil yargılanma hakkına bağlı mahkemeye erişim hakkı açık ve ağır bir biçimde zedelenmiş olur³⁵. Gerek genel bir şekilde yargı kararlarının gerek özel olarak Anayasa Mahkemesi kararlarının ilgili kamu mercilerince icrasının geciktirilmesi ya da yerine getirilmemesi kişinin hayatı ve devletin fonksiyonel işleyişi üzerinde olumsuz derin etkiler bırakır. Gerçekten de mahkeme kararlarına bu şekildeki bir negatif yaklaşım hâlinde temel hak ve özgürlüklerin kullanılabilimleri söz konusu olmaz. Böyle olmakla da kişilerin hukuk

²⁹ AYM, E.1968/61, K.1969/23, K.T. 29.4.1969.

³⁰ “... insan haklarına saygı göstermesi ve bu hakları korumayı, âdil bir hukuk düzeni kurarak bunu geliştirmeyi zorunlu sayması gerekir.” AYM, E.1997/59, K.1998/71, K.T. 18.11.1998.

³¹ “Bu kuralların incelenmesi, herkes için özgürlüğün asıl olduğunu bunların sınırlandırılmasının ise gerçekleşmesi güç koşullara bağlandığını açıkça ortaya koymaktadır. Özgürlükler herkese hatta kişinin kendisine karşı bile korunmuş, Yasa Koyucudan gelebilecek tecavüzlere karşı Anayasa Mahkemesi güvencesine bağlanmıştır. Anayasamız özgürlüklere saygılı olunmasını istemekle yetinmemiş, bunların kullanılmasını sağlayacak önlemler alınmasını Devletin temel amaç ve görevleri arasında saymak suretiyle, özgürlükçü bir görüşü benimsemiştir.” AYM, E.1985/8, K.1986/27, K.T. 26.11.1986.

³² “Hukuk devletin sağlama yükümlü olduğu hukuk güvenliği, kişilerin, hukuk düzeninin koruması altındaki haklarını elde etmeleri için gereken her türlü önlemin alınmasını zorunlu kılar.” AYM, E.1996/66, K.1997/7, K.T. 31.1.1997.

³³ “Temel hak ve özgürlüklerin anayasal güvenceye bağlanmasının yanı sıra bunların etkin ve amacına uygun olarak kullanılmasını sağlayacak olanakların getirilmesi hukuk devleti olmanın bir gereğidir.” AYM, E.2000/48, K.2002/36, K.T. 20.3.2002.

³⁴ “Hukuk devleti niteliğinin en doğal gereği olan, hukuka uygunluğu sağlama, aykırılığı giderme için yararlanılan hak arama özgürlüğünün gerçekleşmesi, yaşama geçirilmesi koşullarından başlıcasıdır. Bunu kısaltarak, hak arama özgürlüğünü kısıtlayıp güçleştirmek toplumu ve bireyleri en sağlıklı güvence olan hukuk-yargı güvencesinden yoksun kılar. İptal davaları, hak arama özgürlüğünün kullanılış biçimlerinden biridir. Bunu anlamlı kılan öğelerden biri de süredir.” AYM, E.1990/40, K.1991/33, K.T. 1.10.1991.

³⁵ Ahmet Yıldırım Başvurusu, B.No. 2012/144, K.T. 2.10.2013, p. 28.

düzenine olan güvenleri yıkılır. Hukuk ve bunun inşa ettiği düzene güven zedelendiğinde ise devletin varoluşunun dâhi bir anlamı kalmaz.

3.4. Hukukun Üstünlüğünün Zedelenmesi

Bir hukuk devletinde hukukun üstünlüğü ilkesinin kesinkes bir şekilde benimsenmesi gerekir³⁶. Nitekim Anayasa Mahkemesine göre³⁷, “*Hukuk devleti, insan haklarına saygı gösteren ve bu hakları koruyucu, âdil bir hukuk düzenini kuran ve bunu devam ettirmeye kendini zorunlu sayan ve bütün faaliyetlerinde hukuka ve Anayasa'ya uyan bir devlet olmak gerekir. Hukuk devletinde kanun koyucu da dâhil olmak üzere devletin bütün organları üstünde hukukun mutlak bir hâkimiyeti haiz olması, kanun koyucunun yasama faaliyetlerinde kendisini her zaman Anayasa ve hukukun üstün kuralları ile bağlı tutması lazımdır. Zira kanunun da üstünde kanun koyucunun bozamayacağı temel hukuk prensipleri ve Anayasa vardır.*” Anayasa Mahkemesine göre³⁸, “*Devletimiz, Anayasa'nın 2'nci maddesinde ifade edildiği gibi, bir hukuk devletidir. Kanunlarımızın, Anayasa'nın açık hükümlerinden önce hukukun, bilinen ve bütün uygar memleketlerde kabul edilen, prensiplerine uygun olması şarttır.*” Gerçekten de Anayasa Mahkemesi, hukuk devletini geniş anlamıyla ele almakta ve pozitif hukuk ilkelerinin ötesinde hukukun genel ilkeleri çerçevesinde ona bir anlam yüklemektedir. Buna göre kanun koyucunun dâhi bozamayacağı temel hukuk ilkeleri söz konusudur. Dolayısıyla kanun koyucu yalnızca kanunların anayasaya uygunluğu ölçütü ile davranmamalı, aynı zamanda Anayasanın da evrensel hukuk ilkelerine uygunluğunu dikkate almalıdır. Bu doğrultuda hukukun üstünlüğü ilkesi yalnızca hukuka aykırılıkların tespitini içermez; aynı zamanda bu tespitler bağlamında hukuka aykırılıkların bütün neticeleriyle giderilmesi ve mahkeme kararlarının etkili ve gecikmeksizin uygulanmasını da kapsar.

3.5. Demokrasinin Zedelenmesi

Anayasanın 2. maddesinde göre Türkiye Cumhuriyeti demokratik bir devlettir. Demokratik devlet ilkesi demokratik idare ile mümkündür³⁹. Bu açıdan gaye ne olursa olsun, hak ve özgürlükler kısıtlanmasının demokratik hukuk devletine özgü yöntemlerle gerçekleştirilmesi gerekir⁴⁰. Bu kısıtlama biçimlerine Anayasa Mahkemesi kararlarına uymama veya icra edilmeme durumları da dâhildir.

³⁶ “*Anayasa'nın 2. ve 5. maddelerinde belirtilen 'hukuk devleti' ilkesine göre işlem ve eylemlerin hukuka uygun olması, hukukun üstünlüğü ilkesinin içtenlikle benimsenmesi, yasa koyucunun çalışmalarında kendisini her zaman Anayasa ve hukukun üstün kurallarıyla bağlı tutması, insan haklarına saygı göstermesi ve bu hakları korumayı, âdil bir hukuk düzeni kurarak bunu geliştirmeyi zorunlu sayması gerekir.*” AYM, E.1997/59, K.1998/71, K.T. 18.11.1998.

³⁷ AYM, E.1986/3, K.1986/15, K.T. 3.7.1986.

³⁸ AYM, E.1963/166, K.1964/76, K.T. 22.12.1964.

³⁹ AYM, E.1968/15, K.1968/13, K.T. 3.4.6.5.1968.

⁴⁰ “*Klasik demokrasiler temel hak ve özgürlüklerin en geniş ölçüde sağlanıp güvence altına alındığı rejimlerdir. Kişinin sahip olduğu dokunulmaz, vazgeçilmez, devredilmez, temel hak ve özgürlüklerin özüne dokunulup tümüyle kullanılamaz hale getiren kısıtlamalar, demokratik toplum düzeni gerekleriyle uyum içinde sayılamaz. Özgürlükçü olmak yanında, hukuk devleti olmak*

3.6. Normlar Hiyerarşisinin Zedelenmesi

Hukukun üstünlüğü çerçevesinde geliştirilen ve hukuk düzeninin inşasında bir yöntem olarak kullanılan normlar hiyerarşisinin zedelenmesi de Anayasa Mahkemesi kararlarına uymamanın neticelerinden biridir. Türkiye Cumhuriyeti hukukun üstünlüğü çerçevesinde Anayasanın üstünlüğü bağlamında normlar hiyerarşisini benimsemiş bir ülkedir. Normlar hiyerarşisine göre üstte bulunan kural, alttaki bütün kurallar için bağlayıcıdır ve dolayısıyla alttaki tüm kurallar üst kurallara uygun olmak durumundadır. Anayasanın 11. maddesine göre Anayasa, normlar hiyerarşisinde en tepede yer almaktadır. Bu kurallar kademelenmesinde cari olan söz konusu kuralların Anayasaya uygun olduğu varsayılır. Bu şekildeki kurallar kademelenmesi aynı zamanda kamu gücünü hukuk düzeni içerisinde kullanan organların eylem ve işlemlerini meşru hâle getirir. Bu şekildeki meşruluk ağının garantisi ve hukuka aykırılıkların gidericisi Anayasa Mahkemesidir. Anayasa Mahkemesinin etkililiği ise kararlarının bağlayıcı ve icra kabiliyetini haiz olmasından ileri gelir. Aksi hâlde Anayasa Mahkemesi bir yargı mekanizması vasfını dâhi alamaz. Anayasa Mahkemesi kararlarına uymama ve bunları yerine getirmeme devlet organlarının eylem ve işlemlerinin meşruluklarına gölge düşürür. Çünkü bu durumda Anayasanın üstünlüğü ilkesi zedelenmiş olur. Nitekim buna sebebiyet vermemek için Anayasa tarafından Anayasa Mahkemesi kararlarının kesin, bağlayıcı ve icra kabiliyetini haiz olduğu düzenlenmiştir⁴¹.

3.7. Kuvvetler Ayrılığının Zedelenmesi

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası kuvvetler ayrılığı ilkesini benimsemiştir. Kuvvetler ayrılığı yasama, yürütme ve yargı organlarının birbirinden ayrılmasını ifade eder⁴². Kuvvetler ayrılığı ayrıca yargının bağımsızlığını da garanti eder⁴³. Bu bağlamda Anayasanın 9. maddesi kapsamında Anayasa Mahkemesi de Türk Milleti adına yargı yetkisini kullanan bir yargı mercidir. Dolayısıyla Anayasa Mahkemesi bireysel başvuru doğrultusunda bir temel hak ve özgürlüğün ihlâl edildiğini tespit ettiği takdirde herhangi bir mercin bunu Anayasaya veya kanuna uygun olup olmadığını inceleme ve denetleme yetkisini haiz olduğu söylenemez.

ve kişiyi ön planda tutmak da aynı rejimin öğelerindedir. Şu halde getirilen sınırlamaların, Anayasanın 2. maddesinde ifadesini bulan Cumhuriyetin temel niteliklerine de uygun olması gerekir. Bu anlayış içinde özgürlüklerin yalnızca ne ölçüde kısıtlandığı değil, kısıtlamanın koşulları, nedeni, yöntemi, kısıtlamaya karşı öngörülen kanun yolları, hep demokratik toplum düzeni kavramı içerisinde değerlendirilmelidir. Özgürlükler, ancak; istisnaî olarak ve demokratik toplum düzeninin sürekliliği için zorunlu olduğu ölçüde sınırlandırılabilirler. Demokratik hukuk devletinde, güdülen amaç ne olursa olsun, özgürlük kısıtlamalarının bu rejimlere özgü olmayan yöntemlerle yapılmaması ve belli bir özgürlüğün kullanılmasını ortadan kaldıracak düzeye vardırılmamasıdır.” AYM, E.1985/8, K.1986/27, K.T. 26.11.1986.

⁴¹ Şerafettin Can Atalay Başvurusu, B.No. 2023/99744, K.T. 21.12.2023, p. 64.

⁴² “Anayasa'nın başlangıç bölümü ve 2. maddesi yönünden aykırılık: Anayasa'nın başlangıç bölümünde kuvvetler ayrımının Devlet organları arasında üstünlük sıralaması anlamına gelmediği, belli Devlet yetkilerinin kullanılmasına dayanan medenî bir işbölümü ve işbirliği olduğu belirtilmiştir. Bu hüküm, üç kamu gücü arasındaki dengeyi düzenlemektedir.” AYM, E.1995/35, K.1995/26, K.T. 4.7.1995.

⁴³ “Devlet organlarının çalışmalarında hukuka ve Anayasa'ya uymaları, bu organların bütün işlemlerinin yargı denetimine bağlı tutulması hâkimlerin bağımsızlığı...” AYM, E.1977/36, K.1977/130, K.T. 3.11.1977.

Aksinin kabul edildiği durum, Anayasanın 6. maddesinin 3. fıkrasının 2. cümlesinde bulunan “Hiçbir kimse veya organ kaynağını Anayasadan almayan bir Devlet yetkisi kullanamaz” hükmü ile bağdaşmaz.

Sonuç

Anayasanın 153. maddesinde yer alan Anayasa Mahkemesinin kararlarının bağlayıcı olduğuna ilişkin hükmün herhangi bir istisnası yoktur. Anayasanın bu hükmü Anayasa Mahkemesi vasıtasıyla hukuk düzeninin tümüyle ilgili kararlar vermesini ve bu şekilde de yargısal bütünlüğü sağlamayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla da hiçbir yargı merci veya kamu gücünü haiz organ Anayasa Mahkemesi kararlarını yerine getirmekten kaçınmaz. Aksi hâldeki yaklaşım, hukuk tanımaz eylem ve işlemlere neden olur. Böyle olduğunda ise anayasal kurallara sadakat gösterilemez ve Anayasanın korunması işlevi ifa edilemez. Dahası, bireysel başvuru hakkı kullanılmaz hâle gelir. Şöyle ki, Anayasaya saygı duymak ve bunu korumakla mükellef mahkemelerin veya diğer kamu gücünü haiz organların, kişilerin temel hak ve özgürlüklerinin ihlâl edilmesine bizzat neden olacağı söylenmelidir. Dolayısıyla hiçbir hukuk devletinde bu şekilde devlet organlarının keyfi davranmalarına ve anayasal bütünlüğü bozmalarına izin verilmez. Konumuz bakımından ele alınmamış olsa da Anayasa Mahkemesi kararlarına uymamanın ilgili kişi ve kurumlar bakımından hukukî, idarî ve cezaî sorumlulukları beraberinde getireceğinin de altı çizilmelidir. Bireysel başvuru hakkı, temel hak ve özgürlüklerin korunması bakımından işlevsel olan ve kaynağını Anayasadan alan nihaî ve en etkin ulusal hak arama yoludur. Gerçekten de Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuru hakkı kapsamında gerçekleştirdiği inceleme ve denetim temel hak ve özgürlüklerin anayasal garanti edilmesinin ve gerçekleştirilmesinin en önemli güvencesidir. Çünkü Anayasa Mahkemesi bu yolla temel hak ve özgürlükler açısından en üst düzeyde koruma sağlamaktadır. Dolayısıyla Anayasa Mahkemesi kararlarının uygulanmaması başta Anayasanın 148. maddesi olmak üzere yukarıda değindiğimiz Anayasanın pek çok maddesinin anlamsız ve işlevsiz kalmasına sebep olur. Netice olarak bireysel başvuru hakkının kullanılmasını etkisiz hâle getiren Anayasa Mahkemesi kararlarına uymama yalnızca kişilerin hukukun üstünlüğüne ve hukukî güvenlik ve belirlilik ilkelerine olan güvenlerini zedelemeyen, aynı zamanda devletin de eylem ve işlemleri üzerinde olumsuz derin etkiler bırakır. Devlet hukukla bağıtlanmış bir şekilde ve tamamen hukukî bir form olarak günümüzde var olmaktadır. Bu tür bir devlette ise yargı kararlarının, özellikle de Anayasa Mahkemesi kararlarının zamanında ve etkin bir şekilde gereğinin yerine getirilmemesi düşünülemez. Bu bakımdan devletin pozitif bir yükümlülüğü de bulunmaktadır. Nitekim Anayasanın 5. maddesine göre, devletin temel amaç ve görevlerinden bir tanesi de demokrasiyi korumak, toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamaktır. Ayrıca devlet

kişinin temel hak ve özgürlüklerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleri çerçevesinde gerçekleştirmekle mükelleftir. Kaldı ki Anayasanın dibacesi de, kayıtsız ve şartsız Türk Milletinin sahip olduğu egemenliğin kullanılmasını yetkisinde bulunduran devlet organlarının hiçbirinin Anayasada gösterilmiş bulunan demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenmiş hukuk düzeninin dışına çıkamayacağını garanti etmiştir. Yasama, yürütme ve yargı organları Anayasaya bağlı hareket etmek zorunda olan organlardır. Bunlardan hiçbiri bir diğerini yok sayamayacağı gibi aynı zamanda birbirlerinin görev alanlarına müdahale etmeme külfeti altındadırlar. Dahası Anayasa Mahkemesi kararlarına uyulmaması kendi içinde pek yaman çelişki de barındırmaktadır. Anayasa Mahkemesinin görev ve yetki alanını çizen yasama organıdır. Hâliyle bu görev ve yetki alanının çizilmesinde yürütmenin de etkin olduğu bir gerçekliktir. Hele hele 2017 yılı Anayasa değişiklikleriyle benimsenen Türk tipi Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ile ilgili düzenlemeler dikkate alındığında yasamanın düzenlemeleri üzerinde yürütmenin oldukça müessir etkiye sahip bulunduğu tecrübelerle sabittir. Peki bu durumda, Anayasa Mahkemesi kararlarının bağlayıcı olduğunu düzenleyen mercilerin Anayasa Mahkemesi kararlarına uymamasının çelişkisi nasıl izah edilecektir? Öte yandan bunun meşrulaşmasına zemin hazırlanması ihtimali dâhi çok tehlikelidir. Böyle bir durumda Anayasaya bağlı kalma istenci yok olur, bu ise hukuk devletini ayakta tutan Anayasa ana direğinin yıkılmasına ve dolayısıyla hukuk devleti fikrinin çökmesine yol açar. Demokratik devlet, insan haklarına saygılı devlet gibi kaidelerin hukuk devletiyle neşvünema bulacağı hakikati karşısında, Anayasaya ve Anayasada dayanağı olan düzenlemelere uyulmamasının mezkûr değerlerin de yok olmasıyla sonuçlanacağı açıktır. Anayasaların iktidarı sınırlayan temel metinler olarak kabul edilmemeye başlanması iktidarın devlet organlarını çepeçevre sarmasına, abluka altına almasına yol açar. Bu durumda Anayasalar iktidarı sınırlandıran metinler olmaktan çıkar ve Anayasa yoluyla iktidarın bütün devlet organlarını sınırladığı metinler hâline döner. İnsan derisiyle kaplı metinler demekte bir beis göremediğimizi Anayasaların büyük mücadeleler neticesinde ortaya çıktığı gerçeği karşısında, Anayasanın bağlayıcılığını kaybetmesi en öz ifade şekliyle başa sarmaktır. Netice-i kelam, hülasa-i meram Anayasaların varlık gayesinin devamlılığı sadece güç merkezi iktidar karşısında yönetilenleri koruma fonksiyonu görmemekte ve iktidarın meşruluğuna da kaynaklık teşkil etmektedir. Yasa olmayı aşan kaideler külliyatından müteşekkil Anayasaların yapılması ve bu Anayasalara herkesin bağlı olacağı inancının yerleştiği günleri tarihin kaydetmesi en büyük temennimizdir.

Kaynakça

Kitaplar ve Makaleler

Acu, M. (2014). Bireysel Başvuruya Konu Edilebilecek Haklar. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 110, 403-434.

Arguelhes, D.W. (2018). The Court, It Is I'? Individual Judicial Powers in the Brazillian Supreme Court and their Implications for Constitutional Theory. *Global Constitutionalism*, 7(2), 236-262.

Chakim, M.L. (2019). A Comparative Perspective on Constitutional Complaint: Discussing Models, Procedures, and Decisions. *Constitutional Review*, 5(1), 96-133.

Çağlar, B. (1990). Anayasa Mahkemesi Kararlarında "Demokrasi". *Anayasa Yargısı Dergisi*, 7, 51-127.

Dannemann, G. (1994). Constitutional Complaints: The European Perspective. *International and Comparative Law Quarterly*, 43(1), 142-153.

Fuller, L.L. (1978). The Forms and Limits of Adjudication. *Harvard Law Review*, 92(2), 353-409.

Gentili, G. (2011). A Comparative Perspective on Direct Access to Constitutional and Supreme Courts in Africa, Asia, Europe and Latin America: Assessing Advantages fort he Italian Constitutional Court. *Penn State International Law Review*, 29(4), 705-757.

Göztepe, E. (1996). Anayasa Şikayeti, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Göztepe, E. (2011). Türkiye'de Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru Hakkının (Anayasa Şikâyeti) 6216 Sayılı Kanun Kapsamında Değerlendirilmesi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 24(95), 13-40.

Göztepe, E. (2016). Bireysel Başvuru Kararlarının Bağlayıcılığı ve İcrası Soruna ile Kurumsallaşma İhtiyacı. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 33, 93-118..

Griffin, J. (2012). *Human rights: questions of aim and approach*, The Philosophy of Human Rights, Edit. G.Ernst/J.C.Heilinger, Berlin: De Gruyter, ss.3-16.

Holzinger, G. (2009). Avusturya Anayasa Hukukunda Anayasa Şikâyeti ve Bireysel Başvuru. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 26, 61-79.

International Commission of Jurists. (1959). Declaration of Delhi: The Rule of Law in a Free Society.

Karakaş, I. (2016). Bireysel Başvuru Kararlarının Etkileri. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 33, 13-17.

Kılınç, B. (2008). Karşılaştırmalı Anayasa Yargısında Bireysel Başvuru (Anayasa Şikâyeti) Kurumu ve Türkiye Açısından Uygulanabilirliği. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 25, 19-59.

Marks, S.P. (2016). Human Rights: A Brief Introduction. *Harvard University For Health and Human Rights*, 1-23.

Mellinghof, R. (2009). Federal Almanya Cumhuriyeti'nde Anayasa Şikâyeti. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 26, 31-44.

Metin, Y., "Bireysel Başvurunun Hukuki İşlevleri", <https://anayasatakip.ku.edu.tr/wp-content/uploads/sites/34/2017/08/Yu%CC%88ksel-Metin-Bireysel-Bas%CC%A7vurunun-Hukuki-I%CC%87s%CC%A7levleri.pdf>, Erişim Tarihi: 28.1.2023.

Meyerson, D. (2019). What is a Court of Law. *UNSW Law Journal*, 42(1), 60-90.

Oder, B.E. (2018). Tebliğ. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 35, 15-22.

Paczolay, P. (2004). Anayasa Mahkemesiyle İlgili Anayasa Değişiklikleri Önerisine İlişkin Taslak Görüş (Venedik Komisyonu Raporu). *Anayasa Yargısı Dergisi*, 21, 70-79.

Paczolay, P. (2009). Anayasa Şikâyeti: Bir Karma Çözüm Mü?. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 26, 313-320.

Palguna, I.D.G. (2017). Constitutional Law Complaint and the Protection of Citizens the Constitutional Rights. *Constitutional Review*, 3(1), 1-23.

Raz, J. (1975). *Practical Reason and Norms*. London: Hutchinson.

Sağlam, F. (2011). Tebliğ. Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru (Anayasa Şikâyeti/Anlamı, Kapsamı ve Olası Sorunlar) *Türkiye Barolar Birliği Yayınları*, 20-30.

Spano, R. (2021). The Rule of Law as the Lodestar of the European Convention on Human Rights: The Strasbourg Court and the Independence of the Judiciary. *European Law Journal*, 119, 8-30.

Sweet, A.S. (2000). *Governing with Judges*, Oxford: Oxford University Press.

Şahbaz, İ. (2008). AİHM Kararlarında Yargı Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 25, 229-289.

Tasiolas, J. (2012). *On nature of human rights*, The Philosophy of Human Rights, Edit. G.Ernst/J.C.Heilinger, Berlin: De Gruyter, ss.17-59.

Waldron, J. (2006). The Core of the Against Judicial Review. *The Yale Law Journal*, 115(6), 1346-1406.

Waldron, J. (2008). The Concept and the Rule of Law. *Georgia Law Review*, 43(1), 1-61.

Waldron, J. (2011). The Rule of Law and the Importance of Procedure. *Nomos*, 50(3), 3-31.

Wellman, C. (2011). *The Moral Dimensions of Human Rights*, Oxford: Oxford University Press.

Yehorova, V. (2019). Constitutional Complaint in Ukraine and International Experience. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 68(1), 361-370.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararı

Case of Sramek v. Austria, Application No. 8790/79, 22 October 1984.

Anayasa Mahkemesi Bireysel Başvuru Kararları

Ahmet Yıldırım Başvurusu, B.No. 2012/144, K.T. 2.10.2013.

Mehmet Haberal Başvurusu, B.No. 2012/849, K.T. 4.12.2013.

Mustafa Ali Balbay Başvurusu, B.No. 2012/1272, K.T. 4.12.2013.

Gülser Yıldırım Başvurusu, B.No. 2013/9894, K.T. 2.1.2014.

İbrahim Ayhan Başvurusu, B.No. 2013/9895, K.T. 2.1.2014.

Faysal Sarıyıldız Başvurusu, B.No. 2014/9, K.T. 3.1.2014.

Kemal Aktaş ve Sema Irmak Başvurusu, B.No. 2014/85, K.T. 3.1.2014.

Şahin Alpay Başvurusu (2), B.No. 2018/3007, K.T. 15.3.2018.

Zübeyde Füsün Üstel ve Diğerleri Başvurusu, B.No. 2018/17635, K.T. 26.7.2019.

Aligül Alkaya ve Diğerleri Başvurusu (2), B.No. 2016/12506, K.T. 7.11.2019.

Kadri Enis Berberoğlu Başvurusu (3), B.No. 2020/32949, K.T. 21.1.2021.

HBB Mühendislik Alt Yapı İnşaat Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti. Başvurusu, B.No: 2020/20854, K.T. 23.2.2023.

Şerafettin Can Atalay Başvurusu, B.No. 2023/99744, K.T. 21.12.2023.

Anayasa Mahkemesi Norm Denetimi Kararları

AYM, E.1963/166, K.1964/76, K.T. 22.12.1964.

AYM, E.1968/15, K.1968/13, K.T. 3,4,6.5.1968.

AYM, E.1968/61, K.1969/23, K.T. 29.4.1969.

AYM, E.1977/36, K.1977/130, K.T. 3.11.1977.

AYM, E.1986/3, K.1986/15, K.T. 3.7.1986.

AYM, E.1985/8, K.1986/27, K.T. 26.11.1986.

AYM, E.1988/36, K.1989/24, K.T. 2.6.1989.

AYM, E.1989/11, K.1989/48, K.T. 12.12.1989.

AYM, E.1990/40, K.1991/33, K.T. 1.10.1991.

AYM, E.1995/35, K.1995/26, K.T. 4.7.1995.

AYM, E.1996/66, K.1997/7, K.T. 31.1.1997.

AYM, E.1997/59, K.1998/71, K.T. 18.11.1998.

AYM, E.2000/16, K.2000/17, K.T. 20.7.2000.

AYM, E.2000/48, K.2002/36, K.T. 20.3.2002.

AYM, E.2011/59, K.2012/34, K.T. 1.3.2012.

AYM, E.2012/75, K.2013/88, K.T. 10.7.2013.

AYM, E.2013/160, K.2014/117, K.T. 3.7.2014.

AYM, E.2014/63, K.2014/125, K.T. 3.7.2014.

AYM, E.2014/81, K.2014/145, K.T. 25.9.2014.

AYM, E.2014/113, K.2014/174, K.T. 13.11.2014.

AYM, E.2014/100, K.2015/6, K.T. 14.1.2015.

AYM, E.2014/131, K.2015/11, K.T. 14.1.2015.

AYM, E.2016/16, K.2016/37, K.T. 5.5.2016.

AYM, E.2015/102, K.2016/151, K.T. 7.9.2016.

AYM, E.2016/5, K.2016/116, K.T. 7.9.2016.

AYM, E.2016/128, K.2016/154, K.T. 7.9.2016.

AYM, E.2016/181, K.2018/111, K.T. 20.12.2018.

AYM, E.2018/62, K.2018/117, K.T. 27.12.2018.
AYM, E.2018/101, K.2019/3, K.T. 13.2.2019.
AYM, E.2018/108, K.2019/5, K.T. 13.2.2019.
AYM, E.2018/154, K.2019/1, K.T. 14.3.2019.
AYM, E.2018/161, K.2019/13, K.T. 14.3.2019.
AYM, E.2019/1, K.2019/14, K.T. 14.3.2019.
AYM, E.2019/3, K.2019/12, K.T. 14.3.2019.
AYM, E.2019/16, K. 2019/15, K.T. 14.3.2019.
AYM, E.2019/5, K.2019/24, K.T. 11.4.2019.
AYM, E.2019/9, K.2019/27, K.T. 11.4.2019.
AYM, E.2018/142, K.2019/38, K.T. 15.5.2019.
AYM, E.2018/121, K.2021/84, K.T. 11.1.2021.
AYM, E.2018/75, K.2021/61, K.T. 22.9.2021.
AYM, E.2020/74, K.2021/94, K.T. 16.12.2021.
AYM, E.2021/70, K.2021/98, K.T. 16.12.2021.
AYM, E.2021/91, K.2021/106, K.T. 30.12.2021.
AYM, E.2021/98, K.2022/9, K.T. 26.1.2022.
AYM, E.2020/17, K.2022/5, K.T. 26.1.2022.
AYM, E.2020/95, K.2022/3, K.T. 26.1.2022.
AYM, E.2021/2, K.2022/2, K.T. 24.2.2022.
AYM, E.2022/18, K.2022/16, K.T. 24.2.2022.
AYM, E.2021/97, K.2022/36, K.T. 24.3.2022.
AYM, E.2022/4, K.2022/64, K.T. 1.6.2022.
AYM, E.2021/90, K.2022/108, K.T. 28.9.2022.
AYM, E.2022/82, K.2022/113, K.T. 28.9.2022.

AYM, E.2021/95, K.2022/118, K.T. 13.10.2022.

AYM, E.2019/96, K.2022/17, K.T. 24.11.2022.

AYM, E.2020/34, K.2023/25, K.T. 16.2.2023.

AYM, E.2023/144, K.2023/147, K.T. 13.9.2023.

Extended Summary

The right to the individual application of recognized in Turkey in 2010, is an important milestone in protecting fundamental rights and freedoms. The right of individual application, which has been an effective means of seeking rights since its implementation, has been at the centre of various debates. With the amendment made to the Constitution by the secondary constituent power, the Constitutional Court was authorised to decide on individual applications. The use of this power by the Constitutional Court, which was granted to reduce the number of applications to the European Court of Human Rights, within the framework of a rights-based approach has brought the issue of the binding nature of the violation decisions to the agenda.

The reason why judicial organs are organized as a separate powers in political regimes is that their decisions are binding on everyone. Otherwise, there would be a danger of the judiciary being seen as an element of the executive. The essence of the problem in Turkey actually centres precisely at this point. Because the effectiveness of the individual application right, which functions as a mechanism to protect human rights against the public power in the national area, is directly proportional to the enforcement of violation decisions. The enforcement of judgements also enables the creation of law within the scope of objective and subjective effect.

With the acceptance of the right to individual application, it is observed that the Constitutional Court has evolved from reviewing the constitutionality of laws to reviewing the decisions of judicial bodies. This situation, which is a necessary consequence of the lack of interpretation in the protection of fundamental rights that draws attention in the judgements of other judicial bodies, makes the issue of the binding nature of violation decisions even more important. Even if it is accepted that there is no special provision in the Constitution regarding the binding force of individual application judgements, these judgements do not only have a subjective effect. The principle of supremacy of the Constitution, the fact that the Constitutional Court is ranked first among the higher courts in the Constitution and that it has priority of interpretation are all signs that individual application decisions are binding.

On the other hand, it cannot be accepted as a valid reason to claim that the Constitutional Court examines the issues that should be taken into consideration in the legal remedy as a justification for rendering the objective effect of the individual application decisions meaningless. Individual applications are examined within the scope of the legal regulation made within the framework of the authorisation granted by the Constitution to the legislature to regulate the procedures and principles regarding individual applications. Accordingly, the Constitutional Court not only determines the violation of rights, but also decides how to eliminate the consequences of this violation. Therefore, the decisions of the Constitutional Court within the scope of its authority to examine individual applications should be accepted as binding and the realisation of human rights should be expanded.

However, there has been a recent tendency not to implement individual application decisions despite constitutional and legal arrangements. It is clear that such a tendency will lead to many negative constitutional consequences. First of all, the principle of the rule of law will be destroyed. In a country where the Constitution and the rule of law do not exist, the fundamental rights of individuals cannot be guaranteed. In a system where the actions and transactions of those who use public power are not in conformity with the law and the constitution, one can speak of a formal rule of law.

Another negative consequence is the erosion of the principle of respect for human rights. Since the protection of fundamental rights and freedoms is constitutionally guaranteed, the Constitutional Court is expected to fulfil a supervisory function against the interventions of those using public power. In this context, it is natural for the Constitutional Court to take the necessary measures for the protection and promotion of human rights. In the absence of a protection mechanism, it is difficult to keep the concept of human dignity alive.

Prevention of the right of access to the court within the scope of the right to a fair trial is another unconstitutional consequence. The execution of individual application decisions is an element of the right of access to court. Considering that the Constitutional Court monitors the implementation of violation judgements, the importance of the right of access to court for applicants can be better understood. In general, the approach of not enforcing judicial decisions makes it difficult to exercise fundamental rights and freedoms.

The non-implementation of individual application decisions also harms the principle of the rule of law, which is an element of the rule of law. The meaning attributed by the Constitutional Court to the principle of the rule of law is universal. In essence, this principle includes the implementation of judicial decisions as required in a state of law.

Damage to democracy is another unconstitutional consequence. The limitation of fundamental rights and freedoms can only be realised by adhering to written legal texts. Preferring a method other than this is incompatible with the democratic rule of law and does not legitimise non-compliance with the decisions of the Constitutional Court.

Damage to the hierarchy of norms in the context of the principle of supremacy of the Constitution is another negative result. The elimination of unconstitutional rules at the top of the hierarchy can be eliminated by the supervision of the Constitutional Court. The effectiveness of this supervision depends on the implementation of the decisions of the Constitutional Court. In other words, the binding nature of the decisions of the Constitutional Court ensures the legitimacy of the actions and transactions of the organs using public power.

The formal validity of the principle of separation of powers can also be stated as a negative result. The fact that a power recognised by the Constitution becomes questionable brings about the intervention of the powers in each other's field of duty. While it is clearly stated in the Constitution that individual application decisions are binding, the non-implementation of the decisions of the Constitutional Court with some forced interpretations can be considered as an indicator of de facto unity of powers.

Within the framework of the above-mentioned observations, the whole debate is about the extent to which the rule of law is embraced in Turkey. The protection and extension of human rights contribute to the establishment of the rule of law. The Constitutional Court also emphasises the interaction between the rule of law and human rights and uses the authority granted to it by the Constitution. The constitutional text stipulates how this power is to be exercised by the secondary constituent power.

Finally, Article 153 of the Constitution should be recognised as the basis for the binding nature of individual application decisions. Reaching the conclusion that these decisions are not obligatory to be complied with by other organs causes the individual application right to lose its functionality. Dysfunctionalisation of the protection mechanism of fundamental rights and freedoms leads to unconstitutional violations. With the loss of confidence in the state apparatus, the constitution becomes a legal instrument for the restriction of state organs. Consequently, the issue of the binding nature of individual application decisions has a much deeper meaning in the axis of law and human rights than whether there is a normative regulation in the constitution.

Sahte Belgelere Dayalı Gümrük Beyannamesi Düzenleme Suçunda Suç Tipleri

Serdar ŞAHİN*

Geliş Tarihi (Received): 31.05.2024 - Kabul Tarihi (Accepted): 04.07.2024

DOI: 10.26745/ahbvuidfd.1493117

Öz

Günümüz modern dünyasının getirdiği hızlı teknolojik gelişim doğrultusunda oluşan kompleks küresel ekonomik faaliyetler nedeniyle ülkeler ithalat ve ihracat faaliyetlerinin takibinde zorlanmakta ve bu kapsamda kaçakçılık fiili gerçekleşebilmektedir. Özellikle yasa dışı organizasyonlarla devletlerin kontrolü dışında gerçekleşen ithalat ve ihracat faaliyetleri sosyal ve ekonomik birtakım sorunlar ortaya çıkarabilmektedir. Bu doğrultuda çalışmada, kayıt dışı bir şekilde gerçekleşen uluslararası ticari ilişkilerin ortaya çıkaracağı kamu zararı ile insanların bir arada yaşama halinin devamının sağlanmasında en temel bağlayıcı etken olan karşılıklı güven mekanizmasının yani kamusal güvenin korunmasına yönelik yararın Türk Hukuk Mevzuatı açısından değerlendirilmesi amaçlanmış ve sahte belgeler marifetiyle gümrük beyannamesi düzenlenmesi suçu incelenmiştir. Zira sahte belge düzenleme, sahte belge kullanma ve sahte gümrük beyannamesi düzenlenmesi fiillerini içinde bulunduran suçun karmaşık yapısı gerek uygulamada ve gerekse akademik yazında ihtilaflar ortaya çıkarabilmektedir. Çalışmada sonuç olarak tek fiille sahte belge düzenleme ile kullanma suçlarının birlikte cezalandırılmayacağı gerekçesiyle sahte belgeler marifetiyle gümrük beyannamesi düzenlenmesi durumunda sahte belge düzenleme ve sahte beyanname düzenleme şeklinde iki farklı suç olduğu kanaatine ulaşılmıştır. Ayrıca sahte beyanname düzenleme suçunun oluşumunun sahte belge düzenleme suçuna bağlı olmadığı ancak sahte belge düzenleme suçunun sahte beyanname düzenleme suçuna resmiyet kazandırmaya yönelik olduğu tespit edilmiştir. Hal böyle iken sahte belge düzenlenmesi fiili asliye ceza mahkemesinde yargılanması gereken bir suç iken, sahte beyanname düzenleme fiilinin resmî belge hükmü taşıdığı sonucu ile ağır ceza mahkemesinde yargılanması gerekmektedir. Bununla birlikte sahte belge düzenlenmesi ve bu belgenin kullanılması marifetiyle sahte gümrük beyannamesi düzenlenmesi yoluyla teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla ihracat gerçekleşmediği hâlde gerçekleşmiş gibi göstermek şeklinde oluşan suçun gerek ulusal ve gerekse uluslararası açıdan kamu yararı ve hukuki değerlere yönelik bir suç olması nedeniyle idari aşamada cezayı hafifletici düzenlemelere konu edilmemesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sahte Belge, Vergi Kaçakçılığı, Resmî Belgede Sahtecilik

Crime Types in Issuing a Customs Declaration Based on Forged Documents

Abstract

Due to the complex global economic activities that occur in line with the rapid technological development brought by today's modern world, countries have difficulty following their import and export activities. In this context, smuggling can take place. Especially with malicious organizations, import and export activities outside states' control can cause social and economic problems. In this direction, in this study, aims to evaluate the mutual trust mechanism, which is the most fundamental binding factor in ensuring the continuation of people's coexistence with the public harm that will arise from unregistered international commercial relations, in terms of Turkish Law Legislation, and customs declaration of using fake documents. the crime was investigated. Because in the crime that includes the acts of issuing fake documents, using fake documents and issuing fake customs declarations, public trust is damaged and public loss is created. As a result of the study, it has been concluded that there are two different crimes as issuing false documents and issuing false declarations in case of issuing customs declaration with false documents that the crimes of issuing and using false documents with a single act cannot be punished together. In addition, it has been determined that the formation of the crime of issuing false declarations is not dependent on the crime of issuing false documents, but the crime of issuing false documents is aimed at making the crime of issuing false declarations official. In this case, while the act of issuing false documents is a crime that should be tried in the criminal court of peace, the act of issuing false declaration should be tried in a heavy penal court with the result that it has the effect of the official document. However, since the crime of making fake documents and making it seem like they have taken place to benefit from incentives, subsidies, or monetary refunds by issuing fake customs declarations by using this document, it is a crime against public interest and legal values both nationally and internationally. It was concluded that punishment should not be subject to mitigating regulations.

Keywords: Forged Document, Tax Evasion, Forgery of Official Document

* Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, serdarsahin@ibu.edu.tr., ORCID: 0000-0002-2869-8231.

Giriş

Küreselleşme ya da bazı yazarlar tarafından bölgeselleşme olarak ifade edilen yeni dünya düzeni ve gelişen teknoloji ile birlikte oluşan küresel köy biçimi ile sınırların şeffaflaşması sonucu uluslararası ticari faaliyetlerde farklılaşmalar yaşanmış, özellikle gelişmiş internet alt yapısı ve bu doğrultuda oluşan yeni teknolojik gelişmeler ithalat ve ihracat faaliyetlerini karmaşık bir yapıya büründürmüştür. Bu kapsamda devlete yüklenilen görev ve fonksiyonlar da değişmiştir. Toplumsal bir uzlaşma sonucu oluşmuş devletin faaliyetlerinin finansmanında kullanılan en önemli enstrüman olan vergilerin önemi artmıştır. Bu doğrultuda kamu politikalarının belirlenmesinde küresel vergi rekabeti, uluslararası çifte vergiyi önleme anlaşmaları gibi etkenler önemli rol oynamaya başlamıştır. Ancak teknolojik gelişmeler, vergi ödeme isteği düşük mükellefler ile vergisel birtakım düzenlemeler yoluyla haksız gelir elde etme amacı güden kimseler için vergi yükümlülüklerinin dışına çıkma noktasında birtakım avantajları beraberinde getirmiştir. Bu durum özellikle ülkelerin egemenlik güçleriyle yakından bağlantılı uluslararası ticari ilişkiler açısından ithalat ve ihracat faaliyetlerinin denetimini zorunlu kılmaktadır.

Coğrafi keşiflerle birlikte ülkeler arasında gerçekleşen ticari ilişkilerin önemi artmaya başlamış özellikle 20'nci yüzyıl ve devamında söz konusu faaliyetler ülkeler için ekonomik büyüme ve kalkınmanın temel gerekçesi olarak görülmeye başlanılmıştır. Bu doğrultuda uluslararası ticari ilişkilerin kurallarının belirlenmesi ihtiyacı sonucu 1995 yılında kurulmuş olan Dünya Ticaret Örgütü'nün temellerinin atıldığı GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) 1 Ocak 1948 tarihinde yürürlüğe giren anlaşmayla kurulmuştur. GATT'ın kuruluş amacı esasen ticari ve ekonomik alandaki ilişkilerin kurallarının belirlenerek, dış ticarete ayrımcılığın önüne geçilmesidir. Zira uluslararası ticari ilişkilerde ülkeler arasında eşit olmayan bir ilişki, dünya doğal kaynaklarının israfına neden olan küresel problemleri beraberinde getirmektedir. Bu haliyle bakıldığında uluslararası ticari ilişkiler gerek ülke içi ve gerekse uluslararası boyutuyla ele alınması gereken dünyanın geleceğini şekillendirecek öneme sahip bir konudur. Bu nedenle ülkeler gerek kendi iç mevzuatları ve gerekse uluslararası kurallar gereği uluslararası ticari faaliyetleri denetim altında tutmakla yükümlü kılınmışlardır.

Ticari gelirin içinde bir maliyet unsuru olan vergilerden kaçmak isteyen mükellefler bazı yasa dışı yöntemlerle uluslararası ticari ilişkileri kullanarak kamu zararına sebebiyet verebilmekte ve hatta söz konusu uygulamaları ticari faaliyet haline getirerek sahtecilik

yoluyla gelir elde edebilmektedirler. Özellikle herhangi bir dış ticaret gerçekleşmediği halde ticaretin gerçekleşmiş gibi gösterilmesi yoluyla bir takım vergisel uygulamalardan haksız yere yararlanılması en yaygın kullanılan kaçakçılık yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada söz konusu faaliyetlere girişen kimseler öncelikle hayali yurt içi ticari ilişkilerle bir mal edinimi gerçekleştirmekte ve ardından söz konusu hayali malları yurt dışına ihraç edilmiş gibi göstererek bir takım vergisel avantajlardan yararlanarak haksız yere gelir elde edebilmekte ve kamu kesimi zarara uğratılmaktadır. Bu durumda oluşan suç gerek oluşan maddi zarar ve gerekse toplumsal değerlere verdiği zarar nedeniyle oluşan kamu zararı bakımından önem arz etmektedir. Uluslararası ticari ilişkilerde, ulusal ve uluslararası mevzuat hükümleri ile dış ticaretin dinamik yapısı ticari ilişkilerde oluşabilecek uyuşmazlıkları karmaşık bir hale getirebilmektedir. Bu konuda en güzel örnek ise sahte belgelere dayalı gümrük beyannamesi yoluyla oluşan kaçakçılık fiilidir. Zira bu durumda bir yandan vergi kaçakçılığı suçu olduğu gibi diğer yandan sahte belge düzenleme ve söz konusu sahte belgeleri kullanarak sahte gümrük beyannamesi düzenlenmesi fiilleri bir arada gerçekleşmektedir. Hal böyle iken oluşan suç birden fazla kanun kapsamında değerlendirilmesi gereken karmaşık bir duruma dönüşmektedir ki birden fazla fiille organize bir şekilde oluşan suçun mahiyeti ve ele alınış biçimi konusunda gerek uygulamada ve gerekse akademik yazında ihtilaflar ortaya çıkabilmektedir. Söz konusu ihtilafların giderilmesi amaçlı kaleme alınan bu araştırma çalışmasında suçu oluşturan fiiller öncelikle kavramsal boyutuyla ele alınacak ve ardından suçun niteliği açıklanacaktır. Son olarak mevzuatımızda suçun yeri belirlenerek ulaşılan sonuç açıklanacaktır.

Araştırma konusunun vergi hukuku ve ceza hukuku bağlamında ayrı ayrı ele alınması, oluşan suçun niteliğinin net olarak ortaya konulması, yargı kararlarının ayrıntılı analiz edilerek yargısal yorumun yönünün tespit edilmesi, mevcut hukuki mevzuatın eksikliklerinin tespit edilerek araştırma konusu suçun önlenmesine yönelik yapılan düzenleme önerileri; bu çalışmanın literatüre olan katkılarıdır.

I. Kavramsal ve Hukuki Açından Belge

Kavramsal açıdan ele alındığında belge kelimesinin ifade ettiği nesnenin betimsel tanımı kanıt aracı şeklinde yapılabilecektir. Bu haliyle belge gerek düşünce aşamasında olan ve gerekse fiili bir eylemin yazılı formunu ifade eden nesnedir. Etimolojik kökeni Moğolca “Belgü” kelimesi olan (<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/belge>) belge Türkçe olmakla birlikte anlamsal açıdan Latince kökenli bir kavram olan “documentum” kelimesinin

günümüzdeki ifade biçimini yansıtmaktadır. Documentum kelimesi, bilgiyi açığa çıkaran öğreti, ders ya da yazılı kanıt anlamına gelmektedir. (<https://www.etymonline.com/word/document>). 18'inci yüzyılın başlarında belge, “*Kanıt veya kanıt sağlayan yazılı veya basılı kâğıt*” olarak tanımlanmıştır (<https://www.etymonline.com/word/document>). Türk Dil Kurumu Sözlüğünde belge, “*Bir gerçeğe tanıklık eden yazı, fotoğraf, resim, film vb., vesika, doküman*” olarak tanımlanmıştır (Belge, <https://sozluk.gov.tr/>).

Belge kelimesi Türk kanuni metinlerinde çok sık kullanılmaktadır. Örneğin 213 sayılı Vergi Usul Kanunu'nda belge kelimesi 171, 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda 48, 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu'nda 80 ve 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nda 162 kez kullanılmıştır. Bu denli sık kullanılan bir kelime olan belge kelimesi önceleri kanunlarca tanımlanmış değildi. Bu durumda oluşan hukuki boşluk yorum yöntemleriyle kapatılmaya çalışılmıştır.

Hukuki anlamda belge, belli bir kişi tarafından yapılan irade beyanının ispatına yönelik cisimleştirilmiş yazılı kâğıt olarak ifade edilmektedir (Maurach vd., 2012: 65). Belgenin düzenleyen taraf ya da tarafların irade beyanını kalıcı hale getirme özelliği, belgenin ispat kuvvetini diğer ispat araçlarına kıyasla artırmaktadır (Samson'dan aktaran Koca, 2016: 673.). Örneğin parmak izi ya da DNA gibi kriminal objeler varlıkları gereği delil niteliği taşımakla birlikte bir irade beyanına dayanmadıkları için belge olarak nitelendirilemezler (Gössel ve Dölling'den aktaran Koca ve Üzülmöz, 2016: 673). O halde belgenin temel özelliği tarafı bilinen bir irade beyanına sahip olmasıdır (Koca ve Üzülmöz, 2016: 674-675). Bu haliyle belge hukuki bir değer taşıma özelliğini belgeyi düzenleyenin bizatihi şahsından almaktadır (Maurach vd., 2012: 65). Hal böyle iken irade beyanı bulunmayan yazılı nesne belge niteliğine haiz değildir. Örneğin öğretmek ya da öğrenmek amacıyla yazılmış yazılar belge niteliği taşımayacaktır (Maurach vd., 2012: 65). Bu durum söz konusu yazıların delil olarak kullanılamayacağı anlamına gelmemekte, burada bu yazıların belge olarak kıymete alınamayacağı ifade edilmektedir.

Ülkemizde 1927 tarihli 1086 sayılı Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu'nda belge kelimesi eski adıyla evrak adı altında kullanılmış ancak kanunda bir tanım yapılmamıştır. Bununla birlikte 1086 sayılı Kanunda geçen “Okunamayan veya münasebetsiz olan evrak iade edilir...” gibi ifadelerden evrakın yazılı bir metin olması gerekliliği anlaşılmaktadır. 1983 yılında Yargıtay 6'ncı Ceza Dairesi belgeyi “hukuki bir hüküm ifade eden, bir hakkın doğmasına, bir olayın kanıtlanmasına yarayan yazılar” şeklinde ifade etmiştir (Yargıtay 6.

CD, 04.07.1983 Tarih 2707 Esas ve 1983/3846 sayılı kararından aktaran Güner, 2014: 38, 39). 2004 tarihli 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu gerekçesinde evrak kelimesinden yola çıkılarak yazılı kâğıt niteliğinde olmayan bir şeyin hiçbir hal ve şartta belge sıfatını haiz olmayacağı görüşü benimsenmiş ancak hemen ardından araç plakaları örneği verilerek bazı durumlarda belgenin varlığının kabulü için, yazının kâğıt üzerinde bulunmasının gerekli olmayabileceği istisnası getirilmiştir. Söz konusu gerekçeye göre yazılı bir kâğıdın belge niteliği taşıyabilmesi için üzerindeki yazının içeriğinin hukukî bir kıymetinin bulunması, hukukî bir hüküm ifade etmesi ve hukukî bir sonuç doğurmaya elverişli olması gereklidir.

Nihayetinde ülkemizde 2011 yılında yürürlüğe giren 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 199'uncu maddesinde belge tanımı yapılmıştır. 6100 sayılı Kanunda belge "Uyuşmazlık konusu vakıaları ispata elverişli yazılı veya basılı metin, senet, çizim, plan, kroki, fotoğraf, film, görüntü veya ses kaydı gibi veriler ile elektronik ortamdaki veriler ve bunlara benzer bilgi taşıyıcıları bu Kanuna göre belgedir." şeklinde tanımlanmıştır.

O halde tüm bu açıklamalar doğrultusunda hukuki anlamda belge kavramının ifade ettiği nesne, tarafı bilinen hukuki sùjeler tarafından gerçekleştirilmiş ya da gerçekleştirilecek faaliyetlerin ispat aracını ifade eden yazılı materyaldir. Bu haliyle belge gerek özel hukukta ve gerekse kamu hukukunda kullanılan, tek taraflı ya da çok taraflı hukuki işlemlere somut gerçeklik kazandıran ve duyu organlarıyla algılanabilen nesnedir.

II. Belge Türleri

6100 sayılı Kanunun belge kavramını tanımlamasıyla birlikte kavramsal açıdan ifade edilen nesne oluşmakla birlikte farklı konuları düzenleyen kanunlar kapsamaları dahilinde yer alan belgeleri farklı şekillerde tasnif etmektedirler. Bununla birlikte belgeler yoluyla oluşabilecek suçların müeyyidelerinin düzenlendiği ceza kanununda yapılan belge tasnifi en kapsamlı sınıflandırma olarak değerlendirilebilecektir.

5237 sayılı Türk Ceza Kanunu bir belge tanımı yapmamakla birlikte belgeleri resmî belge, resmî belge hükmünde belge ve özel belge olarak üç tür halinde ele almıştır. Kanun söz konusu tasnifi belgelerin taraflarını baz alarak gerçekleştirmiş ancak kanunun şümulü incelendiğinde söz konusu belgelerin ispat ve yaptırım kuvvetlerinin farklılıklarından bahsetmek de mümkündür.

A. Resmî Belge

Ülkemizde 6100 sayılı Kanunla belge kavramı tanımlanmakla birlikte resmî belge kavramı tanımlanmamıştır. Ancak resmî belge 6100 sayılı kanunda açıklanan belgenin resmi bir şekilde düzenlenen biçimi olarak yorumlanabilecektir. Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre resmi kelimesi “devlete ait, devletle ilgili” olarak açıklanmıştır (<https://sozluk.gov.tr/>). Bu durumda devlete ait olan belge resmî belge niteliğindedir. Dolayısıyla devletin sahiplendiği ya da taraf olmayı kabul ettiği belge, resmî belgedir.

5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun gerekçesinde resmî belge, kamu görevlileri tarafından görevleri gereği düzenlenen yazı olarak tanımlanmıştır. Söz konusu tanımda resmî belgenin iki özelliğine vurgu yapılmaktadır. Bunlardan birincisi resmî belge kamu görevlileri tarafından düzenlenmektedir. İkincisi ise kamu görevlisinin kendi görevi ile ilgili olarak düzenlediği belgeler resmi nitelik kazanmaktadır. Dolayısıyla kamu görevlisi tarafından düzenlenen belge ile kamu görevlisinin görevi arasında bir bağ olması gereklidir. O halde görevi olmayan bir konu da kamu görevlisi tarafından düzenlenen belge resmî belge olmayacaktır (Gökcan, 2010: 209, 221). Bununla birlikte 6100 sayılı Kanun'un 224'üncü maddesi “Yabancı devlet makamlarınca hazırlanan resmî belgelerin, Türkiye’de bu vasfı taşıması, belgenin verildiği devletin yetkili makamı veya ilgili Türk konsolosluk makamı tarafından onaylanmasına bağlıdır.” şeklinde düzenlenmiştir. Söz konusu düzenlemede resmî belgenin devlet makamları tarafından düzenlenmesi vurgusu yapılarak, devlet tarafından düzenlenmese bile devlet makamı tarafından onaylanan belgenin de resmî belge olduğu açıklanmıştır. Bu noktada 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun gerekçesinde de benzer bir ifade kullanılarak kamu kurumları ile yapılan özel hukuk sözleşmelerinin de resmî belge olduğu ifade edilmiş ve bu durum “Çünkü sözleşme, kamu kurumu adına kamu görevlisi tarafından imzalanmaktadır.” şeklinde açıklanmıştır. Burada belirtmek gerekir ki resmi bir kuruma verilen bir dilekçeye kurum tarafından onay yapılmaksızın evrak sayısı verilmesi ya da resmi bir kurum tarafından evrakın sevk edilmesi belgeye resmî belge değeri kazandırmaz.

B. Resmî Belge Hükmünde Belge

5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 210'uncu maddesinde esasen bir özel belge olmak birlikte illiyet bağı olması sebebiyle doğacak hukuki uyumsuzluklarda resmî belge hükmünde değerlendirilecek özellikli bazı belgeler sayılmıştır. Buna göre “emre veya hamile yazılı kambiyo senedi, emtiyayı temsil eden belge, hisse senedi, tahvil veya vasiyetname” nedeniyle

oluşacak hukuki uyuşmazlıklarda söz konusu belgeler resmî belge hükümleri doğrultusunda değerlendirilecektir.

5237 sayılı Kanununun 210'uncu maddesinde bazı belgeler sayılmakla birlikte, kanunlarca bir tanımının yapılmaması nedeniyle sınırları yetkili otoritelerce belirlenen resmî belgeyle ilgili yargı organları tarafından verilen kararlarda genişletici yorumlara rastlanmaktadır. Bu kapsamda resmî belgeyle ilgili yapılan açıklamalara son bir ekleme daha yapılması gerekir. Buna göre özel bir belgeye dayanılarak hazırlanan resmî belgeyle ilgili doğacak olan hukuki yükümlülüklerde resmî belgeye esas teşkil eden özel belge, resmî belge hükümleri ile değerlendirilecektir (Yargıtay 7. CD, 28.05.2015 Tarih 2014/5608 Esas ve 2015/17109 sayılı Kararı). Dolayısıyla özel belgenin kamu idaresi tarafından onaylanması durumunda belge, resmî belge olacak ve özel belgede yer alan bilgiler doğrultusunda oluşturulmuş belgeye bağlı olarak oluşan hukuki sorumluluklarda resmî belgeyle illiyet bağı nedeniyle resmî belge haline gelmiş özel belge, resmî belge hükümleri doğrultusunda değerlendirilecektir.

C. Özel Belge

Ülkemizde resmî belgede olduğu gibi kanunlarımızda özel belge kavramı da tanımlanmış değildir. Ancak resmî belge ile ilgili açıklamalar doğrultusunda yapılacak bir çıkarıma göre özel belge, resmi olmayan belgeye verilen isimdir. Şöyle ki, kanunda açıkça resmî belge olduğu ifade edilmeyen ve kamu görevlilerinin görevleriyle illiyet bağı nedeniyle düzenlemedikleri belge özel belgedir.

Hukuki anlamda resmî belge ile özel belge arasındaki en önemli fark; resmi bir belgenin düzenlenmiş ya da düzenlenmiş olması belgeye hukuki bir uyuşmazlığa konu olabilme vasfı kazandırırken, özel hukuk sùjeleri arasında düzenlenen bir belge olması nedeniyle özel belge yoluyla hukuki bir uyuşmazlığın söz konusu olabilmesi için özel belgenin kullanılmış olması zorunluluğu bulunmaktadır.

III. Sahte Belge

Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre Farsça kökenden gelen “sahte” kelimesi “Bir şeyin aslına benzetilerek yapılan, düzme, düzmece” olarak tanımlanmıştır (Sahte, <https://sozluk.gov.tr/>). Bu anlamda ele alındığında maddi ve/veya şekli hukuk kurallarına aykırı biçimde düzenlenmiş, gerçekte olmamış olaylara yönelik hazırlanmış ya da gerçekte olmuş olayları gerçeğe uygun olmayan biçimde ifade eden belge sahtedir. Doğal olarak sahte

belge ile gerçekleşen fiillerin neticesi hukuki anlamda suç oluşturmaktadır. 19'uncu yüzyıla kadar dolandırıcılık suçu ile eşdeğer tutulan sahte belge düzenleme suçu esasen tek başına bir anlam ifade etmemekte, başka bir suçun işlenebilmesi için araç vazifesi görmekteydi (Gökcan, 2009: 93).

Günümüzde hukuki açıdan sahte belge gerçeğin tahrif/tağyir veya taklit edildiği belgeyi ifade etmektedir (Aslan, 2015: 160). Bozma ya da başkalaştırma anlamına gelen tahrif/tağyir kelimesi somut olayın gerçekten başka bir biçime büründürülmesi anlamına gelmekteyken, taklit hukuki bir belgenin kısmen veya tamamen benzerini oluşturmaktır. Bu durum literatürde maddi ve şekli sahtecilik olarak ele alınmıştır. Maddi sahtecilik belgenin tahrif/tağyir edilmesi anlamına gelirken, şekli sahtecilikte belgede içerik bakımından sahtecilik söz konusudur (Donay, 2008: 137). Dolayısıyla sahte belge sadece fiziksel değişiklik sonucu oluşan belge olabileceği gibi tamamıyla kurgusal bir içerik düzenlenmesi yoluyla da olabilecektir. Her iki durumda da suç, belgenin düzenlenmesiyle ortaya çıkmakta ve zarar verme amacı güdülmektedir. Bununla birlikte ceza hukukunda sahtecilik dar anlamda ve geniş anlamda olmak üzere iki farklı biçimde ele alınmıştır (Erman, 1981: 1-2). Buna göre gerçeğe aykırı olan tüm işlemler geniş anlamda sahteciliği ifade ederken, kamu güvenliğini ihlal eden kamunun güven duyduğu işaretler üzerinde yapılan sahtecilik dar anlamda sahteciliği ifade etmektedir (Erman, 1981: 1-2). Bu anlamda bakıldığında sahte belge düzenleme fiili geniş anlamda sahtecilik kapsamında değerlendirmektedir (Aslan, 2015: 151).

Vergi hukukunda sahte belge kavramı ilk olarak 1988 yılında yayımlanan 28 Seri Nolu Katma Değer Vergisi Genel Tebliğinde açıklanmıştır (RG, 01.08.1988/19886). Burada sahte belge “hukuki geçerliliğini sağlayan zorunlu ve yeterli unsurlara sahip olmayan belgeler” şeklinde ifade edilerek, sahte belgenin şekli açıklanmıştır. Buna göre gerçekte somut bir olay olmadığı halde olmuş gibi gösteren belgeler, yetkisiz kimseler tarafından düzenlenen belgeler ve başka biri adına düzenlenip kullanılan belgeler sahte belge olarak nitelendirilmiştir. Daha sonra 1998 yılında 4369 sayılı Kanunla Vergi Usul Kanuna eklenen ifade ile sahte belge kavramı kanuni olarak tanımlanmıştır. 213 sayılı Vergi Usul Kanunu belgeleri muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge ve sahte belge olmak üzere iki farklı biçimde açıklamaktadır.

213 sayılı Vergi Usul Kanununun “Kaçakçılık Suçları ve Cezaları” başlıklı 359'uncu maddesinin “a” fıkrasının 2'nci bendinde muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge, “b” fıkrasında ise sahte belge kavramı açıklanmıştır. Buna göre muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge; “gerçek bir muamele veya duruma dayanmakla birlikte bu muamele veya durumu mahiyet

veya miktar itibariyle gerçeğe aykırı şekilde yansıtan belge”, sahte belge ise; “gerçek bir muamele veya durum olmadığı halde bunlar varmış gibi düzenlenen belge” olarak ifade edilmiştir. Türkiye için yapılan çalışmalarda mükelleflere göre en yaygın vergi kaçırma yöntemi muhasebe hilesi yapmak ve vergiyi doğuran ticari işlemleri kayıtlara geçirmemek olarak belirlenmişken sahte belge kullanma yöntemi ise üçüncü sırada yer almaktadır (Ayyıldız, 2014: 29).

IV. Gümrük Beyannamesi

Beyanname, belirli bir konuyla ilgili olarak yazılı bildirimde bulunma aracı olarak tanımlanabilecektir. Ülkemizde dış ticaret konusu faaliyetler gümrük idaresine “gümrük beyannamesi” ile bildirilmektedir. Gümrük beyannamesinde, gerçekleşen dış ticaret faaliyetiyle ilgili kapsamlı bilgiler yer almaktadır. Gümrük beyannamesinde yer alacak bilgiler ve beyannamenin fiziki özellikleri gümrük mevzuatı tarafından belirlenmektedir. Zira gümrük beyannamesinde yer alan bilgiler doğrultusunda dış ticaret konusu malın ithalat ya da ihracat koşulları belirlenmektedir. Gümrük mevzuatı formüle edilirken dış ticaretin gerçekleştiği küresel ekonomik aktörlerin mevzuatlarının da dikkate alınması gereklidir. Bu doğrultuda ülkemizde, 1 Ocak 1996 tarihinden beri Avrupa Birliği üyesi ülkelerle uyumlu bir şekilde düzenlenmiş gümrük beyannamesi formu kullanılmaktadır.

Beyannameler yazılı bildirim araçları olmakla birlikte gelişen teknolojiye ayak uydurarak elektronik ortamda da düzenlenebilmektedirler. Ülkemizde BİLGE (Bilgisayarlı Gümrük Etkinlikleri) sistemi adı altında bir uygulamayla gümrük beyannameleri elektronik ortamda düzenlenebilmektedir. BİLGE sistemi, dış ticaret konusu eşyanın tüm gümrük sürecinin bilgisayar ortamında gerçek zamanlı bir şekilde takibine olanak sağlayan elektronik yazılım sistemi olarak tanımlanabilecektir.

Ülkemiz gümrük mevzuatına göre yazılı gümrük beyanının istisnai durumlar dışında gümrük beyannamesi ile yapılması esastır¹. Bu kapsamda gümrük işlemlerine yönelik açık ve örtülü maliyetleri düşüren bir uygulama olan BİLGE sistemi yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. BİLGE sisteminde beyannameye konu tüm bilgiler elektronik ortamda doldurularak sisteme kaydedilmekte ve kaydedilen gümrük beyannamesine sistem tarafından değişmez bir tescil numarası verilmektedir. Söz konusu numara verme işlemi ile gümrük idaresi tarafından “beyanname tescili” işlemi gerçekleştirilmiş olmaktadır.

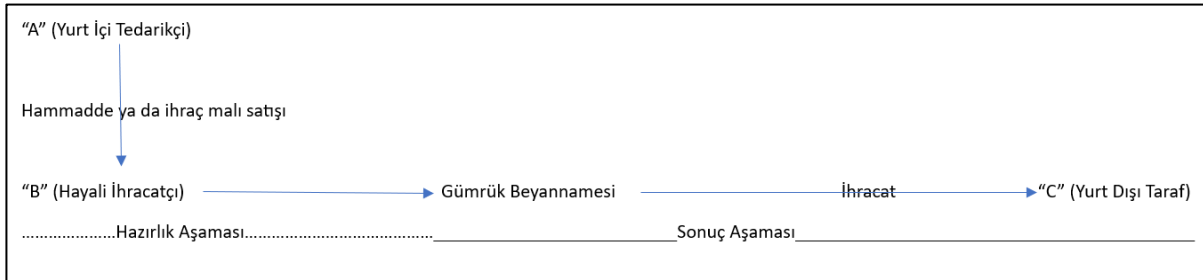
¹ Gümrük beyannamesi yerine kullanılacak belgeler: Elçilik Mektubu, Kurye Mektubu, TIR Karnesi, ATA Karnesi, Kumanya Listesi, Declaration En Douane, CPD Karnesi, Sözlü Beyan Formudur.

V. Sahte Belgeye Dayalı Gümrük Beyannamesi Yoluyla Oluşan Suçun Tipi

4458 sayılı Gümrük Kanunu'na göre gümrük işlemleri beyanname ve belirlenen belgelerle gerçekleştirilmektedir. Gümrük idaresine verilen beyannamelerde sözü geçen eşyanın gümrüğe sunulmasıyla birlikte gümrük idaresi tarafından beyanname tescil edilmektedir. Her alanda olabileceği gibi gümrük işlemlerinde de kanunlara aykırı fillerde bulunanlar olabilecektir. Bu doğrultuda gümrük beyannameleri yoluyla aldatılan gümrük idaresinin tescil işlemleri neticesinde kamu kesimi zarara uğramaktadır. Bu durumda çoğu zaman gümrük idaresinin aldatılması amacıyla gümrük beyannamesine konu işlemler sahte belgelerle desteklenmektedir.

Sahte belgelere dayalı gümrük beyannamesi düzenlenmesi durumu hazırlık aşaması ve sonuç aşaması olmak üzere iki aşamada ele alınması gerekir (Şekil 1). Hazırlık aşamasında sonuç (netice) aşamasına yönelik tevsik edici belgeler kanun dışı bir şekilde düzenlenirken, sonuç aşamasında, hazırlık aşamasında oluşturulan belgeler kullanılarak, amaçlanan eylem gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle sahte belgelere dayalı gümrük beyannamesi düzenlenmesi durumu tek bir kanunda net olarak düzenlenmiş bir fiil değildir.

Şekil 1. Suçun Aşamaları

Şekil 1’de gösterilen durumda “A”, B’ye Mal Satımına Yönelik Sahte Belge Düzenleyicisi, “B”, A’dan Mal Alımına Yönelik Sahte Belge Kullanıcısı, C’ye Mal Satımına Yönelik Sahte Belge Düzenleyicisi ve “C” ise B’den Mal Alımına Yönelik Sahte Belge Kullanıcısı durumundadırlar.

Suçun birinci aşaması beyanname düzenlenebilmesi için oluşturulması gereken ve beyannamenin düzenlenmesi için kullanılan sahte belgelerle ilgilidir ki bu kısım vergi kanunlarında düzenlenmiştir. 213 sayılı Vergi Usul Kanununun “Kaçakçılık Suçları ve Cezaları” başlıklı 359’uncu maddesinin a fıkrasının 2’nci bendinde “...muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge düzenleyenler veya bu belgeleri kullananlar” hakkında ceza öngörülmüşken maddenin b

fikrasında ise “belgelerin asıl veya suretlerini tamamen veya kısmen sahte olarak düzenleyenler veya bu belgeleri kullananlar...” hakkında ceza öngörülmüştür.

Sahte belgelere dayalı gümrük beyannamesi düzenlenmesi durumunda netice suçu; uluslararası ticaret gerçekleşmediği halde gerçekleşmiş gibi gösterilerek “teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla” kazanım elde edilmesidir. Burada elde edilen kazanım kamu kesimini zarara uğratarak gerçekleşmektedir. Kamu hukuku netice suçu itibariyle oluşması muhtemel suçu 5607 sayılı Kaçakçılıkla Mücadele Kanunu’nda düzenlemiştir. 5607 sayılı Kaçakçılıkla Mücadele Kanununun 3’üncü maddesinin 9’uncu fıkrasında suç “İlgili kanun hükümlerine göre teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla ihracat gerçekleşmediği hâlde gerçekleşmiş gibi gösteren ya da gerçekleştirilen ihracata konu malın cins, miktar, evsaf veya fiyatını değişik gösteren ...” şeklinde ifade edilmiştir.

Sahte belgelere dayalı gümrük beyannamesi düzenlenmesi durumunda süreç bir bütün olarak ele alındığında hayali bir takım ticari faaliyetlerin ispatına yönelik düzenlenen belgeler yoluyla kamu kesiminin zarara uğratıldığı görülecektir. Bu durumda gerek suçun mahiyeti ve gerekse verilecek cezanın oranı açısından düzenlenen belgelerin türü önem arz etmektedir.

Zira 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nun “Resmî Belgede sahtecilik” başlıklı 204’üncü maddesi; “Bir resmî belgeyi sahte olarak düzenleyen, gerçek bir resmî belgeyi başkalarını aldatacak şekilde değiştiren veya sahte resmî belgeyi kullanan kişi, iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.” şeklinde düzenlenmiştir. Aynı kanunun “Özel Belgede Sahtecilik” başlıklı 207’nci maddesinin 1’inci fıkrası “Bir özel belgeyi sahte olarak düzenleyen veya gerçek bir özel belgeyi başkalarını aldatacak şekilde değiştiren ve kullanan kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır” şeklinde düzenlenmiştir. Bununla birlikte aynı kanunda “Resmî Belge Hükmünde Belgeler” başlıklı 210’uncu maddenin 1’inci fıkrası “Özel belgede sahtecilik suçunun konusunun, emre veya hamile yazılı kambiyo senedi, emtiayı temsil eden belge, hisse senedi, tahvil veya vasiyetname olması halinde, resmî belgede sahtecilik suçuna ilişkin hükümler uygulanır.” şeklinde düzenlenmiştir.

Sahte belgelere dayalı gümrük beyannamesi düzenlenmesi durumunda suçun mahiyeti bakımından önemli olan nokta gümrük beyannamesinin bir belge olarak hukuki niteliğidir. Şöyle ki ilk bakışta mükellefler tarafından doldurulan bir belge olan gümrük beyannamesi özel bir belge olarak görülmektedir. Zira resmî belgede sahtecilik suçu için devlet memurunun görevi nedeniyle tanzim ettiği bir belge üzerinde tahrifat veya resmî belgenin

sahte üretilmesi gerekmektedir. Ancak çalışmada belge türleri başlığı altında resmî belge kavramı açıklanırken ifade edildiği gibi bazı durumlarda özel bir belgenin resmî belgede sahtecilik suçunu oluşturması mümkün olabilmektedir. Şöyle ki, sahte bir şekilde düzenlenmiş bulunan özel belgenin kullanılması sonucunda, söz konusu belgeye dayanılarak kamu idaresi tarafından yapılan onay işlemi belgeye resmî belge niteliği kazandırmaktadır. Söz konusu resmî belgeye kaynak teşkil eden özel belgeyi düzenleyen fail, resmî belgede sahtecilik suçundan sorumlu olacaktır².

Gümrük beyannameleri, gümrük idaresinde onay görevlisi gümrük memuru tarafından onaylanarak işleme sokulmasıyla birlikte resmî belge niteliği kazanmaktadır. Bu nedenle aldatma kabiliyetine sahip gerçek bilgileri ihtiva etmeyen sahte ticari fatura ve sahte ticari fatura bilgilerine göre düzenlenen gümrük beyannamesi yoluyla oluşan hareketlerde suç tipi resmî belgede sahtecilik olacaktır³. Bununla birlikte belgenin aldatma kabiliyetine haiz olmadığı açık olan durumlarda kamu görevlisine sorumluluk doğacaktır.

A. Korunan Yarar ve Hukuki Değer

Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suçta korunan yararın belirlenebilmesi için suçun oluşturduğu zararın ve söz konusu zarardan etkilenen kesimin öncelikli olarak belirlenmesi gereklidir. Açıklandığı üzere sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannamelerinde iki farklı eylem bulunmaktadır. Bunlardan birincisi sahte belge düzenlenmesi, ikincisi ise sahte belgelere dayanılarak gümrük beyannamesi tescil ettirilmesidir. Literatürde sahte belge kullanılması yoluyla oluşan suçlarda korunan yararı açıklamaya yönelik olarak iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre sahte belge kullanımı dolandırıcılıkla eş değer görülmekte ve kişiler arasında oluşan bir hukuki uyumsuzluk olarak nitelendirilmektedir (Birtek ve Akpınar, 2022: 397). İkinci görüşe göre ise, sahte belge kullanımı yoluyla oluşan hukuki işlemlerde kullanılan belgelerle toplumun güveni sarsılmakta ve toplumu tehlike içinde bırakma ihtimali oluşturularak söz konusu belgeler yoluyla gerçekleşen işlemlere yönelik toplumsal algı bozulmaktadır (Erman ve Özek, 1996: 223-224). Esasen her iki durumda da kamu güveni sarsılmakta toplumun maddi ve manevi bütünlüğü tehlikeye düşmektedir (Bayraktar, 1977: 601-615).

² Bu konu; Yargıtay 7. CD., 28.05.2015 Tarih 2014/5608 Esas ve 2015/17109 sayılı Kararı, Yargıtay 7. CD., 21.10.2015 Tarih 2013/10557 Esas ve 2015/22126 sayılı Kararı ve yine Yargıtay 7. CD., 09.11.2021 Tarih 2021/4764 Esas ve 2021/14801 sayılı Kararı gibi Yargıtay'ın süre gelen birçok yerleşik kararında açıklanmıştır.

³ Yargıtay'ın gümrük beyannamesinin resmi evrak olarak kabul edileceğine yönelik Yargıtay 11. CD., 14.05.2012 Tarih-2012/3832 Esas ve 2012/8485 sayılı Kararı ve Yargıtay 6. CD., 17.10.2007 Tarih 2004/8151 Esas ve 2005/9130 sayılı Kararı gibi birçok kararı bulunmaktadır.

Kanaatimizce günümüz modern devletlerinde kanunlarla belirlenmiş bir düzene sahip hayatın olağan akışı için, toplumsal sùjelerin sahip oldukları hukuki sonuç doğurma kabiliyetine sahip belgelerin doğru olduğu yönünde güvene sahip olmaları gereklidir. Toplumsal yaşamın huzur içinde devamının sağlanmasına yönelik şart niteliğindeki söz konusu bu gereklilik kamu güvenliğinin sağlanması için zorunludur. O halde sahte belgenin varlığı ile toplum nezdinde oluşturulacak güven probleminin çözümüne yönelik oluşturulmuş sahte belge suçunda korunan hukuki değer kamu güveni olacaktır. Zira sahte belge düzenleme olayında korunan hukuki değer; düzenleyici tarafın irade beyanının kabul edildiğı bir hukuki olayda ortaya çıkabilecek uyumsuzlukların ispat aracının güveninin tesis edilmesidir.

Suçun ikinci eylemi olarak, sahte belge yoluyla tescil ettirilen gümrük beyannameleri kullanılarak teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla kamu zararı oluşturulmasıdır. Burada korunan hukuki değer kamunun kendisine yüklenilen görev ve fonksiyonları yerine getirebilmesi için ihtiyacı olan finansal kaynağın koruma altına alınması nedeniyle gözetilen kamu yararadır.

Bununla birlikte kanunların suça bağıladığı bir düzenleme ile korunan hukuki değer belirlenebilmesi için kanun koyucunun bakış açısının tespiti önemlidir. Bu nedenle suç konusu düzenlemenin kanun yapısı içindeki yerinin dikkate alınması gereklidir. Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suç kanunlarımızda kaçakçılık olarak ifade edilmiş ve 5607 sayılı Kaçakçılıkla Mücadele Kanununda düzenlenmiştir. Dolayısıyla devletten kaçırma fiili nedeniyle korunan hukuki değer kamu güveni olacaktır. Ayrıca suça konu teşkil eden resmî belgede sahtecilik fiili de 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun Kamu Güvenine Karşı Suçları düzenleyen dördüncü bölümünde yer almaktadır. Hal böyle iken, kanun sistematığı dikkate alındığında sahte belgelere dayalı gümrük beyannamesi yoluyla oluşan suçta korunan yarar kamu yararı olacaktır.

B. Tipikliğin Maddi Unsurları

1. Suçun konusu

Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannamelerinde iki farklı suç konusu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi gümrük beyannamesine konu işlemlere yönelik sahte belge düzenleyerek kamunun zarara uğratılması, ikincisi ise sahte belgeye dayanılarak düzenlenen gümrük beyannamesi yoluyla kamunun zarara uğratılmasıdır. Gümrük beyannamesi yoluyla işlenen suç toplu bir şekilde ele alındığında suçun konusu; resmî belge

niteliği taşıyan gümrük beyannamesi yoluyla yani resmî belgede sahtecilik suçu ile kamunun zarara uğratılmasıdır.

2. Suçun faili

213 sayılı Vergi Usul Kanunu sahte belge düzenleme suçunu tanımlarken mükellef ifadesi yerine “düzenleyenler” ifadesini kullanmıştır. Aynı şekilde 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nun “Resmî Belgede sahtecilik” başlıklı 204’üncü maddesinde fail, söz konusu belgeleri düzenleyen, değiştiren ya da kullanan kişi olarak belirlenmiştir. O halde belgeyi düzenleyen herhangi bir kimse suçun faili olabilecektir. Buna göre sahte belgeler marifetiyle düzenlenen gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suçun faili, suçu fiilen gerçekleştiren kimsedir. Dolayısıyla sahte belge düzenleme fiilini işleyen ve bu doğrultuda oluşturduğu gümrük beyannamesini idareye tasdik ettiren kişi suçun failidir. Ancak bazı durumlarda failin tespitinde güçlük çekilebilmektedir. Özellikle tüzel kişi mükelleflerde ve gerçek ya da tüzel kişiliği olmayan mükelleflerde (Mükellefiyet için kanuni ehliyet şartı aranmamaktadır.) failin tespiti noktasında ihtilaflar oluşabilmektedir. Zira vergi hukukunda düzenlenen vergi sorumlusu sıfatı ve bu sıfatın özellikle Türk Ticaret Kanunu, Türk Borçlar Kanunu ve Türk Medeni Kanunu’nda düzenlenen temsilcilik müessesesi ya da Türk Ceza Kanunu’nda düzenlenen faillik ve şeriklik konuları ile örtüşmeyen yanlarının bulunması failin belirlenmesinde güçlükler ortaya çıkarabilmektedir. Çünkü sahte belge yoluyla oluşturulan gümrük beyannamelerinde fail, vergi mükellefi ya da vergi sorumlusu olabileceği gibi bir çalışan ya da başkaca üçüncü bir kişi de olabilecektir.

Literatürde bahsedilen ihtilaflara rağmen bu noktada her ne kadar vergi hukukunun kendine has düzenlemeleri ile Türk Ticaret Kanunu, Türk Borçlar Kanunu ve Türk Medeni Kanunu arasında özellikle temsilcilik konusunda farklı hükümler yer alıyor olsa da sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suçun faili her hal ve şartta vergi mükellefiyetinden ya da vergi sorumluluğundan bağımsız bir şekilde cezaların şahsiliği ilkesine uygun olarak suçun kanuni tanımında yer alan fiili işleyen kimse olacaktır (Yargıtay 11. CD., 25/12/2001 Tarih 2001/10626 Esas ve 2001/11692 sayılı Kararı). Zira bu durum 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nun 20’nci maddesinin birinci fıkrasında “Ceza sorumluluğu şahsidir. Kimse başkasının fiilinden dolayı sorumlu tutulamaz.” şeklinde açıklanmıştır. Bununla birlikte yorumu destekler nitelikte 20’nci maddenin ikinci fıkrasında “Tüzel kişiler hakkında ceza yaptırımını uygulanamaz. Ancak, suç dolayısıyla kanunda öngörülen güvenlik tedbiri niteliğindeki yaptırımlar saklıdır.” hükmü düzenlenmiştir. Ayrıca

gerçek ya da tüzel kişiliği bulunmayan örneğin dernek ya da vakıflara ait iktisadi işletmeler vergi mükellefiyeti açısından kanuni olarak kişi sayılmadıkları ve yükümlülükleri gerçek kişiler tarafından yerine getirildiği için fail olabilmeleri söz konusu değildir.

Bununla birlikte sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suç birden fazla kimse tarafından da işlenebilecektir. Burada suçun işlenmesine yönelik olarak ortak bir iradenin söz konusu olması durumunda (tarafların katkılarından bağımsız bir şekilde) (Özgenç, 2021: 488) müşterek faillikten bahsedilecektir (Koca ve Üzülmez, 2016: 445). Hatta suçla ilgili doğrudan bir harekette bulunulmasa dahi bir suç konusu olayı oluşturan fiilin gerçekleşebilmesi için gerekli ortamı oluşturan kimseler de fail olacaklardır (Yargıtay CGK., 20.1.2009 Tarih 2008/1-232 Esas ve 2009/2 sayılı Kararı). Zira ortamın hazırlanması hareketinin de bir eylem olarak değerlendirilmesi gereklidir. Şu kadar ki belgeler üzerinde imzası bulunmayan ve şirketle hiçbir hukuki bağı bulunmayan birinin suçu ikrar etmesi durumunda mevcut deliller doğrultusunda kişinin durumunun TCK'da düzenlenen suça iştirak hükümleri kapsamında değerlendirilmesi ya da olayın niteliği dikkate alınarak hukuki ihtilaf olarak değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Son olarak belirtmek gerekir ki suçun resmî belgede sahteciliğe dönüşmesi aşamasında tescilden sorumlu kamu görevlilerinin hile ile dolandırılması söz konusudur. Bir kimsenin dolandırılabilmesi için; failin, kişiyi kandırabilecek nitelikte hileli davranışlarla kamu görevlisini hataya düşürüp kamu zararı oluşturarak kendisine ve/veya başkasına yarar sağlaması gerekmektedir (Yargıtay 15. CD. Kapatılan, 12.06.2012 Tarih 2011/14357 Esas ve 2012/38940 sayılı Kararı). Bundan bahisle çalışmanın konusu olmamakla birlikte tescilden sorumlu kamu görevlisinin yardımıyla gerçekleşecek olaylarda kamu görevlileri hakkında suça katkısı doğrultusunda uygulanacak iştirak hükümlerinin yanı sıra 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun kamu idaresinin güvenilirliğine ve işleyişine karşı suçları düzenleyen birinci bölümünde yer alan görevi kötüye kullanma suçundan işlem yapılması gerekliliği gözden kaçırılmamalıdır.

3. Suçun mağduru

Arapça kökene sahip olan mağdur kelimesi Türk Dil Kurumu Sözlüğünde “Haksızlığa uğramış (kimse), kıygın” olarak tanımlanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr/>). Sözlükte sıfat olarak nitelendirilen kelime, mağduru “kimse” olarak tanımlayarak mağdur sıfatını insanlara yüklemiştir. Hukuki anlamda da gerek yargı kararlarında ve gerekse doktrinde bu yönde görüşler mevcuttur. Örneğin İzzet Özgenç, devletin mağdur olabileceğine yönelik görüşlerin devleti bir hak süjesi olarak kabul eden eski anlayış biçimine ait olduğunu ve bu anlayışın

batıdaki faşizm ve nazizm düşüncelerinin hukuka yansımış biçimi olduğunu ileri sürmektedir (Özgenç, 2021: 214). Aynı şekilde Yargıtay Ceza Genel Kurulu 2014 yılında verdiği kararında görüşünü “5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nun hazırlanmasında esas alınan suç teorisinde suçun maddi unsurları arasında yer alan mağdur, ancak gerçek bir kişi olabilecek, tüzel kişilerin suçtan zarar görmeleri mümkün ise de bunlar mağdur olamayacaklardır.” şeklinde ifade etmiştir. Bu görüşe göre suçun mağduru yalnız gerçek kişiler olabilecek, bununla birlikte tüzel kişilikler ile devlet ise suçtan zarar gören taraf konumunda olacaktır (Özgenç, 2006: 219). Buna karşın söz konusu görüşe karşı görüşler de bulunmaktadır. Örneğin Anayasa Mahkemesi bir kararında “Kamu tüzel kişilerinin bir suçun faili olup olamayacakları konusunda öğretide tartışmalar olsa da başta devlet olmak üzere diğer kamu tüzel kişilerinin bir suçun mağduru olma konuları tartışmasızdır...” şeklinde görüş bildirmiştir. Kanaatimizce kanunlara aykırı hareket edilmesi durumunda gerçekleşen hareket her hal ve şartta devlete karşı gerçekleşmiştir⁴. Zira suçlar gerek maddi bir zarar oluşturması ve gerekse güven sarsıcı etkisi nedeniyle manevi bir zarar biçimde toplumun tamamını etkilemektedir. Bununla birlikte uluslararası rekabetin ülkelerin vergi hasılat yapısını değiştirmesi nedeniyle de kamu kesimi zarara uğramaktadır (Demirli ve Ayyıldız, 2016: 32).

Ancak bu durum devletin mağdur olduğu anlamına gelmemektedir. Bu cihetle konusu suç olan olaylarda mağdur devlettir düşüncesi doğru olmadığı gibi, doğrudan devleti zarara uğratan hareketlerde de devleti mağdur sıfatı ile ifade etmek doğru olmayacaktır. Zira devlet; 1982 Anayasasının 2’nci maddesinde belirtilen “...bir hukuk Devletidir.” ifadesiyle teminatı olduğu bir niteliğin mağduru sıfatını taşıyamaz. Bu durumda devlet, olsa olsa zarar gören ifadesiyle pasif bir sıfatla konumlandırılabilir ki hukuk devleti olmanın gereği olarak zararını tazmin etme hakkına da sahip olacaktır.

Hal böyle iken her ne kadar vergi hukukunda bazı yazarlar tarafından savunulan görüş vergi suçlarında mağdurun devlet olduğu (Candan, 2008: 249-250; Şen, <https://www.hukukihaber.net/vergi-suclarinda-cifte-cezalandirma-ve-zincirleme-suc-sorunu>) yönündeyse de açıklanan nedenlerle bu görüşe katılmamakta, devletin suçtan zarar gören olarak nitelendirilmesi gerektiği görüşündeyiz. Ceza hukukunda mağdur suçun maddi unsuruna ait bir kavramdır (Özgenç, 2006: 218). Bu haliyle suçun maddi konusundan bağımsız düşünülmesi gereklidir (Değirmenci, 2008: 36). O halde vergi suçlarında maddi

⁴ Literatürde de bu doğrultuda görüşler bulunmaktadır. Bknz. Çetin Özek, “Devletin Şahsiyeti Aleyhine Cürümlerin Genel Prensipleri”, (1966- Dergipark eklenme tarihi 21.11.2011), 32 (2), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası 597, 598; Mehmet Emin Artuk, Ahmet Gökçen ve A. Caner Yenidünya, Ceza Hukuku Özel Hükümler, (13. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2013) 679.

unsur açısından toplumu oluşturan bireylerin tamamı mağdur konumundadır⁵. Devlet ise, söz konusu bu mağduriyet nedeniyle zarara uğramaktadır.

Resmî belgede sahtecilik suçuyla birlikte teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla kamunun zarara uğratılması durumunda toplumu oluşturan bireyler kişisel bazda mağdur sıfatını taşıyabilecekken devlet açık bir şekilde suçtan zarar gören konumundadır.

C. Tipikliğin Manevi Unsuru

Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suçun manevi unsuru kasıttır. Zira bir suçun ortaya çıkabilmesi için kanunlarda düzenlenmiş hükümlere muhalefetin yanı sıra failin iradesinde kusur olması gereklidir (Şenyüz, 2015: 22). Açıklandığı üzere sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suç, hazırlık ve netice olmak üzere iki farklı eylemden oluşmaktadır. Hazırlık aşaması açısından konu incelendiğinde 213 sayılı Vergi Usul Kanununda yer alan sahte belge düzenleme fiilinin irdelenmesi gerekmektedir. Sahte belge düzenlenmesi fiilinde kanunda açıkça “bilerek” ifadesi kullanılırken 1998 yılında 4369 sayılı kanunla yapılan değişiklikle “bilerek” ifadesi kaldırılmıştır. Söz konusu değişiklik doktrinde farklı şekillerde yorumlanmış olmakla birlikte 4369 sayılı kanun gerekçesinde “...Kasıt unsuru, fiili cürüm haline çevirir. Kastın söz konusu olmadığı hallerde kabahatten ve kusurdan söz edilebilir.” şeklinde düzenlenmiş ve sahte belge düzenleme fiilinin niyet amaç ve plan unsurlarını taşıması gerektiği ifade edilmiştir (TBMM, 626 Nolu Komisyon Raporu). Buna göre 4369 sayılı Kanunla madde hükmünden kastın kaldırıldığı düşüncesi doğru olmayacaktır. Bilakis yeni düzenlemeyle kasıt unsuru “bilerek” ifadesinden de bağımsız bir şekilde düzenlenerek yorum sınırı genişletilmiştir.

Bununla birlikte 213 sayılı Vergi Usul Kanununda kaçakçılık suçlarının düzenlendiği 359’uncu madde hükmüne göre olağan bir ticari ilişkide ispata yönelik düzenlenen belgelerin gerçeği yansıtmaması gerekmektedir. Bu nedenle, vergilendirme işlemi yapılırken, ticari ilişkinin mahiyetinin doğru belirlenebilmesi için vergiyi doğuran olayın görüntüsünün ötesine geçilerek, işleme muhatap taraflar arasında oluşan maddi ve hukuki ilişkinin gerçek mahiyetinin araştırılması gerekmektedir.

⁵ Konuyla ilgili bkz. Yargıtay 11. CD., 09/07/2020 Tarih 2017/7009 Esas ve 2020/4334 sayılı Kararı; Yargıtay 11. CD., 14/09/2020 Tarih 2018/295 Esas ve 2020/4397 sayılı Kararı; Yargıtay 11. CD., 14/09/2020 Tarih 018/2789 Esas ve 2020/4408 sayılı Kararı; Yargıtay 11. CD., 15/09/2020 Tarih 2018/1787 Esas ve 2020/4473 sayılı Kararı. Yargıtay 11. CD., 15/09/2020 Tarih 2018/2521 Esas ve 2020/4499 sayılı Kararı. Yargıtay 11. CD., 16/09/2020 Tarih 2018/674 Esas ve 2020/4533 sayılı Kararı.

213 Sayılı Vergi Usul Kanunu 3/B; “Vergilendirmede vergiyi doğuran olay ve bu olaya ilişkin muamelelerin gerçek mahiyetinin esas olduğu, vergiyi doğuran olay ve bu olaya ilişkin muamelelerin gerçek mahiyetinin yemin hariç her türlü delille ispatlanabileceği, ancak vergiyi doğuran olayla ilgisi tabii ve açık bulunmayan şahit ifadesinin vasıtası olarak kullanılmayacağı, iktisadi, ticari ve teknik icaplara uymayan veya olayın özelliğine göre normal ve mutad olmayan bir durumun iddia olunması halinde ispat külfetinin bunu iddia eden tarafa ait olduğu” hükümlerine yer verilmiştir.

Diğer taraftan 306 sıra numaralı Vergi Usul Kanunu Genel Tebliğinin (RG, 18.06.2002/24789) 7’nci fıkrasına göre, sahte belgeyi kullanmış olan mükellefin bu belgenin satın aldığı mal veya hizmeti sağlayana ait olmadığını bilip bilmemesi önem taşıyacaktır. Buna göre; failin, fiilin oluşturduğu suçtan sorumlu tutulabilmesi için kastın mevcudiyeti gerekmekte, kasten hareket edilmiş sayılabilmesi için suçu oluşturan fiilin bilerek ve isteyerek işlenmiş olması gerekmektedir.

306 sıra numaralı Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği, sahte veya muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge düzenleme fiilleri ile kullanma fiillerini farklı biçimlerde ele almış, belgenin düzenlenmiş olmasını, kastın karinesi olarak görmüş fakat kullanma fiilinde kasıt unsurunun değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Yargı kararlarında da olayın genel tebliğde ifade edildiği biçimiyle ele alındığı görülmektedir⁶.

Bununla birlikte daha önce açıklandığı üzere sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suç, hazırlık ve netice olmak üzere iki farklı eylemden oluşmaktadır. Eylemin başarılı bir netice ortaya çıkarabilmesi için hazırlık aşamasının idareyi aldatacak düzeyde gerçekleştirilmesi gereklidir. Dolayısıyla netice suçunu oluşturan gümrük beyannamesi düzenlenmesi yoluyla resmî belgede sahtecilik suçuna kaynak teşkil eden belgede sahteciliğin idareyi aldatma kabiliyetini haiz olması gereklidir. Bu durum esasen başlı başına sahte belge düzenleme suçunda kastın varlığını ortaya koymaktadır.

Resmî belgede sahtecilik suçu oluşturan gümrük beyannamesi tescili işlemine yönelik suç 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nda düzenlenmiştir. Türk Ceza Kanunu’nda kasıt 21’inci maddenin 1’inci fıkrasında “suçun oluşması kastın varlığına bağlıdır. Kast, suçun kanuni tanımındaki unsurların bilerek ve istenerek gerçekleştirilmesidir” ifadesi ile düzenlenmiştir. Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suçun

⁶ Konuyla ilgili bkzn. Danıştay 9. D., 27.01.2010 Tarih 2009/1991 Esas ve 2010/267 sayılı Kararı. Aynı yönde Bkz. Danıştay 9. D. 27.01.2010 Tarih 2009/2070 Esas ve 2010/269 sayılı Kararı.

organizasyonu dikkate alındığında kanaatimizce olası kast⁷ ya da taksir hükümleri söz konusu olamaz.

5607 sayılı Kanunun 3'üncü maddesinin 22'nci fıkrasında “Yukarıdaki fıkralarda tanımlanan fiiller, teşebbüs aşamasında kalmış olsa bile, tamamlanmış gibi cezalandırılır.” hükmü düzenlenmiş olmakla birlikte burada konuyla ilgili olarak 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun “Suça teşebbüs” başlıklı 35'inci maddesinin 1'inci fıkrasında “Kişi, işlemeyi kastettiği bir suçu elverişli hareketlerle doğrudan doğruya icraya başlayıp da elinde olmayan nedenlerle tamamlayamaz ise teşebbüsten dolayı sorumlu tutulur.” şeklindeki düzenlemeyle suçun oluşması için kastın önemine bir kez daha vurgu yapılmıştır.

VI. Sahte Belgeye Dayalı Gümrük Beyannamesi Yoluyla Oluşan Suçun Mahiyeti

A. 213 Sayılı Vergi Usul Kanununa Muhalefet Açısından

213 sayılı Vergi Usul Kanununun “Kaçakçılık Suçları ve Cezaları” başlıklı 359'uncu maddesinin a fıkrasının 2'nci bendinde “...muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge düzenleyenler veya bu belgeleri kullananlar” hakkında on sekiz aydan beş yıla kadar hapis cezasına hükmolunur. Hükmü düzenlenmiştir. Yine aynı kanunun 359'uncu maddesinin b fıkrasında “belgelerin asıl veya suretlerini tamamen veya kısmen sahte olarak düzenleyenler veya bu belgeleri kullananlar, üç yıldan sekiz yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.” hükmü düzenlenmiştir. Kanunda sahte belge; gerçek bir muamele veya durum olmadığı halde bunlar varmış gibi düzenlenen belgeyi ifade etmektedir. Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suçun sahte belge düzenlemek kısmı ile sahte belge kullanma kısmı için söz konusu olan ceza-i müeyyidenin konusu gümrük kaçakçılığına dayanak oluşturan sahte belgelerdir. Dolayısıyla burada ihraç edilen ticari malların alış ve satış belgeleri gerçek durumu yansıtmamaktadır. Bu durumda üç farklı ihtimal ortaya çıkmaktadır.

Birinci durumda mükellef kendine ait olmayan kayıt dışı ticari malları sahte belgelerle gümrük beyannamesine işlemek suretiyle yurt dışına çıkarmayı amaçlamaktadır. İkinci durumda ihracat konusu olmayacak kayıt dışı ticari malları sahte belgelerle gümrük beyannamesine işlemekte ancak söz konusu malların ihracatını gerçekleştirilmemektedir. Üçüncü durumda ise mükellef ihraç edilen mallarla ilişkisi bulunmayıp yalnızca gümrük çıkış

⁷ Literatürde olası kast hükümlerinin uygulanabileceği durumların bulunduğuna yönelik görüşler için Bknz. Mehmet Ali Özyer, Açıklama ve Örneklerle Vergi Usul Kanunu Uygulaması, (Maliye Hesap Uzmanları Derneği Yayınları, İstanbul, 2015) 1013.; Demet Akdeniz, “Sahte ve Muhteviyatı İtibariyle Yanıltıcı Belge Düzenleme ve Kullanma Suçunda Manevi Unsur”, (2018), 5 (1), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 90, 101.

beyannamelerinde ihraç edilen malların göndericisi olarak görünmektedir. Bu durumda malın varış ülkesine farklı isimle iletilme, farklı alıcılar tarafından alınma ya da farklı bir ülkeye gitmesi gibi ihtimaller değerlendirilebilmekle birlikte sonucu etkileyecek bir durum değildir. Zira söz konusu üç durumda da mükellef kurum haksız KDV iadesi talep etme hakkını elde etmiştir ki ayrıca olay vergi kabahati de oluşturmaktadır. Bununla birlikte 213 sayılı Vergi Usul Kanununda sahte belge düzenleme ve kullanma fiilleri düzenlenmekle birlikte aynı fiilden iki farklı yargılama olmaz ilkesi (non bis in idem) gereği burada yalnız sahte belge düzenleme fiilinden bahsedilebilecektir.

B. 5607 Sayılı Kaçakçılıkla Mücadele Kanununa Muhalefet Açısından

Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suç 5607 sayılı Kaçakçılıkla Mücadele Kanununun 3'üncü maddesinin 9'uncu fıkrasında düzenlenen "...ihracat gerçekleşmediği hâlde gerçekleşmiş gibi gösteren..." hüküm çerçevesinde değerlendirilmektedir. Ancak burada suçun oluşabilmesi için suç konusu fiilin "teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla" yapılması şartının gerekli olduğu görülmektedir. Şu kadar ki burada sahte belgelere dayalı gümrük beyannamesinin verilmiş olması suçun oluştuğuna karine teşkil etmektedir. Bu nedenle mükellefin parasal iadelerden yararlanmak için talebinin bulunmaması suçun mahiyetini değiştirmeyecektir. Zira parasal bir iadeden yararlanılmamasının bir gerekçesi olması gereklidir. Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannamelerinin amacının aksi ciddi delillerle ispatlanmadığı sürece parasal yükümlülüklerden yararlanmak amacıyla gerçekleştirildiğinin kabulü gereklidir. Ayrıca hapis cezası ile müeyyidelendirilmiş bir fiilin parasal iadelerden bilgi sahibi olunmaksızın işlenmesi hayatın olağan akışına uygun değerlendirilmemelidir. Bu kapsamda yasalara aykırı faaliyetlerin bir gerekçesi olması gerekir. Parasal iade talebinde bulunulmamasının temel sebebi olarak beyannameye konu edilen ticari malların üretim ya da edinim aşamalarının ispatına yönelik ispatlayıcı belgelerin sorunlu oluşu akla gelen ilk neden olmakla birlikte her hal ve şartta ihraç edilmemiş bir eşyanın gümrük beyannamesi ile ihraç edilmiş gibi gösterildiği durumlarda haksız çıkar sağlama kastıyla hareket edildiğinin kabulü gereklidir. Kanun koyucunun madde düzenlemesindeki amacı da bu doğrultudadır. Şöyle ki, 18.06.2014 tarihli ve 6545 sayılı Kanunun 89 uncu maddesiyle, daha önce "...teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak suretiyle haksız çıkar sağlayan..." şeklindeki ibare "...teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla ihracat gerçekleşmediği hâlde gerçekleşmiş gibi

gösteren...” şeklinde değiştirilmiştir. Kanun koyucu düzenlemeyle amacı suç kapsamına dahil etmiştir.

C. 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu’na (TCK) Muhalefet Açısından

Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suç açısından Türk Ceza Kanunu düzenlemesi daha önce açıklandığı üzere resmî belgede sahtecilik suçu kapsamında değerlendirilmesi gereken bir suç olmakla birlikte sahte belge düzenlenmesi yoluyla idarenin aldatılması 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu’nun ikinci kitabının, “Topluma Karşı Suçlar” başlıklı üçüncü kısmının, “Kamu Güvenine Karşı Suçlar” başlıklı dördüncü bölümünün 206’nci maddesinde düzenlenen resmî belgenin düzenlenmesinde yalan beyan suçu açısından da incelenmesi gereklidir. Kanunun gerekçesine göre toplumu oluşturan bireyler gerçeğe aykırı beyanları yoluyla resmi bir belge düzenlenmesine neden olmamalıdır. Esasen buraya kadarki açıklamalar sahte belgeler yoluyla oluşturulmuş gümrük beyannamesi düzenleme suçuyla örtüşmekle birlikte kanun gerekçesinde söz konusu suçun oluşabilmesi için bir şart getirmiştir. Buna göre şayet beyanname resmî belgenin oluşturulması için yegâne kaynak ise yalan beyan suçu oluşabilecektir. Ancak kişinin beyanının yanı sıra idarenin incelemesi ile desteklenebilecek bir beyan varsa burada yalan beyan suçundan bahsedilemeyecektir. Gümrük beyannameleri ile gerçekleştirilen irade beyanları sonucu ithal ya da ihraç edilecek olan beyannameye konu eşyanın gümrük memurları tarafından incelenebilme olanağının bulunması idareyi pasif konumdan çıkarıp bizatihi resmî belgenin tarafı konumuna getirmektedir. Bu nedenle sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri resmî belge hükmünde değerlendirilip bu doğrultuda işleme tabi tutulması gereklidir.

VII. Sahte Belgelere Dayalı Gümrük Beyannamesi Düzenleme Suçunda

Yargılama Usulü ve Cezalar

Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannamelerinin tespitinde daha önce açıklandığı üzere 213 sayılı Vergi Usul Kanununda düzenlenmiş bulunan kaçakçılık suçu ile 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nda düzenlenmiş bulunan resmî belge de sahtecilik suçu birlikte gerçekleşmekte ancak söz konusu bu iki suçun yargılamaları farklı usul ve esaslara tabi olarak ilerlemektedir.

Ülkemizde vergi kaçakçılığı suçlarına bakmakla yükümlü mahkeme kanunda düzenlenen vergi suçlarına bakmakla görevli uzman asliye ceza mahkemesidir. Uygulamada vergi suçları mahkemesi olarak da adlandırılan söz konusu mahkemeler esasen asliye ceza

mahkemeleri arasından Hakimler ve Savcılar Kurulu'nun 25.11.2021 tarih ve 1227 sayılı kararı ile kurulan uzmanlık mahkemeleridir. Vergi suçları uzman mahkemelerce ele alınmakla birlikte asliye ceza mahkemelerinin işleyişinden farklı bir yargılama usulü benimsenmiş değildir. Gümrük beyannamesinin düzenlenmesi sonucu oluşan resmî belgede sahtecilik suçunun soruşturma ve kovuşturması şikâyete tabi değildir. 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 204'üncü maddesi "(1) Bir resmî belgeyi sahte olarak düzenleyen, gerçek bir resmî belgeyi başkalarını aldatacak şekilde değiştiren veya sahte resmî belgeyi kullanan kişi, iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

(2) Görevi gereği düzenlemeye yetkili olduğu resmi bir belgeyi sahte olarak düzenleyen, gerçek bir belgeyi başkalarını aldatacak şekilde değiştiren, gerçeğe aykırı olarak belge düzenleyen veya sahte resmî belgeyi kullanan kamu görevlisi üç yıldan sekiz yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır." şeklinde düzenlenmiştir.

Söz konusu düzenlemede yer alan 1'inci fıkra kapsamında değerlendirilecek suçlarda görevli mahkeme Asliye Ceza Mahkemesiyken, 2'nci fıkra kapsamında değerlendirilecek suçlarda görevli mahkeme Ağır Ceza Mahkemesidir. Ayrıca burada yetkili yargı mercii, resmî belgede sahtecilik suçunun işlendiği yer mahkemesidir. Bununla birlikte 5607 sayılı Kaçakçılıkla mücadele Kanununun 17'nci maddesi "Bu Kanun kapsamına giren suçlar dolayısıyla açılan davalar, Adalet Bakanlığının teklifi üzerine Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulunca belirlenen asliye ceza mahkemelerinde görülür. Ancak bu suçlarla bağlantılı olarak resmî belgede sahtecilik suçunun işlenmesi halinde, görevli mahkeme ağır ceza mahkemesidir." şeklinde düzenlenmiştir. Buna göre konusu resmî belgede sahtecilik olan suçlarda yetkili mahkeme ağır ceza mahkemesidir.

5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 204'üncü maddesinin 1'inci fıkrasında düzenlenen hüküm esasen suçun temel biçimidir. İkinci fıkrada ise suçun temel biçimini işleyen fail kamu görevlisidir. O halde görevli mahkemenin belirlenmesi sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suçun failinin tespitine bağlıdır. Daha önce açıklandığı üzere suçun faili fiili olarak suçu işleyendir. Dolayısıyla gümrük beyannamesine resmî belge niteliği kazandıran kamu görevlisi suçun failidir. Zira 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 37'nci maddesine göre fail "Suçun kanuni tanımında yer alan fiili birlikte gerçekleştiren kişilerden her biri..." olarak açıklanmıştır. Ancak sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suçta kamu görevlisinin aldatılmış olması durumunda fail değişecektir. Çünkü aynı 37'nci maddenin 2'nci fıkrasında "Suçun işlenmesinde bir

başkasını araç olarak kullanan kişi de fail olarak sorumlu tutulur.” hükmü düzenlenmiştir. Bu durumda suçun işlenmesinde kamu görevlisini araç olarak kullanan kimse resmî belgede sahtecilik suçunun faili olarak 204’üncü maddenin 2’nci fıkrası doğrultusunda işlem görecektir ve söz konusu suç ağır ceza mahkemesinde görülecektir.

Sonuç

Ticari ilişkileri düzenleyen ekonomik kurallar hukuk devleti ilkesi gereği ülkedeki hukuki yapı doğrultusunda garanti altına alınmakla birlikte, günümüz modern dünyasında bölgeselleşme/küreselleşme hareketleriyle birlikte oluşan yeni dünya düzeni gereği ülkeler bir yandan kendi ekonomik kurallarını korumakla yükümlüken diğer taraftan uluslararası ekonomik kuralları da koruma görevini üstlenmiş bulunmaktadır. Küresel ekonomik faaliyetlerin en temel biçimi ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin dizayn edildiği ithalat ve ihracat faaliyetleridir. Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suç bir yandan iç hukuki düzenlemelere aykırı iken diğer taraftan ithalat ve ihracat faaliyetlerine zarar vermesi yönüyle ülkenin uluslararası güvenilirliğini etkilemektedir. Ulusal boyutunda sahte belge düzenleme fiili, söz konusu sahte belgenin kullanılarak sahte gümrük beyannamesine aktarılmasıyla birlikte uluslararası bir boyuta taşınmaktadır. Zira sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suçta düzenlenen sahte belge, bir yandan hayali bir yurt içi ticari faaliyete diğer yandan hayali bir uluslararası ticari faaliyete sahte delil niteliği taşımaktadır. Bu durum ulusal mevzuatımız açısından üç farklı suç oluşturmaktadır. Bunlardan birincisi sahte belge düzenleme suçu, ikincisi sahte belge kullanma suçu ve üçüncüsü ise sahte gümrük beyannamesi düzenlenmesi yoluyla teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla ihracat gerçekleşmediği hâlde gerçekleşmiş gibi göstermek suçudur. Sahte belge düzenlemek ve bu belgenin kullanılması marifetiyle sahte gümrük beyannamesi düzenlenmesi yoluyla teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla ihracat gerçekleşmediği hâlde gerçekleşmiş gibi göstermek suçu bir bütün olarak ele alındığında her ne kadar hayali yurt içi ticari faaliyet, hayali yurt dışı faaliyetin gerçekleştirilebilmesi güdüsüyle tasarlanmış olsa bile iki fiil arasında bir illiyet bağı kurulması doğru değildir. Zira sahte belge düzenlenmesi sahte gümrük beyannamesi düzenlenmesi için gerekli bir şart olmadığı gibi sahte gümrük beyannamesi düzenlenmesini gerektiren bir şart da değildir. Burada illiyet bağı sahte belge düzenleme fiili ile değil kullanma fiili ile kurulabilecektir. Bu haliyle mükellefe ayrı mali avantajlar sağlaması nedeniyle sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suç birbirinin devamı niteliğinde sayılamayacak olup tek hareketli suç

kapsamında değerlendirilmesi gereklidir. Bununla birlikte sahte belge kullanma suçu ile sahte gümrük beyannamesi düzenlenmesi fiilleri çok hareketli suç olarak nitelendirilecektir. Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla kamu kesimi bir yandan maddi açıdan parasal zarara uğratıldığı gibi bir diğer yandan manevi açıdan oluşturduğu değerlere yönelik zarara uğratılmaktadır. Oluşan suçun maddi zarar kısmı 213 sayılı Vergi Usul Kanununda kabahatler şeklinde ele alınmış ve parasal açıdan zararın telafisini sağlamaya yönelik hareket edilmiştir. Bu konuda ceza kanunlarında herhangi bir müeyyide düzenlenmemiştir. Diğer taraftan sahte belge düzenlemek ve bu belgenin kullanılması marifetiyle sahte gümrük beyannamesi düzenlenmesi yoluyla teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla ihracat gerçekleşmediği hâlde gerçekleşmiş gibi göstermek suçunda; sahte belge düzenlemek ve kullanmak suçları 213 sayılı Vergi Usul Kanununda, sahte gümrük beyannamesi düzenlenmesi yoluyla teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla ihracat gerçekleşmediği hâlde gerçekleşmiş gibi göstermek fiili ise 5607 sayılı Kaçakçılıkla Mücadele kanununda suç olarak düzenlenmiş ve hapis cezasıyla müeyyidelendirilmiştir. Ancak 213 sayılı Vergi Usul Kanunu açısından her ne kadar Kanunun 359'uncu maddesinde düzenlenen sahte belge düzenleme ve sahte belge kullanma fiillerinden bahsetmek mümkünse de aynı fiilden iki farklı yargılama olmaz ilkesi (non bis in idem) gereği burada yalnız sahte belge düzenleme fiilinden bahsedilebilecektir. Sahte belge düzenlemek ve bu belgenin kullanılması marifetiyle sahte gümrük beyannamesi düzenlenmesi yoluyla teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla ihracat gerçekleşmediği hâlde gerçekleşmiş gibi göstermek suçunda önem arz eden bir konu da Türk Ceza Kanunu'nda düzenlenmiştir. Buna göre sahte bir şekilde düzenlenmiş bulunan özel belgenin kullanılması sonucunda, söz konusu belgeye dayanılarak kamu idaresi tarafından yapılan onay işlemi belgeye resmî belge niteliği kazandırmaktadır. Sahte beyanname düzenleme fiili 5607 sayılı Kanun kapsamında hapis cezasıyla müeyyidelendirilmiştir. Suçun ikinci kısmında fatura ve benzeri sahte belgeler kanıt gösterilmek suretiyle gümrük beyannamesi doldurulmaktadır. Söz konusu gümrük beyannamesinin organizasyonel bir aldatmacayla gümrük idaresine onaylatılmasıyla da hayali bir dış ticaret gerçekleştirilmekte ve bu doğrultuda teşvik ve sübvansiyonlardan yararlanılarak vergi indirim hakkı elde edilmektedir. Bu durumda oluşan suç Türk Ceza Kanunu'nda hüküm altına alınmış olan resmî belgede sahtecilik suçu kapsamında değerlendirilerek, 5607 sayılı Kaçakçılıkla Mücadele Kanunu kapsamında teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmak amacıyla ihracat gerçekleşmediği hâlde gerçekleşmiş gibi

gösterilmesi şeklinde ele alınacaktır ki burada sahte beyannamenin verilmiş olması suçun oluşumu için yeterli olup teşvik, sübvansiyon veya parasal iadelerden yararlanmış olma eylemi aranmamalıdır. Zira beyannamenin verilmiş olması yararlanma güdüsüyle hareket edildiğinin karinesi olarak değerlendirilmelidir. Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suçun kanunlarda düzenleniş amacı ile korunan yarar ve hukuki değer kamu yararadır. Zira yalan beyan yoluyla oluşturulan sahte gümrük beyannamesine dayanarak toplumun kaynakları aşınmaya uğratılmaktadır. Dolayısıyla kamu gücü tarafından denetimi gerçekleştirilmiş bir beyan yoluyla kamu kesimi zarara uğratılmıştır ki bu haliyle yalan beyan nedeniyle oluşturulan sahte gümrük beyannamesi yoluyla resmî belge de sahtecilik fiili oluşmakta ve bu suretle sahte belgenin doğruluğu tartışmalı hale getirilerek toplumda oluşan/oluşması muhtemel güven duygusuna zarar verilmektedir. Sonuç olarak iki farklı dava konusu olaydan sahte belge düzenlenmesi suçu nedeniyle on sekiz aydan beş yıla kadar, Kaçakçılıkla Mücadele Kanununa muhalefet yönünden bir yıldan beş yıla kadar hapis ve on bin güne kadar adlî para cezası, bununla birlikte resmî belgede sahtecilik suçu nedeniyle iki yıldan beş yıla kadar hapis ya da sahte resmî belgeyi kullananın kamu görevlisi olması durumunda üç yıldan sekiz yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılması söz konusu olabilecektir. Sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suçun birinci aşamasını oluşturan sahte belge düzenleme suçu nedeniyle asliye ceza mahkemesinde, ikinci kısım olan resmî belgede sahtecilik fiiliyle Kaçakçılıkla Mücadele Kanununa muhalefetten dolayı ise ağır ceza mahkemesinde davalar görülecektir. Ticari hayatın dinamik yapısı bazı durumlarda mükellefleri kanunlara uygun hareket etme noktasında zorlu durumlara karşı karşıya bırakabilmektedir. Bu doğrultuda oluşacak olan hukuki ihtilaflara yönelik olarak vergi hukukunda bazı idari çözüm yolları düzenlenmiş olmakla birlikte sahte belgeler marifetiyle düzenlenmiş gümrük beyannameleri yoluyla oluşan suçun planlı bir sürecin sonucu olması nedeniyle bu kapsamda değerlendirilmesinin mümkün olmaması gereklidir. Dolayısıyla kanunlarda yer alan vergi uyuşmazlıklarının idari aşamada çözüm yolları içine dahil edilmemesi gereken bir suç tipinin varlığı kabul edilmelidir. Aynı zamanda söz konusu planlı sürecin kamu kesimine maddi ve manevi zararı birlikte değerlendirildiğinde caydırıcılık etkisini azaltacak olan olası af kanunları kapsamına dahil edilmemesi önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Akdeniz D, “Sahte ve Muhteviyatı İtibariyle Yanıltıcı Belge Düzenleme ve Kullanma Suçunda Manevi Unsur”, (2018) 5 (1), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 90 – 105.
- Artuk M. E, Gökçen A ve Yenidünya A C, Ceza Hukuku Özel Hükümler, (13. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2013).
- Aslan M. Y, “Türk Ceza Kanunu’ndaki Düzenlemeler Kapsamında Geniş Anlamda Sahtecilik Suçları”, (2015), 1 (2), Ankara Barosu Dergisi, 147 - 172.
- Ayyıldız Y, “Vergi Mükelleflerinin Suç ve Ceza Algısı: Türkiye Alan Araştırması.”, (2014), 51 (598), Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar, 19 – 43.
- Bayraktar K, "Türk Ceza Kanunu’nda Kamu Düzeni, Kamunun itimadı ve Kamunun Selameti Aleyhine İşlenen Cürümler", Değişen Toplum ve Ceza Hukuku Karşısında TCK'nun 50 Yılı ve Geleceği Sempozyumu 22-26 Mart 1976, (İÜHF Yay., İstanbul, 1977).
- Birtek F ve Akpınar E., “Belge Kullanılarak İşlenen Dolandırıcılık Suçunda Belgenin Aldatma Yeteneğinin Hileli Davranış Üzerine Etkisi”, (2022), 17 (2), Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 365 - 402.
- Candan T, “Danıştay Kararlarında Vergisel Kabahatler ve Yaptırımlar Hukukuna ilişkin Temel İlkeler”, T.C İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Tarafından Düzenlenen İdari Ceza Hukuku Sempozyumu, Ed. İlhan Ulsan, Funda Başaran Yavaşlar, (Seçkin Yayıncılık, İstanbul, 2008).
- Değirmenci O, “Ceza ve Ceza Muhakemesi Hukukunda Mağdur Hakları”, (2008), (77), Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 33-86.
- Demirli Y ve Ayyıldız Y, "Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde Vergi Rekabetinin, 2008 Küresel Finans Krizi Eşliğinde, Vergi Hasılatı ve Yapısına Etkileri". (2016), 2 (4), Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 31-42.
- Donay S, Ceza Mahkemesinde Yargılanan Vergi Suçları, (Beta, İstanbul, 2008).
- Erman S ve Özek Ç., Kamu Güvenine Karşı İşlenen Suçlar (TCK 316-368), (Dünya Yayıncılık, İstanbul 1996).
- Erman S, Sahtekârlık Suçları Ticari Ceza Hukuku, Cilt: III, (3. Bası, Nazım Terzioğlu Matematik Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1981).
- Gökcan H. T, “Özel Belgede Sahtecilik Suçu (TCK m. 207)”, (2010), 68 (1), Ankara Barosu Dergisi, 209 - 236.

Gökcan H. T, “Resmî Belgede Sahtecilik Suçu (TCK m. 204)”, (2009), 67 (3), Ankara Barosu Dergisi, 93 - 126.

Gössel K. H and Dölling D., Strafrecht Besonderer Teil 1, (2. Auflage, 2004).

Güner S, “Belgede Sahteciliğin 213, 4208, 5237 ve 5607 Sayılı Kanunlar Yönünden İrdelenmesi”, (2014), 1 (4), Gümrük & Ticaret Dergisi, 38 - 52.

Koca M ve Üzülmez İ, Türk Ceza Hukuku Özel Hükümler, (3. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2016).

Maurach R, Schroeder F. C and Maiwald M, Strafrecht Besonderer Teil. Teilband 2, Strafrecht Besonderer Teil. Teilband 2: Straftaten gegen Gemeinschaftswerte (10. Auflage, C.F. Müller Lehr- und Handbuch 2012)

Özek Ç, “Devletin Şahsiyeti Aleyhine Cürümlerin Genel Prensipleri”, (1966), 32 (2), Dergipark eklenme tarihi 21.11.2011, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 597 – 683.

Özgenç İ, Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler, (17. Baskı, Seçkin Yayınevi, Eylül 2021).

Özgenç İ, Türk Ceza Kanunu Gazi Şerhi (Genel Hükümler), (Üçüncü Baskı, Adalet Bakanlığı Eğitim Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006).

Özyer M. A, Açıklama ve Örneklerle Vergi Usul Kanunu Uygulaması, (Maliye Hesap Uzmanları Derneği Yayınları, İstanbul, 2015).

Samson E, Systematischer Kommentar zum Strafgesetzbuch Band II, (5. Und 6. Auflage, Berlin, Januar, 1995).

Şen E, “Vergi Suçlarında Çifte Cezalandırma ve Zincirleme Suç Sorunu”, (2020), Hukuki Haber, <https://www.hukukihaber.net/vergi-suclarinda-cifte-cezalandirma-ve-zincirleme-suc-sorunu>, Yayınlanma tarihi: 07.05.2020.

Şenyüz D, Vergi Ceza Hukuku, (Ekin Yayınevi, Bursa, 2015)

Yargı Kararları

Danıştay 9. Dairesinin 27.01.2010 Tarih 2009/1991 Esas ve 2010/267 sayılı Kararı.

Danıştay 9. Dairesinin 27.01.2010 Tarih 2009/2070 Esas ve 2010/269 sayılı Kararı.

Yargıtay CGK., 20.1.2009 Tarih 2008/1-232 Esas ve 2009/2 sayılı Kararı.

Yargıtay 6. CD., 04.07.1983 Tarih 2707 Esas ve 1983/3846 sayılı Kararı.

Yargıtay 6. CD., 17.10.2007 Tarih 2004/8151 Esas ve 2005/9130 sayılı Kararı

Yargıtay 7. CD., 28.05.2015 Tarih 2014/5608 Esas ve 2015/17109 sayılı Kararı

Yargıtay 7. CD., 21.10.2015 Tarih 2013/10557 Esas ve 2015/22126 sayılı Kararı

Yargıtay 7. CD., 09.11.2021 Tarih 2021/4764 Esas ve 2021/14801 sayılı Kararı

Yargıtay 11. CD., 25/12/2001 Tarih 2001/10626 Esas ve 2001/11692 sayılı Kararı.
Yargıtay 11. CD., 14.05.2012 Tarih- 2012/3832 Esas ve 2012/8485 sayılı Kararı
Yargıtay 11. CD., 09/07/2020 Tarih 2017/7009 Esas ve 2020/4334 sayılı Kararı.
Yargıtay 11. CD., 14/09/2020 Tarih 2018/295 Esas ve 2020/4397 sayılı Kararı.
Yargıtay 11. CD., 14/09/2020 Tarih 018/2789 Esas ve 2020/4408 sayılı Kararı.
Yargıtay 11. CD., 15/09/2020 Tarih 2018/1787 Esas ve 2020/4473 sayılı Kararı.
Yargıtay 11. CD., 15/09/2020 Tarih 2018/2521 Esas ve 2020/4499 sayılı Kararı.
Yargıtay 11. CD., 16/09/2020 Tarih 2018/674 Esas ve 2020/4533 sayılı Kararı.
Yargıtay 15. CD. (Kapatılan), 12.06.2012 Tarih 2011/14357 Esas ve 2012/38940 sayılı Kararı.

Çevrim İçi Kaynaklar

Belge, <https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi 03.02.2023

<https://sozluk.gov.tr/>

<https://sozluk.gov.tr/>

<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/belge>

<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/belge>, erişim tarihi 03.02.2023

<https://www.etymonline.com/word/document>, erişim tarihi 03.02.2023

<https://www.etymonline.com/word/document>, erişim tarihi 03.02.2023

Mağdur, <https://sozluk.gov.tr/>

Sahte, https://sozluk.gov.tr

TBMM, 626 Nolu Komisyon Raporu,

<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c055/tbmm20055103ss0626.pdf>.

Extended Summary

With the geographical discoveries, the importance of commercial relations between countries has begun to increase. In fact, since the 20th century, commercial activities have started to be seen as the main reason for economic growth and development for countries. Therefore, the rules regulating international commercial relations have gained a special place since they both serve to protect the sovereign rights of the country in which the activities are carried out and protect the dynamics of the new world economy resulting from globalization. On this ground, international commercial relations, which are believed had an impact the shaping the future of the world, have become an important issue that needs to be addressed both domestically and internationally. For this reason, countries are obliged to keep international commercial activities under control with their own domestic legislation and international rules.

The most basic form of economic activities in the international arena is import and export activities, where commercial relations between countries are designed. At this point, the imaginary realization of import and export activities through forged documents, on the one hand, damages the social, legal and economic structure of the country, and on the other hand, affects the international reliability of the country.

This study aims to evaluate the public harm that would arise from unregistered international commercial relations and the benefit of protecting the mutual trust mechanism, that is, the protection of public trust, which is the most fundamental binding factor in ensuring the continuation of people's coexistence, in terms of Turkish Legal Legislation, and the crime of issuing customs declarations through false documents is examined. This examination is aimed to be made mainly because the act of issuing a customs declaration through forged documents has a complex structure that includes the acts of issuing false documents, using false documents, and issuing false customs declarations. Therefore, this complex structure may cause controversy both in practice and in academic literature. In this context, in this study, which is written with the aim of resolving legal disputes that have arisen and may arise in terms of both national legislation and international legislation, the acts that constitute the crime are firstly discussed in their conceptual dimension and then the nature of the crime is explained. Finally, the location of the crime is determined in our legislation and the result is explained.

The act of issuing false documents at the national level is carried to an international dimension by using the forged document in question and transferring it to the false customs declaration. The forged document issued in the crime, which occurs through customs declarations prepared through forged documents, serves as false evidence of a fictitious domestic commercial activity on the one hand, and a fictitious international commercial activity on the other. This situation constitutes three different crimes in terms of our national legislation. These are known as;

- the crime of issuing false documents,
- the crime of using false documents and
- It is a crime to present exports as if they were not realized to benefit from incentives, subsidies or monetary refunds by issuing false customs declarations.

When the crime of issuing a false document and issuing a false customs declaration by using this document is considered as a whole, it is not correct to establish a causal link between the two acts, even if the fictitious domestic commercial activity is designed with the aim of realizing the fictitious foreign activity. Because issuance of a false document is not a necessary condition for issuing neither a false customs declaration, nor it is a condition that requires the issuance of a false customs declaration. Here, the causal link can be established not by the act of issuing a fake document, but by the act of using it. As such, the crime that occurs through customs declarations issued through false documents cannot be considered as a continuation of each other and must be evaluated within the scope of a single action crime, as it provides separate financial advantages to the taxpayer. In addition, the crime of using false documents and issuing false customs declarations will be considered highly mobile crimes. Through customs declarations prepared through false documents, the public sector is not only inflicted with material financial losses but also with moral damage to the values it has created. The material damage part of the crime that occurred was treated as a misdemeanor in the Tax Procedure Law No. 213, and action is taken to compensate for the monetary damage. There are no sanctions in the criminal law regarding this matter. The act of pretending that an export has occurred when it has not actually occurred, in order to benefit from incentives, subsidies or monetary refunds through the preparation of a false customs declaration, is regulated as a crime in the Anti-Smuggling Law No. 5607 and is sanctioned with imprisonment. However, in terms of the Tax Procedure Law No. 213, although it is possible to talk about the acts of issuing false documents and using false documents regulated in Article 359 of the Law, because of the principle that there cannot be two different trials for

the same act (non bis in idem), only the act of issuing false documents can be mentioned here. As a result of the use of a fraudulently issued private document, the approval process carried out by the public administration based on the document in question gives the document the status of an official document. The act of preparing a false declaration is sanctioned with imprisonment under Law No. 5607. In the second part of the crime, the customs declaration is filled out by showing invoices and similar fake documents as evidence. By having the customs declaration in question approved by the customs administration through an organizational deception, a fictitious foreign trade is carried out and the right to tax deduction is obtained by benefiting from incentives and subsidies in this direction. The crime that occurs in this case will be evaluated within the scope of the crime of forgery of official documents, which is stipulated in the Turkish Penal Code within the scope of the Anti-Smuggling Law No. 5607. For this reason, filing of a false declaration alone constitutes a crime and since the custom declaration depicts the export has been realized, even though it has not. Thus, the act of benefiting from incentives, subsidies or monetary refunds should not be sought as a necessity for a crime to be realized. Because the filing of the declaration should be considered as a presumption that the person acted with the motive of benefiting.

The benefit and legal value protected for the purpose of regulating the crime, which occurs through customs declarations prepared through false documents, is in the public interest. Otherwise, society's resources are eroded based on false customs declarations that are created through false declaration. Therefore, the public sector has been harmed through a declaration that has been audited by the public power, and in this case, the act of forgery of official documents occurs through the false customs declaration created due to false declaration, and in this way, the accuracy of the false document is made questionable and the sense of trust that has been formed or is likely to be formed in the society is damaged. For this reason, in the case of harm that is posed to the public by benefiting from incentives, subsidies or monetary refunds along with the crime of forgery of official documents, the state is clearly the victim of the crime, while the individuals constituting the society may be victims on a personal basis. In short, cases will be heard in the criminal court of first instance for the crime of issuing false documents, which is the first stage of the crime that occurs through customs declarations prepared using false documents, and in the high criminal court for the second part, the act of forgery of official documents and violation of the Anti-Smuggling Law. As a result, the dynamic structure of commercial life may sometimes cause taxpayers to face difficult situations in terms of acting in accordance with the law. Although some

administrative solutions are regulated in tax law for legal disputes that may arise in this direction, it is not possible to evaluate the crime that occurs through customs declarations prepared through false documents. Therefore, it should be accepted that there is a type of crime that should not be included in the administrative stage resolution of tax disputes in the law. At the same time, when the material and moral damage of this planned process to the public sector is evaluated together, it is important that it is not included in the scope of possible amnesty laws, which is believed to reduce the deterrent effect.

Endüstriyel Simbiyoz (Ortak Yaşam): Çevresel Bir Yaklaşım

Ömer Tanju DURUSOY*

Geliş Tarihi (Received): 03.04.2024 - Kabul Tarihi (Accepted): 16.05.2024

DOI: 10.26745/ahbvuidfd.1464397

Öz

İklim krizi, biyolojik çeşitlilik kaybı, ekolojik bozulma, sınırlı doğal kaynaklara yönelik artan talep, sosyal huzursuzluk, aşırı tüketim ve diğer kentsel sorunlar, yeni çevresel ve ekonomik yaklaşımları zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla bu olumsuzluklarla başa çıkmak için döngüsel ekonomi projeleri kaçınılmaz bir gerekliliktir. Bu makalede, üretim faaliyetlerinin çevre üzerindeki olumsuz sonuçları, endüstriyel işletmeler ile çevresel sorunlar, endüstriyel simbiyotik ilişki bağlamında ele alınmaktadır. Bu konudaki literatürde yer alan tartışmalar ve teorik varsayımlar sunulacaktır. Sürdürülebilir endüstriyel sistemlerin ilkeleri endüstriyel ekoloji kavramı içinde açıklanmaktadır. Endüstriyel ekolojinin en önemli ilkelerinden biri biyolojik sistemde olduğu gibi endüstriyel sistemlerde de atıkların bulunmamasıdır. Doğada, tüm malzemeler çeşitli şekillerde, dairesel (döngüsel), doğal süreç içerisinde büyük bir verimlilikle yeniden kullanılır. Bu bağlamda, endüstriyel sistemler doğadan “öğrenmeli” ve doğrusaldan döngüsel iş modellerine (örüntülere) doğru gelişmeli (gelişmelidir). Bu da bir üretim sürecindeki atıkların ve/veya yan ürünlerin diğer bir süreç için hammadde (kaynak) haline gelmesi anlamına gelir. Burada, atık ve yan ürünlerin kaynak olarak kullanımının ekonomik ve çevresel etkilerine özel önem vererek endüstriyel simbiyoz ve çevre ilişkisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Endüstriyel ekoloji, eko-endüstriyel parklar, endüstriyel simbiyoz, çevre

Industrial Symbiosis: An Environmental Approach

Abstract

Climate crisis, biodiversity loss, ecological degradation, increasing demand for limited natural resources, social unrest, overconsumption and other urban problems necessitate new environmental and economic approaches. Therefore, circular economy projects are an inevitable necessity to cope with these negativities. In this article, the negative consequences of production activities on the environment are discussed in the context of the industrial symbiotic relationship between industrial enterprises and the environmental problem. Discussions and theoretical assumptions in the literature on this subject will be presented. The principles of sustainable industrial systems are explained within the concept of industrial ecology. One of the most important principles of industrial ecology is the absence of waste in industrial systems, as in biological systems. In nature, all materials are reused in various ways, circularly, with great efficiency in the natural process. In this context, industrial systems must “learn” from nature and evolve (evolve) from linear to circular business models (patterns). This means that wastes and/or by-products from one production process become raw materials (resources) for another process. Here, the relationship between industrial symbiosis and the environment will be examined, paying special attention to the economic and environmental effects of the use of waste and by-products as resources.

Keywords: Industrial ecology, eco-industrial parks, industrial symbiosis, environment

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, omer.durusoy@hbv.edu.tr, ORCID 0009-0009-1299-5600.

Giriş

Endüstriyel simbiyoz (Industrial Symbiosis - IS) kavramı, “simbiyotik ilişki” kavramından türetilmiştir. Simbiyotik ilişki kavramı ise doğada görülen, birbiriyle ilişkisi olmayan türlerin ortak bir fayda oluşturmak amacıyla enerji ve madde değişimini içermektedir. Benzer şekilde işletmeler de faaliyetlerini devam ettirebilmeleri için doğal çevredeki ya da doğal ortamdaki kaynaklara bağımlıdır. Endüstriyel simbiyoz çalışmalarının odağında bir tesisin ürettiği atıktan geri kazanımı ve öteki tesislerde kaynak olarak kullanımı yer almaktadır (Van Berkel, 2009: 483). Dolayısıyla endüstriyel simbiyoz uygulamasında da atıklar ve enerji, katılımcı öteki işletmeler tarafından kullanılmaktadır. Bundan dolayı sistemin toplam hammadde ve enerji girdileri ihtiyacı ile atık ve emisyon üretim düzeyi azalmaktadır (Chertow, 2000: 314).

Son yıllarda sanayileşme ve kentleşmedeki artış, sera gazlarından büyük ölçüde sorumlu olan karbondioksit emisyonlarında artışa yol açmıştır. Bu artış, Uluslararası İklim Değişikliği Paneli raporlarında da belirtildiği gibi (IPCC, 2014), çevre ve insan sağlığı açısından olumsuz sonuçlar doğuran küresel ısınmaya yol açmıştır. Bunun yanı sıra sanayileşme ve kentleşmenin bir sonucu olarak endüstrilerin ve belediyelerin katı atıklarındaki yükseliş ile birlikte kaynak tüketiminde ciddi artışlar da bu raporlarda vurgulanmaktadır. Ancak uzun vadeli ekonomik büyüme için sanayileşmenin önemli bir rol üstlendiği de bilinmektedir. Bu nedenle ekonomik büyümeyi tehlikeye atmadan bu olumsuz etkilerin azaltılmasına olanak sağlayacak çözümlerin bulunması büyük önem taşımaktadır (Neves vd., 2020: 2).

1992 yılında imzalanan ve 195 ülke tarafından kabul edilen ve onaylanan “Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi”nden Aralık 2015'te varılan en son anlaşma olan Paris Anlaşması'na kadar oluşturulan uluslararası anlaşmalar, iklim değişikliği konusunda farkındalığın artmasına büyük katkı sağlamıştır. Çevre sorunlarının ortaya konulması ve sürdürülebilir çözüm arayışları birçok çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu çözümler, hem karbondioksit emisyonunun uluslararası anlaşmalarda belirlenen limitlerin altında tutulması hem de kaynakların giderek daha verimli kullanılması açısından vazgeçilmez hale gelmiştir. Endüstriyel simbiyozun, ülkelerin ekonomik büyümesine zarar vermeden bu hedeflere ulaşmada güçlü bir çözüm yolu olduğu görülmektedir (Fan vd., 2017: 791; Martin vd., 2018: 246). Bu durum endüstriyel simbiyozun öneminden bahseden birçok direktif ve tebliğ yayımlayan Avrupa Komisyonu tarafından da kabul edilmiştir (Neves vd., 2020).

Yoğun çevre kirliliğinin topluma ve ekonomiye verdiği zarar göz önüne alındığında, düşük karbonlu kalkınma yöntemlerinin giderek daha fazla ilgi görmeye başlaması yadsınamaz.

Atıkları kaynağında tutmak, sera gazı emisyonlarının payını %15-20'ye düşürebilir. Bir firmanın kirliliği, bu kirliliğin insanları, yaban hayatını ve firma sınırları dışındaki doğal çevreyi etkilemesi nedeniyle topluma olumsuz bir dışsallık empoze eder. Bu nedenle, firmalara kirliliği azaltmaları yönünde uygulanan teşvikler, neden oldukları kirlilik zararıyla orantılı olmadığından ilave bazı düzenlemelerin uygulanmasını kaçınılmaz hale getirmektedir (Cao vd., 2023: 5515).

Bu noktada karşımıza çıkan benzer bir kavram da “döngüsel ekonomi”dir. Döngüsel ekonomi (circular economy - CE), malzemelerin asla atık haline gelmediği ve doğanın yeniden canlandırıldığı bir sistemdir. Döngüsel bir ekonomide ürünler ve malzemeler; bakım, yeniden kullanım, yenileme, yeniden üretim ve geri dönüşüm gibi süreçler aracılığıyla dolaşımda tutulmaktadır. Döngüsel ekonomi kavramı ilk olarak 1990 yılında Pearce ve Turner'in kitabında kullanılmıştır. Daha sonra bu kavramın kullanımı yaygınlaşmıştır (Pearce & Turner, 1990: 29; Narin, 2020: 8).

Endüstriyel ekoloji (Industrial Ecology - IE), doğrudan doğruya kentsel metabolizma, süreç entegrasyonu ve döngüsel ekonomi ile ilgilidir. Döngüsel ekonomi, üretim ve tüketim, atık yönetimi ve ikincil hammadde piyasası gibi geniş bir alanı kapsayan kavramdır. Endüstriyel ekoloji ve endüstriyel simbiyoz ise endüstriyel süreçlere daha fazla odaklanmaktadır. Endüstriyel simbiyoz ile endüstriyel ekoloji birbiriyle yakından ilişkili olup, biri olmadan diğersinin olması mümkün değildir. İki kavram arasındaki fark, ekonominin ölçeğinde değil odak noktasında yatmaktadır. Bu kavramlara ilave olarak kentsel-endüstriyel simbiyoz kavramı da tartışmalarda kullanılmaktadır. Kentsel endüstriyel simbiyoz, arıtma sistemleri ve endüstriyel sistemler de dâhil olmak üzere şehirdeki kaynakların tüketimini azaltmanın etkili yollarından biri olarak ele alınmaktadır (Boom-Cárcamo & Peñabaena-Niebles, 2022).

Endüstriyel simbiyozun çevresel ve ekonomik yararlarının araştırıldığı bu çalışmada, öncelikle endüstriyel simbiyoz kavramı ve tanımları üzerinde durulacaktır. Ardından endüstriyel simbiyozun çevresel ve ekonomik yararları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Daha sonra dünyadaki endüstriyel simbiyoz örnekleri ve buna ilişkin literatürdeki tartışmalar ele alınacaktır. Son olarak ise endüstriyel simbiyoz Türkiye örnekleri ile ele alınacak ve çevresel etkileri tartışılacaktır.

1. Endüstriyel Simbiyoz Kavramı ve Tanımları

Endüstriyel simbiyoz, endüstriyel süreçlerden kaynaklanan ihtiyaç fazlası ürünlerin ya da fazladan kalan ürünlerin başka bir üretim sürecinde girdi olarak kullanılmasıdır. Aynı alanda üretim yapan şirketler iş birliği yaparak karşılıklı fayda sağlarlar. Simbiyoz sözcüğü, doğada iki ya da daha fazla türün karşılıklı olarak yarar sağlayacak biçimde aramalı (malzeme), enerji ya da bilgi alışverişinde bulunması olarak ifade edilir. Endüstriyel simbiyoz iyi kurgulanırsa, ekonomik büyüme üzerinde baskı oluşturmadan çevresel yarar sağlanabilir. Bunlara örnek olarak ihtiyaç fazlası hammadde, atık su, enerji kaynakları, atık buhar verilebilir.

Endüstriyel simbiyoz tanımının kökeni, simbiyozun "farklı türlerden bireylerin, karşılıklı yarar sağlayan bir ilişki içinde birleşmesinin" ele alındığı biyoloji bilimine dayanmaktadır (Schwarz & Steininger, 1997: 47). Bu tanım, endüstriyel simbiyozun "materyallerin, enerjinin, suyun ve yan ürünlerin fiziksel değişimini içeren rekabet avantajı için kolektif bir yaklaşımla geleneksel olarak ayrı birimlerin bir araya getirildiği" endüstri kavramına aktarılmıştır (Chertow, 2000: 313). Daha sonraları bu tanıma ilave olarak, endüstriyel simbiyoz aynı zamanda "eko-inovasyon için bir iş fırsatı ve aracı" olarak da tanımlanmıştır (Lombardi & Laybourn 2012: 28). İşbirliği yoluyla daha fazla enerji veya kaynak harcamadan daha fazla üretmek, endüstriyel simbiyozun nihai hedefidir. Burada diğer şirketlerin yan ürünlerini veya atıklarını kullanan şirketler birlikte var olmaktadır. Dolayısıyla endüstriyel simbiyoz, hammadde kullanımını frenlemenin ve bu yolla sıfır düzeyde atık elde etmenin etkili bir yöntemidir (Mantese & Amaral, 2018: 450).

Bu noktada endüstriyel simbiyoz tanımını ve çerçevesini daha belirgin hale getirmek için Chen ve diğerlerinin yapmış olduğu sınıflandırmadan da yararlanılabilir. Chen ve diğerlerinin çalışmasında (2022: 131) endüstriyel simbiyoz türleri dört kategoride ele alınmıştır. Bunlar aşağıda tanımlanmıştır.

1. Maddi simbiyoz: Endüstriyel parklar, biyolojik ekosistemlerin "üretici-tüketici ayrıştırıcı" modelini taklit ederek simbiyoz birimleri arasındaki iş birliğini ve üst üretim birimleri tarafından üretilen yan ürünleri veya atıkların alt üretim için hammadde olarak kullanılmasını teşvik eder. Bu iki kola ayrılır: Ürünlerin derinlemesine işlenmesi ve atıkların yeniden üretilmesi veya geri dönüştürülmesi.

2. Su simbiyozu: Burada endüstriyel parklar üretimde su kullanım verimliliği ve su kirliliğine odaklanmaktadır. Bu nedenle su simbiyozu, simbiyoz sisteminde özel bir tür maddi simbiyoz olarak kabul edilir. Farklı üretim süreçlerinin su kalitesi gereksinimlerindeki

farklılıklara bağılı olarak, su tasarrufu amacıyla su kaynakları maksimum ölçüde yeniden kullanılmaktadır.

3. Enerji simbiyozu: Bu sadece şirketlerin enerji verimliliğini artırmasını gerektirmekle kalmamakta, aynı zamanda endüstriyel parkın genel arz talep ilişkisine uygun olarak enerji değişim ağlarını optimize etmesini de gerektirmektedir. Burada enerji kullanım verimliliğini artırmak için enerji basamaklandırması yöntemini benimsenmektedir.

4. Sinerjistik simbiyoz: Burada kastedilen simbiyoz türü, duruma göre en uygun bileşimin tercih edilerek bir sinerjinin yaratılmasıdır. Diğer bir ifade ile bir simbiyoz ilişkisi içinde değiş tokuş edilen materyaller, enerji ve su arasında farklı farklı kategoriler söz konusudur. Örneğin malzeme-su simbiyozu, malzeme-enerji simbiyozu, su-enerji simbiyozu ve malzeme-su-enerji simbiyozu gibi.

Burada karşımıza çıkan diğer bir kavram da “endüstriyel ekoloji”dir. Endüstriyel ekoloji, endüstriyel ve tüketici faaliyetlerindeki malzeme ve enerji akışının, bu akışların çevre üzerindeki etkilerinin ve ilave olarak ekonomik, politik ve sosyal faktörlerin kaynakların akışı, kullanımı ve dönüşümü üzerindeki etkilerinin incelenmesi olarak tanımlanmaktadır (Ehrenfeld, 2007: 73). Eko-endüstriyel parklar, endüstriyel simbiyoz kavramının somut olarak gerçekleşmiş haliyle karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan Ehrenfeld (2007: 73), bu kavrama endüstriyel ekolojiyi dâhil etmeyi önermektedir. Endüstriyel ekoloji kavramı, emisyonları en aza indirirken malzeme ve enerji kullanımının optimize edilmeye çalışıldığı ve optimum malzeme döngüsün sağlandığı bir birlikteliği vurgulamaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma çerçevesi çok iyi çizilmiş ve iyi test edilmiş bir yol ve kavram değildir. Dolayısıyla bu kavramın iyi anlaşılabilmesi için iktisadi kaynakların kullanım kalıplarının, ekolojik mirasın, demografik yapının ve kültürel değerlerin disiplinler arası incelenmesine ihtiyaç vardır. Endüstriyel ekoloji, endüstride bütünsel bir yaklaşımın kullanılmasına büyük önem vermektedir. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerin uygulayacağı sürdürülebilir strateji ve politikaların belirlenmesi için değerli bir platform sağlayabilir. Bölgesel kalkınma sorunlarını çözümünde endüstriyel ekoloji yöntemleri ve araçları bize bir çözüm paradigması sunabilir. Gelişmekte olan ülkelerdeki sürdürülebilir endüstriyel kalkınma, kırsal ve kentsel kalkınma stratejileri ve politikaları, enerji verimliliği ile ilgili araştırma ve çalışmalar bu paradigma çerçevesinde geliştirilmelidir.

Buna ilave olarak çoğu zaman simbiyoz kavramı, “Eko-Endüstriyel Parklar” (EIP, Eco-Industrial Parks) ile de ilişkilendirilmektedir. Çünkü endüstriyel park, malzeme, enerji, bilgi

gibi kaynakların paylaşıldığı firmalar topluluğu ile ilişkilidir. Burada da ekonomik, çevresel ve sosyal kazanımlara ulaşmak amaçlamaktadır. Endüstriyel simbiyoz kavramı, bu tanımla da oldukça ilişkilidir ve dolayısıyla mevcut eko-endüstriyel parkların çoğunun firmalar arasında endüstriyel simbiyozla sahip olmaları şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, eko-endüstriyel parklar bünyelerinde, endüstriyel simbiyozun yanı sıra, yenilenebilir enerjilerin kullanımını, çevre dostu binaların tasarımı gibi diğer birçok özelliği de içerir.

Burada belirtilmesi gereken diğer bir husus da, endüstriyel simbiyozun neredeyse her zaman ortak bir alanla sınırlı olmasıdır. Ancak endüstriyel parklar ve dolayısıyla endüstriyel simbiyoz, katılımcılar arasındaki coğrafi yakınlığa bakılmaksızın da yapılabilir.

Bu bağlamda literatürde tartışılan konulardan biri de endüstriyel ekosistemlerin çevresel performansı iyileştirilmesinde iş birliği yapan firmaların coğrafi yakınlığının etkisidir. Simbiyotik alışverişin başarısına katkıda bulunan faktörler arasında iş birliği yapılan şirketlerin yakın konumu literatürde sıklıkla dile getirilmektedir. Araştırmaların çoğu, iş birliği yapan şirketlerin birbirine nispeten yakın konumlandığı tek bir endüstriyel ekosisteme odaklanmıştır. Bu araştırmalar da simbiyotik girişimlerin olumlu çevresel etkisi açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu hususa değinen çalışmalardan birisi de Marcinkowski tarafından yapılan çalışmadır (Marcinkowski, 2019: 521). Marcinkowski çalışmasında çevresel etkinin olumlu kaldığı maksimum simbiyotik iletim mesafesinin belirlenmesi üzerinde durmaktadır. Buna göre göreceli mesafe ve kritik mesafe kavramları, endüstriyel simbiyozun çevresel potansiyelini yansıtmada yardımcı görünmektedir. İlgili uç noktalar için elde edilen sonuçlar arasında önemli farklılıklar gözlemlenmiştir. İnsan sağlığı, ekosistem kalitesi ve kaynak kategorileri için çeşitli çevresel etki modelleri, çevresel fayda yapısında belirgin farklılıklara yol açmaktadır. Avrupa düzeyinde binlerce kilometre mesafedeki uluslararası simbiyotik girişimlerin bile çevreye fayda sağlayabileceği vurgulanmaktadır.

Firmaların coğrafi yakınlığı, sinerji yaratılmasını kolaylaştıran ve atık taşıma maliyetlerini azaltan bir faktördür. Ancak Çin'in Tianjin bölgesinde olduğu gibi birbirinden uzak işletmeler arasında da simbiyozun meydana geldiği örnekler vardır (Shi vd., 2010: 191). Benzer şekilde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Choctaw endüstriyel parkı da uzak firmalar arasında oluşturulan endüstriyel simbiyoz örneklerinden biridir (Zhang vd., 2013: 169).

Dolayısıyla endüstriyel simbiyozun kapsamlı bir tanımı artık yapılabilir: “Endüstriyel simbiyoz, eko-yeniliği ve uzun vadeli kültür değişimini teşvik etmek için çeşitli kuruluşları bir ağ içinde bir araya getirmektir. Bu ağ aracılığıyla bilgi yaratmak ve paylaşmak, gerekli girdilerin, katma değerli hedeflerin ve mevcut ürün haricinde ilave çıktılarının ortaya çıkması ve

yeni kaynakların temininin sağlanması ve buna bağlı olarak iş ve teknik süreçlerin geliştirilmesi için karşılıklı olarak kârlı işlemlerin gerçekleştirilmesidir.” (Lombardi & Laybourn, 2012: 28).

Endüstriyel simbiyoz hakkındaki akademik çalışmalar 2000’li yılların başından itibaren hızla artmıştır. Bu alanda en fazla yayına sahip olan ülke Çin’dir ve onu ABD takip etmektedir (Neves vd., 2020). Ancak bunun yanı sıra gelişmekte olan ülkelerde de endüstriyel ekoloji, endüstriyel simbiyoz ve çevre konuları oldukça ele alınan bir konudur. Dolayısıyla burada konunun tamamını ve bütün yönlerini incelemek mümkün değildir. Ancak burada kapsamlı bir literatür taraması yapılarak gelişmekte olan ülkelerde endüstriyel simbiyoz ile çevre sorunlarının çözümü arasında güçlü bir bağın olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda genel bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılmaktadır.

Literatürde çoğunlukla endüstriyel simbiyoz ağları analiz edilmekte ve vaka/örnek olay çalışmaları analizlerin çerçevesini oluşturmaktadır. Bu vaka çalışmaları, dünyadaki endüstriyel simbiyozun genel bir değerlendirmesini yapmamıza yardımcı olmaktadır. Buna ilave olarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde uygulama potansiyelinin çok büyük olduğunu göstermektedir. Endüstri ve bu endüstride yer alan firmalar arasındaki simbiyoz yani ortak yaşamlar, her iki taraf için de sayısız avantaj sağlayan büyük bir gelişme potansiyeline sahiptir.

2. Endüstriyel Simbiyozun Çevresel ve Ekonomik Analizi

Endüstriyel simbiyoz uygulamalarının çevre üzerindeki olumlu etkileri birçok çalışmada rapor edilmektedir. Bu araştırmalar, endüstriyel simbiyoz uygulamasının seragazi emisyonlarını azaltmaya yönelik önemli yararlar sağladığını ortaya koymuştur. Harris 2007 yılında yaptığı araştırmada, on beş (15) endüstriyel parkı incelenmiştir. Bunlar arasında yer alan Avustralya’daki Kwinana endüstriyel parkı; İskoçya’daki Forth Valley endüstriyel parkı, Danimarka’daki Kalundborg endüstriyel parkı ve Tayland’daki Map Ta Phut endüstriyel parkı olmak üzere dört eko-endüstriyel parkta sağlanan sera gazı emisyonunun azaltımı yönelik rapor hazırlanmıştır (Harris, 2007: 31).

Tablo 1. Örnek Endüstriyel Simbiyoz Bölgelerinde Rapor Edilen Faydalar

BÖLGELER	Bildirilen Sürdürülebilirlik Faydaları	
	ÇEVRESEL FAYDALAR	EKONOMİK VE SOSYAL FAYDALAR
(UK) Forth Valley	<ul style="list-style-type: none">-Çimento üretiminde toz haline getirilmiş uçucu kül kullanılarak 33 bin CO2 tasarrufu sağlandı.-İçki fabrikasından 17-18 bin CO2 geri kazanılarak gıda endüstrisine satıldı.-164 bin ton/yıl çeşitli çamur depolama sahasından yönlendirildi.-11 bin ton/yıl kümes hayvanı çöpü değerlendirildi.-Depolama alanından yılda 500 bin ton uçucu kül yönlendirildi.-40 bin ton/yıl kömür tasarruf edildi.-4 bin birim polimer ve 60 bin birim diğer plastik geri dönüştürüldü.-Yakıt için 7.500 solvent/katran değerlendirildi.	<ul style="list-style-type: none">-1,2 milyon £/yıl kâr edecek şekilde uçucu külün yeniden kullanımı sağlandı.
(UK) Humberside	<ul style="list-style-type: none">183 bin ton/yıl atık malzeme depolama sahasından yönlendirilerek değerlendirildi.	<ul style="list-style-type: none">-87 iş kurtarıldı; 960 iş için potansiyel yaratıldı ve 1.440 dolaylı iş imkânı sağlandı.-ekonomik aktivite de 800 milyon £/yıllık artış sağlandı.
(DK) Kalundborg	<ul style="list-style-type: none">-170 bin ton CO2- 2,1 milyon ton/yıl içme suyu yerini yüzey suyuna bıraktı.- Yılda 30 bin ton kömür ve yılda 19 bin ton petrole eşdeğer enerji tasarrufu sağlandı.- Depolama alanından 280 bin ton/yıl malzeme (uçucu kül, temizleme çamuru vb.) değerlendirildi.- 200 bin ton/yıl alçı kullanımı ve 2.800 ton/yıl kükürt kullanımı engellendi.	<ul style="list-style-type: none">-Toplam yatırım 75 milyon Dolar yatırım yapıldı ve 15 milyon Dolar tasarruf sağlandı.- Toplam tasarruf 160 milyon Dolar olarak gerçekleşti.
(NL) Moerdijk	<ul style="list-style-type: none">-85 bin ton CO2 geri kazanıldı.- 3,4 milyon ton/yıl buhar geri kazanıldı.- 0,5 GL/d suyun yeniden kullanımı sağlandı.	<ul style="list-style-type: none">Bilgi Yok
(NL) Rotterdam	<ul style="list-style-type: none">- Bölgesel ısıtma için 6 MW atık ısı geri kazanımı sağlandı.	<ul style="list-style-type: none">Bilgi Yok
(USA) Fairfield	<ul style="list-style-type: none">Bilgi Yok	<ul style="list-style-type: none">-62 milyon dolarlık yatırım sanayinin yeniden geliştirilmesi tesisler (toprak dâhil) iyileştirme sağlandı.
(USA) Londonderry	<ul style="list-style-type: none">-18 ML/gün arıtılmış atık suyun soğutma suyu olarak yeniden kullanımı gerçekleşti.	<ul style="list-style-type: none">Bilgi Yok
Sarnia Lambton (CAN)	<ul style="list-style-type: none">Yaklaşık 175 bin ton/yıl FGD alçıtaşı çöp depolama alanından yönlendirildi.	<ul style="list-style-type: none">Bilgi Yok
Texas (USA)	<ul style="list-style-type: none">-Çelik üretiminde enerji tasarrufu sayesinde 192 bin ton CO2 önlendi.	<ul style="list-style-type: none">Bilgi Yok

	<ul style="list-style-type: none"> - 250 bin ton/yıl atık depolama alanından yönlendirildi (parçalayıcı kalıntısı ve cürufur). - 18 bin ton demir dışı metal geri kazanıldı. 	
Kawasaki (JAP)	<ul style="list-style-type: none"> -Yüksek fırın indirgeyici olarak kullanılan 30.000 tpa atık plastik - Amonyak üretimi için gazlaştırılan 360 tpd atık plastik 	Bilgi Yok
Map Ta Phut (Thailand)	<ul style="list-style-type: none"> -80 tpa solvent geri kazanıldı. - 11.800 ton/yıl atık yağ yakıt olarak ve/veya yağlı boya olarak yeniden kullanılıyor. - Çimento hammaddesi olarak kullanılan 20 bin ton tufal, toz ve refrakter malzeme ile - 640 bin tpa demir klorür/hidroklorik asit geri kazanıldı. 	
Gladstone (AUS)	<ul style="list-style-type: none"> - 6,5 ML şema suyu, arıtılmış atık su ile değiştirildi. 	
Kwinana (AUS)	<ul style="list-style-type: none"> - CHP'den 170 bin tpa CO₂-eşd emisyon azaltımı - Alümina kalıntısında 70 bin ton CO₂ emildi. - Taşımının azaltılmasıyla 463 ton CO₂ tasarrufu sağlandı. - 10 bin ton/yıl yan ürün alçı yeniden kullanılmak üzere geri kazanıldı. - Arıtılmış atık sudan geri kazanılan 6 GL yüksek dereceli endüstriyel su - 260 bin ton atık depolama alanından yönlendirildi. 	<ul style="list-style-type: none"> -Su arıtma tesisine yatırım 29 Milyon Dolar -İslah edilmiş sudan dolayı fiyatlarda %20 prim sağlandı.

Kaynak: Harris, 2007: 31.

Tablo 1'de belirtildiği üzere, Kwinana'da iki tane ısı ve bir tane de güç santrali bulunmaktadır. Bunlar kombine (birleştirilmiş) ısı ve güç santralleridir. 116 MW gücü olan ve British Petrol (BP) rafinerisinin bünyesinde yapılan ısı ve güç santrali, rafinerinin buhar ihtiyacının tümünü karşılamaktadır. Ayrıca BP için elektrik üretimi yapmakta ve aynı zamanda enerji şebekesi de artan doğalgazdan yararlanmaktadır. Bu uygulama ile bölgede CO₂ emisyonu yılda 170 bin ton azalmıştır.

İlave olarak alüminyum dioksit ve doğalgaz üreticisine CO₂ sağlayan kimyasal bir tesis bulunmaktadır. Bu simbiyotik ilişkide yer alan ve alüminyum dioksit üreten Alcoa işletmesi, boksit artıklarındaki alkaliniteyi yansızlaştırmak (nötralize etmek) için CO₂ kullanmıştır. Bu CO₂'nin kullanımı bölgede bulunan diğer bir işletmenin atığı olarak borularla Alcoa fabrikasına ulaşmıştır. Böylece CO₂ emisyonu yılda en az 70 bin ton azalmıştır.

Bölgedeki HiSmelt, daha basit ve esnek demir üretimi sağlayan doğrudan dökme demir teknolojisini ticari ölçekte ilk kullanan işletmedir. Kok fırınları ve cüruf tesisinde yüksek fırın kullanarak CO₂, nitrik oksit (NO_x) ve kükürt oksit (SO_x) emisyonlarında sırasıyla %20, %40

ve %90 azalma sağlanmıştır. Görüleceği üzere, Kwinana endüstriyel simbiyoz uygulamasında taşıma ve transfer uygulamaları daha dahil yılda 463 ton CO2 emisyon azalımı sağlanabilmiştir.

Gelişmekte olan ülkeler, güçlü bir ekonomiye ulaşmak için zaman ve kaynak yatırımı yapmaktadırlar. Bunu yaparken vatandaşlarının yaşam kalitesindeki iyileştirmelerin ekolojik sistemlerin iyileştirilmesiyle uyumlu bir şekilde elde edilmesini sağlamak için “enerji verimliliği”[†] kavramlarını ve araçlarını kullanabilirler. Nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu bölgeler aynı zamanda iklim değişikliği ve sürdürülemez sanayileşmenin neden olduğu diğer çevresel felaketler nedeniyle nüfusları en fazla risk altında olan bölgelerdir. Bu ülkelerden bazıları (özellikle BRICS 2 ülkeleri), nispeten yeni sanayileşme nedeniyle yüksek GSYİH büyüme oranlarına sahiptir ve dar kapsamlı kalkınmaya odaklanmak yerine “kalkınma” paradigmasını ve sürdürülebilir ilerlemeyi benimsemeli ve vizyonlarını yeniden tanımlamalıdır (Shenoy, 2016: 229).

Gelişmekte olan bir ülkenin GSYİH'sini artırmaya yoğun bir şekilde odaklanılmasına rağmen, ünlü çevre ve politika analisti Vaclav Smil'in (1996) ortaya koyduğu gibi, bu ülkenin vatandaşlarının şunu fark etmesi gerekiyor: Çevre kirliliğinin gerçek maliyeti göz önüne alındığında, Çin'in %10'luk etkileyici GSYİH büyümesinin pek değeri yoktur. Bu GSYİH artışının neden olduğu hasar GSYİH'nın yaklaşık %15'idir (Desrochers, 2017: 2). Modası geçmiş “şimdi kirlet, sonra temizle” uygulaması yalnızca ülkenin çevresini ve yaşam kalitesini bozacak ve gelecekteki iyileştirme çabalarına yönelik ekonomik harcamaları artıracaktır. Dahası, bir ülkenin kalkınma paradigması ve altyapısı, fosil yakıtların savurgan kullanımına dayanan modern tüketim temeli üzerine inşa edildiğinde, sürdürülebilirliği sağlamak pahalı, karmaşık ve yönlendirilmesi zor hale gelecektir.

Chiu ve Yong'a göre sürdürülebilir kalkınma kesinlikle basit, tekil ve iyi test edilmiş bir yol değildir. Pek çok farklı çıkar grubu, hangi çevresel ve sosyal zorlukların öncelikle ele alınması gerektiği ve bunların çözümleri konusunda çatışmaktadırlar. Gelişmekte olan ülkelerdeki endüstriyel ekolojiye ilişkin daha önceki incelemelerin önerdiği gibi, endüstriyel ekoloji bir şemsiye paradigma, bireysel yerel krizlere pragmatik çözümlerle yaklaşılabilir bir tür panoramik vizyon sunmaktadır. Endüstriyel ekoloji temelli çözümler, tüm paydaşlar için eş zamanlı faydalar sağlamak üzere birbiriyle bağlantılı diğer birçok sorunu aynı anda ele alma avantajını sunmaktadır (Chiu & Yong, 2004: 1037). Chiu ve Yong (2004) tarafından hazırlanan gelişmekte olan Asya ülkelerinde endüstriyel ekolojiyi inceleyen bir çalışmada kaynak

[†] Enerji verimliliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Narin & Akdemir, 2006).

gösterilerek, gelişmekte olan ülkelerde endüstriyel ekolojinin fayda/zarar analizine yer verilmektedir. Chiu ve Young (2004)'ın çalışmasında sunulan bu analiz ana hatlarıyla Tablo 2'de incelenmektedir. Bu çalışmada hızlı ekonomik büyüme gibi bazı güçlü yönlerin aynı zamanda zayıflık, fırsat ve tehdit olarak da görülebileceği ortaya konulmaktadır (Chiu & Yong, 2004: 1037).

Tablo 2. Gelişmekte olan ülkelerde endüstriyel ekoloji potansiyeli için bir değerlendirme

Güçlü Yönler	Zayıf yönler
1. Ekonomik büyüme: Gelişmekte olan ülkelerin çoğu, özellikle BRICS ülkelerinde, büyük doğrudan yabancı yatırımlar ve yerli sanayileşmeyle hızla büyüyor. Bu durum, endüstriyel ekoloji araştırmalarının ve politika ve endüstriyel inovasyon uygulamalarının finansmanı için ekonomik ivme sağlayabilir.	1. Ülkeye özgü endüstriyel ekoloji tabanlı model ve verilerin geliştirilmesi: Kaynak akışlarını ve bunların gelişmekte olan ülkelerdeki sosyo-ekonomik gruplarla etkileşimini anlamaya yönelik özel modellerin, özellikle örgütlenmemiş/gayri resmi sektörde geliştirilmesi gerekmektedir. Gelişmekte olan ülkeler için daha uygun olan spesifik metrik ve göstergeler belirlenmelidir. Özellikle yaşam döngüsü değerlendirmelerine (LCA'lar) yönelik yaşam döngüsü envanterlerine (LCI'ler) ilişkin arka plan verileri, çoğu gelişmekte olan ülke için eksiktir.
2. İnsan kaynakları: Gelişmekte olan ülkelerin çoğunda, özellikle Hindistan gibi ülkelerde, demografik özellikler genç nüfusa vurgu yaparak yüksek nüfus yoğunluğuna sahiptir.	2. Mali kaynaklardaki kıtlık: Gelişmekte olan ülkelerde enerji mühendisliğinin araştırılması ve geliştirilmesi için yetersiz finansman bulunmaktadır.
3. Araştırma: Gelişmekte olan bazı ülkelerde araştırma ve akademik çevre, endüstriyel ekolojiye maruz kalmış olup, bu durum, endüstriyel ekoloji araştırma ve eğitim merkezlerinin kurulması için ideal bir aşama haline gelmektedir.	3. Eğitim programlarının yetersizliği: Gelişmekte olan ülkelerde, Endüstri Mühendisliği alanında çok az uzmanlaşmış eğitim programı bulunmaktadır. Bu programların çoğu Çin'dedir.
4. Farkındalık: İnsanlar sürdürülebilirliğin bilincindedir ve buna yönelik çözümlerin hayata geçirilmesi için yöntem ve araçlar aramaktadır. Bu farkındalık şirketlerde, vatandaşlarda ve devlette mevcut.	4. Farklı yönetim organlarının rollerinde yetersiz netlik: Gelişmekte olan birçok ülkede, kaynak yönetimine ilişkin yönetim organlarının rollerinde netlik eksikliği vardır. Çoğu durumda yönetişimde büyük boşluklar vardır ve bazı durumlarda kamu sektörü kurumlarının sorumluluklarında örtüşmeler vardır. Kaynak yönetiminde bütünsel ve iş birlikçi bir yaklaşımın eksikliği vardır.
5. Hükümetin rolü: Bazı gelişmekte olan ülkelerdeki hükümet, özellikle Çin'de, enerji verimliliğine ilgi göstermiş ve enerji verimliliğine dayalı politikalar uygulamıştır. Siyasi iş birliği, Güney Asya Bölgesel İş Birliği (SAARC), İngiliz Milletler Topluluğu ülkeleri vb. gibi bu ülkelerin gruplarında endüstriyel ekolojinin büyümesine yol açabilir.	5. Yetersiz veri: İçerik odaklı politika kararları almak için gerekli veriler yetersizdir ve bazen güvenilmezdir.
	6. Yeşil teknolojinin azlığı: Yenilik eksikliği ile yeşil ve temiz endüstriyel teknolojilere erişim.
	7. Yetersiz uygulama: Sürdürülebilir politikaların ve kaynakların yönetiminin uygulanmaması.
Fırsatlar	Tehditler
1. Sürdürülebilir kalkınmayı yeniden tanımlayın: Tüketim odaklı kalkınmanın çevresel etkilerini sınırlandırırken sosyal refahı en üst düzeye çıkarmak için kalkınma paradigmasını ve politikalarını yeniden tanımlama fırsatına sahip olun.	1. Hızlı sanayileşmeden ekonomik büyümeye güçlü odaklanma: Toplumsal refahın artırılmasından ziyade sanayileşmeye ve ekonomik büyümeye güçlü bir odaklanma var. Bu hamle, gelişmekte olan ülkelerin ekolojik sağlığına zaten büyük ölçüde zarar verdi.

2. Uluslararası iş birliği: Çeşitli uluslararası kurumlar, IE kavramlarını ve araçlarını kullanan sistemleri araştırmak için gelişmekte olan ülkelerdeki ortaklarla iş birliği yapmaktadır.	2. Yetersiz endüstriyel ekoloji farkındalığı: Özellikle politika oluşturma ve yönetim alanlarında ve kamusal alanda.
3. Yeni model ve araçların geliştirilmesi: Endüstriyel ekoloji, yeni model ve araçların geliştirilmesine katkıda bulunabilir.	3. Yetersiz veri: Kaynakların sürdürülebilir yönetimine ilişkin politikaları bilgilendirmek için yeterli makro ve mikro düzeyde veri eksikliği.
4. Küresel siyasi arena: Gelişmekte olan birçok ülke, iklim değişikliği gibi küresel anlaşmalara ilişkin müzakereleri ilerletmek için birbirleriyle ittifak yapıyor. Endüstriyel ekoloji tabanlı politikalar ve stratejiler üzerinde çapraz iş birliği yapmak için bu siyasi iş birliklerini kullanabilirler.	4. İyileştirmeye odaklanma: Daha fazla gelişme için “sanayileşme – kirlilik – iyileştirme” çarkında sıkışıp kalmak. Sürdürülebilir politika geliştirme ve uygulamaya nasıl geçiş yapılacağına dair içgörü eksikliği. Dolayısıyla enerji verimliliği, kaynakların verimsiz yönetimi ve çevre politikalarının yeterince uygulanmamasından kaynaklanan kirliliğin iyileştirilmesi için yalnızca teknik bir "ekleme" veya "düzeltme" olarak görülebilir.
	5. Güncelliğini yitirmiş politikalar: Bazı durumlarda politikalar etkili endüstriyel ekoloji uygulamasını engeller. Örneğin Hindistan'daki “Sıfır deşarj politikası” endüstriler arasında suyun akmasına izin vermiyor. Bazı ülkelerde yasalar, atık değişim ağlarının ve endüstriyel simbiyozun oluşumunu engellemektedir.
	6. Sanayileşmenin yüksek dışsallıkları: Birçok ülkede, uygun çalışma koşulları, çevrenin korunması ve sosyal sorumluluk gibi endüstrilerle ilişkili dışsallıklar çok büyüktür. Etkilenen topluluklara sağlanan faydalar üretim maliyetine dahil değildir.

Kaynak: Chiu & Yong, 2004:1037.

Ancak bu bağlamda, kapsamlı bir sürdürülebilir kalkınma paradigmasının yokluğunda, endüstriler için geri dönüşümü pahalı olan endüstriyel kalıntıların en ucuz ve çoğu zaman en temiz olmayan yöntemlerle bertaraf edileceğinin farkına varmak önemlidir. Üstelik eko-endüstriyel parklar kömür yakıtlı enerji santralleri gibi kirletici endüstriler, endüstriyel ağlara daha da hapsolmuş olabilir ve bu da bunların, yenilenebilir kaynaklara dayalı santraller gibi daha temiz teknolojilerle değiştirilmesini zorlaştırabilir. Politika cephesinde, gelişmekte olan ülkelerin bu birbiriyle bağlantılı komplikasyonların farkında olmaları ve ekolojik, sosyal ve ekonomik sağlıklarına uzun vadede net zarar gelmesini önlemenin yollarını düşünmeleri önemlidir.

Endüstriyel simbiyoz ilişkileri, kaynak tasarrufu, ekonomik fayda elde etme, sera gazı emisyonlarının azaltılması gibi çevresel gereksinimlerin karşılanması, doğal kaynakların kıtlığı ve aksi takdirde çöplüklerde ve yakma tesislerinde duracak olan atıkların azaltılması gibi bir dizi faktör aracılığıyla teşvik edilmektedir (Domenech vd., 2019: 76). Dolayısıyla bu ihtiyaçları karşılamak amacıyla endüstriyel simbiyoz olumlu ekonomik, çevresel ve sosyal sonuçlarla tüm dünyaya yayılmıştır.

Çevresel açıdan bakıldığında endüstriyel simbiyoz karbon ayak izini azaltma yolunda atılmış önemli bir adımdır. Buna ilave olarak hammadde kullanımını azaltarak doğal kaynakların korunmasını sağlamaktadır. Endüstriyel simbiyozun diğer çevresel avantajları ise atık oluşumunun önlenmesi, atık üretiminin azalması, çevreye zararlı malzemelerin ortadan kaldırılması, işlenmemiş malzemelere, enerjiye ve suya olan bağımlılığın azalması olarak sıralanabilir.

Ekonomik açıdan bakıldığında ise endüstriyel simbiyozun yararları; maliyetlerde azalma, endüstri içi yeni iş fırsatlarını ortaya çıkması ve katma değer yaratılması ve üretimin bir sonucu olarak ortaya çıkan atıkların değerlendirilmesi olarak özetlenebilir. Bu bir anlamda dışsal ve içsel ekonomilerin birlikte ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Diğer taraftan yeni iş kollarının yaratılması ve buna bağlı olarak yeni istihdam olanaklarının ortaya çıkması da önemli bir katkıdır.

Endüstriyel simbiyozun geniş kapsamda uygulanabilmesi ve şirketlerin potansiyelini tam olarak ortaya çıkarabilmesi için bazı alanların gözden geçirilmesinde yarar görülmüştür. Öncelikle üretim süreçleri ve alternatifleri gözden geçirilmelidir. Ardından atık yönetimi ve atık su arıtma sistemleri iyi tanımlanmalıdır. Ayrıca her tür akış alternatifleri dikkatlice değerlendirilmelidir. Bunların yanı sıra firmalar değer zincirlerini iyi tanımlamalı, kendi stratejileri ve aktiviteleri ile ilişkilendirmelidir. Tedarik zincirindeki paydaşlar ve endüstriler arası diyaloglar genişletilmeli, bilgi paylaşımı güçlendirilmelidir. Bu durumda potansiyel tam anlamıyla ortaya çıkabilecek ve doğal kaynaklar korunarak ekonomik büyüme sağlanabilecektir.

3. Dünyada Endüstriyel Simbiyoz Örnekleri

Bütün dünyada endüstriyel simbiyoz örnekleri son yıllarda giderek artmaktadır. Gerek Birleşik Krallık, ABD ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerde olsun gerekse de Tayland, Fas ve Cezayir gibi gelişmekte olan ekonomilere sahip ülkelerde olsun dünyanın her yerine dağılmış durumdadır. Literatürde yayınlanan çalışmalar, konum açısından çeşitliliğin yanı sıra, simbiyozda yer alan aktivitenin boyutu ve türündeki muazzam çeşitliliği de yansıtmaktadır. İsveç'teki Västra Götaland'da incelenen iki endüstriyel simbiyoz uygulaması, simbiyozlardan birinin mantar yetiştiricileri ve çiftçiler arasında, diğerinin ise bira üreticileri ve çiftçiler arasında geliştiği, az sayıda şirkete ve az çeşitliliğe sahip uygulama örnekleridir (Neves vd., 2020: 2).

Çin'in Tianjin örneği ise su ve atık su şirketleri, termik santraller, çiftlikler, ilaç, kâğıt, çimento, otomobil ve makine endüstrileri sinerjisini içeren çok çeşitli faaliyetlerin bir araya geldiği çok büyük ölçekte endüstriyel simbiyoz örneklerindedir (Shi vd., 2010: 191).

Avrupa Komisyonu'nun 2020 stratejisini temel alan Avrupa Birliği, 2015 yılında revize edilmiş bir dögüsel ekonomi (circular economy - CE) paketi başlatmıştır. Dögüsel ekonomiye yönelik olan bu eylem planı (EC, 2015), üretimden başlayarak tüm malzeme dögüsünü kapsayan önlemleri içermektedir. Tüketimden atık yönetimine ve ikincil hammadde piyasasını canlandırmaya yönelik somut önlemlere kadar uzanmaktadır. Program özellikle dönüşüm için yenilikçi bir yaklaşım olarak endüstriyel simbiyozun rolüne değinmektedir. Bir endüstrinin atık veya yan ürünlerinin bir başka endüstri için girdi haline gelmesi ve atık yönetiminin revize edilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Endüstriyel simbiyoz modelinin ilk uygulamalarından biri Danimarka'daki Kalundborg eko-endüstriyel parkta uygulanmıştır. Bu uygulamada, Kalundborg'daki petrol rafinerisi, alçı plak tesisi, güç santrali, Kalundborg Belediyesi'nden oluşan ana ortaklar arasında yeraltı suyu, atık su, buhar ve elektrik ile öteki atıkların değişimi gerçekleşmiştir. Böylece uygulama ile yılda yaklaşık 2,9 milyon ton hammadde değişimi gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucunda su tüketimi %25 azaltılmış ve beş bin konut atıklarla gerçekleştirilen merkezi ısıtmadan yararlanmıştır. Bu iş birliği çevresel ve ekonomik verimliliği önemli ölçüde artırmıştır. Bunların yanı sıra yeni istihdam olanakları sağlanmış, teknolojik iyileşme, atık yönetimi maliyetlerinde büyük ölçüde azalma ortaya çıkmış, çok büyük bir bilgi birikimi ve paylaşımı sağlanmıştır (Martin & Harris, 2018: 246).

Danimarka'nın Kalundborg şehrinde, yeraltı suyunun yüzey suyuyla değiştirilmesiyle, tüm simbiyoz endüstrileri 30 milyon m³'ten fazla yeraltı suyu kullanımını azaltmış ve 1990-2002 döneminde, enerji santrali ile rafineri arasındaki endüstriyel simbiyoz nedeniyle yeraltı suyu kullanımında daha fazla azaltma sağlanmıştır. Tahminen yeraltı suları yerine 7,6 milyon m³'ten fazla yüzey suyu kullanılmıştır (Jacobsen, 2006: 239).

Endüstriyel simbiyoz ilk uygulama örneklerinden birisi de İsveç'in Sotenäs kentinde uygulamaya konulan endüstriyel simbiyoz ağıdır. Henüz daha uygulamanın başlarında bile 20 civarında faaliyetin korunmasına veya yeni işler yaratılmasına yol açmıştır. Buna ilave olarak 5 yeni şirketin kurulmuş ve yaklaşık kaynak paylaşımı yoluyla yıllık olarak 59 milyon kg CO₂'e eşdeğer emisyonunun azaltılmasına olanak sağlanmıştır (Martin & Harris, 2018: 246).

Endüstriyel simbiyoz yaklaşımına önem veren ülkelerin başında Çin gelmektedir. Çin'de, kirliliği önleme ve kontrol etme mücadelesinin temel hedefleri, karbon seviyesi kontrolü ve karbon nötrlüğü kavramlarıdır. İlk kez 14. Beş Yıllık Plan'da bu temel hedefler ekonomik ve sosyal kalkınmaya yönelik olarak ele alınmış ve plana ilk kez 2021'de yazılmıştır (Anand vd., 2020: 4193).

Dünyanın önemli endüstriyel simbiyoz uygulamalarından biri olan Çin'in Guiyang kentindeki kentsel endüstriyel simbiyoz uygulanması, kentsel karbon ayak izinin yılda yaklaşık 1090 bin ton CO2 civarında azaltılmasına olanak sağlamıştır (Fang vd., 2017: 30).

Diğer taraftan ABD'de de bu yönde adımların atıldığı görülmektedir. ABD Çevre Koruma Ajansı (EPA) da, 2010 yılında kömür yakıtlı enerji santrallerinden kaynaklanan havadaki cıva kirliliğine ilişkin ulusal standartlar önermiştir. Özellikle hükümet veya politika yapımcılar, karbon emisyonlarını azaltmak için karbon emisyon vergileri ve sübvansiyonları gibi çevresel düzenlemeler uygulamaya koymuşlardır. Buna göre her firma çevre emisyonlarıyla orantılı bir vergi öder. Diğer taraftan hükümet, firmaların çevre emisyonlarını azaltma çabalarını hızlandırmak için çevre sübvansiyonları uygulamaktadır. Bu yolla kirletici şirketlerin kirliliği azaltma eylemlerini sübvansiyonla desteklemektedirler. Bilindiği üzere rasyonel davranan üreticiler endüstriyel rekabeti göz ardı edemezler (Cao vd., 2023: 5515).

Avustralya'daki endüstriyel simbiyoz örnekleri iki kategoriye ayrılabilir. Bunlar; ağır sanayi siteleri (eko-endüstriyel parklar olarak da bilinir) ve dijital atık değişim projeleridir. Endüstriyel simbiyoz ilkelerinin Avustralya bağlamına uygulanmasına ilişkin yalnızca birkaç örnek vardır. En dikkate değer örnekler Perth, Batı Avustralya'daki Kwinana ve Queensland, Gladstone gibi ağır sanayi bölgelerindedir (King vd., 2020: 2).

Kwinana, Batı Avustralya'nın Perth şehrine 40 km uzaklıkta bulunan bir sanayi bölgesidir. Bu bölge çimento fabrikaları, petrol rafinerisi, kimya ve doğalgaz üretim tesisleri gibi ağır sanayi üreticilerine ev sahipliği yapmaktadır. Bölgenin ekonomik üretimi Mart 2020 itibarıyla yıllık 15 milyar doların üzerindedir. Kwinana Sanayi Konseyi ilk olarak 1991 yılında bir grup çekirdek şirket tarafından sanayi bölgesi için gerekli hava ve su izlemeyi eşgüdüm sağlamak üzere kurulmuştur. Şirketler arasındaki bu ilk iş birliğinden, endüstriyel simbiyoz biçiminde başka iş birliği fırsatları ortaya çıkmıştır (King vd., 2020: 4).

Bu değişimler büyük ölçüde kendi kendine organize edilmektedir ve mevcut ve potansiyel iş birlikleri akademik çalışmanın konusu olmuştur. 2017'de yayınlanan araştırmada, Kwinana'daki 30 şirketin haritası çıkarılmış ve şirketler arasındaki ürün, yan ürün veya ticari

etkileşimleri içeren 47 sinerji projesi bulunmuştur (King vd., 2020: 4). Kwinana Sanayi Konseyi, hala faaliyetine devam etmektedir (Kwinana Industries Council, 2024).

Gladstone, Queensland'in başkenti Brisbane'in 550 km kuzeyinde yer almaktadır. Sıklıkla Kwinana ile karşılaştırılan ve aynı zamanda birbirine yakın birçok ağır sanayi şirketinin bulunduğu bir bölge olması nedeniyle benzerlikler de bulunmaktadır. Bu benzerlikler; çimento, alüminyum, enerji, kimya ve kömür şirketlerinin olmasıdır. 2014 yılı itibarıyla 5 adet kaynak değişimi yaşanmıştır ve bu durum 2005 yılından bu yana değişmemiştir. Mevcut ve gelecekteki sektörler için toplam 17 potansiyel sinerji belirlenmiş, ancak bu sinerjilerden herhangi birinin gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmemektedir. Gladstone'daki ilerleme eksikliğinin nedenleri teknik fizibilitenin ötesine uzanmasıdır. Şirketler ticari hassasiyetler nedeniyle atık ve malzeme akışı verilerini sağlamakta isteksiz davranmışlardır. Dolayısıyla şirketler arasında bilgi paylaşımı konusunda isteksizlik, düzenleyici engeller, ekonomik ve toplumsal engeller bulunmaktadır (Neves vd., 2020: 4).

4. Türkiye’de Endüstriyel Simbiyoz Örnekleri ve Uygulamaları

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de endüstriyel simbiyoz örnekleri görülmektedir. Bu alanda ilgili literatür tarandığında oldukça geniş bir mecra karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmaların çevre ile ilişkili olanları incelenmiş ve belli bir sistematik içerisinde raporlandırılmıştır. Öncelikle Türkiye’deki endüstriyel simbiyoz uygulamaları temel özellikleri belirtilerek özetlenecektir. Daha sonra endüstriyel simbiyoz ve çevre konusundaki akademik çalışmalar derlenecek ve sunulacaktır. Burada Türkiye’deki endüstriyel simbiyoz uygulamalarının belli başlıları ana hatlarıyla incelenmektedir.

Endüstriyel simbiyoz ile ilgili olarak Türkiye’de ilk ivmelenme 2008 yılında başlatılan “Türkiye’nin İklim Değişikliğine Uyum Kapasitesinin Geliştirilmesi” başlıklı Birleşmiş Milletler Ortak Programı gösterilebilir. Bu programa bağlı olarak “Eko-Verimlilik (Temiz Üretim) Programı” sanayi ile ilgili bileşenleri hayata geçmiştir. Bu programın ana fikri iklim değişikliğine uyum sağlamanın yolunun, temiz üretim ve eko-verimlilik uygulamalarından geçtiğidir. Bu noktada eko-verimliliğin sanayi sektörüne uyumlandırılmasına ilişkin çalışmalar Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü (UNIDO) ile Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV) tarafından yürütülmüştür.

Türkiye’de endüstriyel simbiyoz konusunda uygulamaya geçen ilk proje, “İskenderun Körfezi Projesi”dir. İskenderun Körfezi’nde yürütülen bu proje, diğer bölgelere özgü modeller geliştirilmesi açısından öncü proje olmuştur. Bu proje Türkiye’de 2011-2014 yılları arasında

TTGV tarafından yürütülen Adana, Mersin, Osmaniye, İskenderun’u kapsayan “İskenderun Körfezi’nde Endüstriyel Simbiyoz Projesi – Uygulama Aşaması” kapsamında gerçekleştirilmiştir. Projenin fizibilite çalışması tamamlanmış olup, hayata geçen, yatırım aşamasına gelen ya da yapılabiliği ortaya konan toplam sekiz (8) simbiyotik uygulama örnek projesi ile İskenderun Körfezinde edilecek kazanımlar ortaya konmuştur (TTGV, 2015). Bu proje kapsamında, meyve posasından hayvan yemi üretimi, tarımsal ve hayvansal atıklardan enerji üretimi, pamuk tohumu atığından biyoremeditasyon[‡] ürünü üretimi, atık yağdan elektrik üretimi, ömrünü tamamlamış lastiklerden granül üretimi, hurda akülerden kurşun geri kazanımı ve demir çelik üretiminden kaynaklanan cürufun yol yapımında kullanılması üzerine endüstriyel simbiyoz çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu proje ile İskenderun bölgesinde, yıllık 330 bin ton atık değerlendirilmiştir. Buna ilave olarak yılda 280 bin ton doğal kaynak ikamesi gerçekleşmiştir. Böylece toplam olarak yıllık 34 milyon kWh enerji tasarrufu, yıllık 37 milyon ton da CO2 azaltımı gerçekleşmiştir. Diğer taraftan yıllık 6.500 m3 su tasarrufu ve 45 bin m2 arazi kazancı sağlanmıştır (TTGV, 2015; Özkan vd., 2018: 84).

Ülkemizde gerçekleştirilen bir başka çalışma “UNIDO Eko-Verimlilik Programı” kapsamında yürütülen Adana, Niğde ve Kayseri illerini kapsayan Seyhan Havzası’nda pilot uygulamaların yapılması hedeflenmiştir. Pilot uygulamanın Seyhan’da başlamasının nedeni, iklim değişikliğine bağlı olarak “kullanılabilir su miktarının azalması” olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla programın hareket noktasını da üretim sürecinde su tüketiminin minimuma indirilmesi olmuştur.

Bu kapsamda 2011 yılında İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA), TTGV ve Ege Bölgesi Sanayi Odası (EBSO) birlikte eko-verimlilik çalışmaları başlatmışlardır. Eko-verimlilik programı ile İzmir bölgesinde eko-verimlilik konusunda eğitimler ve pilot projeler gerçekleştirerek örnek uygulamalar oluşturmayı ve yerel düzeyde kapasite artırımı gerçekleştirmeyi hedeflemiştir (TTGV, 2016). Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, sanayi sektörü ile Dünya Bankası iş birliğinde “Türkiye için Yeşil Organize Sanayi Bölgelerinin (OSB) Çerçevesinin Geliştirilmesi Projesi” yürütülmüştür. Bu projenin hayata geçmesi, özellikle son dönemde eko-verimlilik alanında yürütülen bölgesel uygulamalara örnek oluşturmuştur.

Proje kapsamında seçilen İzmir Atatürk OSB, Bursa OSB, Adana Hacı Sabancı OSB ve Ankara Sanayi Odası 1. OSB’den oluşan dört bölgede yapılacak yatırımlarla gerçekleştirilebilecek verimlilik düzeyi ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Buna göre toplamda 445

[‡] Biyoremeditasyon, çevreyi kirletenlerin mikroorganizmalar yardımıyla uzaklaştırılması işlemine verilen isimdir (Bat vd., 2016).

milyon TL yatırım yapılması, bu yatırımın geri dönüş sürecinin yaklaşık 4,7 yıl olacağı hesaplanmıştır. Bu yatırımla birlikte yıllık yaklaşık 11 milyon m³ su tasarrufu sağlanabileceği tahmin edilmiştir (Çelik vd., 2019: 19).

Yine bu program doğrultusunda Güney Ege Kalkınma Ajansı (GEKA) bünyesinde TR32 Düzey 2 Bölgesinde (Aydın, Denizli, Muğla) 2014 yılı itibariyle 6,1 milyon TL bütçeli “Çevre Mali Destek Programı” ile 2015 yılında dört (4) milyon TL bütçeli “Yenilenebilir Enerji Mali Destek Programı” yürütülmüş ve enerji verimliliğine yönelik projelere GEKA tarafından destek verilmiştir (Çelik vd., 2019: 19).

GEKA'nın enerji verimliliği alanında desteklediği çok sayıda proje bulunmaktadır. Bu projelerin bir kısmı aşağıda sıralanmıştır (GEKA, 2024; Çelik vd., 2019: 19):

1. Muğla Büyükşehir Belediyesi tarafından geliştirilen “Muğla'nın İklim Değişikliği ve Sürdürülebilir Enerji Eylem Planı” Projesi,
2. Enerji Verimliliği Derneği'nin Denizli Şubesi tarafından geliştirilen “Denizli İli Sanayide Enerji Verimliliği Potansiyeli Taraması” Projesi,
3. Denizli Deri İhtisas Organize Sanayi Bölgesi tarafından geliştirilen “Denizli Deri İhtisas OSB'de Enerji Verimliliği” Projesi,
4. Birsan Makina Mühendislik Tic. Ltd. Şti. tarafından geliştirilen “Kömür Kullanımı ve Emisyon Salınımında Tasarruf Sağlayan Türk Linyitlerine Uygun Yakma Sisteminin Geliştirilmesi” Projesi,
5. Aslı Tekstil Tic. A.Ş. tarafından geliştirilen “Tekstil Boyama Üretim Sürecinde Enerji Verimliliği ve Kalite Artışı” Projesi,
6. SÖKTAŞ Dokuma Tic. A.Ş. tarafından geliştirilen “Endüstriyel Tekstilde Yenilikçi Çevre Yaklaşımları” Projesi,
7. Shamrock Tekstil Sanayi A.Ş. tarafından geliştirilen “Atık Sıcak Sulardan Isıl Enerjinin Geri Kazanımı Uygulama” Projesi'dir.

İskenderun Körfezi Projesi'nden hareket ederek bölgesel düzeyde yürütülen programlardan bir başkası da “TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik Endüstriyel Simbiyoz Programı”dır. Bu program 2014 yılından bu yana uygulanmaktadır. TR41 Bölgesi Bursa, Eskişehir ve Bilecik'ten oluşmaktadır. Bu bölgede uygulanan endüstriyel simbiyoz programının fizibilitesi, organize sanayi bölgelerinde (OSB) yoğunlaşan sanayi ile birlikte madencilik, taş ocakçılığı ve tarımsal faaliyet alanlarında da gerçekleşmektedir. Ayrıca bu

bölgede atık yönetimi ve su kirliliği ile ilgili çevre sorunları öne çıkmıştır. Bunların yanı sıra atıkların giderilmesi ve atık geri dönüşümüne yönelik tesislerin yetersizliği konusu üzerinde durulmuştur (BEBKA, 2011). Öte yandan bölgede, yenilikçilik, girişimcilik ve Ar-Ge kapasitesinin geliştirilmesi üzerinde de yoğunlaşmıştır. Bu uygulamalar için bölgedeki üniversiteler, Ar-Ge merkezleri ve kümelenme faaliyetleri ile iş birliği yapılmıştır (BEBKA, 2015). Bu konuların tamamının dikkate alındığı endüstriyel simbiyozun ilgili bölge yönünden büyük bir potansiyeli bulunduğu, kaynak verimliliği ve iş birliği kültürünün geliştirilmesinde çok büyük yararlar sağlayacağı ileri sürülmüştür. Bu program kapsamında bölgesel bir çalışması başlatmıştır. Bu program çerçevesinde dört (4) proje yürütülmekte olup, bu projeler kapsamında 24 sektör belirlenmiştir. Çalışma boyunca toplam 464 potansiyel endüstriyel simbiyoz olanağı tespit edilmiş ve 112 farklı atık türünün değerlendirilme potansiyeli bulunduğu belirlenmiştir. Çalışma sonucunda ön plana çıkan beş projenin hayata geçmesi durumunda toplamda 88 bin ton hammadde tasarrufu sağlanacağı ileri sürülmüştür. Ayrıca atık azaltılmasının yanı sıra üretim maliyetlerinin iki (2) milyon TL civarında, taşıma maliyetlerinin de 1,5 milyon TL azalacağı öngörülmüştür (Şen, 2019: 9; Tepe Şençayır & Yıldız, 2019: 13).

Türkiye’de hâlihazırda devam eden endüstriyel simbiyoz ile ilgili projeleri şunlardır:

-Trakya Endüstriyel Simbiyoz Programı,

-Bursa, Eskişehir, Bilecik Endüstriyel Simbiyoz Programı,

-Antalya Organize Sanayi Bölgesi'nde Endüstriyel Simbiyoz ve Eko-Verimlilik Projesi.

Ayrıca, “Temiz Üretim Programı” çerçevesinde, İzmir’de Ekim 2011- Mayıs 2015 dönemlerini kapsayan dönemde iki aşamalı bir temiz üretim programı oluşturulmuştur. Bu projenin birinci aşamasında, bölgenin mevcut durumu, kapasite, kaynak ve ihtiyaçlar açısından değerlendirilmiştir. Değerlendirme süreci sonrasında elde edilen verilerle endüstriyel sektörlerin temiz üretim uygulamaları için öncelikleri belirlenmiştir. Bu çalışmalardan sonra belirlenen çerçeve koşulların değerlendirilmesiyle eko-verimlilik uygulamalarının yaygınlaştırılması için öneriler geliştirilmiştir. Projenin ikinci aşamasında, birinci aşamada elde edilen sonuçlar ve geliştirilen öneriler değerlendirilmiş, bu kapsamda bölgenin eko-verimlilik olanaklarının geliştirilmesi, pilot uygulamaların gerçekleştirilmesi ve elde edilen kazanımların yaygınlaştırılması belirlenmiştir. Eko-verimlilik kapsamında, yıllık 100 ton hammadde tasarrufu, yıllık 100 ton atık azaltımı, yıllık 63 bin m³ su tasarrufu, 9 bin m³ atıksu azaltımı, 7,8 milyon kWh enerji tasarrufu, yıllık 5 bin ton buhar tasarrufu, yıllık 81 ton kimyasal tasarruf sağlanmıştır.

Türkiye’de gerçekleştirilen bir başka temiz üretim ve eko verimlilik projeleri de “Tekstil Sektöründe Temiz Üretim (Adıyaman, Malatya, Kahramanmaraş ve Gaziantep)” ile “Uluslararası Milletler Endüstri Geliştirme Organizasyonu (UNIDO) Kayseri ve Niğde Temiz Üretim (Eko-Verimlilik) Programları” biçimindedir.

Onuncu Kalkınma Planı hedefleri arasında kaynak kullanımında sürdürülebilirlik kavramına yer verilmiş ve Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi’nde (2015- 2018) “kaynakların etkin kullanıldığı, daha yeşil ve rekabetçi sanayi yapısına dönüşümün sağlanması” hedefi açıkça ortaya konulmuştur (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2015).

Endüstriyel simbiyoz uygulamaları, kaynakların etkin kullanımına katkı sunması, firmalara ekonomik faydalar sağlaması gibi nedenlerle bu hedeflere ulaşmada doğrudan hizmet edebilir durumdadır. Bunun dışında endüstriyel simbiyoz, ülke genelinde 26 Kalkınma Ajansının 19 tanesinin bölge planında, plan hedeflerine ulaşmak amacıyla bir araç olarak yer almıştır. Öte yandan, Türkiye “Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi” kapsamında Paris’te gerçekleştirilen Taraflar Konferansı’na (COP21) “Ulusal Katkı Niyet Beyanı Belgesi” sunmuştur. Bu belge ile sera gazları emisyonlarının azaltılmasına ilişkin hedefler belirlenmiş ve sanayi atıklarının endüstriyel simbiyoz uygulamalarıyla azaltılacağı yönünde taahhütte bulunulmuştur (Şen, 2019: 10; Tepe Şençayır & Yıldız, 2019: 13).

Türkiye’de bölgesel olarak endüstriyel simbiyoz ile ilgili yapılan çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan biri, BEBKA tarafından yapılan “Sürdürülebilir Üretime Geçiş Sonuç Odaklı Programı”dır. Bu program kapsamında, endüstriyel simbiyoz uygulamalarını hayata geçiren bir çalışmayı programına almıştır. Bir başka çalışma ise Dicle Kalkınma Ajansı (DİKA) tarafından tasarlanan “TRC3 Bölgesi için Endüstriyel Simbiyoz Projesi”dir. Bu proje ile bölgedeki endüstriyel simbiyoz olanaklarının araştırılması ve uygulamalarının yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Bir başka çalışma da Trakya Kalkınma Ajansı (TRAKYAKA) tarafından hayata geçirilen “TR21 Trakya Bölgesi Endüstriyel Simbiyoz Potansiyeli Araştırması Projesi”dir. Diğer bir çalışma ise Ahiler Kalkınma Ajansı (AHİKA) tarafından hayata geçirilen Aksaray OSB’de endüstriyel simbiyoz çalışmalarıdır (Şen, 2019: 10).

Ülkemizde endüstriyel simbiyoz ile ilgili bir başka uygulama da “Ankara OSTİM Organize Sanayi Bölgesi Projesi”dir. Bu çalışmada beş (5) binin üzerinde firmanın yer aldığı OSTİM Organize Sanayi Bölgesi (OSB)’nde imalat yapan 812 firmaya odaklanılmıştır. Endüstriyel sektör ve atıklar kapsamında yapılan sınıflandırmada 812 firmanın bilgileri için endüstriyel simbiyoz olanağı belirlenmiştir. Bu çalışma sonunda yapılacak endüstriyel

simbiyoz uygulamaları sonucunda hammadde ve enerji tasarrufu ile atık yönetimi maliyetlerinde önemli kazanımlar sağlanacağı ve OSTİM'in karbon ayak izinin düşürülebileceği ileri sürülmüştür (Doğan Subaşı & Demirer, 2021: 17).

T.C. Kalkınma Bakanlığının On Birinci Kalkınma Planı “Çevre ve Doğal Kaynakların Sürdürülebilir Yönetimi” çalışma grubu raporunda iki husus ön plana çıkarılmıştır: Çevrenin Korunması ve Kaynakların Sürdürülebilir Yönetimi ve Tüketimi (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018: 89).

Çevre ve kaynak yönetimi ile ilgili 1970'lerden itibaren benimsenmeye başlayan “Kirliten Öder” prensibine ek olarak, günümüzde farklı kavramlar da öne çıkmaktadır. Yeşil satın alma, eko etiketleme, üretici sorumluluğu, görünür ücret gibi uygulamalar, sürdürülebilirlik ve çevrenin korunması için üretim/tüketim süreçlerinde benimsenen uygulamalar olmaktadır. Endüstriyel gelişimde uluslararası eğilimleri yakalaması için Türkiye'nin de bu uygulamaları mümkün kılan bir çevre/sürdürülebilirlik stratejisi benimsemesi gerekmektedir.

Sonuç

Gelişmekte olan ve öncü ekonomilerin ekonomik büyümesi çeşitli küresel zorluklar yaratmaktadır; Bu zorluklardan biri de kaynakların endüstriyel faaliyetlerde yeniden kullanılmaması ve büyük miktarda atık oluşmasıyla ilgilidir. Atık kirliliği modern dünyanın en önemli çevre sorunlarından biridir. Geri dönüşümün önemi hem ekonomik hem de ekolojik nedenlerden dolayı iyi bilinmektedir ve bu bağlamda endüstri yüksek verimlilik talep etmektedir.

İşletmeler arasında oluşturulan endüstriyel geri dönüşüm ağları önemli dışsallıklar ve yararlar sunmaktadır. Hem temel olarak daha geniş yeniden kullanım olanakları Bu yararlar da ağ katılımcılarının sayısı ve çeşitliliğine bağlı olarak daha geniş yeniden kullanım olanakları (bir başka deyişle geri dönüşüm olanakları) sunmaktadır. Katılımcı firmalara sağlanan avantajlar ise şöyle özetlenebilir: Atıkların daha kolay ve ucuz bertaraf edilmesi, hammadde maliyetlerinde azalma ve tedarik ve elden çıkarma risklerinde azalma. Bu da toplum açısından bakıldığında toplam gelir atışına ilave olarak üretilen atık miktarında bir azalma anlamına gelmektedir.

Geri dönüşüm ağı kurumsallaştığı da doğrudan endüstri dışına atık akışının azaltılması daha kolay ve ucuz hale gelmektedir. Bu da maliyetlerinde önemli düşüşler sağlayacaktır. Bu da işletmeler arasında atık geri dönüşüm ağlarının oluşturulmasının gerekliliğini vurgulayan

argümanları güçlendirmektedir. Bu noktada sağlanacak sübvansiyonların ve uygulama maliyetlerinin toplam yarar düşünülduğünde önemsiz kalacağı açıktır (Schwarz & Steininger, 1997: 47).

Bu bağlamda daha iyi kaynak verimliliği için sektörler arası iş birliğini teşvik eden endüstriyel simbiyoz yaklaşımı önem kazanmaktadır. Endüstriyel simbiyoz, şirketler arasındaki iş birliğine dayalı olarak kaynakların verimli bir zincirde kullanılmasına, atıklardan diğer kuruluş için girdi veya hammadde olarak yararlanmanın yollarını bulmasına olanak tanır. Ayrıca endüstriyel simbiyoz, yeni sinerjilerin yaratılmasını kolaylaştırmak için yeni malzeme, enerji ve atık alışverişine yönelik bilgi ağları geliştirmeye yönelik olarak ele alınmalıdır.

Endüstriyel simbiyoz, farklı işletmeler arasındaki ilişkileri ve kaynak alışverişini teşvik ederek kaynak kullanımını optimize etmek için çok önemli bir yaklaşım sunmaktadır. Sürdürülebilir ve birbirine bağlı endüstriyel ağların gelişimini teşvik ederek daha dögüsel ve kaynak açısından verimli bir ekonomiye doğru ilerlemenin yolunu açmaktadır. İşletmeler, endüstriyel simbiyozu benimseyerek daha yeşil bir geleceğe katkıda bulunabilir, atıkları azaltabilir, kaynak kullanımını optimize edebilir ve çevresel ve ekonomik performanslarını geliştirebilirler.

Kaynakça

Anand, K. S., & Giraud-Carrier, F. C. (2020). Pollution regulation of competitive markets. *Management Science*, 66, 4193-4206.

Bat, L., Sezgin, M., Aydın, İ., Şahin, F., Koç, Y., Sönmez, E., & Akbulut, B. (2016). Su Ürünleri Temel Bilimler Terimleri Sözlüğü. <https://web.archive.org/web/20160711201020/http://www.sumae.gov.tr/uploads/sozluk.pdf> (Erişim: 12.02.2024).

BEBKA (2011). TR41 Bölgesi Çevre Durum Raporu. Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı.

BEBKA (2015). 2014-2023 Bursa Eskişehir Bilecik Bölge Planı. Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı.

Chiu, A. S. F., & Yong, G. (2004). On the industrial ecology potential in Asian Developing Countries. *Journal of Cleaner Production*, 12, 1037–1045.

Boom-Cárcomo, E., & Peñabaena-Niebles, R. (2022). Opportunities and challenges for the waste management in emerging and frontier countries through industrial symbiosis. *Journal of Cleaner Production*, 363, 132607.

Cao, Q., Xiao, Z., & Zhou, G. (2023). Waste emission reduction decision-making for industrial symbiosis chains in a competitive market considering environmental regulations. *Journal of Industrial and Management Optimization*, 19(8), 5515-5543.

Chen, X., Dong, M., Zhang, L., Luan, X., Cui, X., & Cui, Z. (2022). Comprehensive evaluation of environmental and economic benefits of industrial symbiosis in industrial parks. *Journal of Cleaner Production*, 354, 131635.

Chertow, M. R. (2000). Industrial Symbiosis: Literature and Taxonomy. *Annual Review of Energy Environment*, 25(1), 313–37.

Demircioğlu, E. N., & Ever, D. (2020). Döngüsel Ekonomiye Geçişte Endüstriyel Simbiyozun Maliyetler Üzerine Etkisi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(3), 461-473.

Desrochers, P. (2019). The Paradoxical Malthusian. A Promethean Perspective on Vaclav Smil's Growth: From Microorganisms to Megacities (MIT Press, 2019) and Energy and Civilization: A History (MIT Press, 2017) 2-21, *Energies*, 13(20), 5306.

Deutz, P., & Gibbs, D. (2008). Industrial Ecology and Regional Development: Eco-Industrial Development as Cluster Policy. *Regional Studies*, 42(10), 1313–1328.

Doğan Subaşı, E., & Demirer, G. N. (2021). Bir Kaynak Verimliliği Aracı Olarak Endüstriyel Simbiyoz, EKOIQ, 4 Ekim 2021, <https://www.ekoIQ.com/bir-kaynak-verimliliği-araci-olarak-endustriyel-simbiyoz/> (Erişim: 22.03.2024).

Domenech, T., Bleischwitz, R., Doranova, A., Panayotopoulos, D., & Roman, L. (2019). Mapping industrial symbiosis development in Europe_ typologies of networks, characteristics, performance and contribution to the circular economy. *Resource Conservation and Recycling*, 141, 76-98.

Ehrenfeld, J. R. (2007). Would industrial ecology exist without sustainability in the background? *Journal of Industrial Ecology*, 11(1), 73–84.

Fan, Y., Qiao, Q., Fang, L., & Yao, Y. (2017). Emergy analysis on industrial symbiosis of an industrial park – a case study of Hefei economic and technological development area. *Journal of Cleaner Production*, 141, 791-798.

Fang, K., Dong, L., Ren, J., Zhang, Q., Han, L., & Fu, H. (2017). Carbon footprints of urban transition: tracking circular economy promotions in Guiyang, China. *Ecological Modelling*, 365, 30-44.

GEKA (2024). Muğla'da, enerji verimliliği ve bu alanda geKa'nın desteklediği projeler konuşuldu. Güney Ege Kalkınma Ajansı, <https://www.geka.gov.tr/tr/haber/mugla-da-enerji-verimliliği-ve-bu-alanda-geka-nin-desteklediği-projeler-konusuldu> (Erişim: 12.02.2024).

Harris, S. (2007). The potential role of industrial symbiosis in combating global warming. In International Conference on Climate Change, 29-31 Mayıs, Hong Kong.

IPCC (2014). Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) 5. Değerlendirme Raporu. <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/Uluslararası%20Kurulu%C5%9Flar/IPCC%20TR.pdf> (Erişim: 10.02.2024).

Jacobsen, N. B. (2006). Industrial symbiosis in Kalundborg, Denmark: a quantitative assessment of economic and environmental aspects. *Journal of Industrial Ecology*, 10(1-2), 239-255.

King, S., Lusher, D., Hopkins, J., & Simpson, G. W. (2020). Industrial symbiosis in Australia: The social relations of making contact in a matchmaking marketplace for SMEs. *Journal of Cleaner Production*, 270, 122146, 1-11.

Kwinana Insutries Council (2024). About. <https://kic.org.au/about/> (Erişim: 15.03.2024).

Lombardi, D. R. & Laybourn, P. (2012). Redefining Industrial Symbiosis Crossing Academic–Practitioner Boundaries. *Journal of Industrial Ecology*, 16(1), 28-37.

Mantese, G. C., & Amaral, D. C. (2018). Agent-based simulation to evaluate and categorize industrial symbiosis indicators. *Journal of Cleaner Production*, 186, 450–464.

Marcinkowski, A. (2019). The Spatial Limits of Environmental Benefit of Industrial Symbiosis – Life Cycle Assessment Study. *Journal of Sustainable Development of Energy, Water and Environment Systems*, 7(3), 521-538.

Martin, M., & Harris, S. (2018). Prospecting the sustainability implications of an emerging industrial symbiosis network. *Resource Conservation and Recycling*, 138, 246-256.

Narin, M. (2020). Sürdürülebilir Kalkınma Kapsamında Doğrusal Ekonomiden Döngüsel Ekonomiye Geçiş. *Toprak İşverenleri Dergisi*, Sayı: 128, Aralık 2020, 4-15.

Narin, M., & Akdemir, S. (2006). Enerji Verimliliği ve Türkiye. Türkiye Ekonomik Kurumu, Uluslararası Ekonomi Konferansı, UEK-TEK, 2006.

Neves, A., Godina, R., Azevedo, S. G., & Matias, J. C. O. (2020). A comprehensive review of industrial symbiosis. *Journal of Cleaner Production*, 247, 119113.

Özkan, A., Günkaya, Z., Özdemir, A., & Banar, M. (2018). Sanayide Temiz Üretim ve Döngüsel Ekonomiye Geçişte Endüstriyel Simbiyoz Yaklaşımı: Bir Değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi B – Teorik Bilimler*, 6(1), 94-97.

Pearce, D. W., & Turner, R. K. (1990). *Economics of Natural Resources and the Environment*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland.

Schwarz, E. J., & Steininger, K. W. (1997). Implementing nature's lesson: the industrial recycling network enhancing regional development. *Journal of Cleaner Production*, 5, 47-56.

Şen, E. (2019). Türkiye İçin Endüstriyel Simbiyoz Yol Haritası Geliştirilmesi Projesi. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *Anahtar Verimlilik Dergisi*, 368, 8-12.

Shenoy, M. (2016). Industrial Ecology in Developing Countries. In *Taking Stock of Industrial Ecology* (Ed. Roland Clift and Angela Druckman), Springer open, 229-245.

Shi, H., Chertow, M., & Song, Y. (2010). Developing country experience with eco-industrial parks: a case study of the Tianjin Economic-Technological Development Area in China. *Journal of Cleaner Production*, 18, 191-199.

Tepe Şençayır, N., & Yıldız, Ö. (2019). TR41 Endüstriyel Simbiyoz Programı Fizibilite Çalışması. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *Anahtar Verimlilik Dergisi*, 368, 13-17.

T.C. Kalkınma Bakanlığı (2018). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), Çevre ve Doğal kaynakların sürdürülebilir Yönetimi Çalışma Grubu Raporu, Ankara.

TTGV (2015). İskenderun Körfezi'nde Endüstriyel Simbiyoz Projesi Uygulama Aşaması, Sonuçlar ve Kazanımlar 2015. Ankara, <http://www.endustriyelsimbiyoz.org> (Erişim: 15.02.2024).

TTGV (2016). İzmir'de Eko-Verimlilik (Temiz Üretim) Uygulamalarının Yaygınlaştırılması Projesi 2016. Ankara, <http://www.ttgiv.org.tr/content/docs/izmir-ekoverimlilik-brosur.pdf> (Erişim: 15.02.2024).

Van Berkel, R. (2009). Comparability of Industrial Symbioses. *Journal of Industrial Ecology*, 13(4), 483–486.

Zhang, Y., Zheng, H., Chen, B., & Yang, N. (2013). Social network analysis and network connectedness analysis for industrial symbiotic systems: model development and case study. *Frontiers of Earth Science*, 7, 169-181.

Extended Summary

Industrial Symbiosis: An Environmental Approach

The starting point in this article is to examine the relationship between industrial development and natural resources in terms of the negative consequences of production activities on the environment. In this context, we encounter the concepts of industrial ecology, industrial sustainability, eco parks and ultimately industrial symbiosis. One of the most important principles of industrial ecology is the absence of waste in industrial systems, as in the biological system, or the most effective disposal of waste. In nature, all materials are reused in various ways, in a circular (cyclic) natural pattern, with high efficiency.

It is estimated that global warming will increase by 1.0–3.5 °C towards the end of this century and that there will be a corresponding increase in sea levels. Therefore, it is thought that the number of people at risk of coastal flooding will increase from 75 million to 200 million. In this context, the problems brought by the climate crisis, biodiversity loss, ecological degradation, excessive consumption and economic growth necessitate new environmental and economic approaches that will embrace these developments. The all-encompassing concept we need to talk about at this point is the concept of "circular economy". Therefore, circular economy projects are an inevitable necessity to cope with these negativities. Circular economy is a systematic approach to the environment and economy. In this context, circular economy is the revival of the growth limits that define the environmental ceiling, together with the efficient use of economic resources and zero waste practices. In other words, it is a process in which the materials used in production do not turn into waste and nature is renewed again. In a circular economy, products and materials are kept in circulation through processes such as maintenance, reuse, renewal, remanufacturing and recycling. Rather than endless economic growth,

sustainable and balanced development is aimed here by preserving the ecological balance of the planet.

Approaches such as industrial symbiosis, industrial ecology, eco-parks, sustainable development goals and green urbanism cycle, which can be grouped under the main heading of circular economy, are approaches to rethink applicable and intertwined strategies that cover all ecological processes and economic demands. In this respect, the industrial symbiosis model should be considered as a meeting area of economic and administrative actors, where stakeholders act with the awareness and knowledge of ecological and economic interconnection, and where joint strategic decisions are made within this consciousness.

Industrial symbiosis (IS) involves sharing waste, byproducts, heat and logistics flows. Participating organizations benefit by reducing resource use and waste disposal costs, improving reuse, and creating job opportunities.

Industrial symbiosis is the conversion of wastes and byproducts from one industry or industrial process into raw materials that can be used by another industry or business. Thus, IS provides environmental and economic benefits to participants by reducing resource use and increasing reuse potential. Since waste from one industry is used as raw material for other industries, raw material and waste disposal costs are simultaneously reduced. Firms can then take advantage of these lower costs to expand or improve their operations. This will contribute to the expansion of business volume and therefore to increased social welfare due to improved environmental conditions, which can be considered as the social benefits of IS.

IS increases the importance of sustainable industrial operations and use, which has an impact on territorial conservation and reduction of industrial waste. For this reason, countries prefer this approach to ensure clean and sustainable economic growth. It is obvious that the effects of today's climate change are that the traditional methods of the industries are insufficient and unsustainable. Therefore, industrial symbiosis and circular economic relationships are a necessity.

Projects and structural regulations to be prepared with this concern will contribute to the reduction of climate change and will also reduce raw material imports. This will lead to a reduction in greenhouse gas emissions. IS applications around the world prove how successful these projects are. The IS approach has already been adopted by many developed and developing countries, resulting in significant commercial and environmental benefits.

In addition, in industrial symbiosis applications, access and sharing of information among companies located in an eco-park or campus is an important issue. This issue is also one of the main obstacles to the feasibility of industrial symbiosis. In reality, little information is

generally available about the waste and by-products produced by adjacent businesses and the availability of resources such as water and energy. Therefore, it is of great importance for companies to develop a sharing culture in order to overcome these obstacles. In order to meet this need, large data banks should be created and this knowledge should be shared in reliable digital environments.

In this context, industrial systems must 'learn' from nature and evolve from linear to circular business models. This means that wastes and/or by-products from one production process become raw materials (resources) for another production process.

Implementing industrial recycling networks among participating companies will also provide significant advantages on product costs. This will lead to the emergence of internal and external economies within and between firms. Efficient use of this system will make the project a center of attraction and increase participation. Growing the scale will bring an increase in productivity and a decrease in costs. As a result, businesses that operate within a circular economy that capture competitive prices in world markets and respect the ecological boundaries of the planet will coexist in industrial symbiosis.

Project studies and application examples regarding industrial symbiosis have been seen in Turkey since 2011. The first industrial symbiosis project to be implemented is the "İskenderun Bay Project". After the İskenderun Bay Project, the "TR41 Bursa, Eskisehir, Bilecik Industrial Symbiosis Program" was put into practice. In the following years, it is slowly being implemented in other projects. In this study, the developments regarding industrial symbiosis in Turkey have been tried to be presented in outline.

It is seen that symbiosis practices are included in the regional plans of 19 of the 26 Development Agencies in Turkey in order to achieve the plan targets. On the other hand, Turkey submitted a "National Contribution Intent Declaration Document" to the Conference of the Parties (COP21) held in Paris within the scope of the "United Nations Framework Convention on Climate Change". With this document, targets for reducing greenhouse gas emissions were determined and a commitment was made to reduce industrial waste through industrial symbiosis practices.

Therefore, in this article, the concept and applications of industrial symbiosis will be discussed, taking into account the economic and environmental effects of using waste and by-products as resources. In the context of this subject, examples of eco-industrial parks from the world and Turkey will be introduced.

Devlet Korumasındaki Çocuklar: Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü'nün 2012-2022 Yılları Arası Kamu Harcamaları Üzerinden Bir Değerlendirme

Pelin Vildan KOKCU DELİKAYA¹

Geliş Tarihi (Received): 13.12.2023 - Kabul Tarihi (Accepted): 16.04.2024

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1404462

Öz

Bu çalışmada "devlet korumasındaki yetim ve yarı yetim çocuklar"ın maddi üretim tarihi içerisinde hem dünya hem Türkiye ekonomisindeki yeri açığa çıkarılmaktadır. Bu anlamda özellikle 19. yüzyıl sonlarında doğan ve günümüze uzanan tarihsel zeminden başlayarak modern devletin devlet korumasındaki çocuklara ilişkin ürettiği politikanın niteliğinin nasıl şekillendiğine değinilmektedir. Türkiye ekonomisinde ise Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün tarihsel dönüşümü ve kapsamı özelinde devlet korumasındaki çocuklara ilişkin devlet müdahalesinin anlamı sorgulanmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada öncelikle devlet korumasındaki çocuklara ilişkin kamusal otoritenin müdahalesinin temel dinamikleri üretim biçim ve ilişkileri çerçevesince tartışılmaktadır. Bunun için öncelikle kısaca, Batı Avrupa tarihinde kamusal himaye altındaki çocuklara ilişkin kamu otoritelerince müdahalelerine bakılmakta ve devlet korumasındaki çocuklara ilişkin kamusal müdahaleyi Türkiye ekonomisinin kapitalist ekonomiye eklenme süreci içinde Erken Cumhuriyet Tarihinden başlanarak iktisadi kırılmalar temelinde günümüze kadar devlet korumasındaki çocuklara ilişkin 100 yıllık sosyal politikalar bağlamında *niteliksel* olarak incelenmektedir. Türkiye'de devlet korumasındaki çocuğa yönelik sosyal politikaya ilişkin kuramsal çerçeve ortaya konduktan sonra, devletin mali araçları çerçevesince devlet korumasındaki çocuğa yönelik yapılan kamu harcamalarına Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün son on yıllık gerçekleşen harcamaları üzerinden bakılmaktadır. Sonuç olarak devlet korumasındaki çocuklara ilişkin ilgili kurum tarafından gerçekleştirilen kamu harcama düzeylerinin oldukça yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Devlet korumasındaki çocuklara ilişkin politikaların neo-liberal bir yoksulluk yönetimi anlayışına oturduğu vurgulanmaktadır. Devlet korumasındaki çocukların istihdam piyasası tarafından içerilme hedefi değişmemiştir. Türkiye özelinde de devlet korumasındaki çocuklara ilişkin yaklaşımın bazı kazanımlarla birlikte "çalışmaya teşvik" amacını yitirmediği görülmüştür. Bu çerçevede yetim ve yarı yetim muhtaç ve yoksul çocuklara kamu otoritesinin müdahalesinin feodalizmin çözülme aşamasından beri, yoksul ve başı boş olan bu çocukların çalıştırılması ve denetimi şeklinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır

Anahtar Kelimeler: Devlet Korumasındaki Çocuklar, Çocuğa Yönelik Sosyal ve Mali Politika, Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Kamu Harcamaları.

The Children Under State Protection: An Evaluation of Public Expenditures of the General Directorate of Social Services Between 2012 and 2022

Abstract

The main question of the study is to comprehend how "orphan children" are positioned in the history of material production both in the world and in the Turkish economy. In this sense, how the nature of the policy produced by the modern state regarding orphans has been shaped, especially starting from the historical ground that was born at the end of the 19th century and extends to the present day will be mentioned. In the Turkish economy, on the other hand, the historical transformation of the *the General Directorate of Child Services (Child Protection Agency)* and the meaning of the state intervention regarding the orphaned children will be questioned in particular. In this context, in this study primarily aims to reveal the basic dynamics of the intervention of the public authority regarding the orphans are discussed within the framework of the mode of production and relations. For this, first of all, public interventions regarding orphans in the history of Western Europe are examined, and then the public intervention regarding orphaned children is analyzed *qualitatively* in the context of 100 years of social policies regarding orphans, starting from the Early Republic History in the process of incorporating the Turkish economy into the capitalist economy, on the basis of economic breaks up to the present day. After the theoretical framework regarding the social policy towards the orphaned child in Turkey has been put forward, the public expenditures made for the orphans within the framework of the fiscal instruments of the state are examined through the expenditures of the General Directorate of Child Services for the last ten years. As a result, it is concluded that the level of public expenditure made by the relevant institution for orphans is quite insufficient. Policies regarding orphans are based on a neo-liberal understanding of poverty management and the goal of including orphaned children in the labor market has not changed. In Turkey, it has been observed that the approach towards orphans has not lost its purpose of "encouragement to work" with some gains. In this context, it has been concluded that the state intervention to orphaned children has been in the form of employing and controlling these poor and unemployed children since the dissolution of feudalism.

Keywords: The Children Under State Protection, Social and Fiscal Policy for Children, General Directorate of Child Services, Public Expenditures.

¹ Dr. Araştırma Görevlisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü, pelinvildankokcudelikaya@aybu.edu.tr., Orcid No: 0000-0001-7359-1823.

Devlet Korumasındaki Çocuklara Yönelik Kamusal Müdahale

1.Devlet Korumasındaki Çocukları Maddi Üretim Tarihi İçinde Kavramak²

Modern toplumda devlet korumasındaki çocuklar -yetim ve yarı yetim- gerek haklarının tahsis edilmesi gerek bu hakların uygulanır hale getirilmesi konusunda toplumda en korunmasız durumda olan ve bu anlamda hakları en çok savunulması gereken özneler olmakla birlikte maddi üretim tarihi içinde oldukça önemli kamusal müdahale alanından biri olmuşlardır.

15. yüzyılda feodalizmin çözülme sürecinde derinleşen yoksulluk ile birlikte hem yetişkin hem çocuk, tüm yoksullar “başı boş, lüzumsuzlar” sıfatlarıyla anılmış ve Eski Yoksul Yasaları çerçevesinde kamusal otoritenin müdahalelerine tabi olmuşlardır. Bu süreçte toplumsal olarak yoksul olana birtakım sosyal yardımlar tanındığı görülse de kilise ve kamusal otoritelerin temel derdi yoksulluğun yönetimi olmuştur. Öyle ki Batı Avrupa tarihine bakıldığında 1500’lü yıllardan bu yana, özellikle yoksullar çalışma evlerinde, yetimhaneler ve düşkünler evlerinde *zorunlu çalışmaya* tabi tutulmuşlardır. Bir anlamda yoksulun yönetimi, disipline edilmesi anlamına gelen bu kurumsal yapılarla, yoksul her daim çalışma denetimine sokulmuştur.

Yaşanan sosyal ve ekonomik dönüşümler çerçevesinde derinleşen ve bir sorun olarak politika metinlerine konu edilen yoksulluk olgusunun öznelerine bakıldığında yoksul nüfusun çoğunluğunun çocuklardan oluştuğu görülmektedir. 16 ve 17. yüzyıllarda İngiltere parishlerine³ bakıldığında tüm yoksullar içinde yoksulluk oranının % 42 - %53 oranları arasında çocuklardan oluşmaktadır. Bu çocukların % 25’i ise 10 yaşın altındaki çocuklardır. Yoksul Yasaları idarelerine göre, yoksul çocukların oranı, çocukların toplam nüfustaki genel oranlarından daha yüksektir. (Slack,1980, s.73-80). 19. yüzyılın erken dönemlerinde İngiltere’de ve Galler’de 195.000 yoksul çocuk parishler tarafından sürekli yoksul olarak nitelendirilmiştir. (Cunningham,1990, s. 133). Bu durumun sadece İngiltere ile de kısıtlı olmadığı görülmektedir. 1541 yılında Hollanda’nın Louvain şehrinde yoksul olarak nitelendirilen 765 kişinin yarsından çoğu çocuklardan oluşurken; 18. yüzyılda Montpellier’de yoksulları kabul eden “the Hospital Général”- düşkünlerevlerine kabul edilenlerin 2/3’ü çocuklardan oluşmaktadır ve bu çocukların büyük çoğunluğunun 10 yaşın altında olduğu görülmektedir (Kamen,1984, s. 62). Avrupa genelinde yoksul ailelerin yoksullukları karşısında çocuklarını bebekken terk etmesi oldukça yaygındır. Bu bağlamda, yoksulluk oranı içinde büyük bir orana sahip olan çocuklar da “yoksul olma hali”nden dolayı her daim toplumda “yönetilmesi gereken” bir özne olarak görülmüştür.

² Bu çalışmanın kuramsal bölümlerinde, tarihsel ana kaynakların aynı olması nedeniyle, bana ait olan “Çocuk Emeği ve Devlet,2022” doktora tezinde yapılan okumalardan da faydalanılmıştır. Bununla birlikte yeni okumalar da yapılmıştır ve doktora tezi konusu dışında yeni bir konu çalışılmıştır.

³ “Parish” yerel otorite anlamında kullanılmıştır.

16. yüzyıldan bu yana yoksul ve kamusal otoritenin himayesindeki çocukları çalışmaya zorlayan pek çok kurum kurulmuştur. “Hopitaux”, “the foundling hospital” gibi isimleri olan yetim ve terk edilmiş çocuklar için kurulan kurumların temel derdi ise, bu çocukları korumaktan ziyade çalıştırmaya zorlamak olmuştur (Rahikanien,2004, s. 24). Feodalizmin çözülmesi ile derinleşen yoksulluk karşısında “aylak, başıboş” olarak nitelendirilen devlet korumasındaki ve yetim çocukların çalışması gerektiğini söyleyen pek çok yasal düzenleme yapılmıştır. Bununla birlikte, tarihsel süreç içinde, terk edilen devlet korumasındaki çocuklar yoksulluk sorunu ile ilgilenen gerek yerel nitelikteki kamusal otoritelerin gerekse hayırseverlerin aslında *memnun oldukları bir durumu* ifade etmiştir (Cunningham,1995, s. 111). Bu anlamda, kapitalizmin doğuş sürecinde, *kamusal otorite korumasındaki çocuklar disipline edilmesi ve zapt altında tutulması gereken bugünün ve yarının safi emek kaynağı ve varsılın zenginliğine karşı sosyal risk doğuran ve bu anlamda yönetilmesi ve çalıştırılması gereken yoksul “tehlikeli sınıf”n üyeleri olarak görülmüşlerdir*. Bu anlamda devlet korumasındaki çocuklara kamusal müdahale sadece devlet korumasındaki çocukları korumayı içeren politikalarından oluşmamıştır. Gerek modern devlet gerekse feodalizmin çözülme aşamasında kamusal otorite yoksul ve yetim ve yarı yetim çocuğa çalışmaktan başka bir fırsat tanımayan pek çok yasal düzenleme yapmıştır.

19. yüzyılın ilk yarısında ise, devlet korumasındaki, yarı devlet korumasındaki ya da ailesi yanında olan ve özellikle yoksulluğu karşısında işçileşmiş çocuğa yönelik koruyucu önlemlerin alınmasını savunan söylemlerin ve uygulamaların başladığı bir dönem olmuştur. Ancak bu uygulamalar, özellikle acımasızca işçileşmiş çocuğu korumaya yönelik çocuk işçiliğini yasaklayan ve denetleyen birtakım yasal düzenlemeleri içerse de bu düzenlemelerin tam anlamıyla uygulanmadığı görülmektedir. Özellikle bu nokta çocuk işçiliğini yasaklayan yasaların varlığı tarihçiler tarafından oldukça çok tartışılmıştır. Çocukları, özellikle işçileşmiş yoksul ve devlet korumasındaki ya da yarı devlet korumasındaki çocuğu korumaya çalışan, çocuk işçiliğini yasaklayan yasal düzenlemeler üretim biçiminin ihtiyaçları doğrultusunda belirlendiği görülmüştür. Sanayi Devrimi ile sağlanan teknolojik ilerleme karşılığında emeğin de dönüştürülmesine ihtiyaç duyan sermaye, temelde daha uzun süre çalışabilecek, sermayenin fabrikalarındaki makinelerle iş yapabilecek nitelikte bir iş gücüne ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle devlet korumasındaki çocuklara ilişkin kamusal müdahaleyi anlamaya çalışırken “piyasanın doğuşunu” kavramak büyük önem taşır. Laissez-faire ilkesine göre işleyen ve emek de dahil tüm üretim unsurlarının metalaşmasını ve bir piyasanın olması zorunluluğunu şart koşan bir tarihsel süreçte, geleneksel emek düzenini değiştiren ve herkesi çalışmaya iten bir anlayış doğmuştur.

Bu bağlamda gerek feodalizmin çözülme sürecinde gerek kapitalist üretim biçiminde *yoksul nüfus* kamusal otorite politikalarının temel derdi olmuştur ve kamusal otoritenin yoksulu

yönetme ve disipline etme isteği ise değişen üretim biçim ve ilişkileri temelinde ve doğmakta olan piyasa mekanizması ile açıklanabilir.

Maddi üretim tarihi içinde sürekli şekillenen ve “bir sosyal sınıfın çiraklığının” ifadesi olan çocukluk kavramı, 19. yüzyılda çocukları “saf ve masum” atfeden ve “çocukların korunması” gerektiğini vurgulayan bir sürecin ifadesi olmuştur. Bununla birlikte, kapitalist üretim biçim ve ilişkilerinin doğuş sürecinde oluşmakta olan sermaye sınıfı ve işçi sınıfı temelinde çocukluk kavramının da farklılaştığı görülmektedir. Sınıf meselesi temelinde, burjuvanın çocuklarının sahip olduğu çocukluk ile *yoksul, devlet korumasındaki ve işçi sınıfına ait çocukların sahip olduğu çocukluk* yaşam pratiğinde hiçbir şekilde eşit olmamıştır. Bu bağlamda üretim biçim ve ilişkilerinin ihtiyaçları ile sınıf meselesi çocukluk kavramının ve çocuğa ilişkin politikaların temel belirleyicisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yetim ve yarı yetim yoksul çocuk da buna müdahale eden devlet de bu bağlamda ele alınmalıdır.

Öyle ki, kapitalist üretim biçim ve ilişkilerine geçiş sürecinde sermaye birikiminin gereklilikleri doğrultusunda hareket eden ve bu bağlamda kapitalist toplumsal ilişkileri yaratan ve sürekliliğini sağlayan bir aktör olarak modern ulus devlet, sermaye adına emek piyasasında gerekli düzenlemeleri yapmıştır ve yoksul, devlet korumasındaki çocuklar bu bağlamda devlet müdahalesinin konusu olmuştur.

Kamusal otoriteler için gerek feodal üretim biçim ve ilişkilerinde, gerekse kapitalist üretim biçimine geçiş sürecinde ister yetişkin olsun ister çocuk, yoksul, bir ulusun zenginliğini ifade etmiştir (Dean,1991). Bu çerçevede yoksul çocuklar en temelde “ucuz, uysal ve itaatkar emek” olarak görülmüştür ve 19. yüzyılda modern ulus devlet için çocuklar, Bentham’ın (2001) vurguladığı gibi, klasik liberalizm ve faydacılık felsefesi çerçevesinde “canlı hazineler” olarak görülmüştür. Yoksul çocuğun emeği bu bağlamda disipline edilmesi gereken ve sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirilen bugünün ve geleceğin potansiyel emek gücü olarak görülmüştür. Çünkü yoksullar, kapitalist toplumda her daim sayıca bol şekilde olması istenen ucuz iş gücünün karşılığı olmuşlardır. Bu nedenle yoksulluğun sürekliliği ve yoksulların sayıca çok olması önem arz etmiştir. Bu yoksul nüfus, kamusal otorite politikalarının temel derdi olmuştur.

Bunun yanı sıra kapitalist üretim rahat şekilde faaliyet gösterebilmek ve kar oranını artırabilmek için nüfustaki doğal artışın ötesinde bir yedek sanayi iş gücü ordusuna da ihtiyaç duyar. Yetim ve devlet korumasındaki yoksul çocuklar da kapitalist toplumda hem sanayi ordusunda çalışan ucuz iş gücü kaynağıdır hem de yedek sanayi ordusunun adayları olarak konumlandırılmıştır (Marx,2013, s. 613- 622).

2. Türkiye Ekonomisinde Devlet Korumasındaki Çocukların Yeri

2.1. 19. Yüzyıl Osmanlı'sından Devralınan Miras: Devlet Korumasındaki Çocukları Korumak mı Çalıştırmak mı?

Tıpkı Orta Çağ Avrupası'nda olduğu gibi Osmanlı'da da 19. yüzyılda II. Meşrutiyet sonrası döneme kadar çocukluk tanımı, yetişkinlikten ayrıksı görülmeyen, Aries'in (1962) tanımlamasıyla bir tür minyatür yetişkin olma haline denk düşmüştür. 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Batılılaşma hareketleri çerçevesinde çocukluk tanımlaması ise, Batı Avrupa'da sermayeleşmiş zor olarak ortaya çıkan ulus devletinin yarattığı çocukluk tanımlamasına paralel şekilde bir gelişme göstermiştir (Öztañ,2003, s. 57-59). Bu çerçevede özellikle devlet korumasındaki çocuklara yönelik sosyal politikalara bakıldığında, muhtaç çocuğun korunmasına yönelik uygulamalara Tanzimat öncesi pek önem verilmediği ve Tanzimat sonrasında muhtaç ve yoksul çocukların korunmasına ilişkin önlemlerin geldiği görülmektedir. Ancak bu uygulamalar tıpkı Batı Avrupa da olduğu gibi, devlet korumasındaki ve muhtaç çocukların “evlatlık, ahiretlik veya besleme” sıfatlarıyla, merkezi yönetimin denetiminden görece özerk olan vakıfların bünyesinde ve bazı zamanlar çalıştırılmak üzere ailelerin yanlarına yerleştirmek (Okay,1998, s.26; Ortaylı,2000, s.113); Osmanlı'nın iş gücündeki açığı kapatmak amacıyla çalışmayı ve meslek sahibi olmayı amaçlayan politikalara tabi olmak; dilencilik yapan, sokak çocuklarının da benzer şekilde disipline edilmek ve topluma kazandırılmak için çalıştırılmasını söyleyen uygulamalardan (Gençer,2006, s.167-170) öteye gitmemiştir. Öyle ki 19. yüzyılda sanayileşme çabası içinde olan ve fabrikalar açan Osmanlı'da, 1830'lu yıllarda İplik fabrikasında uygun ücrette çalıştırılmak üzere Anadolu'dan öksüz çocukların getirildiği görülmektedir (Quataert,2006, s.1012).

Modern Türkiye'ye ait kurumlar olan yetiştirme yurtları, çocuk yuvaları ve çocuk ıslahatlerinin temelini oluşturan (Akyüz,2000, s. 437-438) ve Tanzimat sonrası süreçte hem Batılılaşma yeniliklerinin ve savaşın etkisiyle devlet korumasındaki ve yetim çocukların artan sorunları karşısında “ıslahane” ve “Sanayi Mektebi” de (Dölen,1994:443) devlet korumasındaki çocukların çalışmasına yönelik kurumsal yapılanmalar olduğu görülmektedir. Benzer şekilde II. Abdülhamit döneminde kurulan bir çocuklara yönelik bir hayır kurumu olan Darülhayr-ı Ali'de de Batı Avrupa'da olduğu gibi, özellikle “başıboş, işsiz” çocuk ve gençleri Sanayi mekteplerine hazırlamak üzere kurulmuştur (Özbek,2002, s. 76-80).

Savaş döneminde ordunun ihtiyacını gidermek ve bir iş edindirmek amacıyla kurulan Sanayi Takımları ve Gürbüzler Ordusu; Leyli Eytam İbtidai Mektebi, İş Ocağı Sıhhiye Mektebi gibi okullar (Köstüklü,2001, s.107) çocukların istihdam piyasası tarafından içerilmesine yönelik kurumlar olmuşlardır.

Bu anlamda Erken Cumhuriyet Dönemini öncesinde, Sanayileşme-Batılılaşma yenilikleri ve savaşların etkisiyle çocuklar devletin müdahalesi bağlamında daha görünür olmaya başlamıştır. Ancak bu uygulamalar tıpkı Batı Avrupa olduğu gibi devlet korumasındaki çocukların çalıştırılmasına, mesleki eğitim alıp istihdam piyasası tarafından içerilmesine odaklanılan bir yaklaşımın hakim olduğu görülmektedir.

2.2. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Devlet Korumasındaki Çocuklar

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ise çocuklar, görev ve sorumluluklarla yüklü, yeni rejimin birer öznesi olarak görülmüş ve çocukluk kavramı da bu bağlamda şekil almıştır. Bu bağlamda Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet Dönemi'ne geçiş sürecinde çocukluk kıymetli ancak bir an önce bitmesi gereken bir süreç olarak anlam kazanmıştır (Çiçek,2012, s. 83). Çocukluğun politik olarak yeniden inşası, Cumhuriyet'in kurulma sürecinden etkilenerek bir an önce bitmesi gereken bir süreç olarak tanımlanmıştır.

Çocukların korunmasına ilişkin en önemli kurum ise Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında kurulmuş olan Himaye-i Etfal Cemiyeti'dir. Bu kuruluşta 1925 tarihli nizamname ile çocukların barınma, beslenme ve tedavi hizmetleri ile çocuk kütüphaneler ve oyun alanları gibi sosyal amaçlı düzenlemeler de yapılmıştır. Ayrıca çocuklara ve ailelerine nakdi ve aynı yardımlar sağlamak, anne ve anne adaylarına eğitici ve farkındalık artırıcı çalışmalar yapmak gibi değişik alanlarda da hizmet yaklaşımı kabul edilmiştir (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı [ASHB],2022, s.44)⁴.

1933 yılıyla birlikte Cemiyet ana kucağı, gündüz bakımevi, süt damlası, muayenehane, doğumevi, aşhane, şefkat yurdu, yetim evi, çocuk bahçesi, sinema, okuma odası ve çocuk bakıcı mektebi gibi hem çocuklara hem de ailelere yönelik sosyal hizmet faaliyet yelpazesinin koruma, bakım, sağlık, eğitim ve yayına oldukça genişlediği görülmektedir. (ASHB,2022, s.61).

1934 yılında Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Çocuk Esirgeme Kurumu Adını almıştır ve kurumsal olarak amaçlar ve hizmetler benzer şekilde yürütülmüştür. (ASHB,2022, s.73).

Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu nizamnamelerinde “çocukları doğum öncesinden başlayıp çalışma hayatına girene kadar korumak, eğitmek ve her türlü hakkını korumak ile ilgili amaçlar benimsenmiştir. Bunu gerçekleştirmek için kuruma bağlı yuva, kreş ve gündüz bakımevleri, poliklinik, doğumevi, bakımevi ve hemşire okulu gibi kuruluşlar” açılmıştır Şeker,2015; akt. ASHB,2022, s. 84-85). 1949 yılında 5387 sayılı kanun ile korunmaya muhtaç çocuklar konusuna özgü ilk yasal düzenleme yapılmıştır. 1950-60'lı yıllarla beraber çocuk olgusu ve çocuk konusu sosyal hizmetlerin bir parçası olarak görülmüş (Karatay,2007; akt. ASHB, 2022, s.93). 1957 yılında kanunda düzenlemeye gidilerek 6972 sayılı “Korunmaya

⁴ <https://www.aile.gov.tr/media/106787/himayei-etfal-cemiyetinden-gunumuze.pdf>.

Muhtaç Çocuklar Hakkında Kanun” yürürlüğe girmiştir (ASHB,2022, s. 97). 2828 Sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu ise 1983 yılında yürürlüğe girmiş ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kurulmuştur⁵ (ASHB,2022, s. 117).

2.3. 1980 Sonrası Neo-liberal Politikalar ve Devlet Korumasındaki Çocuklar

Türkiye’de çocuklara yönelik sosyal politika temel olarak kapitalist üretim biçimine eklenme ve iktisadi kırımlar temelinde şekillenmiştir. Bu anlamda neo-liberal politikalar muhtaç çocuğa ilişkin müdahalenin temelini oluşturmaktadır. Bu anlamda çocuklar beşeri kaynak olarak görülmeye başlanmıştır. Çocukların yaşatılması, bakımı, eğitimi, topluma kazandırılması ve istihdam piyasası tarafından içerilecek düzeyde gerekli donanımına sahip olmaları vurgulanmıştır. Örneğin VII. Kalkınma Planı’nda (1996-2000) çocukların yaşatılması, sağlıklı gelişimleri, eğitimleri ve her bakımdan korunmaları gerektiği belirtilmiştir. Sokakta risk altında yaşayan çocuklara ilişkin koruyucu ve önleyici hizmetlerin geliştirilmesi ve eğitim süreci dışında kalanların bu sürece dahil edilerek mesleki bir eğitim görmeleri vurgulanmıştır (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 1995, s. 39-40).

2000’li yıllarla beraber toplumda derinleşen yoksulluk sorunu ve sosyal risk karşısında yoksulun istidam edilmesine odaklı bir yaklaşım belirlendiği görülmektedir. Yoksul çocuklar için de benzer şekilde şartlı sağlık ve eğitim yardımları aracılığıyla temel kamu hizmetlerinden faydalandırılmaya, sosyal yardıma odaklı seçici programlara odaklanan neo-liberal politika önerisi sunulmuştur (DPT,2006; Kalkınma Bakanlığı,2013).

2000’li yıllarda devlet korumasındaki çocuklara yönelik kamusal müdahale de bu genel eğilim içinde olmuştur. Öncelikle “ev tipi hizmet modeli ve aile odaklı hizmetler”, sosyal ve ekonomik destek (SED), koruyucu aile hizmeti, evlat edinme mevzuatında gidilen birtakım değişiklikler ile hizmet modelinde iyileştirilmeler yapıldığı belirtilmektedir. 1980’li yıllarda

⁵ “2828 Sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu 1983 tarihinde yürürlüğe girerek, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHÇEK) kurulmuştur. Kurum başlangıçta Sağlık ve Sosyal Yardımlar Bakanlığına bağlı olarak görevini yerine getirmiştir. 1991 yılında ise Genel Müdürlük olarak Başbakanlığa bağlanmıştır. Öncesinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ve MEB tarafından desteklenen koruma birlikleri kaldırılmış, 0-6 yaş ve 7- 18 yaş grubuna yönelik hizmetler SHÇEK tarafından yürütülmeye başlanmıştır. SHÇEK bünyesinde 0-12 yaş arası hizmetler Çocuk Hizmetleri Daire Başkanlığı, 13-18 yaş arası hizmetler ise Gençlik Hizmetleri Daire Başkanlığı hizmet birimlerince yerine getirilmiştir. Kurum, korunma ihtiyacı olan çocuklara yönelik çocuk yuvaları, çocuk evleri, sevgi evleri ve yetiştirme yurtları gibi çeşitli kuruluşlar yoluyla koruma ve bakım hizmetlerini yerine getirmiştir. Bunun yanında çocuk ve gençlik rehabilitasyon kuruluşları oluşturulmuştur. Çocuk ve gençlik merkezleri, koruma, bakım ve rehabilitasyon merkezleri, bakım ve sosyal rehabilitasyon merkezleri bu kuruluşlar arasında yer almıştır. Buna ek olarak, kurum tarafından çocukların aileleri yanında bakımı, koruyucu aile ve evlat edinme hizmetleri, sokakta çalıştırılan ve yaşayan çocuklara yönelik hizmetler ile özel kreş ve gündüz bakım evleri gibi çok yönlü bir hizmet alanı olmuştur. Ayrıca çocuk haklarının koordinasyonu ve izlenmesi çalışmaları yürütülmüştür. Kurumun hizmet verdiği 1983-2011 yılları arasında çocuk koruma alanında önemi haiz olan yasal metinler çıkarılmıştır. Örneğin, 1984 yılında koruma altındaki çocuklara aile sıcaklığında bakım sağlanmasını amaçlayan koruyucu aile hizmetine özgü ilk yönetmelik yayımlanmıştır. 1988 yılında yapılan kanuni değişiklik ile koruma altındaki çocukların kamu kurumlarında istihdamına olanak sağlanmıştır. Ayrıca, Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme 14 Eylül 1990 tarihinde imzalanmış, Bakanlar Kurulu’nun 09.12.1994 tarihli ve 4058 sayılı kararıyla onaylanmış ve 27.01.1995 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Resmi Gazete, 1995). 2000’li yıllarda çocukların aile yanında desteklenmesi yaklaşımı üzerinde daha fazla durulmaya başlanmıştır. 2005 yılında yürürlüğe giren Çocuk Koruma Kanunu ile çocukların aileleri yanında desteklenmesine yönelik özel tedbirler oluşturulmuştur. Bu dönem, çocuk hizmetlerindeki reform sürecinin başlangıcı olmuştur.” (ASHB,2022, s.117).

başlasa da 2000’li yıllarda gelişen ve yaygınlaşan SED hizmeti⁶ ile, ekonomik sebeplerle çocukların terk edilmesi önlenmeye çalışılmış, birincil görevin ailede olduğu vurgulanmış ve önleyici, bütüncül ve kapsayıcı bir yaklaşım benimsendiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede “korunma ve bakım altındaki çocukların çok yönlü gelişimlerinin desteklenmesi amacıyla sosyal, sportif, sanatsal ve kültürel faaliyetlere katılımları sağlanmak”, “sağlıklı şekilde büyüme ve topluma faydalı olmak” , “Okul Destek Projesi” kapsamında başlatılan “SED Hizmetinin Etkinliğinin Arttırılması Projesi” ile çocukların okul başarılarının yükseltilmesi amacıyla kurslarla desteklenmesi, sinema, tiyatro ve kültürel geziler gibi birçok faaliyete yer verilmesi (ASHB,2022, s.125-203) gibi hizmetler hedeflenmiştir.

“Çocuk Evleri” ile “Çocuk Evleri Siteleri”nde koruma ve bakım altında bulunan çocukların korunması, bakımı, *çok yönlü gelişimleri ile bir iş ya da meslek sahibi edilmeleri ve topluma yararlı kişiler olarak yetişmelerinin sağlanması* amacıyla Çocuk Destek Programı (ÇODEP) hayata geçirilmiştir. (ASPB,2022, s. 154). Temel olarak *geçici nitelikte sosyal yardımlar⁷ ve meslek edindirme* üzerine pek çok proje⁸, “Bir Meslek Bir Gelecek ve Benim Rehberim Projesi (2019)”⁹, “Bir Meslek Bir Gelecek Projesi (2019)”¹⁰, istihdam desteği¹¹ ,

⁶ “SED hizmet modeli çocuklar için ailelere süreli ve geçici olmak üzere ekonomik destekler sağlamaktadır. SEDHY’de *Süreli Ekonomik Destek*, “yardıma muhtaç olduğu tespit edilen ailelerin çocukları ile gençlere, sosyal ve ekonomik bir sorunun giderilmesi amacıyla, Bakanlığın bütçe imkanları ölçüsünde, belirlenen süre ve oranlar dahilinde gençler ve çocuklar için aylık ödemeler şeklinde yapılacak yardım” olarak tanımlanmıştır. *Geçici Ekonomik Destek* ise SEDYH’de, “yardıma muhtaç olduğu tespit edilen ailelerin çocukları ile gençlere, sosyal ve ekonomik bir sorunun giderilmesi amacıyla yılda bir, zaruri hallerde en çok iki defaya mahsus olmak üzere ekonomik destek tutarının en fazla üç katına kadar yapılacak yardımları” ifade edilmektedir. Bu ekonomik desteklerin ödenmesinde temel alınan ölçüt ise ek gösterge dâhil en yüksek devlet memuru aylığı olarak belirlenmiştir”(ASPB,2022, s.144).

⁷ “Bakım sonrası hizmetlerin bir diğer ayağı gençlere ekonomik olarak ve barınma kapsamında sunulan katkılardır. Gençler, çalışma yaşamına katılım sağlayana kadar ekonomik açıdan desteklenmekte, ayrıca *Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu ile iş birliği içerisinde uygulamaya geçirilen proje doğrultusunda barınma yardımından yararlandırılmaktadır*. Ayrıca, evlenen gençlerin çeyiz ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla *bir defaya mahsus olmak üzere en yüksek devlet memuru aylığının bir buçuk katı tutarında maddi katkıda bulunmaktadır*” (ASHB,2022, s.169).

⁸ “Çocukların iş ve meslek sahibi edindirilmeleri ve kariyer planlamalarının yapılmasına duyulan ihtiyaç üzerine Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü ile İŞKUR iş birliğinde, çocuk bakım kuruluşlarında korunma altındaki 13-15 ve 16-18 yaş grubunda bulunan çocuklara yönelik İş ve Meslek Danışmanlığı Eğitimleri 2020 yılında başlatılmıştır. Eğitim kapsamında çocuklara; •Meslek Seçiminin Önemi ve Kariyer Belirleme, • İş Arama Becerilerinin Geliştirilmesi, • İşverenlerin Beklentileri, • Özgeçmiş (CV) Hazırlama (Uygulamalı), • Mülakat Teknikleri (Uygulamalı), • Aktif İş gücü Programları kapsamında İşbaşı Eğitim Programından Yararlanma, • Özel Politika Gerektiren Gruplara yönelik olarak düzenlenen mesleki eğitim kurslarından yararlanma, • İş Hayatı ve İşe Uyum, • Mesleki Yönelim Test Bataryası (MYTB) uygulamaları konularında danışmanlık hizmetleri verilmiştir” (ASHB,2022, s.159).

⁹“Çocuk bakım kuruluşlarında korunma ve bakım altında bulunan çocuklar ile sosyal ve ekonomik destek hizmetinden faydalanan çocuklardan örgün eğitime devam etmeyen çocuklar, bir meslek bir gelecek projesi kapsamında mesleki eğitime yönlendirilmektedir. Ülke genelinde İŞKUR ile iş birliği halinde gerçekleştirilen bu proje ile amaç çocukların reşit oldukları tarihte meslek sertifikası sahibi olmalarıdır” (ASHB,2022, s.167).

¹⁰ “Sosyal hizmet modellerinden yararlanan ve örgün eğitime devam edememiş çocuklar reşit olduktan sonra kendi ayakları üzerinde durabilmeleri ve istihdamlarının desteklenebilmesi için mesleki eğitime yönlendirilmektedir. İŞKUR ile iş birliği içerisinde çocukların İŞKUR kayıtları oluşturulmakta ve mesleki eğitim kurslarından faydalandırılmaktadır” (ASHB,2022, s.167).

¹¹“Kurum bakımından ayrılan gençlerin iş yaşamına katılımı, bireysel yönleri ve toplumsal boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesi önemli bir konudur. 2000’li ve 2010’lu yıllarda gençlerin çalışma hayatına katılımı konusunda hem niceliksel

çocuklara yönelik *eğitim faaliyetleri ve mesleki eğitim atölye çalışmaları* (ASHB,2022, s. 159), istihdam destekleri (ASHB,2022, s.169), ekonomik destek ve barınma destekleri (ASHB,2022, s. 169) hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda bu politikaların asıl odağı yoksul ve devlet korumasındaki çocuğun istihdam piyasası tarafından içerilmesidir. Bir başka deyişle, devletin devlet korumasındaki çocuklara müdahalesi tıpkı neo-liberal politikalar tarafından çizilen çerçeveye paralel yapıda olduğu görülmektedir. Bu anlamda devletin devlet korumasındaki çocuklara müdahalesi sermaye birikimin gereklerine göre emeği düzenlemek üzerinedir. Böylelikle yoksul ve devlet korumasındaki çocukların taşıdığı sosyal riskin yönetilerek sosyal kontrol de sağlanmış olmaktadır.

3. 2013-2022 Yılları Arası Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü Harcamaları Üzerinden Devlet Korumasındaki Çocuklara Yönelik Mali Politikanın Ana

Türkiye ekonomisinde devlet korumasındaki çocuklara müdahalenin açığa çıkarılmasında politika metinleri ve yasal düzenlemelerle beraber gerçekleştirilen mali politikalar bağlamında harcama kalemleri büyük önem taşır. Devlet korumasındaki çocuklara yönelik kamu harcamalarına, Türk Bütçe sistemi içinde Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün harcamaları üzerinden somutlaştırmak mümkündür.Çalışmada devlet korumasındaki çocuklara ilişkin kamu harcamalarındaki değişime, ilgili kurumun yaşadığı kurumsal dönüşüm göz önünde bulundurularak ve devlet korumasındaki çocuklara ilişkin harcamaları sınıflandırma biçiminin ortaklaştığı yıl itibariyle bakılmaktadır. Bu nedenle kurumsal düzeyde gerçekleşen harcamalara 2013-2022 yılları arasındaki değişim üzerinden ve oransal olarak bakılarak devlet korumasındaki çocuklara ilişkin devlet politikaların pratikteki uygulaması açığa çıkarılmaya çalışılmıştır¹².

Bunun için Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü gerçekleşen harcama tutarları 2013-2018 yılları arası Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın, 2018-2021 yılları arası Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın, 2021-2022 yılları arasında Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın Yıllık Faaliyet Raporlarında, Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğünün (ÇHGM) harcamalarını gösteren kurumsal sınıflandırmaya ilişkin tablolar kullanılarak ulaşılmıştır.

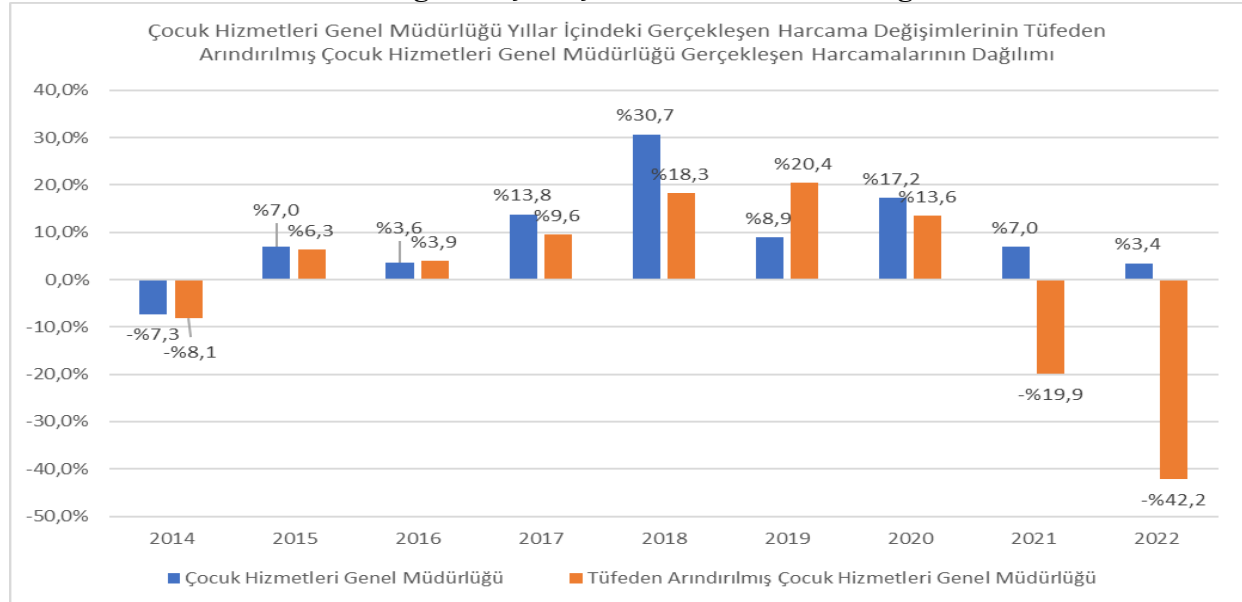
olarak hem de niteliksel anlamda gelişmeler gerçekleşmiştir. 2018 yılında yapılan düzenleme ile hak sahipliği başvuru süreleri 5 yıla çıkarılmış, yıl içerisinde 3 defa atama yapılmaya başlanmış, gençlerin öğrenim durumlarına uygun kadrolara atanma imkânı getirilmiştir. İstihdam konusu ile bağlantılı olarak hayata geçirilen diğer bir çalışma özel sektörde teşvik uygulamasıdır. Böylelikle, gençlerin iş yaşamına katılım olanakları çeşitlendirilmiş, aynı zamanda becerilerine ve yeteneklerine uygun iş fırsatlarından yararlanma olanakları artırılmıştır. İş hayatının kendine özgü dinamikleri göz önünde bulundurularak gençleri farklı açılardan destekleyecek programlar geliştirilmesi önemsenmektedir. Bunun bir örneği gençlerin çalışma koşulları ile hakları ve sorumlulukları gibi konularda bilgi kazanması amacıyla tasarlanan İş Hayatına Uyum Semineri Programıdır. Bunun yanında, gençleri istihdam eden kurumlara yapılan mesleki ziyaretler ile kurum ve kuruluşlar arası tecrübe paylaşımı da iletilemektedir" (ASHB,2022, s.169).

¹² Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu 2011 yılında Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü adını alarak Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'na bağlanmıştır. 2013 yılı itibariyle gerçekleşen harcamalar Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nde, çocuk ve gençlik hizmetleri şeklindeki ayrım bırakılarak, toplam olarak verildiğinden, incelediğimiz yıllar itibariyle analiz 2013 yılından başlatılabilmektedir.

Türkiye ekonomisinde yaşanan yüksek enflasyon oranları nedeniyle, ÇHGM'nin yaptığı gerçek harcama düzeylerine ulaşabilmek için gerçekleşen harcama tutarları TÜFE'den arındırılarak reel tutarlar üzerinden hesaplanmıştır.

Merkezi Yönetim devlet korumasındaki çocuklara yönelik politikaların asıl belirleyicisi ve sorumlusu olduğundan temel olarak ÇHGM'nin merkezi yönetim gerçekleşen harcamaları içindeki payına bakılarak devlet korumasındaki çocuklara ilişkin devlet politikasının temel eğilimi ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu nedenle 1980 sonrası mali yerelleşme vurgusu ve bu anlamda mahalli idarelere aktarılan sorumluluk ve harcamalar bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Benzer şekilde ÇHGM'nin bağlı olduğu bakanlık içinde gerçekleşen harcamalar açısından nasıl bir yer tuttuğuna da bakılmıştır. Ancak bu eğilim, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın 2018 yılında Çalışma Bakanlığı ile birleşmesinden dolayı toplam harcamaların Çalışma Bakanlığı toplam harcamalarını da içerecek şekilde gösterime geçilmesi nedeniyle, ÇHGM'nin bakanlık harcamaları içinde kapladığı payın doğru gösterilebilmesi adına, sadece 2013-2018 yılları arası için incelenebilmiştir.

Tablo 1: 2013-2022 Yılları İtibariyle Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yıllar İçindeki Gerçekleşen Harcama Değişimlerinin TÜFE'den Arındırılmış Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü Gerçekleşen Harcamalarının Dağılımı

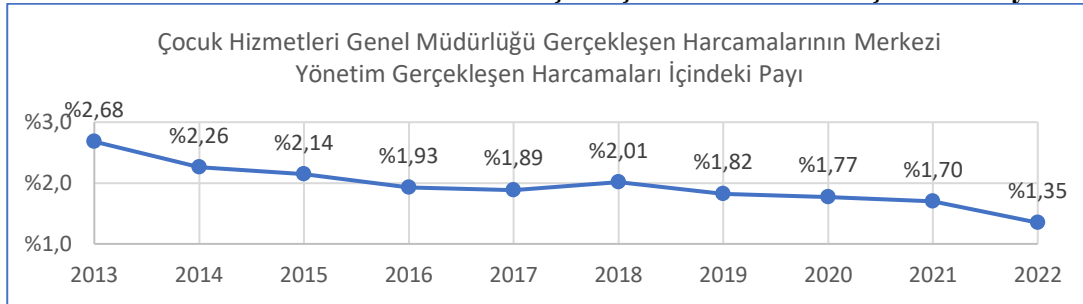
Kaynak: Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı [ASHB]¹³ 2013-2022 Yılları İtibariyle Yıllık Faaliyet Raporlarında yer alan veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

2011 yılı öncesinde Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirge Kurumu adıyla faaliyet gösteren ve devletim devlet korumasındaki çocuklara yönelik faaliyetlerini takip edebileceğimiz kurumsal yapı Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü'dür. Devlet korumasındaki çocuklara ilişkin devlet müdahalesinin politikadan pratiğe dönüştüğü bu kurumun harcamalarında yaşanan değişim

¹³ ASHB'nin kurumsal olarak yaşadığı dönüşümler takip edilerek yıllık faaliyet raporları takip edilmiştir.

büyük önem taşır. ÇHGM kapsamında devlet korumasındaki çocuklar için yapılan gerçekleşen harcamaların nominal değerleri itibariyle artma eğiliminde olduğu görülse de, reel gerçekleşen harcama tutarları TÜFE'den arındırılarak bakıldığında gerçekleşen harcama miktarının düşme eğiliminde olduğu görülmektedir. Örneğin ÇHGM'nin gerçekleşen harcama oranlarına ilişkin büyümenin 2022 yılı itibari ile %3,4 olduğu bildirilse de, TÜFE'nin gösterdiği artış nedeni ile aslında bir önceki yıla göre gerçekleştirdiği harcama tutarı %22,3'lük küçülme olduğu, yani çocukların faydalandığı rakamın azaldığını görülmektedir. Devlet her ne kadar gerçekleşen nominal harcama tutarları üzerinden devlet korumasındaki çocuklar için ayırdığı kaynağı artırdığını düşünse de ülke ekonomisinin içinde bulunduğu kriz süreci ve enflasyon oranları hesaba katıldığında, ÇHGM'nin gerçekleşen harcama düzeyi düşmüştür. 2018 yılı sonrası, daha fazla tutarda harcama yapılmaya çalışılsa da 2019 sonrası bu toparlanmanın mümkün olmadığı görülmektedir. Analiz süresi olan 9 yıl içinde kurum bazında harcamalar gerçekleştiriyor gibi gözükse de 2020 itibariyle bu harcamalar çocuklara yansıyamamıştır. 2013 yılından 2022 yılına kadar müdürlük kapsamında yapılan harcamalar 2 kat artmış gözükmeyle birlikte, çocuğa ulaşabilen harcama miktarı 2022 yılında, bir önceki yıla göre %42 oranında gerilemiş gözükmektedir. Üstelik bakanlıkça 2022 yılında bir önceki yıla göre çocuğa ayrılan harcama miktarını %3.4 oranında arttırdığı bildirilmektedir. Ancak kurum bazında devletin çocuklara ulaştırabildiği hizmet düzeyi % 42 oranında gerilemiştir. Devletin harcama düzeylerindeki artış, yüksek enflasyon oranları karşısında yeterli olmamıştır. Bu bağlamda izlenen maliye politikasının etkili olmadığı söylenebilir. Harcama düzeylerinin enflasyondaki artışları karşılayacak şekilde artırılması gereklidir.

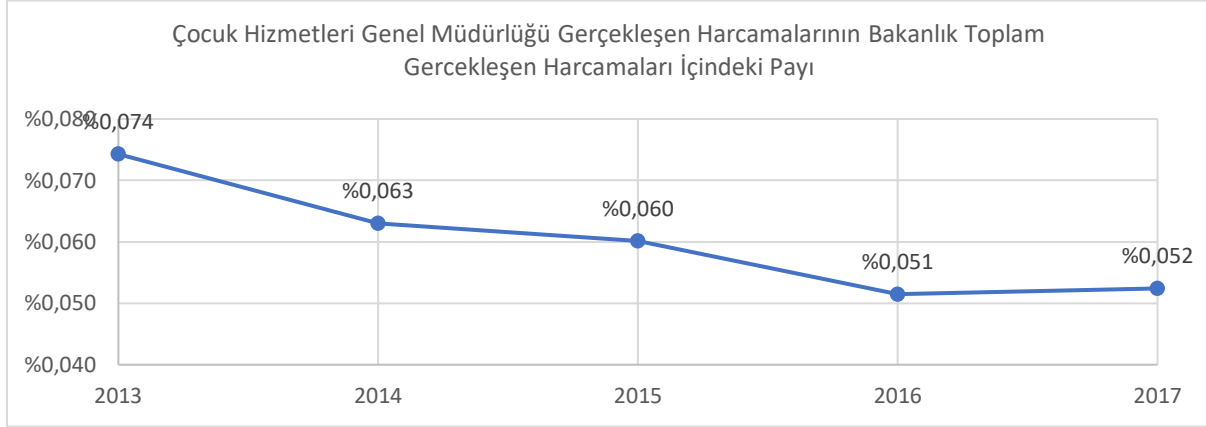
Tablo 2: 2013-2022 Yılları İtibariyle Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü Gerçekleşen Harcamalarının Merkezi Yönetim Gerçekleşen Harcamaları İçindeki Payı

Kaynak: 2013-2022 Yılları Strateji Geliştirme ve Bütçe Başkanlığı, Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentileri Raporlarında yer alan veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

2013-2022 yılları arasında ÇHGM'nin gerçekleşen harcamalarının merkezi yönetim toplam gerçekleşen harcamaları içindeki oranı düşmüştür. Bu durum, devlet korumasındaki çocukların devlet politikasında verilen önemin azaldığını göstermektedir. Aynı eğilim ÇHGM'nin bağlı olduğu Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı içindeki payında da görülmektedir.

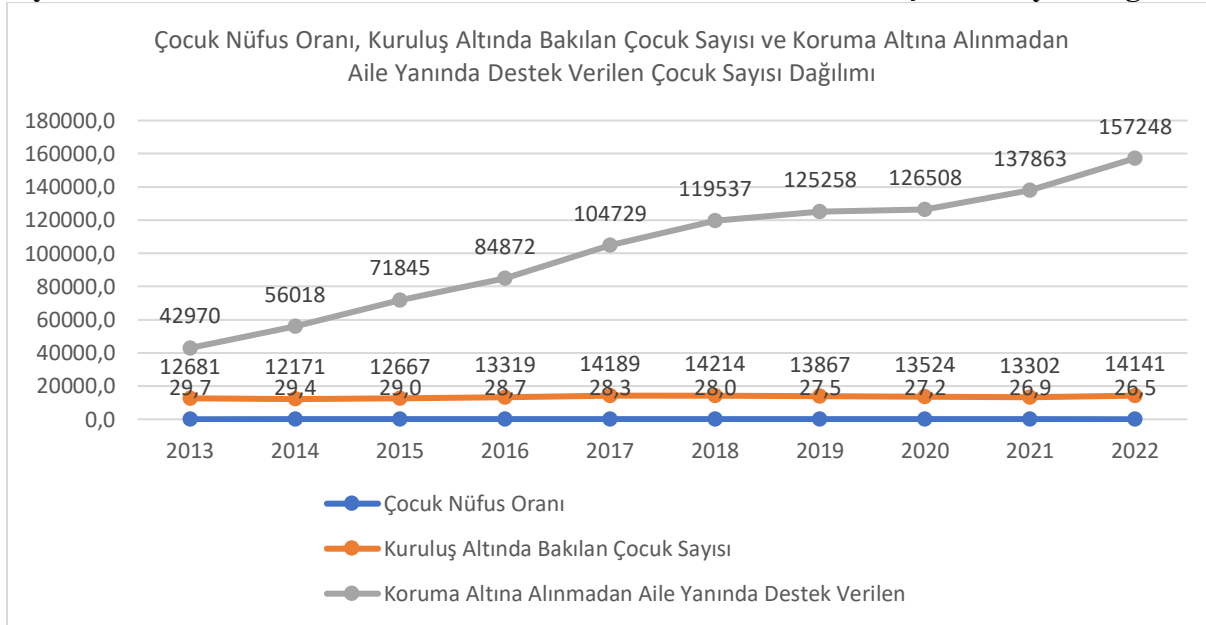
Tablo 3: 2013-2017 Yılları İtibariyle ÇHGM'nin Gerçekleşen Harcamalarının Bakanlık Toplam Gerçekleşen Harcamaları İçindeki Payı¹⁴

Kaynak: 2013-2017 Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yıllık Faaliyet Raporları verileri kullanılarak oluşturulmuştur.

ÇHGM harcamalarına, bağlı olduğu Bakanlık harcamaları içinde verilen ağırlık giderek düşmüştür. ASPB'nin devlet korumasındaki çocuklara ilişkin politikasında ayrılan kaynaklar-yapılan harcamalar temelinde bu çocuklara verilen önemin azaldığının göstergesidir.

Tablo4: 2013-2022 Yılları İtibariyle Çocuk Nüfus Oranı, Kurum Altında Bakılan Çocuk Sayısı ve Koruma Altına Alınmadan Aile Yanında Destek Verilen Çocuk Sayısı Dağılımı

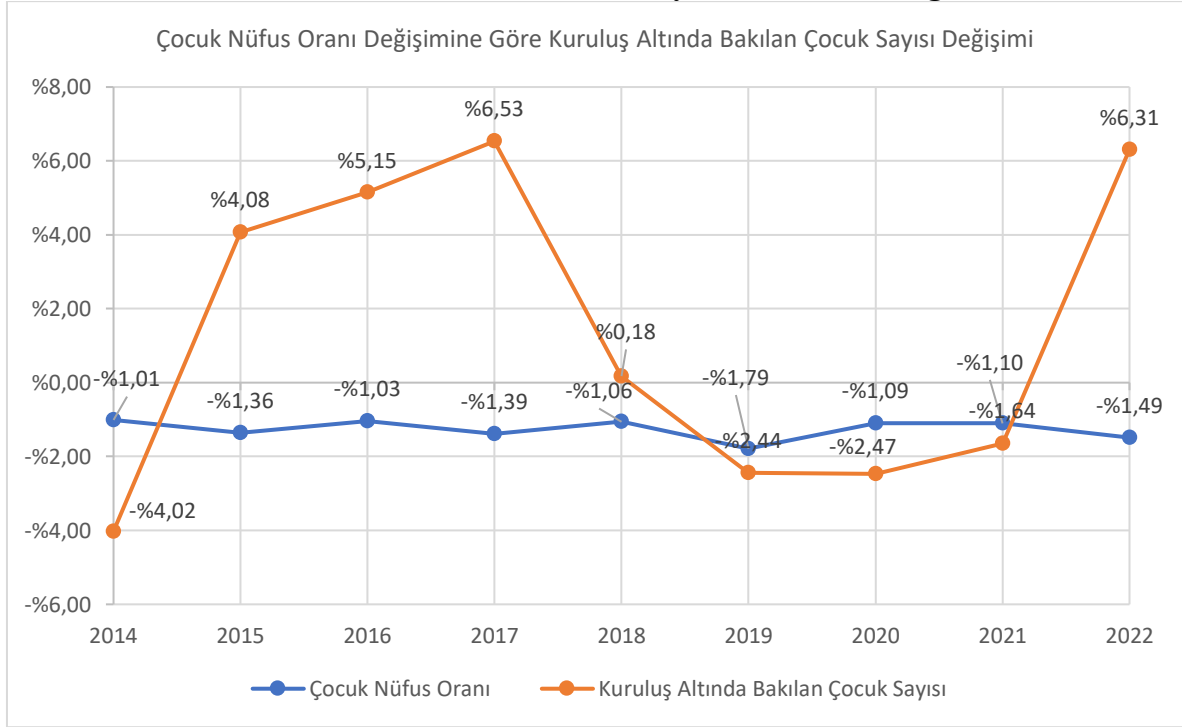
Kaynak: 2013-2022 Yılları İtibariyle Türkiye Çocuk İstatistikleri ve ÇHGM Yıl Sonu Kurumsal İstatistikler verileri kullanılarak oluşturulmuştur.

Gerek toplam nüfus içinde çocuk nüfus dağılımı gerekse kurum altında ve koruma altına alınmadan aile yanında destek verilen çocuk sayısı dağılımı ile birlikte düşünüldüğünde, toplumdaki devlet korumasındaki, yarı devlet korumasındaki muhtaç çocuk oranının arttığı

¹⁴ Bu verilerin 2013-2017 yılları arasında alınma sebebi, 2018 yılında bakanlığın yaşadığı kurumsal değişiklik sebebiyle, Çalışma Bakanlığı Bütçesi ile birleşmesidir. Bu durumda ÇHGM gerçekleşen harcamalarının bakanlık harcamaları içindeki payı, artan toplam bakanlık harcamasından dolayı daha sert bir düşüş yaşayarak daha az pay aldığı görülmektedir. Ancak bu durum bakanlık bütçelerinin birleşmesinden de kaynaklanmaktadır.

görülmektedir. Öyle ki 2013'ten bu yana toplam çocuk nüfus oranı küçük düşüşler yaşarken kurum altında bakılan çocuk sayısı artış eğilimindedir. Yani daha fazla çocuk korunmaya muhtaç hale gelmiştir.

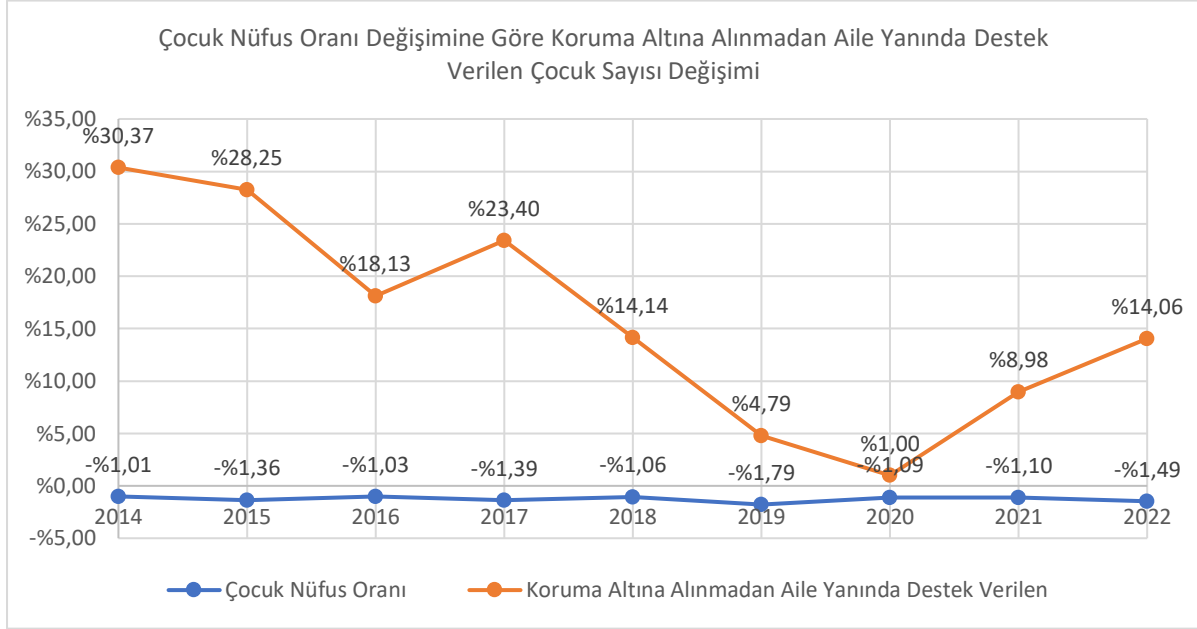
Tablo 5: 2013-2022 Yılları Arasında Bir Önceki Yıla Göre Çocuk Nüfus Oranı ve Kuruluş Altında Bakılan Çocuk Sayısının Oransal Değişimi

Kaynak: 2013- 2022 Yılları İtibariyle ÇHGM'nin Türkiye'de Çocuk İstatistikleri ve Kurumsal İstatistiklerimiz verileri kullanılarak bir önceki yıla göre oransal değişim hesaplanarak oluşturulmuştur.

Bu artışa bir önceki yıla göre değişim oranı ile bakıldığında kurum altında bakılan çocuk oranındaki artış net bir şekilde gözükmemektedir. Bu durum toplumda, çocuk nüfusu artmamasına rağmen, daha fazla çocuğun devlet korumasındaki, bakılan çocuk durumuna geçtiğini göstermektedir.

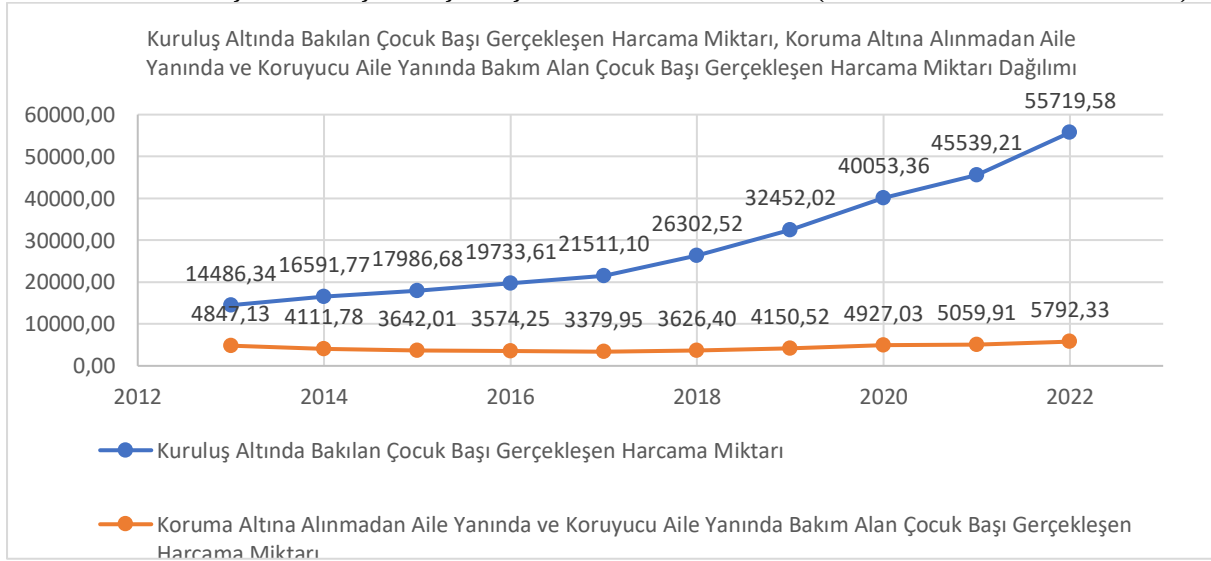
Tablo 6: 2013-2022 Yılları arasında Bir Önceki Yıla Göre Çocuk Nüfus Sayısı ile Koruma Altına Alınmadan Aile Yanında Destek Verilen Çocuk Sayısının Oransal Değişimi

Kaynak: 2013- 2022 Yılları İtibariyle ÇHGM'nin Türkiye'de Çocuk İstatistikleri ve Kurumsal İstatistiklerimiz verileri kullanılarak bir önceki yıla göre oransal değişim hesaplanarak oluşturulmuştur.

Çocuk nüfus oranının yıllara göre değişimi ile koruma altına alınmadan aile yanında destek olunan devlet korumasındaki-yarı devlet korumasındaki çocukların oransal olarak bir önceki yıla göre değişimine bakıldığında, 2020 yılından itibaren tekrar artışa geçtiğini göstermektedir. Bu durum toplum nüfustaki çocuk sayısında bir artış olmadığı hatırlandığında, daha fazla çocuğun kurum altına alınmadığı halde destek verilir hale geldiğini, yani yoksullaşarak muhtaç duruma düştüğünün ifadesidir.

Tablo 7: 2013-2022 Yılları İtibariyle Kuruluş Altında Bakılan Çocuk Başı Gerçekleşen Harcama Miktarı, Koruma Altına Alınmadan Aile Yanında ve Koruyucu Aile Yanında Bakım Alan Çocuk Başı Gerçekleşen Harcama Miktarı (Nominal Tutar Üzerinden)

Kaynak: Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2012-2022 Kurumsal Mali Tablolar Raporları¹⁵ ve ÇHGM Yıl Sonu Kurumsal İstatistikler verileri kullanılarak oluşturulmuştur.

¹⁵ ASHB, 2021 yılı Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu'na göre SED ve Koruyucu Aile Yanında Bakılan Çocuklara Yapılan harcamalar, ÇHGM harcamalarının %45'ini, kurum altında bakımı yapılan çocuklar için yapılan harcamalar ise

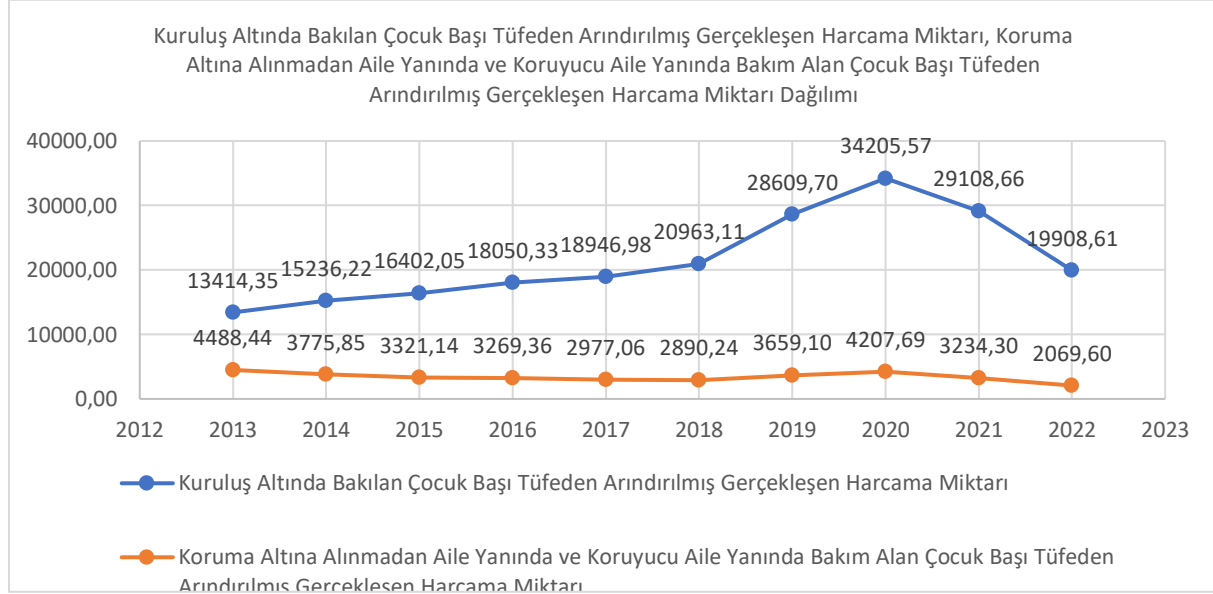
ÇHGMdevlet korumasındaki çocuklara kurum dışında, koruyucu aileler yanına yerleştirip ekonomik olarak destekleyerek ve kurum bakımı altına alınma ihtimali olan çocuklara sosyal ve ekonomik destek sağlayarak kendi aileleri yanında tutarak harcama ve hizmet faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Muhtaç çocuklara kurum altında bakılmadan önce kendi aileleri yanlarında bakımlarının devam etmesi için verilen “Sosyal ve Ekonomik Destek (SED)” süreli ve geçici yapıdaki sosyal yardımların adıdır. Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü yürüttüğü koruma ve bakım hizmetlerini sunarken çocuğun öncelikle ailesi yanında desteklenmesini esas almaktadır ve bu sosyal yardım, 2017 yılında hazırlanan “Türkiye’de Çocuğa Yönelik Koruyucu ve Önleyici Politikaları Değerlendirme alıştayı Raporu’nda “...yoksulluk içinde olup temel ihtiyaçlarını karşılayamayan ve hayatlarını en düşük seviyede dahi sürdürmekte güçlük çeken kişilere kaynakların yeterliliği ölçüsünde aynı ve nakdi yardımlar ile psiko-sosyal destek hizmetleri verilmektedir.” diyerek *en muhtaç olan çocuğa yönelik* olarak yapıldığı açıklanmaktadır (ASPB,2017:16). 2013 yılında “Sosyal ve ekonomik destek hizmetleri (SED)” kapsamında 34.892 çocuğa ailesi yanında hizmet verilirken (ASPB,2017:16) bu oran 2022 yılında, ASHB, 2023-2028 Çocuk Hakları ve Strateji Belgesi ve Eylem Planı’na göre 157.248 çocuğa yükselmiştir (ASHB,2023:50).Bu durum toplumda artan bir hızla daha fazla çocuğun muhtaç duruma geldiğini göstermektedir. SED hizmetini alan çocuk sayısı neredeyse 2013 yılından bu yana 4 katına çıkmış bulunmaktadır. Bununla birlikte kurum altında bakılan çocuk sayı SED ve Koruyucu aile yanında kalırken desteklenen çocuk sayısından oldukça azdır. ÇHGM harcamalarının % 55 ini sayıca daha fazla olan kurum dışı çocuklara ayırırken, SED ve koruyucu aile yanında kalan çocuklara harcamalarının %45’ini ayırıyor olması, aslında çocuk başına düşen harcama tutarları itibariyle aile yanında destek alan çocukların daha kötü durumda olduklarını ve maddi anlamda daha az desteklendiklerini göstermektedir.

Bakım kuruluşu altında olan çocuklara çocuk başına yapılan harcama tutarı yaklaşık 57.364 iken, SED kapsamında ÇHGM tarafından çocuk başı yapılan harcama tutarı 6.779 TL’dir. Koruyucu aile yanında bakılan çocuğa yapılan çocuk başı harcama tutarı ise 11.749 TL’dir. Bu durumda devlet aile yanında çocukların bakımını hedefleyen bir yaklaşım seçiyorken, bu çocuklara kurum altındaki çocuklardan daha az harcama ayırması bu çocukların daha kötü şartlarda bakılması demektir. Bu anlamda asıl risk altındaki çocuklar kurum altında bakılmayan çocuklardır. Bu nedenle devlet eğer bu çocukların aileleri yanında bakımını hedefliyorsa, etkin bir maliye politikası yürütebilmek için öncelikle buradaki sosyal ve ekonomik desteğe daha fazla kaynak aktarması gerekmektedir. Üstelik yukarıda ASHB 2021 yılı Kurumsal Mali durum ve beklentiler

ÇHGM harcamalarının %55’ini oluşturmaktadır (ASHB,2021:19). 2013-2021 yıllar arası ÇHGM’nün harcamalarının SED, koruyucu aile yanında bakılanlar ve kurum altında bakılan çocuklar başına düşen harcama tutarları raporda belirtilen oransal dağılım üzerinden hesaplanmıştır.

Raporundaki harcama dağılım yüzdesi (2021:19) ile kurum içi ve kurum dışı bakılan çocuk sayıları kullanılarak hesaplanmış tutarlar, enflasyondan arındırıldığında daha vahim bir sonuç karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 7: 2013-2022 Yılları İtibariyle Kuruluş Altında Bakılan Çocuk Başı TÜFE'den Arındırılmış Gerçekleşen Harcama Miktarı, Koruma Altına Alınmadan Aile Yanında ve Koruyucu Aile Yanında Bakım Alan Çocuk Başı TÜFE'den Arındırılmış Gerçekleşen Harcama Dağılımı

Kaynak: ASHB Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporları ile ÇHGM Kurum İstatistikleri verileri kullanılarak oluşturulmuştur.

Enflasyondan arındırılmış harcama tutarlarına bakıldığında, her iki grup için yapılan harcama miktarlarının 2020 yılı sonrası düşme eğiliminde olduğu görülmektedir. SED hizmeti kullanıcı sayısındaki artışa karşın 2020 sonrası bu çocuklara yapılan harcama tutarı ciddi anlamda düşüşe geçmiştir. Bu nedenle sadece kurumdaki çocuklara yapılan harcamaların değil, SED kapsamında yapılan harcamaların da artırılması ihtiyacı ortadadır.

Sonuç

Türkiye ekonomisi 100 yıllık devlet korumasındaki çocuklara ilişkin izlediği kamu politikalarını politika metinleri ve harcamalar üzerinden değerlendirmek gerekir.

Batı Avrupa tarihinde devlet korumasındaki çocukların maddi üretim tarihi içindeki çalışmakla imlenen yerinin gerek 19. yüzyılın ikinci yarısında devlet korumasındaki çocukları kamusal alanda bir özne olarak tanımaya başlamakla beraber, bu çocukların “çalışmaya zorlanmakla mühürlü kaderinin değişmediği görülmektedir. Osmanlı dan devlet korumasındaki çocuklara ilişkin miras kalan bu yapıyla Erken Cumhuriyet Dönemi ve sonrasında, yeni kurulmuş bir ülkenin aslında bir an önce büyümesi gereken çocukları “yurttaş çocuk” fikriyle şekillendirilmiştir. Bu süreçte çocukları korumaya ilişkin pek çok kurumsal düzenleme yapılmıştır. Bununla birlikte, neo-liberal politikalara geçiş devlet korumasındaki çocuklara ilişkin politikaları da etkilemiştir.

Devlet korumasındaki ve yarı devlet korumasındaki çocuklara ilişkin politika metinleri, bu çocukları, daha modern bir vurguyla “mesleki eğitimler”le, istihdam piyasası tarafından içerilme vurgusuyla, özel sektörü tanıtarak iş bulma yollarının tanıtımlarıyla bir an önce emek piyasası tarafından içerilmesi gereken özneler olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda 1980 sonrası neo-liberal politikalar çerçevesinde küresel sosyal sorun olarak belirlenen ve şekillendirilmeye çalışılan emeğe ilişkin düzenlemeler devlet korumasındaki çocuklar için de geçerli olmuştur. Bu çocuklara kamusal müdahale, erken Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi yoksulluğun yönetimi çerçevesince, devlet korumasındaki çocukların emek piyasası tarafından içerilebilecek şekilde hayatta kalmalarına odaklıdır. Öyle ki gerek kurum altında bakılan çocuklara ayrılan gerçek harcamaların genel eğilimi gerekse ‘aile hizmet modeli’ vurgusuyla yoksul aileleri yanında kalmalarının bu çocuklar için daha iyi olacağını söyleyerek sağlanan sosyal ve ekonomik destekler ve koruyucu aile yanında bakımı sağlanan çocuklara yapılan toplam harcama düzeyleri oldukça yetersizdir. Bu nedenle bu harcama düzeyleri yoksul ve devlet korumasındaki çocuklara ilişkin uygulanan maliye politikasının etkili olmadığı sonucunu göstermektedir. Enflasyondan arındırılmış harcama tutarları, açıklanan gerçekleşen harcama düzeylerinin son yıllarda giderek azalan düzeyde bir hizmet düzeyinin çocuklara yansıtılmasının ifadesidir.

Devlet sadece fikri olarak değil, maddi olarak da devlet korumasındaki çocuklara sahip çıkmakla yükümlüdür. Bu sorumluluk aktarılan kaynağın ekonomik olarak etkili bir düzeye kavuşturulmasıyla gerçekleştirilebilir.

Bununla birlikte SED kapsamında süreli ve geçici sosyal yardımlarla desteklenen çocuklar, bakım kuruluşu altında bakılan çocuklar kadar devlet korumasındaki kalma riski altındadır. SED kapsamında katlanarak artan yararlanıcı sayısı ve çocuk başına düşmekte olan

yardım miktarı düşünülduğünde, bu çocuklar yoksullukları karşısında işçileşme sorunuyla, sokakta çalışma ile karşı karşıyadırlar.

Kapitalist üretim biçim ve ilişkilerinde yoksulluk sürekliliği ve yönetilebilirliği istenen bir olgudur. Bugün ÇHGM aracılığıyla yapılan sürekli ve geçici nitelikte bir sosyal yardım uygulaması olan SED da bu mantıkta bir politikanın ürünüdür. Kurum altında bakılan çocuk sayısı yerine, SED yararlanıcısı çocuk sayısının artışı ile devlet korumasındaki çocukların aileleri yanında daha iyi bakıldığı ve devlet korumasındaki çocuk sayısının görece stabil kaldığı vurgulansa da bu çocukların yoksullukları giderek artan oranda derinleşmektedir. Kurum altında bakılan devlet korumasındaki çocuklar için de düşen toplam harcama düzeyleri düşünülduğünde yoksul ve bir an önce çalışması gereken özneler olarak emek piyasası tarafından içerilmeleri hedeflenmektedir. Bu anlamda, Türkiye’de devlet korumasındaki çocuklara ilişkin yürütülen ve iyileştirilen programlara rağmen, devlet korumasındaki çocuğa devlet müdahalesi yoksulluğun yönetimi ve sürdürülebilirliği üzerine kuruludur. Bu çerçevede hem kurum altında bakılan çocuklar için hem de aileleri ya da yakınları yanında bakılan devlet korumasındaki çocuklara yönelik maddi yardım ve destek programları ötesinde daha kapsayıcı bir sosyal devlet uygulamasına ihtiyaç vardır. Ek olarak, bu çocuklara yapılan harcamaların daha detaylı betimlenmesi ihtiyacı söz konusudur. Gerek kurum çatısı altında gerek dışarıda bakılan çocuklara ilişkin çocuğa odaklı bütçelemenin yararlı olacağı düşünülmektedir. Özellikle merkezi yönetim harcamaları içinde devlet korumasındaki çocuklara ilişkin ayrılan kaynak artırılmalıdır.

Sonuç olarak devlet korumasındaki çocuklara ilişkin ilgili kurum tarafından gerçekleştirilen kamu harcama düzeylerinin oldukça yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Devlet korumasındaki çocuklara ilişkin politikaların neo-liberal bir yoksulluk yönetimi anlayışına oturduğu vurgulanmaktadır. Devlet korumasındaki çocukların istihdam piyasası tarafından içirilme hedefi değişmemiştir. Türkiye özelinde de devlet korumasındaki çocuklara ilişkin yaklaşımın bazı kazanımlarla birlikte “çalışmaya teşvik” amacını yitirmediği görülmüştür. Bu çerçevede devlet korumasındaki çocuklara devlet müdahalesinin feodalizmin çözülme aşamasından beri, yoksul ve başı boş olan bu çocukların çalıştırılması ve denetimi şeklinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Akyüz, E. (2000). *Çocuğun Haklarının ve Güvenliğinin Korunması*, Ankara: MEB Yayını.
- Aries, P., (1962). *Centuries of Childhood, A Social History of Family Life*, (çev. Robert Baldrick), New York, Third Printing.
- Bentham, J., (2001). *Writings on the Poor Laws Vol. I*, M. Quinn (der), Oxford: Clarendon Press.
- Cunningham, H., (1995). *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, London and New York: Longman.
- Cunningham, H., (1990). The Employment and Unemployment of Children in England c. 1680-1851, *Past & Present*, No:126, pp.115-150.
- Dean, M., (1991). *The Constitution of the Poverty: Toward a Genealogy of Liberal Governance*, London, Routhledge.
- Çiçek, N., (2012). Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Çocukluk Nosyonunda Görünümleri Üzerine Bir Analiz, *Mülkiye Dergisi*, C. 36, S. 4, s.69-104.
- Dölen, E. (1994). Sanayi Mektebi, *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 6.
- DPT, (1995). *Yedinci Kalkınma Planı (1996-2000)*, <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>.
- DPT, (2006). *Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)*, <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>.
- Gençer, G.O., (2006). Osmanlı'da Sokak Çocukları ve Bir Belge, *Türkbilig*, 2006/12, s. 163-172.
- Kamen, H. (1984). *European Society 1500-1700*, London.
- Kalkınma Bakanlığı, (2013). *Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)*, (<https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>).
- Karatay, A. (2007). *Cumhuriyet Dönemi Korunmaya Muhtaç Çocuklara İlişkin Politikanın Oluşumu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ABD Siyaset ve Sosyal Bilimler Dalı.
- Köstüklü, N. (2001). *Kâzım Karabekir ve Eğitim*, Konya.
- Marx, K., (2013). *Kapital, Ekonomi Politikasının Eleştirisi I. Cilt*, İstanbul, Yordam Kitapevi.
- Okay, C., (1998). *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler:1850-1900*, İstanbul: Kırkambar.

- Ortaylı, İ. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî Ve Sosyal Değişim: Makaleler*, Turhan Kitapevi.
- Özbek, N. (2002). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İstanbul: İletişim Yayını.
- Öztan, G.G., (2013). *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Rahikainen, M., (2004). *Centuries of Child Labour, European Experiences from the Seventeenth to the Twentieth Century*, *Studies in Labour History*, Ashgate Publishing Company.
- Slack, P.(1988). *Poverty and Policy in Tudor and Stuart England*, London.
- Şeker, K. (2015). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çocukların Korunması ve Çocuk Esirgeme Kurumu (1971-1981)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2022). *Himaye-i Etfal Cemiyetinden Günümüze Türkiye'de Çocuk Koruma Uygulamaları*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2023). *Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü Kurumsal İstatistiklerimiz*. <https://www.aile.gov.tr/media/131765/kurumsal-istatistik-2022.pdf>
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2023a). *Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Türkiye'de Çocuk İstatistikleri*, <https://www.aile.gov.tr/chgm/istatistikler/turkiye-de-cocuk-istatistikleri/>
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2022). *2022 Yılı Yıllık Faaliyet Raporu*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2021). *2021 Yılı Yıllık Faaliyet Raporu*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2020). *2020 Yılı Yıllık Faaliyet Raporu*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2019). *2019 Yılı Yıllık Faaliyet Raporu*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2018). *2018 Yılı Yıllık Faaliyet Raporu*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2017). *2017 Yılı Yıllık Faaliyet Raporu*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2016). *2016 Yılı Yıllık Faaliyet Raporu*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2015). *2015 Yılı Yıllık Faaliyet Raporu*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2014). *2014 Yılı Yıllık Faaliyet Raporu*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2013). *2013 Yılı Yıllık Faaliyet Raporu*.

- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2022a). *Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu 2022*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2021a). *Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu 2021*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2020a). *Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu 2020*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2019a). *Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu 2019*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2018a). *Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu 2018*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2017a). *Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu 2017*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2016a). *Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu 2016*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2015a). *Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu 2015*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2014a). *Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu 2014*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2013a). *Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu 2013*.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2023). *2023-2028 Çocuk Hakları Strateji Belgesi ve Eylem Planı*. <https://www.aile.gov.tr/media/132816/turkiye-c-ocuk-haklari-strateji-belgesi-ve-eylem-plani-2023-2028-dijital.pdf>.
- T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (2013). *2013-2017, Çocuk Hakları Strateji Belgesi ve Eylem Planı*. https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/yayinlar/2012-2017_Ulusal-cocuk-Haklari-Strateji-Belgesi-ve-Eylem-Plani.pdf.
- T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, (2017). *Türkiye’de Çocuğa Yönelik Koruyucu ve Önleyici Politikaları Değerlendirme Çalıştayı Raporu, 2017*, <https://www.aile.gov.tr/media/2498/turkiye-de-cocuklara-yonelik-koruyucu-ve-onleyici-politikalari-degerlendirme-calistayi-raporu.pdf>.

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2013). *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentileri Raporları 2013*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2014). *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentileri Raporları 2014*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2015). *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentileri Raporları 2015*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2016). *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentileri Raporları 2016*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2017). *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentileri Raporları 2017*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2018). *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentileri Raporları 2018*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2019). *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentileri Raporları 2019*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2020). *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentileri Raporları 2020*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2021). *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentileri Raporları 2021*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2022). *Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentileri Raporları 2022*.
- Quartet, D., (2006), 19. Yüzyıla Genel Bakış – Islahatlar Devri 1812-1914, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, Ed. Hâilil İnalçık ve Donald Quataert, 2. Bsk., İstanbul: Eren Yayıncılık, ss. 885-1051.

Extended Summary

Children under state protection - orphans and semi-orphans - are the subjects who are in the most vulnerable situation in society, both in terms of the allocation of their rights and the implementation of these rights, and in this sense, their rights must be defended the most. In this context, orphans and semi-orphan children are one of the most important areas of public intervention. However, orphans and semi-orphan children under public protection have always been seen as a subject that "needs to be managed" in society. When we look at the history of Western Europe, it can be seen that since the 1500s, public authority has been an area of intervention in the context of the management of poor children, especially in workhouses, orphanages and almshouses for "stray, orphaned and beggarly children".

In this study, it is aimed to examine the historical development of the General Directorate of Social Services as a public intervention for children under state protection within the Turkish economy, in the context of the ruptures that Turkey experienced in the process of integration into the capitalist economy.

The main question of the study is to understand how "children under state-public protection" are positioned within the history of material production, both in the world and in the Turkish economy. In this sense, it will be touched upon how the nature of the policy produced by the modern state regarding these protected children was shaped, starting from the historical background that emerged in the late 19th century and extends to the present day. In the Turkish economy, the meaning of state intervention to children under state protection will be questioned, specifically the historical transformation and scope of the General Directorate of Social Services.

In this context, this study primarily aims to reveal the basic dynamics of the intervention of the public authority regarding children under state protection. To do this, first of all, the interventions regarding children under public protection in Western European history are examined briefly, and then the public intervention regarding these children is examined qualitatively in the context of 100 years of social policies regarding children under state protection, starting from the Early Republic History and on the basis of economic breaks until today, in the process of the integration of the Turkish economy into the capitalist economy. For this purpose, the role of mode of production and relations within the history of material production in determining public policy regarding children under state protection will be revealed.

After the theoretical framework regarding social policy for children in Turkey is presented, public expenditures for children within the framework of the state's financial instruments will be examined when examining social policies for children. In revealing the public intervention in terms of the social policies followed by the state towards children, the budget is an important tool in terms of making public expenditures for children visible. It is revealed that it is not possible to examine public expenditures for children in Turkey through the central budget due to the structure of the budget. Since there is no child budgeting in the Turkish Budget system, public expenditures for children can only be

reached at the institutional level. In this context, the study will examine the expenditures for children under state protection in the Turkish economy and the last ten-year budget of the Child Protection Agency, and the developments in public expenditures for "children under state protection" will be revealed specifically for the relevant institution. Additionally, public expenditures allocated for children under state protection on the basis of institutional classification are also discussed.

In this context, it has been concluded that the main meaning of state intervention in orphaned children is the employment and supervision of these poor and idle children, dating back to the 19th century. In this sense, although there were poorhouses and orphanages where orphans lived, these places were, in a sense, places where orphans were supervised and put to work. It has been concluded that by the end of the 19th century, especially with the birth of the modern state, the definition of childhood experienced a transformation in line with the requirements of capital accumulation. In this sense, it has been observed that the approach to child protection has gained strength. However, the target of employing orphans in the employment market has not changed. In Turkey, it has been observed that the approach towards children under state protection has not lost its purpose of "encouraging them to work", with some gains. It has been concluded that public expenditures on children in Turkey are based on institutional classification. In this sense, the Child Protection Agency stands out as the most basic institution. However, it was concluded that public expenditures should be made more comprehensive and traceable on a child basis.

As a result, it is concluded that the levels of public expenditures made by the relevant institution regarding children under state protection are quite insufficient. It is emphasized that policies regarding children under state protection are based on a neo-liberal understanding of poverty management. The target of including children under state protection into the employment market has not changed. In Turkey, it has been observed that the approach towards children under state protection has not lost its purpose of "encouraging them to work", with some gains. In this context, it has been concluded that public intervention in children under state protection has been in the form of employment and control of these poor and idle children since the dissolution of feudalism.

Keywords: The Children Under State Protection, Social and Fiscal Policy for Children, General Directorate of Child Services, Public Expenditures.

Liberal Demokratik Temsil Krizine Doğrudan Demokratik Bir Alternatif? John Rawls'un Müzakereci Demokrasi Modelinin Uygulanabilirliği Üzerine

Semih ALTINTAŞ*

Geliş Tarihi (Received): 29.05.2024 - Kabul Tarihi (Accepted): 09.07.2024

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1491883

Öz

Müzakereci demokrasi en kısa haliyle fikir, ideoloji, yaşam tarzı ve inanç gibi kimliğin bireysel ve kimi zaman da grupsal olan birtakım öğeleri temelinde ayrılmış liberal demokratik bir toplumda bütünlüğün ve istikrarın nasıl korunacağı sorusuna odaklanır. Bu soruna model içinden geliştirilen cevap ise modern ve ayrılmış bir toplumda bütünlük ve istikrarın ancak farklı siyasal taleplerin barışçıl biçimde bir arada yaşaması ve temsilini mümkün kılan adil bir düzenin kurulmasıyla sağlanabileceği şeklindedir. Bu yeni ve adil bir düzen arayışı ise mevcut liberal demokratik temsili sistemin bahse konu sorunları çözmemesi ve farklı taleplerin temsili konusunda yetersiz kaldığı inancına dayanır. Temsildeki bu kriz aşılmadığı takdirde toplumun bütünlüğünü ve istikrarını tehdit edeceğinden, çözümlenmesi halinde de toplumun bütünlüğüne ve istikrarına yönelik tehdidin önlenebileceği varsayılır. Rawls'un müzakereci demokratik modeli dahilinde bu hedefe eşit, özgür ve katılımcı bir doğrudan demokratik müzakere süreci sonucunda ulaşılabileceği öngörülür. Ancak hem orijinal durum gibi modelin işleme için gerekli olan ön şartlar demeti hem de modelin işleme biçimi olarak öngörülen doğrudan demokrasiye dayalı müzakereci modelin uygulanabilirliği hususunda birtakım teorik ve pratik sorunlar bulunmaktadır. Teorik sorunların Rawls'un eserlerine farklı bakış açıları getirilerek ya da çeşitli teorik itirazlarla ortadan kaldırılabileceği ileri sürülebilecek olsa bile, kökleri Antik Yunan'a kadar uzanan doğrudan demokrasiye ilişkin pratik sorunlar mevcut liberal demokratik siyasal sistem içinde çözülebilir görünmemektedir. Rawls'un müzakereci demokratik modelinin teorik temelleri ve pratik uygulama imkânlarının araştırıldığı bu makalenin yöntemi, literatür taraması ve teorik analizdir.

Anahtar Kelimeler: Müzakereci demokrasi, doğrudan demokrasi, John Rawls, liberal demokrasi, temsil krizi

A Direct Democratic Alternative to The Crisis of Liberal Democratic Representation? On The Practicability of John Rawls' Deliberative Model of Democracy

Abstract

Deliberative democracy, in its simplest form, focuses on the issue of how to maintain cohesion and stability in a liberal democratic society that is divided based on individual and sometimes group elements of identity such as ideas, ideologies, lifestyles, and beliefs. The response developed within the model to this issue is that cohesion and stability in a modern and divided society can only be achieved by establishing a fair order that allows for peaceful coexistence and representation of different political demands. This seek for a new and fair order is based on the belief that the existing liberal democratic system of representation cannot solve these problems and is inadequate to represent diverse demands. Since this crisis in representation threatens the integrity and stability of society if it is not overcome, it is assumed that if it is resolved, the threat to the integrity and stability of society can be prevented. Within Rawls's deliberative democratic model, it is assumed that this goal can be achieved through an equal, free, and participatory process of direct democratic deliberation. However, there are some theoretical and practical issues both the set of prerequisites necessary for the operation of the model, such as the original position, and the practicability of application of deliberation based on direct democracy envisaged as the mode of operation of the model. While it can be argued that the theoretical problems can be eliminated by embracing different perspective on Rawls's works or various theoretical objections, the practical ones associated with direct democracy, which has its roots even to Ancient Greece, do not seem to be solvable within the current liberal democratic political system. The methodology of this article, which examines the theoretical foundations and practical applications of Rawls's deliberative democratic model, is literature review and theoretical analysis.

Keywords: Deliberative democracy, direct democracy, John Rawls, liberal democracy, representation crisis

* Dr. Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, semih.altintas@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6195-8392.

Giriş

Metinde teorik ve pratik açıdan uygulanabilirliği araştırılan John Rawls'un müzakereci demokratik modeli, detaylı biçimde serimlendiği "Siyasal Liberalizm" (*Political Liberalism*) eserinde de belirtildiği üzere şu temel soruya cevap için geliştirilmiştir: "Makul fakat uyuşmaz dini, felsefi ve ahlaki doktrinlerce ciddi olarak farklılaşmış özgür ve eşit vatandaşların, uzun süre devam edecek istikrarlı ve adil bir topluma sahip olmaları nasıl mümkün olabilir?" (Rawls, 2007: 5). İşte bu sorunun karşılığı olan müzakereci demokrasi, toplumun "istikrarlı" ve "adil olması" ya da başka bir deyişle ciddi biçimde farklılaşmış modern toplumun ulus devlet formunda bir arada tutulabilmesi meselesine eğilir. Bu ise bilhassa liberal demokrasilerin işleyişine içkin, toplumun adil biçimde işlemesini engelleyen ve çözülmezse toplumu dağılmanın eşiğine getirebilecek olan temel bir sorunla müzakereci demokrasi arasındaki doğrudan ilişkiyi tesis eder. Söz konusu liberal demokrasiye içkin sorun en kısa haliyle liberal demokratik temsil krizidir -ki bu kriz bir toplumu adil ve de istikralı olmaktan alıkoyabilir. Müzakereci demokrasi modeli de toplumun adil ve istikrarlı biçimde bir araya tutulmasını hedeflerken gerek teorik altyapısı ve gerekse uygulamaya dair önerileriyle, sadece teorik bir alternatif demokrasi modeli olmanın ötesinde, bizzat bu krizin sonuçlarına da çözüm arıyor gibidir.

Bununla bağlantılı olarak müzakereci demokratik modelin başlangıçtaki sorusuna dönülecek olursa, bu soruya Rawls tarafından verilen kısa cevap şudur; istikrarlı ve adil bir topluma ancak makul yurttaşların katılımcı ve demokratik müzakeresi yoluyla ulaşılabilecek adil bir düzen sayesinde sahip olunabilir. Bu adil düzen ise, makul bir çoğulculuk çerçevesinde rasyonel bir bireyin hayattan ne isterse istesin bunlara ek olarak isteyeceği birey olmanın özüne ilişkin temel şeyler olan birincil araçların (*primary goods*) temin edildiği bir düzendir (Rawls, 2007: 24-25). Bahse konu bu değerler; haklar, özgürlük ve fırsatlar ve gelir ve servettir. Özgürlük ve fırsatlar toplumdaki başlıca kurumlar tarafından tanımlanırken gelir ve servetin ise dağılımı bu kurumların düzenlemeleri yoluyla yapılır (Rawls, 1999: 79). Buradan hareketle denilebilir ki gelir ve servetin adil dağılımı toplumun "adil" biçimde düzenlenişiyle doğrudan bağlantılıdır.

Liberal demokratik rejimler ise, sisteme içkin kapitalizmin yarattığı eşitsizlikleri, bu eşitsizliklerden zarar gören toplulukların mağduriyet ve taleplerinin siyasette yeterince temsil edilmemesinden ötürü çözülemediği ve bu anlamda pratikte adil olmayan biçimlerde işleyen düzenlere dönüşmüşlerdir. Müzakereci demokratik süreç sonucunda ulaşılabilecek olan Rawls'un zihnindeki adil düzeninin ise bunun aksini, liberal demokratik temsile içkin yetersizlik ve sorunların çözülmesi sayesinde özgürlük, haklar, gelir ve servetin görece adil dağıldığı bir

düzeni temsil ettiği söylenebilir. Müzakereci demokrasi ise temsil krizinin çözülerek böylesi “ideal” bir düzene ulaşılmasının ve bu düzenin kalıcı biçimde uygulanıp korunabilmesinin yöntemi olarak belirir.

Bu noktada bir parça çetrefilli olabilecek “liberal demokratik temsil krizi” kavramından ne kastedildiği, bu krizin doğuşu ve sistem içinde çözülmemeye sebepleri metnin ilk bölümünde ele alınmıştır. Makalenin ikinci bölümü ise Rawls tarafından öngörülen ve temsil krizini çözecek adil düzenin kurulmasını mümkün kılacak eşit ve katılımcı müzakereci demokratik düzenin işleme için gerekli öncüllerin ve işleyiş biçiminin detaylandırılmasından oluşur. Üçüncü bölüm, Rawls’un müzakereci demokratik modelinin vaatlerini gerçekleştirme imkânının değerlendirilmesi üzerine kuruludur ve konuyu derinleştirmek adına, Habermas ve Benhabib gibi diğer düşünürler tarafından geliştirilen alternatif müzakereci demokrasi pratikleri de tartışmaya dahil edilmiştir. İlgili bölümde detaylandırıldığı üzere, Rawls’un zihnindeki “ideal” akışın gerçekleşmesinin önünde ciddi teorik ve pratik engeller bulunur. Bu engellerden teorik olanları Rawls’un müzakereci demokratik modelinin vaadini gerçekleştiribilmesi için gerekli olan müzakere sürecinin değişkenleri ve önceliklerine ilişkindir. Pratik olanlar ise adil bir düzenin müzakereci (doğrudan) demokratik uygulamaya dayalı kuruluş sürecinde başlayıp ve müzakere devam ettikçe onunla süregidecek doğrudan demokrasi bağlantılı olası sorunlara ilişkindir.

Sonuç bölümünde ise bu sorunlardan teorik olanlarının Rawls’un eserlerinin farklı bir okuması ya da farklı teorik itirazlar üzerinden çözülebileceğine bir pay bırakılmış, doğrudan demokrasiden kaynağını alan pratik sorunların ise mevcut siyasal sistem içinde çözümünün mümkün görünmediği savunulmuştur. Temel sorunsal olarak müzakereci demokratik projenin içeriğinin ve liberal demokratik temsil krizini çözme hususundaki örtük vaadini gerçekleştirmesinin imkânı ve bu vaadin önündeki teorik ve pratik engellerin ele alınacağı bu metinde öncelikle modelin çözüm önerisi olarak geliştirildiği temsil krizini tetikleyen ya da derinleştiren faktörlerin netleştirilmesi yerinde olacaktır.

1. Liberal Demokrasiye İçkin Temsil Sorunları

İkinci Dünya Savaşı sona erip faşist yayılcılığın önü alındıktan sonra oluşan ve gelişmiş devletlerin birbirine zıt görülen iki bloktan birine aidiyetle tanımlandığı Soğuk Savaş ortamında; ana vurgusu özgürlük olan bloktaki özellikle Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İngiltere ve Fransa gibi önde gelen devletlerin siyasal rejimlerini kendi özgüllüklerinden azat ederek ortak bir biçimde tanımlamanın en kısa yolu bu devletleri “liberal demokratik” olarak nitelemektir. Liberal demokrasi temelde devletin potansiyel olarak sınırsız ve kimi zaman da baskıcı olabilecek gücünün çeşitli demokratik yollarla kısıtlanmasını içeren sınırlanmış bir

demokratik devlet ve yönetim pratiğine gönderme yapar. Bu sınırlama arayışı dahilinde bu devletlerde liberal medeni ve siyasi haklara dayalı bir hukuk sisteminin kurulması ve kuvvetler ayrılığı gibi mekanizmalar oluşturulmuş; devletin meşruiyeti ise halkın rızasına bağlanarak vatandaşların siyasete katılımının devlet tarafından gelebilecek olası sınır aşımı denemelerine karşı güvenlik önlemi olarak işleyeceği öngörülmüştür (Skhlar, 1989: 23). Bu bağlamda, liberal demokratik devlet; liberal temel haklara dayanan hukukun üstünlüğü, kuvvetler ayrılığı ve kapsayıcı vatandaşlık temelinde eşit siyasal katılım gibi ilkelere dayanan çağdaş bir modern devlet yinelemesini temsil eder (Dahl, 1998: 85-86).

Temel kurumları en kısa haliyle bu şekilde toparlanabilecek olan liberal demokratik devletlerde siyasal sistemin pratik işleyişinin temelinde ise eşit ve özgür oy hakkı bulunur. Her ne kadar başta belirli bir eğitim ve gelire sahip beyaz erkeklerin bir ayrıcalığı olarak ortaya çıksa da İkinci Dünya Savaşı sonunda liberal demokratik işleyişi mümkün kılan eşit ve kapsayıcı oy hakkı temel bir norm olarak kabul edilebilecek denli yayılmıştır (Girling, 2004: 95). Ancak böylesi bir yayılma modern toplumların karmaşık nüfus yapısı dolayısıyla, doğrudan demokrasiyle idare edilen birkaç bölgesel ve yerel istisnai rejimler hariç olmak kaydıyla, eşit oya hakkına sahip bireylerin kendilerini temsil edecek partileri ve siyasetçileri çoğunluk sistemine dayalı periyodik seçim yoluyla seçtiği çoğunlukçu temsili sistem aracılığıyla uygulanır (Macpherson, 1984: 61). Tüm bunlardan hareketle denilebilir ki; modern liberal demokrasi de üç temel prensip üzerinden işler: Görüşleri özgürce ifade etme ve müzakerelere katılma hakkı, oy kullanma hakkı ve çoğunluk yönetimi ilkesi (Hauser ve McClellan, 2009: 23).

Her ne kadar liberal demokrasiler, birey hak ve özgürlüklerini korumak ve çoğulcu bir toplum yapısını sürdürmek amacıyla tasarlanmış siyasi rejimler olsa da ortaya çıkışlarından kısa bir süre sonra kimi zaman meşruiyetlerinin ciddi biçimde sorgulanmasına kadar giden ve “temsil krizi” olarak adlandırılan ciddi bir sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Temsil krizi, modern ve bölünmüş toplumlardaki farklı bireysel ve grupsal siyasi taleplerin liberal demokratik temsili ve çoğunlukçu sistem dahilinde karşılanamamasına ve bireylerin ve grupların taleplerinin siyasette temsil edilmemesinden kaynaklanan bireysel ve dahası grupsal birtakım eşitsizliklerin kalıcı hale gelmesinden kaynaklanan ve liberal demokratik sisteme de yönelen kitlesel bir memnuniyetsizlik olarak tanımlanabilir. Modern toplumların karmaşık ve çeşitli yapısı, kaynağını kapitalizmden alan ekonomik ve sosyal eşitsizlikler ve elbette bunların seçim sistemlerinin ve siyasi partilerin işleyişindeki aksaklıklarla da bağlantılı olarak çözülememesi bu krizin sebepleri olarak belirlenebilir.

Bahse konu sorunlardan en hızlı ve verimli biçimde düzeltilebilecek olanı da sonuncusu gibi görünmektedir. Nitekim modern toplumların farklılaşmış ve karmaşık yapısı da kapitalizmin kendisi de liberal demokrasinin temelinde yer alan, gelişimini ve kökleşmesini uzun erimde tamamlamış temel değişkenlerdir ve bunlara dışarıdan bilinçli bir müdahalenin dahi başarılı olma şansı şüphelidir. Öte yandan seçim sistemi ve kurumsal siyasetin genel işleme biçimi ise pragmatik değişimlere izin veren ve değişime duyarlılığı bakımından çok daha hızlı aksiyon alınabilecek bir konudur. Ancak tam olarak bu krizi çözümsüz hale getiren de bu alandaki değişime karşı gelişen direnç olmuştur. Devletlerin sınırları dahilinde yaşayan yurttaşlarının eşit oy hakkına anayasal sistemlerinin bir parçası haline getirerek siyasete “eşit” katılım hakkını tanınması demokratik olmanın ölçütü haline geldiği andan itibaren, hiç değilse liberal demokratik devletlerde, vatandaşların iradelerinin siyasette temsilinin eşit oy hakkına dayalı çoğunlukçu sistemler vasıtasıyla garanti edildiği şeklindeki kolaycı bir kabul doğmuştur.

Böylesi bir kabulün hatalı olduğu liberal demokratik devletlerin iki farklı ama ilişkili biçimi olan sosyal demokratik refah devleti ve neoliberal dönemde ayrı ayrı ama benzer biçimlerde görülen işleyişe ilişkin kitlesel itirazlar tarafından ortaya konulmuştur. Her ne kadar farklı öncüllere dayansa da her iki dönemde de kitlelerin kurumsallaşmış siyasetin aktörlerine karşı güvensizliği ve politik kurumlara ve aktörlere karşı kayıtsızlığı siyasette temsil talebinin temsili sistemin dışından gelen biçimi olan sosyal hareketler gibi doğrudan siyasal eylemlilik biçimlerine ilham vermiş ve hem temsil krizini hem de liberal demokrasi dahilinde bu krize bir çözüm bulunamadığı gerçeğini gözler önüne sermiştir. Ancak tüm bunlar klasik anlamıyla çoğunlukçu temsili sistemi halkın iradesinin belirlenmesine yönelik neredeyse tek yol olarak kalmaya devam etmesini engellemiştir.

Liberal demokrasinin temsile ilişkin sorunlarının kaynağını demokratik uygulamanın iki farklı ama bütünleyici ilkesine kadar izlemek mümkündür. Bunlardan ilki, çoğunluk kuralı olarak anılan ve yarışmacı taraflardan göreceli olarak daha fazla oy alan partinin galip gelmesi prensibiyle ilişkilidir. Bu prensibe göre siyasi aktörler arası mücadelede kazananı belirleyen vatandaşların ne kadarının oylarının alınabildiğidir ve siyasi aktörler de bunun maksimize edilmesi için rasyonel bir hesap süreci içine girerler (Habermas, 2015b: 155). Partiler oy oranlarını artırmaya yönelik uygulamalarla kendilerini farklı kılan “radikal” yönlerini ve görevlilerini gerilettikçe seçmenlerinin kaygılarından kademeli olarak uzaklaşır (Michels, 1915: 387-388). Schmitt’in (2000: 7) parlamenter demokrasinin işleme biçimine dair 1923 yılında keşfettiği durum, siyasi aktörlerin mevcut siyaset zemini koruyabilmek adına belirli temel ilkelerin benimsenmesi ve farklılıklardan kaynaklanan kutuplaştırıcı anlaşmazlıkların su yüzüne çıkarılmamasına dair örtülü bir fikir birliği üzerinden işleme, liberal demokratik

çoğulcu temsil sisteminde de geçerliliğini korumaktadır -ki bu da kitle partilerinin radikal politika ve görevlilerden uzak durduğu gerçeğini teyit eder. Bir çeşit “centilmenlik anlaşması” olarak da nitelendirilebilecek bu durum, partilerin hem kurumsal hem de bir bütün olarak siyasi mücadelenin içe kapanma yaratan dışlayıcı eğilimleri sayesinde siyasi örgütler ile temsil etmeleri amaçlanan sıradan vatandaşlar arasındaki yabancılaşmayı artırır (Zald, 1985: 85; Heberle, 1995: 53). Böylece çoğunluk sistemi, oy sayısını azami kılmayı amaçlayan kitle partilerinin potansiyel seçmen desteğinin mobilize edebilmeye dayalı kitlesel oy toplama stratejileriyle bağlantılı olarak, bizzat sistemin ana kurumsal unsurları olan siyasal partiler arasındaki farkları aşındırır (Michels, 1915: 366-367).

Ek olarak, demokratik temsil sürecini rasyonel bir hesaba indirgeyen tek taraf aktif siyasi aktörler de değildir. Çoğu zaman yalnızca seçimden seçime fikri sorulan seçmen arzularının ve taleplerinin bu sınırlı faaliyet sonucunda siyasi karar alma mekanizmasına yansımaları için bir rasyonel hesabın içine girer ve çoğu zaman iktidara ulaşmanın yolunu mevcut sistem dahilindeki ana akım partiler ve ideolojilerle birleşmek olarak görürler. Dolayısıyla çoğunluk sistemi sadece muhalif seslerinin marjinalleştirilmesi ve dışlanması yoluyla değil sıradan bireylerin anonimleşmesi ve katılımlarının anlamlı bir etkiden yoksun bırakılmasıyla da temsili demokrasinin soylulaştırılmasına ve dışlayıcı hale gelmesine katkıda bulunur (Tocqueville, 1962: 96-97).

Liberal demokratik temsil sisteminin ikinci sorunu kaynağını kapitalist toplumlardaki işleme biçiminden alır. Demokratik temsilin önünde, toplumun gelişen talep ve ihtiyaçlarını mevcut siyasi eylemlilik kanallarını kapatmadan temsili sistemle uyumlu hale getirmeye yönelik zorlu bir görev bulunur (Melucci, 1985: 790). Bu görevin üstesinden ise toplumsal taleplerin ifade edilmesi ve karşılanması için gerekli alanların liberal çoğulcu kurumsal mekanizmalar dahilindeki eşit oy hakkı mekanizması sayesinde gelineceği varsayılır. Bahse konu varsayımın geçerlilik koşulu ise bizzat temsili demokrasinin siyasi aktörler arasında adil ve canlı bir rekabetin olduğu çoğulcu biçiminin gerektiği gibi işlemesidir. Nitekim demokrasilerde yeni ve temsil edilmeyen taleplerin ortaya çıktığı liberal çoğulcu bir ortamda bu talepleri temsil edecek aktörler veya kurumsal yapıların da ortaya çıkması beklenir (Melucci, 1996: 230; Glasberg ve Shannon, 2011: 16-18).

Oysa fiili durumda her ne kadar temsili sistemde oy kullanma hakkı neredeyse tüm yetişkin bireylere tanınmış olsa da bu hakkın özgür ve ideal biçimde işlemesini sağlayacak eğitim, zenginlik ve sosyal statü gibi çeşitli faktörler nüfusa ve tanınmış kurumsallaşmış siyasi aktörlere eşit şekilde dağılmaz (Dahl, 2006: 41). Bu yaygın eşitsizlik, belli bir oyu dilediği gibi mobilize etme şansına sahip olmayan birey ve daha ziyade grupların taleplerinin siyasi alanda

etkili bir şekilde temsil edilmesini engelleyebilir (Piven ve Cloward, 1977: 3). Dolayısıyla temsili sistem; teoride siyasi karar alma süreçlerini etkilemek için yollar sağlamasına ve siyasi nüfuz için fırsatlar sunmasına rağmen, bunlar yalnızca belirli birey ve gruplar için kullanılabilir durumdadır. Mevcut temsil uygulamasında taleplerinin siyaseten temsil edilmesi için herhangi bir özel güce ya da bağlantıya sahip olmayan vatandaşların ise tercihlerinin siyasette yeterli şekilde temsil edilmesini garanti edecek herhangi bir şey yoktur (Dahl, 2006: 131).

Üstelik liberal (kapitalist) toplumlarda 1950'lerde başlayıp sadece birkaç on yıl içinde kitlesel olarak etkilerini hissettiren işgücüne katılımı bağlantılı şekilde ekonomik gücü elinde tutan grupların kompozisyonundaki değişim sistemin özüne içkin bu yetersizliğin ifşasını hızlandırmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında canlanan seri sanayi üretiminin emek ihtiyacı daha önce marjinalleştirilmiş iki grubun işgücü piyasasına entegrasyonu ile karşılanmıştır; kadınlar ve göçmen işçiler. Sosyolojik açıdan bakıldığında bu entegrasyon, bu iki grup üzerindeki geleneksel kısıtlamaların gevşemesini sağlamış ve artan ekonomik güç ile birleşince bu gruplardan siyasete yönelen alternatif kültürel ve yaşam tarzı taleplerin ortaya çıkmasını ateşlemiştir (Gamble, 1996: 14-16).

Bu alternatif ve politize edilmiş kültürel taleplerdeki artış eğilimine kadın ya da göçmen olmayanların eklenmesi ise gelişmiş liberal devletlerde yine aynı döneme tesadüf eden örgün eğitime erişimin artmasıyla bağlantılıdır (Pickles, 1968: 393-395, Boudon, 1971: 139-142). Özellikle öğrenciler ve yüksek eğitim aldıkları öğrencilik süreci sonrasında orta sınıflara dönüşen kitleler, ilk etapta “kendi babalarının” onlara dayattığı katı ahlaki normlara karşı çıkışla başlayan ve sonradan siyasetin kendisine yönelen alternatif ve politize edilmiş kültürel talep setlerini dile getirmişlerdir (Evans, 2009: 332). Kitlelerin gerek liberal eğitimin düşünsel mirasının etkisiyle gerekse işgücü piyasasına dahil olduktan sonra elde ettikleri “talep etme” kudretiyle bağlantılı olarak artan bu bireyselleşme, kendi kaderini tayin etme ve kendini gerçekleştirme için daha iyi olanaklara sahip olma talebi olarak dile gelmiştir. Siyasete katılımı çoğunluklu periyodik ve çoğu zaman 3 yıldan uzun sürelerde bir tekrarlanan seçimler ile sınırlayan temsili sistem ise bu taleplere kitleleri sistemik eleştiri düzeyinden geride bırakabilecek derecede cevap verememiş ya da bu taleplerin temsilini sağlayamamıştır.

Tüm bu faktörlerin sonucu olarak modern toplumlarda yönetilenler ve yönetenler arasında belirgin bir bölünme ortaya çıkmış, bu da uzun vadede sivil toplum ile kurumsallaşmış karar alma süreçleri arasında bir kopukluğa yol açmıştır (Luhmann, 1993: 104-105). Bu yetersizlik sadece birkaç dönem içinde öyle bir boyuta ulaşmıştır ki; başta kitlelerin talep ve sorunlarının mevcut sistem dahilinde karşılanabileceğine dair olanı olmak üzere, demokratik sisteme ve kurumlara dair bir önceki nesilden miras alınmış kurum ve ezberlere güven önemli

ölçüde aşınmıştır (Rejai ve Mason, 1971: 510). Artan bireysellik ve hazcılığın taleplerini karşılamakta zorlanan (temsili) demokratik süreçlere büyük ideolojilerin harekete geçme kapasitesinin azalmasının eşlik etmesi ise vatandaşların geleneksel siyasete kurumsal katılımdan çekilmesine yol açmıştır (Waters, 2003: 11-17). Ancak bu çekilme kitlesel bir apolitikleşme değil, siyasete mevcut kurumsal biçimlerde katılmaktan vazgeçmektir.

¹ Böylesi bir çekilmeye ise siyasette bireyselleşme ve kendini gerçekleştirme arzusuyla bağlantılı olarak temsil edilme talebinden ilham alan doğrudan katılım talebini dile getiren Fransa'daki 1968 Hareketi gibi sosyal hareketler eşlik etti (Lipovetsky, 1994: 212-216).

Liberal demokrasinin işleme biçimine dair refah devleti döneminde başlayan bu memnuniyetsizlik neoliberal dönemde de sürmüştür. Nitekim ekonomik göstergelerde bozulmanın seçimlere görece düşük katılımı birleştiği 2010'larda ortaya çıkan ve temsili demokrasiden umutsuzlukta ve alternatif demokratik katılım pratiklerini talepte birleşen sosyal hareketlerin varlığı aslında siyasal katılım talebinde herhangi bir azalma olmadığını kanıtlar. Örneğin Wall Street'i İşgal Et! (*Occupy Wall Street*), Öfkeliiler (*Indignados*) ya da Sarı Yelekliler (*Mouvement des Gilets Jaunes*) gibi sosyal hareketlerin katılımcıları temsili fikrini, temsili demokrasi ve kurumsal siyasetin tüm işleyişini reddederken dahi talep ettikleri şey mağduriyetlerinin ya da arzularının politika yapım sürecinde dikkate alınması, yani (kendileri tarafından) temsil edilmektir (Hardt ve Negri, 2012: 43-44). Della Porta da bu grupların temsili demokrasi karşıtlığında ifadesini bulan talebinin anti-politika değil daha fazla katılım ve müzakere olduğunun altını çizer (2015: 155-164).

Toparlanacak olursa, liberal demokrasinin etik temeli, herkesin kendi çıkarlarını en iyi şekilde koruyacağı varsayımına dayanmakta ve bu da kurumsal ifadesini eşit oy ilkesinde bulmaktadır. Fakat demokratik sistemlerde siyasi taleplerin temsilini sağladığı varsayılan eşit oy hakkı demokratik toplumların gerçekliği karşısında kendisine yüklenen misyonu yerine getirmekten uzak kalmış, doğal olarak demokrasinin kurumsal biçimine duyulan güven de sarsılmıştır. Temsil ettiği tabandan giderek kopan büyük siyasi örgütlerin artan hakimiyeti mevcut temsil eşitsizliklerini artırırken, endişelerini dile getirecek platformlar ve yollar bulmakta zorluk çeken sıradan insanlarla kurumsal temsili siyaset arasında ciddi bir yabancılaşma zuhur etmiştir. Bu bağlamda farklılıklar ekseninde bölünmüş, temsile dayalı ve çoğunlukçu işleme biçiminden ötürü bu farklılıkların temsil edilemediği liberal demokrasinin sorunlu işleyişine çeşitli çözüm arayışları geliştirilmiştir -ki Rawls'un

¹ Mevcut temsili sistem kurumlarına güvensizliğin sosyal hareketlere ek olarak bir diğer kanıtı ise 1970'lerin ortasından 1990'ların başına kadar yaklaşık 15 yıllık süreçte kurumsallaşmış siyasetin klasik aktörlerinden biri olan sendikalara olan üyeliğin yarı yarıya düşmesidir (Howell, 1992: 4).

müzakereci demokratik projesi de bunlardan biridir. Bu model bahse konu soruna adil bir toplumu kuruluş aşamasından itibaren doğrudan demokratik yollarla oluşturmak ve böylece temsil sorununu doğmasını engelleyerek çözmek şeklinde özetlenebilecek bir çözüm bulma çabasına gönderme yapar.

2. Müzakereci Demokratik Alternatif

Liberal demokrasinin tanımlayıcı özelliklerinden biri egemenin tek tek bireylerden ya da vatandaşların bir kısmından gelen farklı ve temsil edilmeyen taleplerle karşı karşıya kaldığında onu yok sayma, dışlama ya da bastırma yolunu, hiç değilse bir dirençle karşılaşmadan, seçemeyecek oluşudur. Ancak farklılığın yok edilmemesi yine de onun kamusal olarak tanınması anlamına gelmez. Böylece bastırılmayan, inkâr edilemeyen ancak aynı zamanda kamusal bir tanınmaya da kavuşamayan farklılıklara nasıl muamele edileceği modern liberal demokrasilerin en önemli meselelerinden birine dönüşür. Liberal demokrasinin klasik biçiminin bu hususa dair çözümü ve temel vurgusu tüm insanlarda ortak olarak bulunduğu varsayılan genel geçer tanımlayıcı özelliklere sahip olmanın yarattığı statü eşitliği üzerinedir. Bu evrensel özellikler kaynağını insanın doğasının tekliği ve ontolojik bakımdan benzerliklerin farklılıklardan önce gelmesinden alır (Parekh, 2002: 160). Yurttaşların bir kısmına ayrıcalıklı muamele ile sonuçlanabileceği gerekçesiyle farklılıkların özel alana hapsedilip kamusal alana taşınmaması ve kamusal bir tanınmaya kavuşmaması gerektiğini vurgulayan bu klasik biçime “liberal evrenselcilik” adı verilebilir (Gould, 1999: 260-261). Bu farklılıkları paranteze alma işlemi, farklılığı yok saymaz ancak farklılığın bastırılmadığı gibi kamusal bir tanınmaya da kavuşmadığı, özel alanda varlığını sürdürürken kamusal alanda ve doğal olarak da siyasal alanda dile getirilmediği ve çeşitli hak taleplerine kaynaklık etmediği alternatif bir durum tasavvur eder.

Rawls’un müzakereci demokratik modeli de orijinal pozisyon (*original position*) varsayımıyla bağlantılı olarak liberal evrenselci pozisyonun paranteze alma işlemini paylaşır. Açıklamak gerekirse, Rawls’ göre adil bir düzene ulaşılmasını sağlayabilecek orijinal pozisyonda gerçekleşen müzakere sürecinin, bilhassa buna ihtiyaç duyan bölünmüş toplumlarda sonuç vermesi ve herkes için adil bir düzenin kurulup sürdürülebilmesi için ise bazı özel şartların bir araya gelmesi gerekir. Bu şartlardan ilki katılımcıların eşit, özgür ve katılımcı bir müzakereci parçası olmaya uygun, makul bireyler olmalarıdır. Burada bireyler için makul olmanın ölçütü hem kendilerinin hem de öteki bireylerin faydasını gözettiği için farklı var oluş biçimlerine saygı bağlamında ikna olmaya ve eşit özgür insanların kabul edebileceği öneriler getirme anlamında ikna etmeye açıktır. Bu bağlamda makul bireyler iş birliğine dayalı bir toplumsal düzeni arzu eden bireylerdir ve salt rasyonel öznelerden de iş

birliğine öteki bireyler tarafından da onaylanabilecek ortak şartlar altında girebilme arzusunun altında yatan kamucu bir ahlaki hassasiyete sahip olmaları bakımından ayrılırlar (Rawls, 2007: 93-94, 400).

Rawls'un bu birey anlayışı adil bir toplumun kalbine yerleştirdiği adalet anlayışıyla ilişkilidir ve bu adalet eşitlik ve hakkaniyet sütunları üzerinde yükselen iki temel ilkeye dayanır. Buna göre adil bir toplumda herkes diğerleriyle eşit temel hak ve özgürlüklere sahiptir ve sosyo-ekonomik eşitsizlikler ancak ve ancak fırsat eşitliğinin sağlanması önceliğinin bir sonucu olarak toplumdaki dezavantajlı kesimlere fayda sağlayacaksa kabul edilebilir (Rawls, 1980: 134; 1996: 51; 2007: 51). Buradan hareketle denilebilir ki Rawls'un "adil düzeni" tam da salt rasyonel hesap yapan çıkar odaklı birey anlayışında pek yeri olmayan şekilde; ötekini kendisi kadar düşünen, kamusal ortak iyilik ve çıkar perspektifinde birleşmiş makul bireylerden müteşekkil bir topluluğun kararı sonucu oluşabilecek bir düzendir. Bu anlamda orijinal pozisyondaki bireylere yüklenen sorumluluk; bu bireye ve bireysel farklılıklara saygı temelinde adil ve toplumdaki herkesin faydasını gözeten kurumların oluşturulmasıdır (Kocaoğlu, 2014: 41).

Bu noktada belirtilmelidir ki müzakere ortamının katılımcıları olan bireylerin makul olması tek başına yeterli değildir ve Rawls, makul katılımcıların bile rasyonel hesaplarıyla bağlantılı olarak kendi çıkarlarını korumak amacıyla adalete uygun kararlar almayabileceği ihtimalini görmezden gelmez. Dolayısıyla makul bireylerden oluşan bir müzakere ortamından adil bir düzene ilişkin ilkesel ve kurumsal düzenlemeleri mümkün kılacak kararların çıkabilmesi için bireylerin bu kararları almalarını engelleyen, bireysel çıkar odaklılık da dahil, her türlü kişisel ve bilişsel engellerden azade olmaları gerektiğini de diğer bir şart olarak belirler. Böylesi bir zihinsel bağımsızlık durumunu ve elbette adil karar alma niyetini ise ancak bireylerin bireysel özelliklerinin ve grupsal aidiyetlerinin kamusal alanda ne anlama geldiğini bilmemelerini sağlayacak bir "bilgisizlik peçesi"nin (*veil of ignorance*) ya da cehalet perdesinin garanti edebileceğini varsayar (1996: 57).

İşte "orijinal pozisyon" Rawls tarafından oldukça açık biçimde tanımlanmış adalet ilkelerine uygun şekilde yapılandırılmış bir toplum oluşturma önceliğini paylaşan "makul" bireylerin, bu topluma ulaşmak için vermeleri gereken adalete hizmet edecek kararları vermelerini ve farklılıklarının paranteze alınmasını garanti eden "bilgisizlik peçesi" arkasındaki kamusal tartışma sürecini mümkün kılan idealize edilmiş hipotetik müzakere ortamının adıdır (1980: 127; 1996: 57). Öte yandan Rawls bu paranteze alma işlemi yaparken, orijinal pozisyonda dahilinde öngördüğü müzakere pratiğiyle bağlantılı olarak, liberal evrenselci

pozisyon tarafından paylaşılan klasik kamusal alan tarifinden² farklı yeni ve kısmen esnetilmiş bir kamusal alan tarifinden hareket eder. Bu kamusal alanın yeniliği görüşlerin özgürce ifade edildiği, devlete ilişkin meselelerin farklı ama eşit yurttaşlar tarafından özgürce tartışılabildiği ve aynı zamanda da bu tartışmanın devletin dışında yapılabildiği bir alan olarak var olabilmesinden gelir (Gould, 1999: 245).

Bu noktada belirtilmelidir ki bilgisizlik peçesi ardında toplum için neyin adil olduğuna dair müzakereler aracılığıyla kararlar veren bireylerin “bilgisizliği” yalnızca bu kararları alırken toplumsal fayda yerine bireysel faydalarını gözetmelerine sebep olabilecek bireysel özelliklerine ilişkindir (Rawls, 1980: 127; 2009: 34). Başka bir deyişle (hipotetik) orijinal pozisyonundaki bireyler kararlarının toplumsal ve kurumsal alandaki sonucunu öngörebilme kabiliyeti anlamında hiç de bilgisiz değildir. Aksine orijinal pozisyonda adalet duygusuna uygun bir “iyi kavramı oluşturma, bunu gözden geçirme ve izleme becerisine” sahiptir (Parekh, 2002: 107). Dahası eşit, özgür ve kamusal bir müzakere süreci sonucunda birtakım kararlara varan bireylerin bu kararların anlamı ve hem kendi hem de diğer bireyler bakımından sonuçları konusunda bilgi ve öngörü sahibi olmaları da bir çeşit zorunluluktur. Zira adil bir topluma ulaşılması için müzakere eden bireylerin, sorumluluklarını yerine getirebilmeleri adına, toplum için neyin adil olduğuna ya da hangi kararın bu adil duruma ulaşılmasına hizmet edeceği konusunda ise oldukça net bilgilere sahip olmaları gerekir.

Rawls böylesi bir müzakere sürecinin sonunda varılacak olan uzlaşma durumunu “örtüşen görüş birliği” (*overlapping consensus*) olarak adlandırılır. Burada üzerinde örtüşen görüş birliğine varılmış husus ise toplumun temelindeki düzenleyici ilkelerin adil yani objektif, yansız, eşitlikçi ve toplumu oluşturan bireyler tarafından doğru nedenlerle onaylanacak biçimde düzenlenişidir (Rawls, 2007: 172). Böylesi bir görüş birliği kriz anlarında ortaya çıkan ve itirazı olanların bu itirazlarını belli bir süreliğine dile getirmediği pragmatik ve sonuç odaklı müzakerelerin sonucu olmadığından ötürü, geçici bir uzlaşma durumuna (*modus vivendi*) gönderme yapmaz. Müzakere sürecine katılan vatandaşlar aynı siyasal adalet anlayışını paylaşırlar. Bu yüzden farklılıklarını bir süreliğine ve sırf uzlaşabilmek için bir kenara bırakmış da değillerdir çünkü makul bireylerce ortak olarak paylaşılan adalet anlayışının bir getirisi olarak, zaten bireylerin arasında uzlaşmaya engel olabilecek radikal anlayış farkları bulunmaz.

² Bu noktada kamusal alandan kasıt sınırları değişebilmekle birlikte, dar anlamda meşru güç kullanım tekeliyle donatılmış aygıtın, devletin müdahil olduğu, üzerinde belirleyici erki ve erkin meşruiyetini de kendisinde gördüğü politik-kolektif alandır. Bu bakımdan Habermas’ın (2014: 80) kamusal alanın devlete dair alan olduğu saptaması benimsenmiştir. Buradan hareketle özel alan da bireylerin bireyselliklerinin ve bu bireyselliğin temelini oluşturan farklılıklarının yeşermesine müsaade edildiği, bu bakımdan ötekilerin -ki burada öteki bir devlet ya da başka bir birey olabilir- müdahalesinden görece azade, bireyin keyfiyetinde korunmuş bir alan olarak tanımlanabilir (McAfee, 2000: 105).

Örtüşen görüş birliği de bireyler ve gruplar arasındaki (radikal olmayan) farklılıkların, bu görüş birliğine ve toplumun adaletli biçimde işleyişine zarar vermeden pratik edilme ve sürdürülmesini düzenleyecek kuralları da içeren geniş bir uzlaşma sürecidir (Rawls, 1980: 134; 1996: 51; 2007: 24, 51, 413). Dolayısıyla bilgisizlik peçesi kalktıktan sonra da bu peçe etkisinde alınmış kararlara dayanan düzenin kalıcılığına ilişkin herhangi bir soru işareti bulunmaz.

Bu öncüllerden hareketle müzakereci modelin, hiç değilse orijinal durumda adil bir düzenin içeriği ve kurumlarına ilişkin örtüşen bir görüş birliğine varana dek, mevcut demokrasi biçimlerinden temsili olana kıyasla doğrudan demokrasiye yakınsadığı açıktır. Her şeyden önce sürecin kendisi tam ve bireysel katılım esasına dayanır ve katılımcılardan beklenen; kamusal, eşit ve özgür müzakere sürecinde kamusal faydayı ön planda tutarak kendi arzularını dile getirmeleridir. Bu bakımdan müzakere süreci, belli bazı hipotetik durumlar dahilinde düşünülmesi dışında, Atina Polisi yurttaşlarının Genel Meclis'te (*Ekklesia*) ya da Agora'da kamusal meseleleri tartışmaları ve nihayetinde bir karara varmalarını andırır. Ancak tam da bu benzerlik, müzakereci demokratik modelin teorik sorunlarının yanına bir de uygulanabilirliğe ilişkin sorun demeti ekler.

3. Rawls'un Müzakereci Demokratik Modelinin Teorik ve Pratik Sorunları Üzerine

Müzakereci demokratik modelin sınırlarının Rawls tarafından çizildiği halinde teorik ve pratik olmak üzere iki temel sorun alanı bulunur ve bunlar en genel düzeyde, müzakere sürecinin herkesin onayıyla oluşan çıktısı olan adil bir düzene, Rawls'un zihnindeki ideal müzakere ortamı tam olarak hayata geçse dahi, ulaşmanın mümkün olmayabileceği ihtimalini gündeme getirir. Modelin teorik sorunlarını süreci tersten alarak inceleyecek olursak, müzakereci ortamın tüm katılımcıları adil bir düzen üzerinde uzlaşma niyetinde olsalar bile, bir müzakere ortamının uzlaşmayla sonuçlanıp sonuçlanmayacağı ya da bu uzlaşmanın ne kadar zaman alacağı belirsizdir. Böylesi bir belirsizlik durumunda müzakereci ortamın hangi şartlar altında ve ne kadar süre daha devam edeceğine karar vermek ise hiç kolay olmayacaktır. Rawls ise müzakere ortamının eşitlikçi, iş birliğine ve uzlaşmaya açık bireylerden oluşan katılımcı profiline güveninden ötürü olsa gerek, müzakereye dair herhangi bir tartışma usulü kuralı ve olası anlaşmazlık durumunda kararı belirleme adına bir yöntem belirlemeye gerek görmez. Ancak takdir edilmelidir ki, birbirinden farklı bireylerin kamusal meseleler üzerinde karara varmak için müzakere etmesi her daim anlaşmazlığa açıktır ve bu sorunun katılımcıların aynı adalet anlayışını paylaşmaları gibi bazı öncüller tarafından otomatik olarak çözüleceğini varsaymak neredeyse sorunu görmezden gelmekle eş değerdir.

Bu sorunun ne denli bariz olduğunun bir kanıtı Habermas ve Benhabib gibi farklı müzakereci tasarımlar oluşturan düşünürlerin müzakere sürecini, varılması beklenen sonuç

üzerinden değil de müzakerenin işleme biçimi üzerinden tanımlamalarıdır. Müzakereyi yalnızca müzakerenin işleme biçimi ve kurallarına ilişkin bir süreç olarak tanımlamak aynı zamanda Rawls'un mecbur kaldığı birtakım varsayımlara ihtiyaç duyulmamasını da getirir ve böylece Habermas müzakereci tartışma ortamını bizzat var olan toplum dahilinde ve verili siyasi oyun alanında tanımlayabilmiştir. Buna göre ideal bir müzakere, akıl sahibi ve düşüncelerine ifade edebilen tüm bireylere açık ve katılımcıların adil bir dağılım adına müzakere kuralları dahil her şeyi sorgulama ve değiştirilmesini talep etme haklarının bulunduğu tam özgür ve tam katılımcı bir ortamdır (Habermas, 1996: 305-306). Bu bağlamda Habermas'ın müzakereci demokrasiden anladığı temelde adil biçimde düzenlenmiş ahlak, etik ve pratik alanlara ilişkin pragmatik, demokratik ve eşitlikçi pazarlık süreçleridir (1999: 43). Eşit ve özgür katılımı teşvik etmesi umulan kurallar dışında ise müzakere sürecine ilişkin herhangi bir yer, zaman, mekân, konu ve uzlaşma zorunluluğu gibi sonuç sınırlaması bulunmaz. Kamusal bir müzakerenin doğuşu için ihtiyaç olan tek şey iletişim ve tartışmadır (Özbank, 2009: 35-36).

Benhabib'in tarif ettiği "işlemselci" (procedural) müzakereci demokrasi modeli de Habermas'ın müzakere anlayışını yakınlık gösterir. Bu bağlamda işlemselci müzakereci demokrasi, kuramsal olarak, bu özgür ve eşit kamusal tartışma faaliyetinin müzakere kurallarının titizlikle uygulanması gereken biçimine gönderme yapar. Müzakerenin amacı herkesi olası en iyi çıkarına hizmet etmesi beklenen kamusal bir kararın, hiç değilse o karardan etkilenme ihtimali olanların katılımıyla, açık ve eşitlikçi bir tartışma süreci sonunda alınmasıdır. Böylesi bir müzakere süreci ise katılımcılarına soru sorma hakkı eşitliği, yeni tartışma başlatabilme keyfiyeti ve söylemin oluşması sürecinin kurallarını sorgulayabilmek de dahil neredeyse sınırsız bir özgürlük sunar (Benhabib, 1999a: 104-111).

Bu müzakere sonucunda ise vatandaşların hem bilgisi hem de farklı perspektifleri görebilmeleri sayesinde ufukları genişleyecek ve kendi fikirleri dahil tüm fikir ve kararları tekrar gözden geçirecek ve değişime daha istekli olacakları öngörülür. Böylece daha üst bir rasyonellik düzeyinde kararlara ulaşılması ve bu kararların daha fazla destekçi bulabilmesi umulur (Benhabib, 1999a: 107-109). Dolayısıyla Rawls'un modelinin aksine, söz gelimi neyin adil olduğu konusundaki gibi bir biçimde tartışmadan arındırılmış, sabitlenmiş ya da müzakere ortamına katılımın bir koşulu olarak kabul edilmesi gereken hiçbir şey yoktur. Bu müzakere ortamının katılımcısı olmak için, Schmitt (2000: 5) tarafından tanımlanmış olan kamusal tartışmanın doğası tarifini andırır biçimde, eşit ve özgür bir ortamda hem ötekiyi ikna etme hem de ötekenden gelebilecek rasyonel argümanlar sonucunda ikna olma niyetini aynı anda taşımak yeterlidir. Nitekim bireylere gerçekten çoklu politik alternatifler sunulmasının ve aralarından özgürce seçim yapabilmelerinin koşulu da böylesi bir müzakere sürecidir (Manin, 1987: 357).

Bununla birlikte, Rawls tarafından kuramsallaştırılmış bu yapının sorunları, Habermas ve Benhabib gibi düşünürlerin öngördüğü biçimlerde müzakere prosedürün netleştirilmesiyle çözülemeyecek kadar çeşitlidir. Bu bağlamda diğer bir teorik sorun örtüşen görüş birliğinin oluşmasını mümkün kılacağı varsayılan ve bunu da varsayım üstüne varsayım inşa ederek yapan hipotetik ortamın, orijinal pozisyonun bileşenlerinden kaynaklanır. Bu pozisyonun en önemli öncülü, bireylerin bilmezlik peçesi sayesinde bireysel özelliklerinin oluşturulması muhtemel “adil” düzende kendilerine avantaj ya da dezavantaj sağlayacağını bilmeden ve ortak olarak paylaştıkları adalet anlayışı sayesinde de bunu bir şekilde bilseler bile göz önünde bulundurmadan karar vermeleridir. Böylesi bir teorik tasarımın ise hem ortaya çıkış motivasyonunda hem de teorik ayaklarında sorunlar bulunur.

İlk olarak çıkış motivasyonundaki sorunu açıklamak gerekirse, öncelikle müzakereci demokrasinin meşruiyet dayanaklarından biri farklılıkların kamusal alanda temsil edilebilmesine imkân sağlamasıdır. Halbuki, bireylerin farklılıkları paranteze alınarak ya da bu farkların bir kısmına dair bilgilerin bir çeşit blokaja maruz bırakılarak bir kamusal tartışma ortamı kurulması söz konusu modeli, hiç değilse farklılıkların tanımladığı bölünmüş bir toplumda bu farkın taşıyıcısı olan birey ve grupların temsili konusunda, meşruiyet dayanağından mahrum bırakabilecektir. Ancak bu eleştirinin, müzakereci modelin paylaştığı liberal evrenselci pozisyonun farklılıkların kamusal alandaki temsiline dair öngörülerini üzerinden bertaraf edilebilme ihtimaline bir pay bırakmak yerinde olacaktır.

Orijinal pozisyonun bileşenlerine ve bu sayede oluşması umulan eşit, özgür ve yansız tartışma ortamına dair teorik sorunlar ise bir parça daha çetrefildir. Her şeyden önce Rawls’un tahayyülündeki gibi yansız, herkesin uzlaşma önceliğinde ve adil düzenin ne olduğu konusunda hem fikir olduğu bir müzakere ortamına -bilgisizlik peçesi sayesinde- ulaşılabilsede dahi, bireyler arası diyalog esnek ve dile getirilen-geçirilmeyen birçok mesajın diğer bireyler tarafından alınabileceği bir ortamdır. Bu bakımdan bizzat müzakere sürecinin diyalog ortamında hangi bireysel özelliklerin ağırlıklı olduğu ve bunun ne anlama geldiğini çözmek hiç de zor olmayacaktır. Bu andan itibaren eşitsizliğin ana norm olduğu liberal toplumda gerçekleşen müzakerede, Benhabib’in (1999b: 80) öngördüğü biçimde yansız³ bir müzakere ortamı sağlanmış olsa dahi, bireylerin farklı özelliklerinden kaynakların avantajlarını nasıl olup da tartışma ortamına ve sonucunda ulaşılabilecek düzene taşımak istemeyecekleri merak konusudur.

Nitekim Bezci’nin Schmitt’ten aktardığı üzere, devleti konu alan teorilerin insan doğasına yaklaşımı, genelde insan doğasına dair iki aşırı uçtan, insanlar doğuştan iyidir ve

³ Benhabib yansızlıktan hem hukuki hem de kamusal alanda cisimleşen normların farklı varoluş biçimlerinin devamlılığına müsaade edilecek şekilde biçimlendirilmiş olmasını anlar.

insanlar doğuştan kötüdür, birinin üzerinde yükselir (Bezci, 2006: 17). Rawls'un da adil bir düzene ulaşacak bireylerin müzakere ettiği ortamda bu bireylerin bazı özelliklerini bilgisizlik peçesi ile bloke etmeye ihtiyaç duymasına bakılırsa, insan doğasına dair kötümser bir yaklaşımı benimsediği iddia edilebilir (Kocaoğlu, 2014: 54). Dolayısıyla bu peçenin bir biçimde işlese dahi işe yarayıp yaramayacağı tartışması bir yana; adil bir düzen kurabilmek için kişisel özelliklerinin toplumsal alandaki anlamı hakkındaki bilgisi bloke edilmek zorunda kalınan bireylerin bu blokajın etkisini neden kırmayacakları veya toplumun kuruluş aşaması sonrasında bu blokaj öyle ya da böyle kalktığımda neden herkes için adaleti gözetecekleri ve söz konusu adil uzlaşmayı neden korumayı seçecekleri belirsizdir.

Dikkat edilirse, bütün bu olumsuz senaryolar bilgisizlik peçesi işe yaradığında dahi, yukarıda anılan sebeplerden ötürü, gerçekleşebilir. Bu gerçekleştiğinde ise bireylerin kendilerine avantaj sağlayacak olan düzenlemelerde değil de toplumun en dezavantajlı kesimlerine en fazla faydayı sağlayacak düzenlemelerde karar kılmaları ise yine faydalarını maksimize etme odağında olarak davranmamalarına bağlı olacaktır. Eşitsizliğin norm olduğu ve adil kararlar verebilmeleri için bireysel özelliklerine dair bilgileri bir süre bloke edilmeleri gereken liberal bir düzende yetişmiş bireylerin ise, müzakereye Rawls'un zihnindeki niyetle başlasalar bile, süreç içerisinde bu niyeti muhafaza edeceklerinin bir garantisi yoktur.

Bu noktada en açık ve ulaşılabilir çözüm, bireyler arasında eşitsizlik yaratan kişisel nitelikler yok edilemeyeceği için, bireysel niteliklerin toplumsal alanda yarattıkları farkı küçültmek adına sosyo-ekonomik eşitliği devreye almak gibi görünmektedir. Benhabib de sosyo-ekonomik eşitliği, bilhassa müzakere sürecinin sağlıklı işlemesi için elzem görmekte ve bu eşitliği ideal (eşit, özgür ve katılımcı) bir müzakere sürecinin temeline yerleştirmektedir. Çünkü ancak bu eşitlik bireylerin bir tartışma ortamında bir sava itiraz edebilme ya da çıkarlarına herkese karşı koruyabilmesini garanti edebilir (Benhabib, 2014: 121). Ancak bir toplumu uzlaşma ekseninde bir araya getirmenin yalnızca sosyo-ekonomik eşitlemeyle başarılması pek mümkün görünmemektedir.

Öncelikle, liberal toplumlarda böylesi bir eşitlik ne arzulanır ne de ulaşılabilir bir durumdur. Nitekim, doğası gereği kapitalizmi doğallaştıran sözleşmecî teorilerin en ciddi sorunlarından biri aslında müzakereci demokrasi dahil tüm liberal tasarımlar için de genel bir çıkarıma müsaade eder: bireyler arasındaki toplumsal sözleşme -ki bu durumda çıktısı Rawls'un adil düzenidir, insanlar arasındaki orijinal eşitliği varsayarken, sözleşmenin bir sonucu olarak sınıfsal eşitsizlikleri kurumsallaştırıp doğallaştırırlar (Nelson, 2006, s. 80-81). Böylesi bir doğallaşma süreci ve deneyiminin ardından söz konusu eşitlemenin eşitleme

öncesine göre şartlarında gerileme görülecek gruplarca neden ve nasıl kabul edileceği açıklanmaya muhtaçtır.

Dahası ünlü “Robbers Cave” deneyinde de ortaya konulduğu üzere, bireylerin ve grupların arasında temelini kaynaklar için birinin kazancının diğerinin kaybı anlamına gelen rekabet ve bunun sonucunda doğan eşitsizlik çoğu zaman bu ilişkinin kaybeden tarafında kazanan tarafa karşı bir gücenme ve öfke yaratır. Yine aynı araştırmada ortaya konulduğu üzere bu sistem kaynaklı yabancılaşma bir kez ortaya çıktıktan sonra, sosyo-ekonomik eşitleme gibi rekabeti ve sonuçlarını ortadan kaldıran önlemler ise tek başına yeterli olmamakta ve bu grupların arasında her ikisinin de faydasına olacak şekilde iş birliği imkanları yaratılması gerekmektedir (Sherif vd. 1988: 243-244). İşte kapitalist toplumlardaki bireyler ve gruplar da böylesi sıfır toplamlı rekabet ve eşitsiz paylaşım ortamını doğal olarak ötekiye karşı bu olumsuz hisleri sık sık deneyimler. Üstelik kapitalizmde iş birliği de yalnızca bir ekonomik verimlilik prensibine işaret eder çünkü kapitalizm yapısı gereği rekabet ve rekabetin sonucunda doğan bir eşitsizlik rejimine ihtiyaç duyar.

Öte yandan tarihin akışında bir an için böyle bir eşitliğin arzulanabilir hatta belki de kaçınılmaz olduğu bir an gelse bile, kapitalizm dairesinde doğallaşması ve kurumsallaşması için tüm şartların hazırlandığı rekabetin ve sonucu olan eşitsizliklerin, söz konusu eşitsizlikler ortadan kalksa dahi, bu eşitsizlikleri deneyimlemiş ya da hatıralarıyla büyümüş bir neslin zihninde kalıcı olma ihtimali yüksektir. Dahası bir toplumun üyeleri çıkar ve talep olarak adil düzenin bileşenleri hususunda bir görüş birliğine varabilmek için hipotetik ve hiçbir zaman gerçekleşmeyecek bir bilgisizlik peçesi ardında oluşacak karar süreçlerine ihtiyaç duyacak denli ayrılmışsa, burada ayrışmanın sosyo-ekonomik temellerinin yanında kültürel temelleri de olsa gerektir. Nitekim Habermas da rasyonel bireylerin bir kısmının kültürel kodlarından, geçmişlerinden ya da başka nedenlerden kaynaklanan engeller nedeniyle rasyonel müzakereye dâhil olamayacağını belirtir (1996: 324-325).

Buradan hareketle denilebilir ki, eşit ve özgür müzakerenin önündeki tek engel sosyo-ekonomik olmayabilir ve bireylerin kamusal müzakere ortamında kendilerini özgür ve diğer bireylerin eşiti olarak görmelerinin önünde yaşamları boyunca deneyimledikleri veya hatıralarını dinledikleri eşitsizlik deneyimleri ciddi engeller oluşturabilir. Nitekim Rawls da bunun farkında olacak ki, söz konusu ayrılmış toplumun herkesin iyiliğine bile olsa uzlaşma önceliğinde bir araya gelebilmesini ancak gerçek hayatta varlığı olmayan hipotetik bir blokaj mekanizması sayesinde tasarlayabilmiştir. Yine de bireylerin ve grupların arasında, kapitalist sistemde pek mümkün görünmeyen türde bir hayat ortaklığı pratiği oluşturulmadan uygulanacak bir sosyo-ekonomik eşitleme programının, kaynağını geçmişteki rekabet ve

eşitsizlikten alan kültürel ayrımların kapanması çok daha uzun süreli ve kontrol edilemez olacağından, ciddi biçimde ayrılmış bir toplumu nasıl olup da uzlaşma önceliğinde bir araya getirebileceği belirsizdir

Bu belirsizliğe “bireylerin aynı adalet anlayışını paylaşmaları sayesinde” cevabı verildiği takdirde bu da bir başka soruna yol açacaktır. Zira bireylerin adil bir düzeni oluşturacak kurumların niteliğini belirlemek için içsel akıl yürütme süreçlerine birtakım sınırlar dayatan düzenleyici bir pratik olarak müzakereci demokratik proje, asgari de olsa uzlaşma odaklı müzakere ortamı tasavvur etmesiyle adil olanın ne olduğu konusunda hem fikir olan bireylerin arasında er ya da geç bir uzlaşma doğacağını varsayar görünmektedir. Halbuki, müzakere ortamında çatışma yalnızca farklı ilgi, çıkar ve önceliklere sahip bireyler arasında değil aynı ilgi ve amaçlara sahip fakat bu amaçların gerçekleşme zamanlaması, biçimi ve yoğunluğu konusunda farklı fikirlere sahip bireyler arasında da çıkabilir (Manin, 1987: 350). Başka bir deyişle, bireylerin adil düzende gerekli olan kurumlara ilişkin fikirleri ayrı olmasa da bunların biçimi, yürürlük prensipleri ve zamanlaması gibi konularda farklı düşüncelere sahip olmaları imkân dahilindedir.

Bunun yanında, ortak bir adalet anlayışı temelinde uzlaşma arayışının kendisi, herkesin çıkarını eşit ya da hiç değilse olası en iyi düzeyde temsil eden yansız bir çıkarın var olduğu ve bulunabileceği varsayımına dayanır. Oysa tüm insanlar için geçerli olan ortak bir iyi bulmak hiç de kolay değildir, bu iyi adalet bile olsa (Schumpeter, 2003: 251-252). Nitekim insanların ortak özelliği olan rasyonelliğin, -ki muhtemelen Rawls buna güveniyordu, adil bir toplumun bileşenleri hakkında ortak bir karara varmak için yeterli zemini sunacağı da şüphelidir. Zira böylesi bir ortak kararın önünde yalnızca farklı düşünme biçimleri, rasyonel olabilecek seçimlerin bolluğu veya insanların farklı rasyonellik düzeyleri değil, aynı zamanda rasyonel olduğu varsayılan kararın duygular ve geçmişin kalıntıları gibi farklı kaynaklardan besleniyor olduğu gerçeği de durur. Bu yüzden müzakere farklı ihtiyaçları, önyargıları, özelemleri, zayıflıkları ve sonuçta rasyonaliteleri olan somut “ötekilerin” bulunduğu unutulmamalıdır (Benhabib, 1999b: 107). Dolayısıyla müzakere en baştan ve önyargısız bir şekilde başlamaz; tam tersine katılımcıların zihin dünyalarını etkileyen her şey, ilke düzeyinde rasyonel olduğu savunulabilecek bireysel ve grupsal rasyonalite biçimleri yaratır.

Bunlardan hareketle, orijinal pozisyonun öncüllerinin hayata geçtiği ideal bir müzakere ortamında bireylerin şu ya da bu sebeple birbirleriyle uzlaşmak yerine çatışmayı seçebileceği ortadadır. Habermas da müzakereci modelin bilhassa orijinal pozisyon gibi bir korunaktan mahrum olan modern toplumlarda uzlaşma yaratma hususundaki sınırlarının farkında gibidir ve önemli bir riske işaret eder. Buna göre müzakerenin kendisi uzlaşılması

gereken bir süreç olarak kodlandığında müzakerenin çoğunlukla türdeş bir kanaat iklimine yol açan küçük gruplarda pratik edilmesi ya da müzakereci demokrasinin ruhuna aykırı bir biçimde doğrudan onay odaklı bir uygulaması gibi sonuçlar doğabilecektir (Habermas, 2014a: 349). Bu risklerden ikincisi temsil krizinin tüm olumsuz sonuçlarının tekrarına işaret ederken, ilkinin gerçekleştiğinde olası sonuç bölünmüş toplumlardaki bireylerin yalnızca uzlaşabilecekleri bireylerle müzakere sürecine girmeleri ve diğerlerini yok saymaları ve cemaatlerin içe kapanmasıdır. Bu içe kapanma sonucunda ise uzlaşma odaklı kamusal müzakere Sen'in (2010: 179) "çoğul tekkültürlülük" kavramına gönderme yapacak biçimde, içe kapanmış grupların kendi yankı odalarında ve zaten müzakereci demokratik ortama gerek duymadan da uzlaşabilecekleri bireyler ve gruplarla uyguladıkları bir pratiğe dönüşme riski taşır.

Benzer şekilde Mouffe de bu modeli ve uzlaşma odaklı doğasını modern (liberal) toplumsal hayatın tanımlayıcı bileşenlerinden biri olan çatışma ve rekabeti dışlamasının yaratacağı riskler üzerinden eleştirir (1999: 3-4). Mouffe'ye göre farklılık ve dolayısıyla çatışma ihtimaline kapalı bir uzlaşma, ya da Mouffe'nin deyimiyile "mutabakat modeli", modern bölünmüş toplumlarda ulaşılması neredeyse imkânsız olmasının yanı sıra, tehlikelidir de. Çünkü çatışmanın dışlanması vesilesiyle ulaşılacak bir uzlaşmaya dayalı düzen, çatışmanın temelde müzakere alanının en baştan beri dışında bırakılmış olan ahlak zemininde ve antagonistik biçimde doğduğu bir ortam yaratabilecektir (Mouffe, 2013: 82-88). Bu bakımdan Mouffe'nin önerisi de etik siyasal temeli olan bir demokrasi anlayışı üzerinde uzlaşmak ve bu anlayış dahilinde siyasi çekişme ve mücadelenin de odağına zorunlu bir uzlaşmayı koymadan tecrübe edilmesidir (Üstüner, 2007: 319-321).

Modele uzlaşma odaklılığı üzerinden yöneltilen tüm bu eleştirilere Rawls'un teorisinden üretilebilecek cevap ise müzakerenin katılımcılarının makul bireyler olmaları gerektiği, makul bireylerin kendilerini farklı öncelik ve arzuları olan insanlarla diyalog kurmaya zorlayarak yukarıda sayılan türde mahzurları, söz gelimi içe kapanma ya da ahlaki zeminde bir antagonistik çatışma, yaratabilecek faaliyetlere girişmeyecekleridir. Nitekim makul birey kasıt belli ki liberal değerleri benimsemiş insanlardır ve Rawls'un tahayyülündeki bu bireyler müzakerenin katılımcısı olduğu an kendi çıkarını azami hale getirme odaklı *homo economicus* birey olarak değil toplumun dengeli ve adil olmasını arzulayan *homo politicus* olarak davranacaktır. Dolayısıyla aynı kamusal hissiyatı ve önceliği paylaşan makul bireylerin çoğunlukta olduğu bir toplumda yukarıda açıklanan risklerin doğmayacağı savunulabilecektir. Dahası uzlaşma durumu da bireylerin her konuda uzlaşması anlamına gelmez. Bireylerin üzerinde uzlaşmaları gereken tek konu adaletten ne anlaşılacağıdır. Geri kalan her şey ise bu anlayış birliği çerçevesinde tartışılmaya açıktır (Cohen, 2009: 40).

Öte yandan en azından bir konuda, hem de birçok alt alanda fikir birliğini gerektiren adil bir toplumun ilkesel ve kurumsal düzenlemeleri gibi oldukça kapsamlı bir konuda, uzlaşılması zorunluluğuna gönderme yapan bir cevap Rawls'un modelinin evrensel birtakım adalet ilkelerine ulaştıktan sonra sabitlenecek bir topluma dair olması ihtimaline kapı aralar. Böyle bir sabitleme ise Hegel'in (2011: 181-182) "tarihin sonu tezlerinden" çok da farklı görünmemektedir zira bir biçimde ideal haline geldiği düşünülen bir toplumsal düzenin hayatın dinamizmine hangi mekanizmalar yardımıyla uyum sağlayacağı, sağlayamazsa nasıl güncelleneceği belirsizdir. Nitekim büyük bir uzlaşmaya dayalı toplumsal düzen yine toplumun hiç değilse benzer oranda büyük bir çoğunluğu tarafından istenmedikçe değişmeyecektir. Toplumun büyük bir çoğunluğunun ise zaten bizzat kendileri tarafından oluşturulmuş bir düzende yapısal ve köklü değişikliklerin gereğine ikna olması ise hiç kolay olmayacaktır.

Dolayısıyla Rawls tarafından hayal edildiği haliyle, minimal de olsa böylesi "pürüzsüz" uzlaşma durumlarının, bu "ideal" duruma ulaşıldıktan sonra yaratacağı sürtünmesiz ortamın dinamik yapıdaki bölünmüş bir demokratik toplumda iş görmeyebileceği ihtimali gözden kaçırılmamalıdır. Bu düzenin bekçilerinin bahse konu uzlaşmanın çıktısı olan düzeni korumak için gösterecekleri her türden çaba hesaba katıldığında ise durumun ciddiyeti bir kat daha artacaktır. Bununla birlikte, tüm bu teorik sorunlar Rawls'un farklı okumaları sayesinde bir biçimde çözülebilsen ya da görmezden gelinebilse dahi, müzakereci demokratik modelin pratik aşaması olan doğrudan demokratik uygulamaların modern toplumlar özelinde çok ciddi pratik sorunlar yaratacağı iddia edilebilir. Bu sorunlar ise müzakerecinin adil bir düzenin oluşum aşamasıyla sınırlandırılıp sınırlandırılmamasına göre artıp ya da azalabilecek, fakat, teorik olanların aksine, tamamen yok edilemeyeceklerdir.

Öncelikle müzakereci (ve doğrudan) demokratik model adil bir düzenin kurulmasıyla sınırlandırılacaksa ortadaki pratik sorun açıktır; Schumpeter'in de altını çizdiği gibi geniş kitleler, belirli bölgeler için otoyol gerekliliği, alkolün yasal kullanımında yaş sınırı gibi tek tek sorulara cevap verebilecek kapasitede olsa da birbiriyle ilişkili ekonomik ve sosyal konulara ilişkin soru veya yanıtları formüle etmekte zorlanabilirler (2003: 250-251). Binlerce bireyin katılım hakkına sahip olduğu bir senaryo ise karar alma konusunda sürdürülebilir olmayan bir duruma işaret eder ve bu iddia da bizzat doğrudan demokrasinin arketipi olan Atina Polisi'ndeki uygulamalar yoluyla desteklenebilir.

M.Ö. 6. yüzyılın başlarında Solon'un *arkhon* seçilmesiyle başlayan ve onun çıkardığı yasalarla şekillenen Atina demokrasisinde siyasete katılmak ve seçilmek için erkek olmak, Atina vatandaşı olmak ve belli düzeyde vergi ödeme kapasitesi gibi bazı dışlayıcı kriterler mevcuttu. Üstelik bu katılım hakkının en önemli bileşenlerinden olan vatandaşlık M.Ö. 5.

yüzyıldaki Perikles döneminden itibaren Atinalı babadan olmanın yanında ancak Atina vatandaşı bir erkeğin kızı olan bir anneye sahip olmakla da sınırlandırılmıştı (Aristoteles, 2020: 30-31, 47). Perikles dönemindeki nüfus ise yaklaşık 400.000 kişiydi ve böylesi dışlayıcı pratiklerin olduğu bir dönemde siyasete katılma hakkına sahip yurttaş sayısının ise, yukarıda anılan sınırlamalar dahilinde ve erkekler arasındaki vatandaşlık oranının toplam erkek nüfusun dörtte biri olduğu gerçeğinden hareketle, yaklaşık 50.000 kişi civarındaydı (Şenel, 1970: 261, 293). Bu sınırlamalara ek olarak yine Perikles dönemindeki baskın olan tarımsal ekonomik faaliyet yoğun olarak köle emeğine dayalı üretim yöntemlerine dayanmaktaydı ve bu da vatandaşların siyasi konularla ilgilenmeleri için boş zaman sağlıyordu (Ağaoğulları, 2009: 21). Başka bir deyişle siyaset, vatandaşların tarım alanlarına uzak Genel Meclis'e katıldığı günlerde ekonomik faaliyetlerden vazgeçilmesi zorunluluğu anlamına geldiğinden, vatandaşlar arasında da ancak köle emeğini düzenli olarak kullanabilecek denli maddi ayrıcalıklara sahip kesimlerin ilgilenebileceği bir "lüks" idi (Ferguson, 1963: 49-50).

Tüm bunlardan hareketle katılım hakkı olan vatandaşlardan siyasi karar alma sürecine katılanların oranının ciddi oranda düşeceği varsayımında bulunmak yerinde olacaktır. Fakat işin matematiği de ortadadır ve katılım imtiyazına sahip yurttaşların katılımının yalnızca onda biri bile Genel Meclis'te 5000 kişi anlamına gelir -ki bu da belirli bir sorunu tartışıp bir karara varmak için oldukça fazla kişi demektir. Bu durumun ciddi bir sorun teşkil ettiğinin kanıtı ise Atina Polisi'nde dahi müzakereci modelde yeri olmayan bir pratiğe; yönetmek ve karar almak için bir komitenin, bir grubun veya bir kişinin atanması uygulamasıdır. Bu bağlamda Solon döneminden itibaren Atina Polisi'nde Genel Meclis (*Ekklesia*), Dört Yüzler Konseyi⁴, Areios Pagus (Yüce Mahkeme), Yüksek Komiserlik ve Kamu Mahkemeleri (*Heliaia*) oluşan beşli bir yönetim yapısı öngörülmüştü. Aristoteles'in aktardığı üzere Dört Yüzler Konseyi'nin Genel Meclis gündemini belirleme, günlük işleri yürütme, vergi ve kamu borçlarını takip etme gibi bazı ayrıcalıkları vardı. Üstelik Konsey her gün toplanırken, kitlesel katılım potansiyeli nedeniyle Genel Meclis toplantısı dokuz veya on günde bir yapılıyordu (2020: 49-54). Dahası Genel Meclis'in oturum halinde olmadığı zamanlarda genel demokratik işleyişi kontrol etmesi için kurulmuş Dört Yüzler Konseyi de sürekli toplanmış halde değildi ve Kleisthenes tarafından yürütme organını andırır *Prytaneia* adı verilen bir idari yapı da Konsey'in toplanmadığı zamanlardaki genel işleyişi kontrol etmekle görevlendirilmişti. *Prytaneia* yılın onda biri kadar sürede tanınmış on aşiret grubundan biri tarafından sırayla kontrol ediliyordu (Ağaoğulları, 2009: 39).

⁴ Kleisthenes döneminde Beş Yüzler Meclisi olarak değişecektir.

Günümüze dönecek olursak, sağlık hizmetlerine ulaşımdaki ilerlemeler ve irili-ufaklı savaşların olmaması sayesinde demokrasiyle yönetilen birimlerin katılım hakkını haiz vatandaş sayılarının Atina Polisi ile kıyaslandığında devasa boyutlarda olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle teknik olarak Atina Polisi ancak bir karar oluşturabilmek için çok fazla nüfus sorununu kendi şartlarında kısmen deneyimlemiş olabilir. Ancak yine de Atina’da demokrasi sürekli bir eşit ve özgür müzakere pratiğine dayanmamış ve günümüzdeki anlamıyla temsili demokrasiye yakınsamıştır. Bu da doğrudan demokrasinin uygulanmasında çok fazla kişinin bir konuda karar vermesinin zorluğu gibi nüfusla ilgili zorlukların büyük ihtimalle hala mevcut olduğu anlamına gelir. Üstelik bu sorunların çözümünde, birçok sorunun çözümü için bir kestirme olarak kullanılan “teknolojik gelişmeler” de kendilerinden umulabilecek katkıyı sağlayamazlar. Zira bir konuda karar oluşturabilme hususunda nüfusun fazlalığının yarattığı sorun görüşlerin çeşitliliğinin ve uzlaşmazlık düzeylerinin artışıdır. Yapısı itibariyle siyasete katılım imkânını artıracak olan teknolojik gelişmişlik düzeyi olsa olsa bu zorlukların katmerlenmesine yarayacaktır.

Bu “karar vermek için fazla nüfus” riskine karşı çözüm önerilerinden biri müzakere ortamlarının artırılması olabilir. Nitekim mesele bireylerin iletişim halinde ortak bir karar almasına indirgenip kamusal alan geniş bir biçimde bireylerin özgürce konuşup tartışabildiği kapsayıcı ortamlar olarak tanımlandığında gelişen teknoloji ve iletişim imkânları sayesinde bu alanları birkaç düzine hane halkından oluşan sokak ya da site gibi oldukça yerel seviyelere düşürmek ve böylece “bir konu üzerinde tartışan ancak karar alamayan çok fazla birey” sorunundan kaçınmak başta çözüm olarak görünebilir. Ancak modern liberal demokrasilerde resmi olarak tanınmış ve üyeleri adına bağlayıcı kararlar alabilecek yerel müzakere ortamlarının sayısı olabilecek azami seviyeye çıkarılsa bile bu sayı toplamda hiç değilse yüz binlere ulaşmadığı sürece bu ortamlara katılım hakkına sahip minimum katılımcı sayısı yine de binlerle ifade edilmek zorunda kalınacaktır.

Müzakere ortamlarının sayısı yüz binlerle ifade edilecek düzeye çıkarıldığında ise bu, basit konularda bile topluluk sayısının ve dolayısıyla karar, hizip ve şerh çeşitliliğinin artması anlamına gelecektir. Böylesi bir soruna karşı olası çözüm ise, tıpkı ön seçim yoluyla nihai kararları verecek birey ve kurumların belirlenmesi pratiğinde olduğu gibi, karar alma sürecinin tabandan başlayacak şekilde karar alıcı katmanlara dahil olacak bireylerin ya da her bir katmanca tartışılacak konuların ve alınabilecek kararların ayrıştırılması olabilecektir. Fakat bu durumun bizzat kendisi de dışlayıcı uygulamalar ya da karar alma güç ve ayrıcalığının yalnızca belirli zümrelerle sınırlandırılması gibi eşit ve özgür müzakereye dayanan alternatif bir

katılımcı modelin ruhuna tamamen aykırı olacak temsili sistemin çözümlerini andırır birtakım önlemlere yaslanmak anlamına gelecektir.

Müzakere ortamlarının ya da katmanlarının artırılması gibi temsili sistemin arızalarını taşıyan siyasi karar alma süreçlerine milyonlarca yurttaşın bir şekilde gündelik ve aktif biçimde dahil edilmesinin yaratacağı olası ve yine yukarıda özetlendiği biçimin tam tersi bir diğer sorun ise muhtemel bir kitlesel apati olacaktır. Bu riskin altında, bireylerin ulusal düzeydeki siyasal karar alma süreçlerine dahil edildiklerinde deneyimleyecekleri anonimleşme ihtimali bulunur. Nitekim anılan biçimde bir çeşitlenme ya da katmanlaşmanın bireye en yakın birimden başlayıp ulusal düzeye ulaşması beklenen müzakere sürecine bir yabancılaşma yaratması muhtemeldir. Bireyler bu yabancılaşmayı tıpkı temsili demokraside olduğu gibi ancak bu kez süreci kendilerini temsil ettikleri ve sorunun temsili sitemde bulunamayacağı bir ortamda tam tersinden ancak aynı sonuçlar üzerinden, birçok zorluk yaşayarak katıldıkları müzakereye dile getirdikleri talep ve düşüncelerinin etkilerini karar düzeyinde görmede zorluk yaşayarak, deneyimleyebileceklerdir.

Üstelik bu uzun ve bireyi anonimleştirerek yabancılaştıracak müzakere sürecinde siyasetle bağın korunması ise kapitalist sistemin oyalama kapasitesi nedeniyle git gide daha da zorlaşacaktır. Başka bir deyişle, kapitalist süreçler tarafından düzenlenmiş hayatın muazzam temposuyla katmerlenen siyasetin vatandaşların taleplerine duyarlılığını kanıtlamak için gerçek hayatta bir değişiklik yaratmaya yönelik görece yavaş işleyişinin yurttaşlar arası sinizm potansiyelini beslemesi muhtemeldir (Carnaghan, 2001: 362). Rawls'un zihnindeki müzakereci modelin liberal ve dolayısıyla kapitalist sistemin üzerinde yükselen bir toplum dahilinde şekillendiğini düşünürsek, siyaset ve katılım hususunda kapitalizm kaynaklı yabancılaşma riskinden azade olmadığı da görülecektir.

Bunlara ek olarak, müzakereci doğrudan demokratik karar alma yöntemleri, Rawls'un modelinde öngördüğü biçimiyle toplumsal düzenin kuruluşuyla sınırlı tutulmayıp bu düzen kurulduktan sonra, hiç değilse önemli kararların alınması esnasında da başvurulacak bir yöntem olarak benimsendiğinde kendini gösterecek yeni bir sorun alanından söz edilebilir. Bu sorunun da kökeninde Atina Polisi ile günümüz modern kapitalist toplumları arasında siyasete doğrudan katılımı zorlaştıran ortak maddi şartlar yer alır. Nitekim üzerinden binlerce yıl geçmiş olsa da boş zamana sahip olmanın siyasete katılımın önemli bir koşulu olmaya devam ettiği savunulabilir. Mevcut kapitalist sistemde boş zamanı olan bireylerin oranının bir Antik Yunan kent devletinde boş vakte sahip olan vatandaşlardan çok daha fazla olmadığını varsaymak yerinde olacaktır. Herhangi bir modern (kapitalist) devlette ise, Ferguson'un (1963: 49-50) hatırlattığı biçimiyle Atina Polisi'nde Perikles döneminde hayata geçirilen katılım tazminatına

benzeyen, katılıma istekli tüm vatandaşların katılımı sonrası doğabilecek olası ekonomik kayıpları telafi etmeye ciddi bir kaynak ayrılmayacağı da pekâlâ varsayılabilir.

Bu bakımdan siyasete katılım hususunda bireysel ve grup çıkarların temsilinin arayışı dışında, örneğin bir kamusal ahlak ya da adalet anlayışı gibi, bireyleri motive edebilecek herhangi başka bir unsur bulabilmek kolay değildir. Dolayısıyla yukarıda sayılan sebeplere ek olarak, siyasete katılım ile boş zaman arasındaki çoğu zaman doğrusal olan ilişkinin sürmesinin de bir sonucu olarak, toplumun kuruluş aşamasıyla sınırlı kalmayıp sürekli olarak devam eden siyasete doğrudan demokratik süreçlerin gerektirdiği biçimde aktif katılımın ya boş zamana sahip ya fayda maksimizasyonuna odaklanmış ya da ikisini bir araya getirebilmiş belirli kişi ve gruplarla sınırlı kalacağı iddia edilebilir. Bu bakımdan, doğrudan demokrasinin katılımcı uygulamalarının yalnızca bir grup yurttaş tarafından etkili biçimde kullanılabileceği açıktır ve müzakereci demokratik siyaset kuruluş aşamasıyla sınırlı kalmadığı takdirde, birkaç güçlü kişi, grup ya da kurumun kontrolü ele aldığı ve temsil açısından sonuçları temsili demokrasiden çok da farklı olmayan bir yapıya evrilebilir.

Ancak bu tanıdık “siyasetin belli bir zümrenin kontrolünde olması” sorununun müzakereci doğrudan demokrasi pratiğine toplumun kuruluş aşamasıyla sınırlı kalmayacak şekilde başvurulmasının sonucunda doğması aslında sorunun çok daha tehlikeli bir varyantını işaretler. En kısa haliyle bu tehlikenin altında, müzakereci demokrasi gibi doğrudan katılımcı demokratik uygulamaların doğası ve vaatleriyle bağlantılı olarak temsili uygulamalardan daha fazla meşruluğa sahip olması yatar. Siyasete doğrudan katılım, siyasi sürece hem katılımı ve hem de güveni tesis eder (Stadelmann-Steffen ve Vatter, 2012: 538). Böylece elde, bireylerin doğrudan katılımı üzerine inşa edilmiş ve meşruiyeti tartışma konusu yapılamayan ancak örgütlü ve bir amaç etrafında birleşmiş siyasi bilince sahip grupların domine etmesinden de korunaklı olmayan bir sistem kalır.

Bir kez daha Atina Polisi'nden örnek verilecek olursa, Ağaogulları'nın da belirttiği gibi Polis'te Genel Meclis'in varlığı tüm vatandaşların katılımına açıktı ancak siyasi yapı azınlık bir vatandaş veya grup tarafından kontrol ediliyordu. Başka bir deyişle, demokratik yurttaş katılımı bir yanlısamaydı ve kritik kararları meşrulaştırmaya yarayan ideolojik bir araçtı (2009: 45). Yukarıda anılan gerekçeler birlikte düşünüldüğünde, modern kapitalizm dahilindeki bir doğrudan demokrasinin de sınırlı bir özel grup çıkarlarının meşruiyetinin tartışmaya kapalı bir düzende gerçekleşmesi anlamında Atina demokrasinden de temsil krizinin deneyimlendiği modern temsili demokrasiden de farklı olmayacağı savunulabilir. Başka bir deyişle kapitalist toplumlardaki müzakereci doğrudan demokrasinin; sıradan vatandaşlardan oluşan çoğunluğun siyasete katılım için gerekli imkânlarla sahip olanlarının hırcı dürtülerinin tatmininin teşvikiyle,

bu hazlara ulaşmakta zorlanması muhtemel imtiyazsız olanların ise siyasetle ilgilenmek için pek fazla boş vakit bulamaması yoluyla siyasetten dışlanması sayesinde siyasetin küçük ve ayrıcalıklı bir azınlık tarafından kontrol edilebilmesi hususunda iyi ihtimalle Atina Polisi'nden çok da farklı olmayacağı açıktır. Böylesi toplumsal düzenlerde ise kanaat akışı politize olmuş gruplardan olmamış gruplara ve yüksek statülü gruplardan da düşük statülü gruplara doğru akacak ve özel ve sınırlı grupların çıkarlarının tartışmasız meşruiyetle topluma dayatılması sonucunu, kamusal müzakere sürecini bir grubun başka bir grup üzerinde hakimiyetinin aracına dönüştürerek, getirebilecektir.

4. Sonuç Yerine

Metinde detaylandıran hususlar kısaca özetlenecek olursa, liberal çoğunlukçu temsili sistemin modern ve karmaşık toplumlarda doğan taleplerin siyasete yansıtılması hususunda sonu temsil krizine kadar varan birtakım sorunları bulunur. Bu kriz eninde sonunda sistemin meşruiyetinin sorgulanmasına kadar varabilecek birtakım köklü eleştiri ve sosyal hareketler benzeri politik eylemlilik biçimlerine ilham verdiği için, bilhassa liberal demokrasi içinden çözüme yönelik birçok öneri getirilmiştir -ki Rawls'un müzakereci demokrasi modeli de bunlardan biri olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, müzakereci demokratik projenin teorik detaylarına ve pratikte işleme imkânına dair eleştirel bir okumayla bu modelin liberal demokrasiler dahilinde yaşayan toplumların deneyimlediği, temsil krizi dahil, sorunlara gerek teorik gerekse doğrudan demokrasi bağlantılı pratik problemlerinden ötürü net bir yanıt olamayacağı sonucuna varılabilir.

Müzakereci demokratik modelin teorik sorunları çoğunlukla modelin öncülleriyle bağlantılıdır. Rawls'un önerdiği şekliyle herkese azami avantaj ve asgari dezavantaj sağlayacak olan adil bir düzen, ancak makul vatandaşların kendi bireysel özelliklerinin toplumsal alanda ne anlama geldiğinden habersiz olmalarını sağlayan bir bilgisizlik peçesi ardında bir araya gelip müzakere ettikleri hipotetik bir orijinal pozisyon aracılığıyla kurulabilir ki bu pozisyonun bileşenleri de sorunların başladığı noktayı işaretler. Her ne kadar bu tarifin hipotetik olduğu hatırlansa ve bu sayede bir an için bireylerin bilmezlik peçesi ardında müzakere etmelerinin imkânsızlığından kaynaklı eleştiriler göz ardı edilebilse dahi, bireylerin müzakereyi neden toplumsal uzlaşma önceliğinde edecekleri belirsizliğini korumaktadır. Rawls'un bireylerin uzlaşma odağında bir araya gelebileceği ihtimali işaretlemek adına koyduğu "aynı adalet anlayışını paylaşıyor olma" şartı ise bireylerin bu adaletin hayata geçirilme şartları konusunda farklı fikirlere sahip olabileceği gerçeği tarafından geçersiz kılınır.

“Varsayım üzerine varsayım” şeklinde ilerleyen bu teorik yapıntının sağlam bir zemin üzerinde yükselmesinin kolay olmasa da tüm teorik sorunların Rawls’un farklı okumaları ya da bu sorunların bir kısmının görmezden gelinmesi sayesinde bertaraf edilebileceği gerçeğinden ötürü, teorik eleştirilere bir hata payı bırakmak yerinde görünmektedir. Ancak soruşturma, modelin Rawls’un tanımladığı tüm öncülleri hayata geçirilebilse pratik edilme imkânı olup olmadığının araştırılmasına doğru genişletildiğinde, ortaya farklı okumalarla da görmezden gelme yoluyla da bertaraf edilemeyecek, kökü tarihi deneyimlere kadar uzanan bir sorun demeti çıkar. Bu demetin odağında ise modelin çekirdeğinde yer alan müzakere pratiğinin işleme biçimi bulunur ve modern toplumlarda doğrudan siyasi katılıma dayanan müzakereye katılıma hakkı olan bireylerin katılma ve katılmamaya dair kararlarının tamamı farklı biçim ve içeriklerde sorunlara yol açar.

Örneğin modern devletlerin vatandaşları olan bireyler siyasi temsil sorumluluğunu kendi ellerine alıp müzakereci doğrudan yöntemlerle yapılandırılmış siyasete katılmaya karar verdiklerinde bu, bir mesele üzerinde karara varmak için tartışan çok fazla insan ve büyük ihtimalle bir çözümsüzlük anlamına gelecektir. Nitekim modern toplumların, bilhassa doğrudan demokratik uygulamaların imkânı söz konusu olduğunda, tanımlayıcı özelliklerinden biri de Atina gibi doğrudan demokrasinin uygulandığı iddia edilen devletlerden çok daha kalabalık oluşudur. Kaldı ki karar vermek için haddinden fazla nüfus riski, Atina Polisi’nde dahi günümüz temsili demokrasilerini andırır biçimde işlevsel olarak farklılaşmış birtakım konsey ve kurumların oluşturulmasına sebep olmuştur.

Bu sorunla bağlantılı olarak, toplumu ilgilendiren bir mesele üzerinde karara varmak için gerekli olan optimum seviyede katılımcı sayısı belirlenmeye ve korunmaya çalışıldığında ise bu durum müzakere ortamlarının çoğaltılması zorunluluğunu getirecektir ki bu sefer de bir karar oluşturmak için sayısı fazla gelen şey müzakere ortamının kendisi olacaktır. Böyle bir durumda ise kapsayıcı bir karar oluşturmak için müzakere ortamları arasında hiyerarşik bir ilişkinin tesis edilmesi ya da müzakere ortamlarının sayısının sınırlandırılıp bunlara temsilciler seçilmesi olacaktır. Ancak bu iki çözüm de bireylerin arzu ve isteklerinin talep edildikleri halleriyle siyasette yankı bulmasını zorlaştıracak ve hali hazırda müzakereci demokratik modelin çözüm olarak geliştirildiği temsil krizinin bir başka biçimine kapı aralayacaktır.

Bunun yanında bireysel ekonomik faaliyetin siyasi faaliyeti engelleyici ve siyaseti belli bir zümrenin aracı haline getiren işlevinin tıpkı Atina Polisi’nde olduğu gibi doğrudan demokratik müzakere sürecine yaslanan modern toplumlarda da kendini göstereceği iddia edilebilir zira Polis’te vatandaşları siyasi faaliyete katılmaktan alıkoyan ekonomik faaliyeti sürdürme zorunluluğu kapitalist ekonomilerde varlığını artırarak hissettirmektedir. Bu

bakımdan, bilhassa doğrudan demokratik müzakere gibi meşakkatli, zaman alıcı ve halk iradesini yansıtmada konusunda hiç değilse yavaş ve geç işleme gibi sorunlardan mustarip olması muhtemel bir faaliyete bireylerin neden ve nasıl olup da ekonomik faaliyetlerinden ya da kalan sınırlı boş zamanlarından feragat ederek ve “kamusal bir hassasiyetle” katılmaya seçecekleri belirsizdir. Bu durumun olası sonucu ise açıktır; herkesin katılımına açık olduğu için meşruiyeti tartışılmayan, ancak pratikte yalnızca belirli kişi ve grupların aktif katılımına ve çıkarlarının temsilinin aracı olmuş bir siyaset pratiği.

Bu bakımdan sosyo-ekonomik eşitlik ve Taylor’un (1994:64) kuramsallaştırdığı haliyle “kültürlerin eşit değeri varsayımı” sürecinin sonucu olan kültürel denkleştirme ile desteklenmeden hayata geçirilen doğrudan demokratik projelerin tek getirisi temsil krizinin sorunlarını evrimleştirerek yeniden üretmek gibi görünmektedir. Dolayısıyla, mesele uygulanabilirlik olduğunda müzakereci demokrasiyi, teorik öncüllerini savunmaktan bir parça daha zordur. Bir parça iddialı olmak pahasına denilebilir ki; liberal demokrasilerdeki kapitalist çerçevenin yaklaşık kırk yıldır hüküm süren neoliberal biçimi, doğallaşması için ne gerekiyorsa yapılan kendi içkin perspektifinde devrime denk düşecek denli geriletilmediği sürece, müzakereci demokrasinin ve hiçbir doğrudan demokratik projenin sağlıklı biçimde hayata geçirilemeyeceği ve kendinden beklenen faydayı, temsil krizinin çözülerek toplumun istikrarının garanti altına alınması, sağlayamayacağı açıktır.

,

Kaynakça

- Ağaoğulları, M. A. (2009). *Kent Devletinden İmparatorluğa* (6. Baskı). İmge Kitabevi.
- Aristoteles. (2020). *Atinalıların Devleti* (A. Çokona, Çev.; 8. Basım). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Benhabib, S. (1999a). Müzakereci Bir Demokratik Meşruiyet Modeline Doğru (C. Gürsel ve Z. Gürata, Çev). Seyla Benhabib (Ed.), *Demokrasi ve Farklılık*. Demokrasi Kitaplığı.
- Benhabib, S. (1999b). *Modernizm, Evrensellik ve Birey* (M. Küçük, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Benhabib, S. (2005). *Eleştiri, Norm ve Ütopya* (İ. Tekerek, Çev.). İletişim Yayınları.
- Benhabib, S. (2014). *Ötekilerin Hakları: Yabancılar, Yerliler, Vatandaşlar* (B. Akkıyal, Çev.; 2. Basım). İletişim Yayınları.
- Bezci, B. (2006). *Carl Schmitt'in Politik Felsefesi: Modern Devletin Müdafası*. Paradigma Yayıncılık.
- Boudon, R. (1971). Sources of Student Protest in France. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 395, 139-149.
- Carnaghan, E. (2001). Thinking about Democracy: Interviews with Russian Citizens. *Slavic Review*, 60(2), 336-366. <https://doi.org/10.2307/2697274>
- Cohen, J. (2009). *Philosophy Politics Democracy*. Harvard University Press: Massachusetts.
- Dahl, R. A. (1998). *On Democracy*. Yale University Press.
- Dahl, R. A. (2006). *A Preface to Democratic Theory*. Chicago University Press.
- Della Porta, D. (2015). *Social Movement in Times of Austerity: Bringing Capitalism Back into Protest Analysis*. Polity Press.
- Evans, S. M. (2009). Sons, Daughters, and Patriarchy: Gender and the 1968 Generation. *The American Historical Review*, 114(2), 331-347.
- Ferguson, W. S. (1963). *Greek Imperialism*. Biblo and Tannen.
- Gamble, A. (1996). *Hayek: The Iron Cage of Liberty*. Westview Press.
- Girling, J. (2004). *Social Movements and Symbolic Power: Radicalism, Reform and the Trial of Democracy in France*. Palgrave MacMillan.
- Glasberg, D. S., & Shannon, D. (2011). *Political Sociology: Oppression, Resistance and the State*. Sage Publications Ltd.
- Gould, C. C. (1999). Çeşitlilik ve Demokrasi: Farklılıkların Temsili (C. Gürsel ve Z. Gürata, Çev.). Seyla Benhabib (Ed.), *Demokrasi ve Farklılık*. Demokrasi Kitaplığı.
- Habermas, J. (1996), *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy* (W. Rehg, Trans.; 2. Basım). MIT Press.

- Habermas, J. (1999). Demokrasinin Üç Normatif Modeli. (C. Gürsel ve Z. Gürata, Çev.). Seyla Benhabib (Ed.), *Demokrasi ve Farklılık*. Demokrasi Kitaplığı.
- Habermas, J. (2014). *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* (M. Sancar ve T. Bora, Çev.; 12. Basım). İletişim Yayınevi.
- Habermas, J. (2015a). “Öteki” Olmak “Öteki”yle Yaşamak (İ. Aka, Çev.; 8. Basım). Yapı Kredi Yayınları.
- Habermas, J. (2015b). Kamusal Alan (M. Özbek, Çev.; 3. Basım). M. Özbek (Ed.), *Kamusal Alan*. Hil Yayınevi.
- Hardt, M., & Negri, A. (2012). *Declaration*. Argo Navis Author Services.
- Hauser, G. A., & McClellan, E. D. (2009). Vernacular Rhetoric and Social Movements: Performances of Resistance in the Rhetoric of the Everyday. In S. McKenzie Stevens & P. Malesh (Eds.), *Active Voices: Composing a Rhetoric for Social Movements*. State University of New York Press.
- Heberle, R. (1995). Social Movements and Social Order. In S. M. Lyman (Ed.), *Social Movements: Critiques, Concepts, Case-Studies*. Palgrave Macmillan.
- Hegel, G. W. F. (2011). *Tarihte Akıl* (O. Sözer, Çev.; 3. Basım). Kabalcı Yayınevi.
- Howell, C. (1992). *Regulating Labor: The State and Industrial Relations Reform in Postwar France*. Princeton University Press.
- Kocaoğlu, M. (2014). *John Rawls: Adalet Teorisi ve Temel Kavramları*. İmaj Yayınevi.
- Lipovetsky, G. (1994). May ‘68, or the Rise of Transpolitical Individualism. In M. Lilla (Ed.), *New French Thought: Political Philosophy*. Princeton University Press.
- Luhmann, N. (1993). *Risk: A Sociological Theory* (R. Barrett, Trans.). Walter de Gruyter
- Macpherson, C. B. (1984). *Demokrasinin Gerçek Dünyası* (L. Köker, Çev.). Birey ve Toplum Yayınları.
- Manin, B. (1987). On Legitimacy and Political Deliberation (E. Stein ve J. Mansbridge, Trans.). *Political Theory*. Sage Publications Ltd.
- McAfee, N. (2000). *Habermas, Kristeva and Citizenship*. Cornell University Press
- Melucci, A. (1985). The Symbolic Challenge of Contemporary Movements. *Social Research*, 52(4), 789-816.
- Melucci, A. (1996). *Challenging Codes*. Cambridge University Press.
- Michels, R. (1915). *Political Parties: A Sociological Study of Oligarchical Tendencies of Modern Democracy* (E. Paul & C. Paul, Trans.). Hearst’s International Library Co.
- Mouffe, C. (1999). *The Challenge of Carl Schmitt*. Verso.
- Mouffe, C. (2013). *Siyasal Üzerine* (M. Ratip, Çev.; 2. Basım). İletişim Yayınları.

- Nelson, B. (2006). *The Making of the Modern State: A Theoretical Evolution*. Palgrave Macmillan.
- Özbank, M. (2009). *Rawls-Habermas Tartışması: Nasıl Demokrasi? Nasıl İstikrar?* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Parekh, B. (2002). *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek* (B. Tanrıseven, Çev.). Phoenix Yayınevi.
- Pickles, D. (1968). France in 1968: Retrospect and Prospect. *The World Today*, 24(9), 393-402.
- Piven, F. F., & Cloward, R. A. (1977). *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail*. Vintage Books.
- Rawls, J. (1980). Justice as Fairness: Political Not Metaphysical. In Milton Fisk (Ed.). *Key Concepts of Critical Theory*. Humanities Press.
- Rawls, J. (1996). Justice as Rational Choice Behind a Veil of Ignorance. James P. Sterba (Ed), *Alternative Political Perspectives* (2nd Ed.) Wadsworth Publishing Company.
- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rawls, J. (2007). *Siyasal Liberalizm* (M. F. Bilgin, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Rawls, J. (2009). *Halkların Yasası ve Kamusal Akıl Düşüncesini Yeniden Ele Alınması* (G. Evrin, Çev.; 2. Basım). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Rejai, M., & Mason, W. L. (1971). Revolutionary Ideology: France 1968. *Il Politico*, 36(3), 503-22.
- Schmitt, C. (2000). *The Crisis of Parliamentary Democracy*. (E. Kennedy, Trans.; 6th ed.). MIT Press.
- Schumpeter, J. (2003). *Capitalism, Socialism and Democracy*. Taylor & Francis e-Library. <https://doi.org/10.4324/9780203202050>
- Sen, A. (2010). *Kimlik ve Şiddet Kader Yanılsaması* (A. Kardam, Çev.). Optimist Kitap.
- Sherif, M., Harvey, O. J., White, B. J., Hood, W. R. and Sherif, C. W. (1988). *The Robbers Cave Experiment: Intergroup Conflict and Cooperation*. Wesleyan University Press.
- Skhlar, J. (1989). The Liberalism of Fear. In N. Rosenblum (Ed.), *Liberalism and the Moral Life*. Harvard University Press.
- Stadelmann-Steffen, I., & Vatter, A. (2012). Does Satisfaction with Democracy Really Increase the Happiness? Direct Democracy and Individual Satisfaction in Switzerland. *Political Behavior*, 34, 535-559. <https://doi.org/10.1007/s11109-011-9164-y>
- Şenel, A. (1970). *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üzerine*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Taylor, C. (1994). The Politics of Recognition. In A. Gutmann (Ed.). *Multiculturalism*. Princeton University Press.
- Tocqueville, A. (1962). *Amerika'da Demokrasi* (T. Timur, Çev.). Yenilik Basımevi.
- Üstüner, F. (2007). Radikal Demokrasi: "Liberalizm mi, demokrasi mi? Evet, lütfen!", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (34), 313-336.

Waters, S. (2003). *Social Movement in France: Toward a New Citizenship*. Palgrave Macmillan.

Zald, M. N. (1985). Political Change, Citizenship Rights, and the Welfare State. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 479(1), 48–66. <https://doi.org/10.1177/0002716285479001004>

Extended Summary

A Direct Democratic Alternative to The Crisis of Liberal Democratic Representation?

On The Practicability of John Rawls' Deliberative Model of Democracy

In its shortest form, the deliberative democracy model, whose boundaries have been clearly and in detail outlined by John Rawls, focuses on the question of how to maintain cohesion and stability in a society that is divided on the basis of individual and sometimes group elements of identity, such as ideas, ideologies, lifestyles, and beliefs. This division, which reflects the state of affairs in modern liberal democracies today, stems from the crisis of liberal democratic representation that creates the need to democratize and deepen liberal democracy. The root of this representation crisis lies in the problems of the liberal democratic system related to majoritarianism and the representative system.

The problems associated with the majoritarian system are the result of a spiral that arises both from political parties' policies to maximize their votes and from voters' preference for mainstream parties to have their grievances and demands heard and reflected in policy. The result of this two-way rational calculation for the parties in the majority system, which means that the party with the most votes wins, is that on the one hand, the differences between the mass parties erode and almost all of them pull politics towards the center. The space for opposition parties that can represent different demands narrows, while on the other hand the image of mass parties to seem a cohesive bloc, which is intended to maximize votes, leads to the suppression of different voices within the party. Furthermore, this oppressive attitude also widens the distance to the electorate in relation to the alienation between the parties and their electorate. The consequence of this process for voters who want to see the resonance of the grievances and demands of the majoritarian system in the political arena is simple: they become anonymous within the mass parties that constantly strive to increase their votes, and gradually lose the opportunity to make their voices heard. Politics has turned into a performance art between politicians seemingly different yet essentially share the same priorities and never break the gentleman's agreements, even going back to the dawn of the democratic representation of people by catch-all parties.

The contribution of the representative version of the liberal democratic system to the crisis of representation is that it is applied in an unequal social formation in such a way as to ensure that only certain individuals and groups have the chance to become representatives. Moreover, this unequal situation is exacerbated by the relatively infrequent practice of elections in relation to excuses such as stability, and thus of asking the public for its opinion. As a result of this system, which has been open for the crisis since from the beginning, the new groups that have emerged in the post-war social and political system have made the crisis of representation more apparent. The demands of women, immigrants, and the new middle classes who entered the labor force as a result of the increased economic capacity to rebuild economies, especially in Europe during the Cold War, and who raised new political demands because they did not see themselves represented in the politics, could not be met within the existing system. Over time, this crisis has gone so far as to inspire the emergence of non-institutionalized methods of direct participation, such as social movements.

Various theoretical positions have been offered for the peaceful coexistence of a modern divided society characterized by a crisis of representation, and Rawls' deliberative democratic model can also be seen as one of them. In this sense, the response to this issue of the deliberative democratic model is that a divided society can only stand together "by institutions built on the basis of equality and justice." The deliberative democratic model thus emerges as both an ethos and a method for structuring society and institutions on the basis of equality and justice. This model emphasizes the importance of inclusive and reasoned dialogue among all members of society, ensuring that every voice is heard and considered in the decision-making process. Moreover, the deliberative democratic model aligns closely with the principles of participatory democracy, where active citizen involvement is not only encouraged but deemed essential for the legitimacy of political outcomes.

In relation to this, what is proposed in the deliberative democratic model, in its simplest form, is performing a deliberation practice between the members of society on their own behalf in order to reach a just order and make various decisions about its components. In practice, this means the establishment of various deliberative forums, such as citizen assemblies or participatory budgeting processes, where ordinary citizens are directly involved in discussing and shaping policies. In this respect, deliberative democracy seems to rely, both theoretically and practically, on the practice of direct democracy, in which all individuals can be directly affected by a political decision. However, such a model has both innate problems arising from its own theoretical premises and practical problems related to its direct democracy-related implementation possibilities.

The theoretical problems of the deliberative democratic model are the conditions that Rawls sees as necessary for the model to work like the notion of consensus on "the principles and rules that constitute a just society" that is expected to emerge as a result. According to Rawls, for deliberation to lead to an overlapping consensus, participating individuals with the same conception of justice would have to decide behind a veil of ignorance. It is expected that this veil would make it impossible for people who participate in the deliberation to know whether their individual characteristics would bring advantages or disadvantages in the order that will be established as an output of the deliberation process. However, such an outcome-oriented hypothetical model raises questions about the sustainability of the order once the veil is waived such as: what will happen if there is no consensus among individuals with the same conception of justice? or how to prevent the deliberation of socio-economically and culturally unequal individuals from turning into a hostile debate?

Nonetheless, the problems of the model are not limited to the theoretical ones, especially when the practice of the model goes beyond the phase of the establishment of fair social order and becomes a principle of practice to be applied in everyday life, the direct democracy-related problems of the model come to the fore. These problems are, in short, that modern societies are too crowded to make decisions by direct democratic deliberation, the measures that can be taken to reduce the number of individuals participating in deliberative environments to a certain level to decide by deliberation will bring the model closer to representative democracy. Finally, the decisions to be taken in direct democratic processes can lead to the hegemony of certain groups at the end of some elitist processes, rather than being participatory and egalitarian. Furthermore, this can be implemented in the name of a model with a much higher legitimacy than the representative one, such as direct democracy.

Overall, Rawls' deliberative democratic model proposes a transformative vision for society, one that transcends mere procedural democracy and aspires towards a substantive realization of democratic ideals through equality, justice, and inclusive deliberation. However, it can be claimed that although the representative democratic system has its own major problems, thanks to some defining elements of modern liberal democratic societies such as capitalism and population, the deliberative democratic model is very likely to encounter some practical obstacles that cannot be solved. In conclusion, due to these theoretical and practical obstacles, the model is unlikely to provide the hoped-for solution.

Kamu Yönetiminde Paradigma Değişimi: Yeni Kamu Yönetişimi

Hakan UZUN¹

Geliş Tarihi (Received): 14.02.2024 – Kabul Tarihi (Accepted): 07.05.2024

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1437097

Öz

Kamu yönetimi tarihsel olarak genel dünya ekonomik konjonktürüyle uyumlu olarak büyük kırılmalar ve anlayış değişiklikleriyle karşılaşmıştır. Modern bilimsel yapının kurulmasından itibaren sürekli olarak kamu yönetimi alanında reform çalışmaları gündemde olmuştur. Devletlerin içine düştüğü sosyal ve ekonomik koşullar doğrudan yönetimi de etkilemiştir. Günümüz dünyasında devletler ekonomik, sosyal ve kültürel hayatta baskın rolünü devam ettirmektedir. Devletlerin büyük gücünün sınırlandırılması, toplumun ihtiyaçlarına uygun çözümler üretilmesi ve geleneksel kapalı karar alma mekanizmalarının katılıma açılmasına çalışılmaktadır. Geçmişten günümüze kamu yönetiminin sürekli olarak reforma tabi tutularak modern, hızlı, ihtiyaca yönelik hizmet üretilmesi amacı özellikle 2000’li yıllardan sonra ortaya çıkan uygulama ve yaklaşımları doğrudan etkilemiştir. Modern dünyada devlet örgütlenmesinden toplumdaki her bir aktöre eşit yaklaşması, adil bir yönetim sistemi kurması, hesap verebilir olması ve farklı grupların çıkarlarını dengeleyici çözümler üretmesi beklenmektedir. Bu açıdan, hayatın içindeki sorun ve çatışmalara uygun cevaplar vererek toplumun beklenti ve isteklerini dikkate almak için sistemleştirilen Yeni Kamu Yönetişimi her alanda etkin bir şekilde kullanılabilir potansiyele sahiptir. Bu çalışmanın amacı kamu yönetimi alanındaki modern teorilerden olan ve yoğun olarak çok aktörlü yapıları savunan Yeni Kamu Yönetişimi yaklaşımının önermelerinin ve yapısının incelenmesidir.

Anahtar kelimeler: Kamu Yönetimi, Paradigma Değişimi, Yeni Kamu Yönetişimi

Paradigm Change in Public Administration: New Public Governance

Abstract

Throughout history, public administration has encountered significant shifts and changes that align with the global economic context. Since the establishment of modern scientific structures, there has been a continuous focus on reform efforts in the field of public administration. The social and economic conditions faced by states directly influence their governance. In today’s world, states continue to play a dominant role in economic, social, and cultural life. Efforts are made to limit the excessive power of states, produce solutions that meet societal needs, and open up traditional closed decision-making mechanisms to participation. From the past to the present, public administration has been subject to ongoing reforms, especially since the 2000s, aiming to provide modern, efficient, and needs-oriented services. In the modern world, it is expected that state organizations treat all actors in society equally, establish a fair governance system, ensure accountability, and create solutions that balance the interests of different groups. In this context, the New Public Governance approach, which emphasizes responsiveness to societal expectations and needs while addressing real-world problems and conflicts, has the potential to be effectively applied in all areas of public administration. The purpose of this study is to examine the propositions and structure of the New Public Governance approach, which is one of the modern theories in the field of public administration and strongly advocates for multi-actor structures.

Keywords: Public Management, Paradigm Change, New Public Governance

¹ Dr., Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, dr.uzun.hakan@gmail.com ORCID: 0000-0002-8484-9954.

Giriş

Kamu yönetimi genel olarak, kamu politikalarının uygulanması ve devlet ile ona bağlı kurumlar tarafından sunulan kamu hizmetlerinin üretilmesi sürecini ifade etmektedir. Böylece temel hedefi, vatandaşlara etkili bir şekilde hizmet sunmaktır. Bu amaçla, sınırlı kamu kaynaklarını verimli ve optimum bir şekilde kullanarak hedeflenen sonuçlara ulaşmayı amaçlamaktadır. Bunun yanı sıra devlet örgütlenmesinin tüm vatandaşların kamu mal ve hizmetlerine eşit erişime sahip olmasını sağlaması, haklarını ve çıkarlarını korunması ve saygı duyması toplumsal kazanımların olmazsa olmazlarıdır.

Günümüzde, kamu politikalarının tasarlanması, uygulanması ve değerlendirilmesinde tüm paydaşlar ve toplulukların katılımı ve görüşleri önemli bir role sahiptir. Bu, vatandaşların devlete karşı aidiyet ve sahiplenme duygularını teşvik etmektedir. Kamu kurumlarının şeffaf olması, kamuoyuna duyarlılık göstermesi ve bağımsız demokratik kurumlar tarafından denetlenmesi, hesap verebilirlik ilkesi temelinde değerlendirilir. Sürekli değişen ve gelişen dünyada, kamu sektörü karmaşıklaşan toplumsal ihtiyaçlara ve beklentilere uyum sağlamak zorundadır. Bu bağlamda, kamu yönetimi karmaşık ve birbirine bağlı sorunlara yaratıcı ve esnek çözümler sunarak toplumun ihtiyaçlarına yenilikçi bir bakış açısıyla yanıt vermelidir.

Kamu yönetimi, statik veya tek tip bir teoriyle veya yaklaşımla sınırlandırılmaz. Aksine, sürekli öğrenme ve geliştirme gerektiren, bağlamına özgü ve dinamik bir yapılanmaya sahiptir. Bu sebeple, kamu yönetimi geri bildirim, eleştiriye ve reformlara açık olmalı, ayrıca diğer ülkelerde ve bölgelerdeki en iyi uygulamalardan ve deneyimlerden öğrenmeye çalışmalıdır.

Kamu yönetimi teorileri, kamu kuruluşlarının yönetilmesi ve kamu politikalarının uygulanmasına rehberlik eden çerçeveler ve kavramlardır. 1900'lü yılların başlarında ortaya çıkan Klasik Kamu Yönetimi yaklaşımı, kamu kurumlarında verimliliği artırmak için hiyerarşik yapılara, iş bölümüne ve bürokratik ilkelere vurgu yapmaktadır. 20. yüzyılın büyük bir kısmı boyunca kamu yönetimine hakim olan yaklaşım devleti çevreye, halka ve sivil topluma kapalı bir mekanizma olarak konumlandırmıştır.

Zaman içinde değişen dünya, klasik teorinin katı ve mekanik varsayımlarına karşı birçok yeni yaklaşımın doğmasına tanıklık etmiştir. İlk olarak değişimin gerekli olduğu, rasyonellik, insan ilişkileri ve organizasyon kültürü gibi kavramları temel alan Yeni Kamu Yönetimi yaklaşımı ve daha sonra ise özel sektörün sahip olduğu niteliklerin kamu sektörüne aktarılmasını savunan Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımı popülerlik kazanmıştır. Ancak bu

yaklaşımlar kamunun kapalı yapısının topluma açılmasını sağlayamamıştır. Daha sonra eleştirilen özel sektör temelli uygulamalar temeline demokrasiyi alan Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımını doğurmuştur.

Ülkelerde sivil toplum örgütlerinin yükselmesi, devlet örgütünün kapalı yapısının sorgulanmasına neden olmuştur. Devlet için var olan toplum anlayışının yıkılarak toplum için var olan devlet yaklaşımının kabul görmesi ilk olarak yönetim ve daha sonra Yeni Kamu Yönetişimini ortaya çıkarmıştır. Her iki yaklaşım özünde katılımcılığı, adillliği, kapsayıcılığı, hesap verebilirliği, etkililiği ve inovasyonu barındırmaktadır.

Kamu yönetiminde paradigma değişimi çok kapsamlı ve geniş bir alanı temsil etmektedir. Genel olarak söz konusu paradigma değişimi geleneksel (klasik) yönetim anlayışından farklı bir yaklaşımın benimsenmesini ifade etmektedir. Bu değişim toplumun değişen ihtiyaçları, devlet örgütlenmesinden beklentiler, teknolojik gelişmeler, küreselleşme gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır. Kamu hizmetlerinin nasıl sunulduğu, kamu kaynaklarının nasıl yönetildiği ve devletin rolü gibi konular doğrudan paradigma değişikliğini tetiklemektedir. Bu çalışma içinde paradigma değişiminin daha çok toplumsal beklentiler ve katılım çerçevesinde ele alınmış ve kamu yönetiminin daha katılımcı, şeffaf ve hesap verebilir bir yönetim anlayışı benimsenmesi gerekliliğine odaklanılmıştır.

Yeni kamu yönetişimi bağlamında kamu yönetiminde paradigma değişiminin tartışıldığı çalışma temel olarak dört ana bölüme ayrılmaktadır. İlk bölümde kamu yönetiminin bilimsel temele oturduğu ve kapalı bir yapılanmayı savunan Klasik Kamu Yönetiminin temel önermeleri incelenmiştir. İkinci bölümde kamu yönetiminde insan faktörüne, değişime ve rasyonelliğe odaklanarak özel sektör uygulamalarının kamu sektörüne aktarılmasını savunan Yeni Kamu Yönetimi ve Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımları analiz edilmiştir. Yine aynı bölüm içinde eleştirilerden doğan ve demokratik uygulamaları savunan Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımı karşılaştırmalı olarak tartışılmıştır. Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümünde ise kamu yönetiminde paradigma değişiminin alanlarında yönetim ve Yeni Kamu Yönetişimi yaklaşımları ele alınmıştır.

1. Kapalı Devlet Yapısı: Klasik Kamu Yönetimi

Kamu kavramı gerek zamana gerekse ülkelere göre büyük farklılık göstermektedir. Kamu veya kamusal alan, devletin müdahale etmesi veya düzenleyici bir rol üstlenmesiyle ortaya çıkan insan veya toplum faaliyetlerini içermektedir. Roma İmparatorluğu'nda "*res publica*" olarak adlandırılan "*kamusal şey*" ise, kamu veya amme hizmetinin yerine getirilmesi

için gerekli olan binaları, kaynakları ve diğer fiziksel varlıkları ifade etmek için kullanılmaktadır (Yıldız, 2011: 1-3). Her iki yaklaşım birleştirildiğinde “kamu” kavramının hem bir faaliyeti temsil ettiği hem de fiziksel kaynaklara atıf yaptığı söylenebilir. Bu açıdan kavram, demokrasilerde politika yapımını anlamaya yönelik kritik öneme sahiptir. Kavramın tam olarak anlaşılması kamu olarak tanımlanan “şeyin” karar alma süreci ve mekanizmasının (kamu politikası) katılıma açılmasını da sağlayacaktır.

Kamu kavramı ile devlet kavramının eşdeğer kullanılması zamansal olarak bilimsel yapının oluşmasına katkı sağlamıştır. Tarihin derinliklerinde Antik Çağ’a kadar uzanan Firavunlar, krallar ve imparatorlar, hükümetin pratik işlerini yönetmek için sayfalara, hazinedarlara ve vergi tahsildarlarına ihtiyaç duymuşlardır. Modern devletlerin kurulmaya başlanmasından önce çoğu kamu idaresinde kayırmacılık, iltimas ve siyasi himaye hakim olup aristokrasi veya elit sınıf kamu yönetimini hakimiyeti altında tutuyordu. Yakın zamana kadar (hatta günümüzde dahi) kamu idarecileri iktidarın “ganimet sistemi” içinde “gözü ve kulağı” gibiydi. Zamanla yasal kayıtların tutulması, orduların beslenmesi, vergilerin toplanması gibi gerekli faaliyetlerde uzmanlığın geliştirilmesinin temelini oluşturan, okuma ve yazma becerisine sahip uzman devlet memurları seçkinlerin hakimiyetinden kurtulmuştur (Frederickson et al., 2013: 56). Modern zamanlarda ise gelişmiş kamu yönetimine duyulan ihtiyacın artmasıyla hem bilimsel gelişmeler hızlanmış hem de kamu algısı değişime uğramıştır.

Klasik dönem kamu yönetimi tanımları ve yaklaşımı idareye, hukuksal yapıya ve en önemlisi tek taraflı faaliyetlere odaklanmıştır (Kerman, 2016: 235):

- “*Kamu Yönetimi, kamu hukukunun ayrıntılı ve sistematik bir şekilde yürütülmesidir. Hukukun her özel uygulaması kamu yönetimidir.*” Woodrow Wilson (1887).
- “*Kamu yönetimi, hükümetin eylem kısmıdır, hükümetin amaç ve hedeflerinin gerçekleştirilmesini sağlayan araçtır.*” John J. Corson ve J.P. Harris
- “*Kamu yönetimi, idare biliminin bir bölümüdür ve temel olarak hükümetle ilgili olup öncelikle hükümetin icra kolunu ilgilendirir; ancak açıkça yasama ve yargı kollarıyla ilgili sorunlar da bulunmaktadır.*” Luther Gulick

Max Weber (1864-1920)’in fikirlerinden etkilenen, 20. yüzyılın büyük bir kısmı boyunca kamu yönetimine hakim olan klasik kamu yönetimi devleti çevreye, halka ve sivil topluma kapalı bir mekanizma olarak konumlandırmıştır. Yaklaşım, hiyerarşi ve liyakat ilkesine dayalı bir bürokrasi modeline dayanmaktadır. Merkezi kontrol, belirlenmiş kurallar ve yönergeler, politika yapımının uygulamadan ayrılması ve hiyerarşik bir organizasyon yapısı

gibi unsurlar klasik kamu yönetiminin temel paradigmalardır. (Osborne, 2006). Anahtar kelimeler bütçe ve insan kaynakları yönetiminde verimlilik ve etkililiktir. Yaklaşımın merkezi özelliklerini aşağıdaki gibi özetlenebilir (Minogue, 2001; McCourt, 2013):

- Atanmış idareciler ile seçilmiş politikacıların ayrılması (siyaset-yönetim dikotomisi);
- Kamu yönetimi sürekli, öngörülebilir ve kurala dayalıdır;
- Yöneticiler, niteliklere dayalı olarak atanır ve profesyoneldir;
- İşlevsel bir iş bölümü ve görevler ile kişiler arasında bir hiyerarşi bulunur;
- Kaynaklar, içinde çalışan bireylere değil, organizasyona aittir;
- Kapalı bir yapı olarak karar mekanizması seçilmişlerin, uygulama ise atanmışların elindedir.

Yukarıdaki yaklaşımlardan hareketle kamu çalışanlarının siyasal iktidardan aldıkları talimat ve kurallar doğrultusunda görevlerini yerine getirmesi, alınacak karar ve stratejilere ise siyasetçilerin yön vermesi gerekmektedir. Siyasetçilerin ve bürokratların temel karar alıcı olduğu klasik kamu yönetimi merkezi hükümeti desteklemekte, karar mekanizmaları iç bünyesinde tutmakta ve olabildiğince özel sektör veya sivil toplumu karar alma sürecine dahil etmemektedir. Bu sayede kamu yönetiminin denetlenmesi ve siyasetçilere karşı sorumlu olunması amaçlanmıştır. Çalışanların ömür boyu istihdamı esas alınarak, siyasi tarafsızlığa dayalı, her siyasi partiye eşit uzaklıkta bir örgütlenme amaçlanmıştır, ancak piyasaya, halkın isteklerine veya sivil toplumun taleplerine neredeyse duyarız, siyasetçilerin veya bürokratların yönlendirmesiyle çalışan bir mekanizma hayata geçirilmiştir (Mecek ve Yılmaz, 2021: 234). Klasik dönem kamu yönetimi yazarları, alanın kapsamını yalnızca hükümetin yürütme organıyla sınırlamıştır. Vatandaşları tebaa olarak ele alan, liderlerin ve yöneticilerin insanlar üzerinde pratikte mutlak güce ve kontrole sahip olduğu klasik kamu yönetimi zamanla etkisini yitirmeye başlamıştır. Klasik dönem kamu yöneticileri, kamu yararına ve vatandaş katılımına oldukça kapalıdır. Sonuç olarak klasik kamu yönetimi anlayışı yapısı itibarıyla bürokrasi üzerine inşa edilmiş olup tüm dış etkilerden korunmaya çalışılmıştır.

2. Devletin Piyasayla Barışı: Yeni Yaklaşımlar

Genel olarak literatürde sıklıkla konu edilen “*administration*” ve “*management*” anlam ve kavram farklılığına çalışmanın bütünlüğü açısından kısaca değinilecektir. Türk kamu yönetimi literatüründe her ne kadar “*administration*” ve “*management*” eş anlamlı olarak “*yönetim*” olarak çevrilse de özlüklerinde farklı yaklaşımları barındırmaktadır. Yabancı literatürde kamu yönetimi için “*administration*” terimi, özel sektör (işletme) yönetimi için “*management*”

terimi, hükümet ve yerel yönetim mekanizmaları için “*government*” terimi kullanılmaktadır (Parlak, 2013:1). Administration terimi, “minor” ve “ministrare” kökenli olup, genel olarak “hizmet etmek” anlamına gelmektedir. Diğer taraftan, management kelimesi ise “manus” kökenlidir ve “kontrol etme”, “çekip çevirme”, “amaçlara ulaşma” gibi anlamları kapsamaktadır (Hughes, 1994:4-5; Ömürgönülşen, 2003:54). Bu nedenle klasik kamu yönetiminin geçirdiği tarihsel evrim sonucu ortaya çıkan Yeni Kamu Yönetimi (YKY) ve Yeni Kamu İşletmeciliği (YKİ) yaklaşımları yapısı gereği oldukça farklıdır.

Sosyal, siyasal, ekonomik ve teknolojik çevre sürekli bir değişim içindedir. Bu nedenle idari organizasyonlar, kamu örgütleri veya kurumları, karar ve eylemlerinin etkililik ve uygunluk kriterlerini değişen çevresel koşullara göre değerlendirmelidir. Başka bir deyişle, organizasyonel ve operasyonel esneklik ya da çevresel değişikliklere uyum sağlama yeteneği, idari sistemde ve kamu yönetiminin bütününde var olmalıdır. Dünyanın hızla değişmeye başladığı II. Dünya Savaşı sonrası (özellikle 1970 ve sonrası) devletin artan işlevi ve harcamaları zamanla sorun olmaya başlamış ve kamunun küçültülmesi, özel sektörün desteklenmesi ve piyasanın denetlenmesi faaliyetleri kapsamında Yeni Kamu Yönetimi (New Public Administration/ YKY) yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Ayrıca, bu dönem YKİ kavramı ve daha sonraları Yeni Kamu Hizmeti (New Public Service/ YKH) yaklaşımı gibi yeni akımlar literatürde sıklıkla tartışılmıştır. Bu durum hem kavram karmaşasına neden olmuş hem de asıl yaklaşımın uygulamasının kamuoyu tarafından yanlış anlaşılmasıyla sonuçlanmıştır (Parlak ve Sobacı, 2010: 194).

YKY görüşünü benimseyen yazarlar, devletin sadece doğrudan piyasa içinde işletmecilik değil, aynı zamanda piyasa üstü bir aktör gibi rol alarak düzenleyici ve denetleyici bir yapı oluşturmasını desteklemektedir. Bu yaklaşım, temel olarak kamu hizmetlerinin üretim ve sunum aşamalarının ayrılmasına odaklanmaktadır. Bu şekilde, YKY, devletin her alanda baskın bir şekilde faaliyet göstermesi yerine paydaşlarla iletişim kuran, kamu politikalarının oluşturulmasında paydaş katılımını teşvik eden ve daha önce özel sektörden birçok hizmeti alan bir yaklaşımı benimsemektedir (Okçu, 2012: 14). Özetle YKY aşağıdaki temelleri önermektedir (Frank, 1971: 324-5):

- Kamu yönetimi değişime duyarlı ve hevesli olmalı;
- İdareciler kimin, neyi, nasıl yapacağına rasyonel olarak karar verirken vatandaşlarla istişare yapmalı;
- Vatandaş memnuniyetini temel olarak idareciler ile memurlar arasındaki ilişkinin iyileştirilerek çalışanlar arasında moral ve verimlilik artırılmalı;

- Kamu örgütlenmesi eski standart organizasyon yapısına bağlı kalmak yerine küçük, daha az merkezi ve esnek hiyerarşilere sahip yapılara dönüşerek çevrenin değişen ihtiyaçlarına uygun hale getirilmeli;
- Kamu yönetimi, oldukça çeşitli ve karmaşık kamu işleriyle ilgilendiğinden karakter olarak heterojen bir yapıya sahip olup güncel bilgi, kavram, fikir ve anlayış akışlarıyla zenginleştirilmelidir.

1980’li yıllardan sonra ekonomik, sosyal ve kültürel değişimlerin hız kazanması kamu yönetimi anlayışını ve kamuya bakış açısını da kökten dönüşüme uğratmıştır. Bu dönüşümün etkisiyle 1980-1990 yılları arasındaki on yılda, Christopher Hood (1991), Jonathan Boston (1996), David Osborne ve Ted Gaebler (1993) gibi önemli akademisyenlerin katkılarıyla Yeni Kamu İşletmeciliği (New Public Management/ YKİ) ortaya çıkmıştır. Yaklaşım, neo-klasik ekonomik kavramlara, yöneticiliğe ve kamu tercihi teorisine dayanmaktadır.

Neo-Klasik iktisat ve yöneticilik, YKİ’nin önemli bir temeli olarak kabul edilmektedir. Bu konsept, sonuç odaklılık ile piyasa mekanizmasını ve rekabeti dikkate alarak geleneksel bürokratik yapılara karşı daha esnek, etkili ve hızlı kararlar alabilen bir kamu yönetimi modelini önermektedir. Yaklaşımın göre kamu yönetiminin başarısı, kamuoyunun denetimine açık anahtar performans göstergeleri (Key Performance Indicators/ KPI) ile ölçülebilir. Özel sektör işletmelerinin yönetimine benzer olan yaklaşım, ekonomi ve işletmelerdeki yöntem ve teknikleri kamu yönetimine aktarılmasını savunmaktadır.

Yöneticilik ile yaklaşımın birleşimi ise vatandaş temelli hizmet sunumundan vatandaşın müşteri olarak kabul edilerek müşteri odaklı bir model önermektedir. Bu birleşim, klasik kamu yönetimi uygulamalarının yerine daha iş odaklı, sonuç odaklı ve müşteri memnuniyetine önem veren modeli teşvik etmektedir. Kamu tercihi teorisi ile yaklaşımın birleşimiyle ise diğer modellerin aktarım mekanizmalarına ek olarak özellikle küçülmenin temel anahtarları olan özelleştirme ve dış kaynak kullanımının kamu sektörünün daha etkili işlemesi ve daha maliyet etkin çözümler üretilmesi hedeflenmiştir. YKİ, 1990’dan itibaren kamu yönetimi üzerine yapılan çalışmalarda ana akım kavramlar haline gelene kadar birçok ülkede bürokrasi reformuna yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Yaklaşım, kamu yönetiminin özel sektör ile barışmasının bir aracı olarak kullanılması şeklinde özetlenebilir. Özünde YKY ve YKİ yaklaşımları birbirinden farklı zamanlarda ortaya çıkmış olup yaklaşımlar farklı önergelere sahiptir. Yaklaşımların farklılıkları aşağıda sunulmuştur (Acar, 2013: 43):

Tablo 1. Yeni Kamu Yönetimi ve Yeni Kamu İşletmeciliği Karşılaştırması

Yeni Kamu Yönetimi “New Public Administration”	Yeni Kamu İşletmeciliği “New Public Management”
ABD temelli ve 1970’li yıllara dayanmaktadır.	Avrupa temelli ve 1980’li yıllara dayanmaktadır.
Yaklaşım 13 Eylül 1968 tarihli Minnowbrook Konferansı’nda gündeme gelmiştir. Öncüleri ise D. Waldo, George Frederickson, Frank Marini ve Henry Lambright gibi düşünürlerdir (Çiğerlioğlu, 2009: 9).	Yaklaşım ilk kez Christopher Hood’un 1991 yılında yayımlanan “A Public Management for All Seasons” başlıklı makalesinde gündeme gelmiştir. Bazı yazarlar ABD temelinde Osborne ve Gaebler tarafından 1992 tarihinde yayımlanan, “Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector” kitabını da yaklaşıma dahil etmektedir. Yaklaşım Amerika’da 1976 yılında Carter’in başkanlık kampanyasıyla gündeme gelmiş ve 1993 tarihinde Başkan Bill Clinton, yardımcısı Al Gore’un tarafından kurulan Ulusal Performans İnceleme Ekipleri tarafından yaygınlaştırılmıştır.
“Administration/Uygulama/Yönetim” kavramı önceden belirlenmiş kural, süreç, görev, yetki, sorumluluk gibi kavramları yansıtır.	“Management/Yönetim/İşletme” kavramı ise görev ve faaliyetlere odaklanmayı ve çalışmaların etkili ve verimli yapılmasını ifade eder.
Kavram daha çok özel olarak kamu yönetimi faaliyetlerini tanımlamaktadır.	Kavram daha genel olarak özel sektör faaliyetlerinde kullanılmaktadır.
Kavramı “ <i>minör</i> ” ve “ <i>ministrare</i> ” kelimelerinden türetilmiş olup temelde “ <i>hizmet üretmek/etmek</i> ” anlamında kullanılmaktadır.	Kavram “ <i>manus</i> ” kelimesinden türemiş ve “ <i>kontrol etme, amaçlara ulaşma ve düzenleme</i> ” anlamındaki kullanılmaktadır.
Sosyal adalet, eşitlik, hareketin öne çıkardığı kavramlar olup ayrıca eşitlik, adalet, katılım, sosyal sorunlara duyarlı olma gibi alt amaçlara sahiptir.	Bireysel demokratik değerler üstünde yükselen YKİ reformları özel sektörün öne çıkarılması ve kişisel özgürlükleri vurgu yapmaktadır. Kavramın uygulanması pragmatik/faydacı bir yaklaşıma sahiptir.
Yöneticilerin güçlendirilmesi ve yönetebilir yapılar oluşturulmasını savunur.	Yöneticilerin yönetime sahip olmasını savunur.
“ <i>Public administration/kamu yönetimi</i> ” kavramı yasal süreci, yürütme organının işlemleri, mahkeme kararlarını ve bunların uygulamalarını içeren oldukça geniş ve sınırları tam olarak belirlenemeyen bir kavramdır.	“ <i>Public management/kamu idaresi</i> ” ise daha çok kamu kurum ve kuruluşlarının iç işleyişine, planlamaya, örgütsel sürekliliğe, insan kaynaklarının yönetilmesine ve performans denetimi gibi uygulamalara odaklanır.
Eleştiricileri daha çok YKİ uygulamaları YKİ uygulamaları ile karıştırılmış ancak devletin küçültülmesi, piyasanın hâkim olması, devletin güçsüzleşmesi gibi çıktılara odaklanmıştır.	Eleştiricileri daha çok YKİ uygulamalarının sosyal devletin kaldırılması ya da güçsüzleştirilmesi sonuçlarını doğurduğunu eşitlik, katılım, adalet gibi değerlerin önem kaybettiğini ifade etmektedir.
Kavramlar kamu yönetiminde reformun daha kapsamlı olmasını savunmuştur. Bunun yanı sıra her iki yaklaşım tasarruf, etkinlik, verimlilik, performans, rekabet, maliyetlerin düşürülmesi, yöneticilerin güçlendirilmesi, hesap verebilirlik gibi ortak uygulamaları içermektedir.	

Kaynak: Acar, 2013: 43.

Kamu yönetimi üzerine yapılan çalışma oldukça uzun bir evrimi kapsamaktadır YKY ve YKİ yaklaşımları doğrudan bürokrasi ve kamu yönetiminde uygulanmaya başlandığında birtakım eleştiriler ortaya çıkmıştır. Özellikle “*vatandaş*” faktörüne hizmet etme yaklaşımının ortadan kaldırılarak “*müşteri*” faktörüne odaklanılması temel eleştiri noktası olmuştur. 1990’ların sonlarından başlayan ve 2000’lerin başlarına kadar uzanan eleştiriler baştan akademisyenler Janet V. Denhardt ve Robert B. Denhardt liderliğinde Yeni Kamu Hizmeti (YKH) kavramının doğmasını sağlamıştır. YKH, vatandaşların katılımcı demokrasi, topluluk modeli, sivil devlet, kurumsal humanizm, YKİ ve postmodern kamu yönetimi kavramlarına

dayanmaktadır. YKH'nin temel özleri, vatandaşların katılımına dikkat ederek “*demokrasi değerine*” odaklanmaktadır. İnsanlar, kamu hizmetlerinin sahipleri olarak kabul edilir ve insanların ihtiyaçlarına hizmet etmek veya onlara cevap vermekle sorumludur. Bu nedenle, insanlar kamu kurumlarının müşterileri değil, vatandaşlarıdır. Bu nedenle, hizmetlerin değeri, hizmet üretkenliğinden daha önemlidir (Sriram et al., 2020: 33-4).

Kamu sektöründeki bedavacılık sorunu veya devlete olan güvenin azalması nedeniyle tüketici-vatandaş ayrımının ortadan kalktığını söylemek mümkündür (Kelly, 2005: 79). Uzun süre devam eden olumsuz uygulamalar ve haberler, vatandaşın kamu çalışanlarına duyduğu güvensizlik ve sorumluluk eksikliği algısını pekiştirmiştir. Ayrıca, sivil toplumun gelişmesi ve devletin bu gelişmeye dışlayıcı bir tutum sergilemesi de bu ayrımın ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Denthardt, 2002: 68). YKH ve YKİ yaklaşımlarına karşı, YKH yaklaşımının literatürde geniş bir kabul gördüğü görülmektedir.

YKH, vatandaşı hizmet sunacak demokratik sistemin temel aktörleri olarak kabul etmektedir. Kamu hizmetlerinin sürekli olarak “*kamu yararını*” ön planda tutularak sivil toplum tarafından denetlenmesini ve hesap verebilir bir kamu yönetimi anlayışını benimsemektedir. Aşağıdaki şekilde geleneksel kamu yönetimi, yeni kamu işletmeciliği ve yeni kamu hizmeti yaklaşımlarının temel özellikleri sunulmuştur (Denhardt ve Denhardt, 2003: 554):

Tablo 2. Kamu Yönetimi Kuramlarının (*Yeni*) Karşılaştırılması

	Geleneksel Kamu Yönetimi	Yeni Kamu İşletmeciliği	Yeni Kamu Hizmeti
Teorik ve felsefik temeli	Siyasi bir teoridir.	Ekonomik bir teoridir.	Demokratik bir teoridir.
Rasyonalite	“İdari birey”	“Ekonomik birey”	Siyasi, ekonomik ve idari rasyonellik.
Kamu yararı düşüncesi	Yasal olarak sınırları çizilmiş ve siyasi sürecin sonunda oluşan kararların uygulanması.	Bireysel çıkarların toplamının toplum çıkarını oluşturması.	Toplum tarafından paylaşılan değerler ve açık iletişim.
Kamu kime karşı sorumludur	Seçmenlere ve vatandaşlara.	Hizmetten yararlananlara.	Vatandaşlara.
Hükümetin rolü	Kürek çekmek	Dümende durmak	Hizmet etmek
Politikalar için mekanizmalar	Plan ve programların yürütülmesi mevcut kurumlar yoluyla olmaktadır.	Özel ve sivil toplum kuruluşları ile birlikte programları yerine getirmek.	Kamu, özel ve sivil toplum kuruluşları arasında koalisyon oluşturmak.
Hesap verebilirlik yaklaşımı	Kamu yöneticileri seçilen siyasi liderlere karşı sorumludurlar.	Belirlenen hedeflere ulaşma oranı.	Yasalara, değerlere, ilkelere, siyasi normlara uyulmalıdır.
Organizasyonel yapı	Bürokratik yapı gereği alt-üst ilişkisine dayanan bir otorite sistemi söz konusudur.	Ana kontrol merkezdedir ve kamu kurumları, sorumluluğun dağıtıldığı yapıdadır.	İşbirliğine dayalı bir yapı söz konusudur.

Kamu idarecilerinin temel motivasyonları	Ödeme ve yararlanma, sivil hakların korunması.	Devletin büyüklüğünün sınırlandırılması isteği ve ödüller.	Kamu hizmetinde bulunma güdüsü söz konusudur.
Vatandaşa Bakış	Temsil edilen konumundadır.	Müşteri veya hizmet sunulan konumundadır.	Hizmet sahibidir.
Aktörlerin ilişkisi	Kamu ile özel sektör ayrımı vardır.	Devlet dümende durmaya devam eder.	Yatay bir ilişki ağı söz konusudur.
Kamu politikalarına katılım	Devlet karar vericidir.	Devlet uzlaştırıcı ve düzenleyici rolündedir.	Tüm aktörler karar vericidir.

Kaynak: Denhardt ve Denhardt, 2003: 554.

Dünya ekonomi tarihindeki değişim ve dönüşümler doğrudan kamu yönetimi yaklaşımlarını da etkilemiştir. II. Dünya Savaşı sonrası dünya genelindeki ekonomik ve sosyal dönüşümler halkın devletten beklediklerini değiştirmiş ve devlete olan bakış açısını da dönüştürmüştür. Devletin hantallığı, karar alma süreçlerinin uzunluğu, kapalılığı vb. eleştiriler yeni yaklaşımları ortaya çıkarmıştır. Kavramsal ayrımın da tam net bir şekilde yapılmasının zorlaştığı dönem içinde ilk olarak New Public Administration (Yeni Kamu Yönetimi) yaklaşımı (sosyal adalet, eşitlik, katılım, sosyal sorunlara duyarlı olma) önerilmiştir. Daha sonra doğrudan özel sektör uygulamalarının kamu sektörüne aktarılmasını öneren New Public Management (Yeni Kamu Yönetimi) ortaya atılmıştır. Türkiye özelinde YKY ve YKİ yaklaşımları kavram ve tanımlama yanlışlıklarına uğramıştır. Özellikle YKİ yöneltilen eleştiriler sonrasında müşteri değil “*vatandaş*” ihtiyaçlarına odaklanma anlayışını temel alan New Public Service (Yeni Kamu Hizmeti) yaklaşımını ortaya atılmıştır. Yine de değişen toplumun beklenti ve ihtiyaçlarına tam karşılık vermeyen yaklaşımlar daha kapsayıcı ve katılımcı olan “*governance (yönetişim)*” anlayışı eklenmiştir.

3. Sivil Toplumun Yükselişi: Yönetişim

Tarihsel olarak kamu yönetimi alanındaki değişikliklerle birlikte, 21. yüzyılda yeni bir bakış açısına doğru bir gelişim gözlenmektedir. Kamu yönetimi, özel sektör işletmeciliği ve sivil toplum arasındaki etkileşimin artması, geçiş süreçlerinin hız kazanması ve uygulamaların transferi, kavram ve yaklaşımlarda bir benzerlik oluşmasına yol açmıştır. Bölümün kavramı küreselleşme dalgasının ortaya çıkmıştır. “*Governance*” terimi, Türkçe’ye “*yönetişim*” olarak çevrilmiştir. Bu terim, sadece ad olarak değil, aynı zamanda orijinal dilindeki anlamıyla Türkçe’de kullanılmaktadır. Kavramın kökeni 18. yüzyıla kadar götürülmekte olup “*sivil topluma saygılı aydınlanma yönetimi*” ruhunu taşıdığı ileri sürülmüştür (Güler, 2003: 94).

1990’ların ortalarında ortaya çıkan ve 2000’lerde yaygınlaşan “*governance*” (yönetişim) uygulamaları ilk kez Dünya Bankası tarafından 1989’da Afrika’nın sürdürülebilir kalkınması üzerine yayınlanan “*Sub-Saharan Africa; From Crisis To Sustainable Development*” adlı bir raporda kullanılmıştır. Bu raporda, Afrika’nın sürdürülebilir bir şekilde kalkınmama

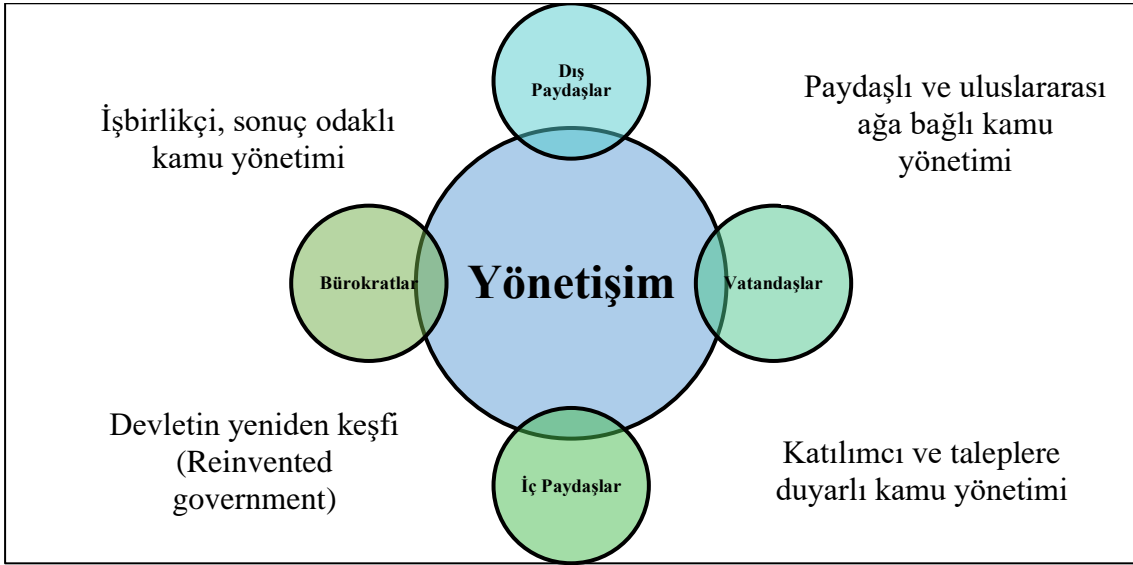
sorununun temelinde “*yönetişim krizi*” olduğu vurgulanmış ve yönetişimin, “*bir ulusun işlerini yürütmek için politik gücün kullanımı*” olduğu belirtilmiştir (Matena, 2010:23). Bu terim daha sonra kamu yönetimi uygulamaları, literatür çalışmaları ve akademik araştırmalarla birlikte geniş bir kullanım alanı bulmuştur.

Yönetişim veya governance kelimesinin kökeni literatürde tartışmalı bir konudur. Kavramın Antik Yunanca “*bir gemiyi kullanmak, yönlendirmek veya manevra yapmak*” anlamına gelen “*kybernein*” fiilinden türediği ve ilk kez Antik Yunan filozofu Platon tarafından mecazi bir anlamda “toplumun yönetimi veya *yönlendirilmesi*” anlamında kullanıldığı öne sürülmüştür. Benzer bir açıklamaya göre, terim Latince ve Antik Yunanca kökenli olup, kamu hizmetlerinin yürütülmesi veya yasal düzenlemelerin katılımcı bir şekilde oluşturulması şeklinde tanımlanmıştır (Campbell ve Carayannis, 2012: 4). Diğer bir görüşe göre kelimenin kökeni Fransızca “*gouvernance*”den gelmiş ve genel olarak sivil toplum ile kamunun birleştirilmesi olarak tanımlanmıştır. Bu terim muhtemelen 12. yüzyıldan sonra İngilizceye geçmiş ve kullanılmıştır (Zimmer, 2010: 203).

Yönetişim terimi daha çok kapalı toplumlardaki yönetim, yönlendirme yeteneği ve organizasyon gücü ile ilişkilidir. Ancak, kelimenin doğru kullanımı geçmişteki anlamıyla “*idare etmek, kamu yönetimini sürdürmek*” şeklindedir. Yönetişim kelimesinin tarihsel anlamı, idareden ziyade politik işlemlere vurgu yaparak daha çok devletin toplumu ilgilendiren faaliyetlerine odaklanmıştır (Kaufmann ve Kraay: 2002: 8).

Tarihsel olarak birçok düşünür ve araştırmacı devletlerin merkezîyetçi yapılarına odaklanmıştır. Örneğin, Max Weber, üç temel otorite veya liderlik gücüne vurgu yaparak bunları sosyal hayat içindeki geleneksel otorite, belirli bir sınıf içindeki karizmatik otorite ve devlet yönetimindeki yasal-rasyonel otorite olarak sınıflandırmıştır. Yönetişim terimini kullanmasa da güç ve gücün kullanımında yasal-rasyonel otoriteden yola çıkarak bürokrasi ile karakterize edilen yasal-rasyonel otoriteyi savunmuştur (Osborne, 2010: 8). Zamanla, bu yaklaşım kamu yönetiminin içindeki sorunlara çözüm getirmediği için yerini yapısal ve işlevsel süreçlere katılıma bırakmaya başlamıştır. Yönetişimin geleneksel kamu yönetimine katkısı özetle şu şekildedir:

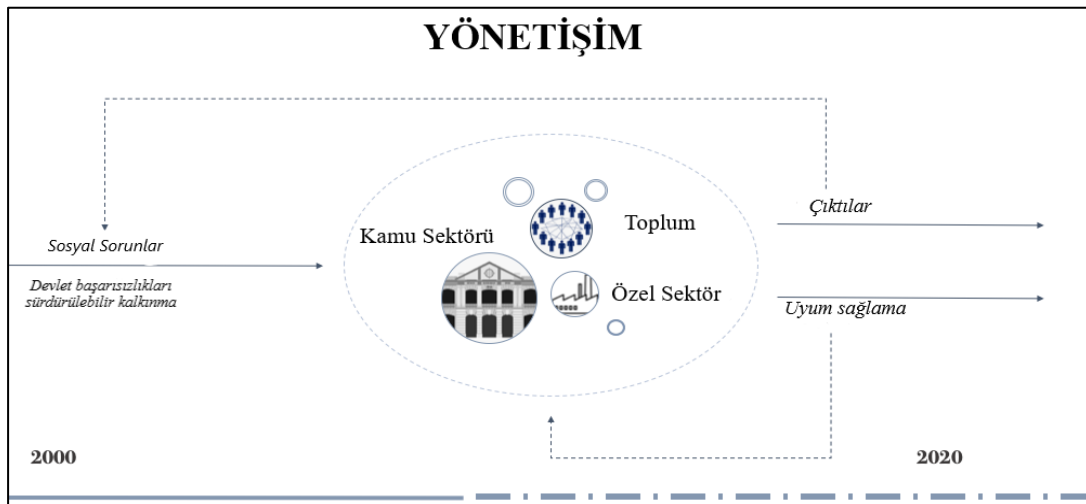
Şekil 1. Yönetişim Uygulamasının Yapısı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yönetişimin etkili bir biçimde uygulanabilmesi için, kamu otoritesinin güvenilir, çıkar çatışmalarını düzenleyebilen ve politika oluşturma süreçlerini yönlendirebilen iş birliği odaklı bir yapı oluşturması gereklidir. Bu bağlamda, yönetişimin planlı bir şekilde hayata geçirilebilmesi için sağlam bir devlet mekanizması oluşturulmalıdır. İş birliği ve katılım temelinde şekillenen yönetişim pratiği, politika oluşturma sürecinde kurumlar ve kuruluşlar arası dengeyi korur. Yönetişim ilkelerine sadık kalan kurumlar, ulusal ve yerel politikalardan sektörel politikalara kadar geniş bir perspektifle, ana hatlarıyla tüm paydaşlarla bir araya gelerek planlarını, faaliyetlerini ve hedeflerini belirleyip uygulayabilirler (Wolman, 1992: 29). Bu durum aynı zamanda toplumsal ihtiyaçların ve siyasi taleplerin etkin bir şekilde ele alınmasını, öğrenmeyi ve karşılıklı “bilgi ve tecrübe transferi”ni içerir. Yönetişimin evrimi ve yapısı aşağıdaki biçimde özetlenmiştir:

Şekil 2: Yönetişim Modeli

Kaynak: WHO, 2011.

Yönetişim, esas olarak yönetim sürecine odaklanır ve halkın yaşamını ilgilendiren politikalar ile kararları yürütme süreçlerinde resmi ve gayri resmi kurumlar arasındaki etkileşimleri incelemektedir. Yönetişimin başarısı hükümetin yeniden keşfine, klasik kamu yönetiminde göz ardı edilen gayri resmi aktörlerin süreçlere dahil edilmesine ve en önemlisi özellikle hak arama özgürlüğünün geliştirilmesine bağlıdır. Yönetişimin belirgin özellikleri şu şekilde sıralanabilir (Olsen, 2003: 73-5):

- **Kurumlar arasındaki karşılıklı bağımlılık:** Yönetişim, devlet yönetimine kıyasla daha geniş bir kapsama sahiptir ve devlet dışındaki paydaşları içermesi açısından kritiktir. Bu durum, kamu, özel ve gönüllü sektörler arasındaki sınırların değişmesine ve belirsizleşmesine yol açabilir, devletin sınırlarının evrim geçirmesine neden olabilir.
- **Ağ üyeleri arasındaki ilişkinin devamlılığı:** Kaynak alışverişi ve ortak amaçların müzakere edilmesi ihtiyacından kaynaklanan bir özelliktir. Ağ içindeki aktörler arasındaki ilişkilerin devamlılığı, sürekli bir etkileşim ve iş birliği gerekliliğini ifade etmektedir.
- **Oyun teorisi benzeri ilişkilerin varlığı:** Yönetişim, güvene dayalı etkileşimlere ve ağ katılımcıları tarafından müzakere edilen kuralların varlığına dayanmaktadır. Oyun teorisi prensipleri, ağ içindeki aktörler arasında karşılıklı anlayış ve iş birliği oluşturulmasında önemli bir rol oynamaktadır.
- **Kamu gücünden önemli derecede özerklik:** Ağlar, devlete karşı sorumlu olmayıp kendi içlerinde örgütlenirler. Bu bağlamda, devletin egemenliği sınırlı olabilir ancak dolaylı ve kusurlu ağları yönlendirme yeteneğine sahiptir.

Sivil toplumun güçlenmesi ile yönetim başarısı arasındaki pozitif korelasyon birçok ekonomik ve sosyal konulardaki araştırmacılar tarafından incelenmiş ve onaylanmıştır. Bu yazıların çoğunda sivil toplumun sosyal ağlar ve kaynaklar, topluluk kurumları, sivil derneklerin katılımı, ademi merkeziyetçilik, çoğulculuk vb. gibi çeşitli boyutları içerdiği savunulmaktadır (Stoker, 1998: 39). Sivil toplulukların bürokratik aygıtla ilişkisi ne kadar güçlü olursa, ekonomik, sosyal ve karar alma süreçlerinin o kadar başarılı olacağı görünmüştür.

4. Devlete Erişimin Aracı: Yeni Kamu Yönetişimi

Genel olarak yönetim, kamu sektörü, özel sektör ve sivil toplum arasında etkileşimi artırarak çeşitli paydaşların katılımıyla şekillenen çok aktörlü kamu yönetimine destek olan bir anlayış olarak ifade edilmektedir. Uluslararası konularda çözüm üretme ve küresel iklim değişikliği, çevre sorunları ile küresel suçlar gibi meselelere yönelik iyileştirmelerin

oluşturulması, aynı zamanda uluslararası ekonomik konuların düzenlenmesi için oluşturulacak mekanizmaların ele alındığı bir bağlamda fikir alışverişi, yönetim kapsamında değerlendirilmektedir. Yönetişim, hiyerarşik bir ilişki yerine, aktörler arasındaki bağlılık, koordinasyon ve iletişim gibi prensipleri içeren dinamik bir olgu olarak nitelendirilmektedir (Üzel, 2006: 24).

Yönetişim, farklı çıkarlara sahip aktörlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan bir süreç olarak değerlendirilir. Bu süreç, etkileşimin yönlendirdiği ve düzenlediği bir mekanizma olarak düşünülmelidir. Yönetişim anlayışı, toplumun çeşitli çıkarlarına sahip aktörlerin etkileşim içinde olduğu, bu aktörlerin yönetim süreçlerine katılımının sağlandığı ve aralarında bir koordinasyonun oluşturulduğu bir yönetim yaklaşımı olarak ele alınır (Bayansar, 2022: 165). Bu bağlamda, toplumun aktif bir şekilde kamu yönetimine katılımına ve vatandaşların devlet tarafından yetkilendirilip karşılıklı ilişki sonucunda yönetimde etkili olmalarına olanak tanınmaktadır (Özer, 2006: 61).

Kamu yönetimindeki paradigma değişimi ile sürekli yeni teoriler ve yaklaşımlar geliştirilmiştir. Geliştirilen her bir “yeni” yaklaşıma bir eleştiri getirilmiş ve en uygun “yeni” yaklaşıma ulaşmak hedeflenmiştir. Böylece günümüzde tüm aktörleri dikkate alan sürece dahil etmeyi hedefleyen Yeni Kamu Yönetişimi (New Public Governance) yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Yaklaşım, ilk kez Theo A. J. Toonen tarafından kaleme alınan “Ağlar, Yönetim ve Kurumlar: Kamu Yönetimi ‘Normal Bilim’ Olarak” başlıklı 1998 yılında yayımlanan bir çalışmada ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, kamu yönetimindeki gelişmeleri inceleyerek, “*geçmişin unutulması ve kamu yönetiminin farklı bir bakış açısıyla yeniden şekillendirilmesinin gerekip gerekmediği*” gibi soruları gündeme getirmiştir (Sobacı ve Köseoğlu, 2015: 235).

Theo A. J. Toonen’un 1998 yılında yayımlanan “Ağlar, Yönetim ve Kurumlar: Kamu Yönetimi ‘Normal Bilim’ Olarak” başlıklı çalışmasının ardından, 2006 yılında Osborne’un “*Yeni Kamu Yönetimi?*” isimli çalışmasıyla birlikte Yeni Kamu Yönetişimi düşüncesi ortaya çıkmıştır. Osborne’un 2006 tarihli çalışmasında, kamu yönetiminin üç önemli dönemden geçtiğini belirtmiştir. Bu dönemler; geleneksel yönetimin hakim olduğu 19. yüzyılın sonlarından 1970’li yılların sonu ve 1980’li yılların başına kadar olan dönem, yeni kamu işletmeciliğinin hakim olduğu 1980’li yılların başından 2000’li yılların başına kadar olan dönem ve 21. yüzyılın başlamasıyla birlikte yükselen “*Yeni Kamu Yönetişimi*” düşüncesinin ortaya çıktığı dönem olarak sıralanmaktadır (Lynn, 2006: 109).

Yeni Kamu Yönetişimi düşüncesi, 2000’li yılların ortalarından itibaren popülerlik kazanmış olup, geleneksel ve yeni kamu yönetimi düşüncelerine alternatif bir paradigma olarak öne çıkmıştır. Yapılan reform çalışmaları, YKİ’nin temel değerleri çerçevesinde istenen sonuçları elde edememiş, bu durum da Yeni Kamu Yönetişimi düşüncesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle özel sektörün yönetim tekniklerinin kamu yönetimine uygulanmasının yarattığı sorunlara karşı bir tepki olarak ortaya çıkan Yeni Kamu Yönetişimi, kamu politikalarının uygulanması ve kamu hizmetlerinin sunumu konusunda bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir.

Politik değerlere odaklanan Yeni Kamu Yönetişimi, YKİ’nin ihmal ettiği ilkelere odaklanarak, kamu politika yapım sürecinde ve kamu hizmetlerinin sunumunda çoğulcu bir devlet anlayışını öne çıkarmaktadır. Geleneksel ve yeni kamu yönetimi anlayışlarından ayrılan Yeni Kamu Yönetişimi, bürokrasi veya özel sektörü değil, “*vatandaşı ve birlikte idare etme temelli yönetişimi*” merkeze almaktadır (Wiesel ve Modell, 2014: 180). Bu, Yeni Kamu Yönetişimi düşüncesinin, devleti veya piyasayı ön plana alan bir anlayış yerine, üretici vatandaşı, çok aktörlü ağ yapısını ve çeşitli katılım mekanizmalarını benimsediğini göstermektedir (Avaner, 2019: 132).

Yeni Kamu Yönetişimi düşüncesi, vatandaş merkeze alarak katılıma önem veren bir yaklaşım benimsemekte ve çok aktörlü “*ağ tipi*” bir yönetim anlayışını savunmaktadır. Bu, geleneksel yönetimdeki bürokrasiyi veya yeni kamu yönetimindeki piyasayı merkeze alan paradigmalardan farklı bir bakış açısı sunmaktadır ve kamu hizmetinin vatandaş için etkili bir şekilde sunulması gerektiği fikrini vurgulamaktadır. Bu nedenle, Yeni Kamu Yönetişimi, önceki yönetim modellerinden farklı bir perspektifle kamu yönetim mekanizmasını şekillendirmektedir. Kamu yönetimi düşünceleri karşılaştırmalı bir bakış açısıyla aşağıdaki tabloda özetlenmiştir (Zhu ve Li 2012:12–13):

Tablo 3. Kamu Yönetimi Düşünceleri Karşılaştırılması

	Geleneksel kamu yönetimi ve işletmeciliği	Yeni kamu işletmeciliği	Yeni kamu hizmeti	Yeni kamu yönetişi
Değer yönelimi	Rejim ve prosedür	Verimlilik	Demokrasi	Demokrasi ve verimlilik
Teorik temel	Bürokratik sistem, siyaset-yönetim dikotomisi	İktisat teorisi, özel sektörün yönetim felsefesi	Demokratik vatandaşlık, sivil toplum, hümanist örgütlenme teorisi, postmodern yönetim teorisi	Sözleşmecilik ² , bütünlük teorisi ³ , kolektivizm ⁴
Davranış	Politika oluşturma ve yürütmeyi ayıran, merkezi hükümet	Devlet hizmetlerinde dış kaynak kullanımı ve pazarlama	Devlete hizmet ruhunun geliştirilmesi, üçüncü sektörle ⁵ işbirliği	Vatandaş bağımsızlığı, kamusal müzakere, çok merkezli yönetim
Vatandaşın rolü	Lider (Temel)	Müşteri	Vatandaşlara hizmet sunumu	Kararlara katılmak
Araştırma yöntemi	Kurumsalcılık ⁶ araştırma yöntemi	Pozitivizm ⁷ araştırma yöntemi	Hümanizm ⁸ araştırma yöntemi	Kolektivizm araştırma yöntemi

Kaynak: Zhu ve Li 2012:12–13.

Yeni kamu yönetişi, kamu sektörü ile özel sektör ve üçüncü sektör örgütleri arasındaki etkileşimi tanımlayan bir kavramdır. Üçüncü sektör, bireylerin kar amacı gütmeksizin gönüllü olarak kamu görevlerine katılımını teşvik eden dernek, cemiyet, vakıf, birlik, hareket, grup ve platformları içeren bir olgudur. Bu sektör, Sivil Toplum Kuruluşu (STK) veya Sivil Toplum Örgütü (STÖ) olarak da adlandırılmaktadır. Ortaya çıkan örgütler arası etkileşim ve işbirliği, çeşitli örgütsel ağ yapılarını birleştirerek, hükümetin potansiyelini ortaya çıkarmakta ve toplumsal sorunların çözümüne katkıda bulunmak için mümkün olan tüm kaynaklarla bağlantı kurmaktadır. Kamu politikasının oluşturulması, kamusal yapılanma faaliyetlerinin niteliğini, örgütün faktörlerini ve dış çevrenin dengelenmesi için gerekli olan becerileri içermektedir (Castells, 2008: 81). Yeni kamu yönetişim düşüncesinin temel göstergeleri olarak sıralanan bu unsurlar, kamu politikası yapım ve uygulanma sürecinin yapısal

² Sözleşmecilik, genel olarak bir toplumun veya bir grup bireyin sosyal ve politik düzenini anlamak ve gerektirmesi için sosyal sözleşme veya anlaşma fikrine dayanan bir etik ve politika teorisidir.

³ Bu teori, kurumların ve bireylerin etik değerlere, dürüstlüğe ve şeffaflığa bağlılığını vurgular.

⁴ Kolektivizm, bireyin toplum içindeki gruplarla sıkı bir şekilde ilişkilendirilmesi ve bu grupların çıkarlarının bireyin çıkarlarından önce geldiği bir sosyal ve politik felsefedir.

⁵ Hayır kurumlarını, sosyal girişimleri ve gönüllü grupları içeren üçüncü sektör, temel hizmetleri sunar, insanların refahını artırmaya yardımcı olur ve ekonomik büyümeye katkıda bulunur.

⁶ Kurumsalcılık, sosyal bilimlerde kurumsallaşmanın rolünü vurgulayan yaklaşımdır.

⁷ Pozitivist yaklaşım, bilimsel usul, standart ve ilkeleri uygulamaya temel almaktadır.

⁸ Hümanist yaklaşım, bilimsel yönetim teorilerinin rasyonelliğini ve mekaniğini dengelemek için geliştirilmiş olup açık uçlu anketler, yapılandırılmamış görüşmeler ve gözlemler gibi yöntemler kullanır.

bir parçasıdır ve hedefi, üretken bir kamu politikası oluşturmaktır. Yeni Kamu Yönetişiminin temel nitelikleri aşağıda özetlenmiştir (Xu et al., 2015: 14):

- Yeni Kamu Yönetişimi ilk olarak gücün dağılımını vurgulamaktadır. “*Yeni Kamu Yönetişimi*”ne göre, hükümet ve piyasanın yanı sıra toplumdaki diğer kuruluşların da kamu hizmeti sunulmasına katılma hakkı vardır. Aynı zamanda üçüncü sektör örgütlerinin kamu sorunlarının çözümüne de katılma karar hakkına da sahiptirler.
- Yeni Kamu Yönetişimi hükümetin koordinasyonunu vurgulamaktadır. Uzun bir süre boyunca hükümet, politika oluşturmadan uygulamaya kadar kamu yönetimini merkezi olarak görmüştür. Yeni Kamu Yönetişimi, hükümeti paternalizmden (*devlet baba*) koordinatöre, “*büyük hükümetten*” küçük hükümete dönüştürmeye çalışarak daha fazla toplumsal çıkarı koordine etmekte, diyalog platformu oluşturmakta ve kamu kaynaklarının kullanılmasını entegre etmektedir. Yani kamu idarecileri ile halk müzakere ederek fikir birliğine varmaya çalışmaktadır.
- Yeni Kamu Yönetişimi karmaşık bir ağ oluşturmaktadır. Geleneksel yönetimin tek hatlı yapısından ve Yeni Kamu İşletmeciliğinin hükümet-piyasa ikili yapısından farklı olarak, Yeni Kamu Yönetişimi, sosyal organizasyonları ve bireyleri bütünleştirerek, gücün her açıdan yoğunlaşmasını ve sınırlandırılmasını içeren karmaşık bir ağ oluşturmaktadır. Bu ağın üyeleri arasında hükümet, piyasa, toplum, kamu kuruluşları, üçüncü sektör ve bireysel olarak vatandaşlar vb. yer almaktadır.
- Yönetişim ağı kaynak alışverişine dayanmaktadır. Yeni Kamu Yönetişimine göre, kamu ürün ve hizmetlerinin oluşturduğu ağ, üyelerine para birimi, bilgi ve teknoloji dahil olmak üzere bol miktarda sosyal kaynak alışverişi sağlayabilir. Yeni Kamu Yönetişimi, menfaat sahibi kişilerin ve vatandaşların farklı ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kamu idari yönetimine bir paylaşım mekanizması getirmektedir.
- Yönetişim ağı sözleşmenin (sözleşmecilik) güvenine ve istikrarına dayanmaktadır. Geleneksel idari yönetime göre iç ve dış arasındaki istikrarın sağlanması güce bağlıdır. Yeni Kamu Yönetişimi, üyelerin statüsüne ve itibarına duyulan güvene dayalı özel bir sözleşmeye dayanmaktadır. Başka bir deyişle, Kamu Yönetişimi kısıtlamalara, belirli ve etkili kural ve sistemlere değil, kamu yönetim ağını daha esnek ve değişken hale getiren bir tür resmi olmayan güvene dayanmaktadır.
- Yeni Kamu Yönetişimi, sosyal kamu kuruluşlarının rolüne değer vermektedir. YKİ, kamu sektörünün çıktısı ve sonuçlarına önem vermekte, kamu hizmeti konularını vatandaş olarak değil müşteri olarak görmekte ve kamusal mal ve hizmet sürecinin

sağlanmasında piyasanın rolünü vurgulamaktadır. Ancak “Yeni Kamu Yönetişi”ne göre kamu hizmetinin özü vatandaşlara hizmet etmek ve kamu çıkarlarını (kamu değeri) gözetmektir. Bu nedenle kamu kuruluşlarının etkisine değer vermek önemlidir. Sosyal kamu kuruluşları, kamu mal ve hizmetlerini kâr elde etmek amacıyla değil, toplumsal sorunları gönüllü iş birliği yoluyla çözmek amacıyla sunmaktadır.

Yeni Kamu Yönetişi anlayışı, ağ tabanlı iş birliği, ortak üretim, ağ koordinasyonu, vatandaş memnuniyeti, kurumlar arası süreçler ve vatandaş katılımı gibi temel prensiplere dayanmaktadır. Bu bağlamda, kamu özel sektör ortaklıkları, ombudsmanlık uygulamaları, şehir konseyleri, bilgi-iletişim teknolojileri aracılığıyla vatandaş şikayet ve taleplerinin toplanması (örneğin CİMER), e-devlet uygulamaları, sivil toplum kuruluşlarının girişimleri, Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru hakkı, sendika ve meslek örgütlerinin faaliyetleri gibi uygulamalar, Yeni Kamu Yönetişi düşüncesine yakın örnekler olarak değerlendirilebilir. Şüphesiz yukarıda sayılan ve günümüzde modern olarak kabul gören uygulamalar bireylerin taleplerini dikkate alarak toplumsal barışın ve bağlılığın sağlanmasına katkı sağlamaktadır.

5. Tartışma ve Sonuç

Kamu yönetimi tarihindeki teoriler veya yaklaşımlar zamanın ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerinden doğrudan etkilenmiştir. 1900’lü yıllarda sistemleştirilmeye başlanan ve adına Klasik Kamu Yönetimi denilen yaklaşım kapalı bir devlet aygıtını önermektedir. Daha sonra liberalleşme, işçi- insan hakları, ekonomik gelişme gibi tarihsel kırılma anları Yeni Kamu Yönetimi yaklaşımını ortaya çıkarmıştır. Ancak kamu yönetiminin karşılaştığı sorunlara çözüm sunmakta başarısız olunca ve görece ekonomik sistem içinde başarılı olan özel sektör uygulamalarının kamuya aktarılmasını savunan Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımı genel bir hareket alanına sahip olmuştur.

Vatandaşa hizmetin yerini “*müşteri memnuniyeti*” kavramının alması devlet algılayışını ve hizmet sunma gerekçesini yıpratmıştır. Bu eleştirilerden ise Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımı doğmuştur. Yaklaşımın temel önermeleri içinde kapalı karar alma mekanizmalarının demokratikleştirilmesi de yer almaktadır. Yine de tam olarak toplumsal taleplerin iletilmesi ve karşılanmasında istenen seviyelere ulaşamaması yönetim ve doğrudan Yeni Kamu Yönetişi yaklaşımlarını gündeme getirmiştir.

Yeni Kamu Yönetişi, kamu yönetimi teorisinde, kamu hizmetlerinin sunulmasında ve sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesinde iş birliğinin, ortak karar almanın, iş birliğine dayalı hizmet üretiminin ve sosyal katılımın rolünü vurgulayan çerçeve bir yaklaşımdır. Bu

açından Yeni Kamu Yönetişimi kamu yönetiminin başarılı olması için aşağıdaki katkıları sunabilir:

- Yeni Kamu Yönetişimi hesap verebilirliği, şeffaflığı ve karar alma süreçlerinin diğer aktörlere açılmasını savunmaktadır. Böylece kamu kurumlarının güvenini ve meşruiyetini artırarak ve vatandaşlar ile paydaşlar arasında ortak sorumluluk ve sahiplenme duygusunu teşvik etmektedir.
- Yeni Kamu Yönetişimi toplumu oluşturan tüm aktörler ve gruplar arasında yönetim ağı sözleşmenin (sözleşmecilik) varlığına, gerekliliğine ve uygulamasına odaklanmaktadır. Böylece eşitsizlik, dışlanma, adaletsizlik ve yolsuzluk gibi çatışma ve şiddetin temel nedenlerini ele alarak ve diyalog, uzlaşma ve katılım için fırsatlar oluşturmaktadır.
- Kamu Yönetişimi üçüncü sektör olarak kabul edilen örgütlerin yönetim ağı içinde olduğunu kabul etmektedir. Bu ağ yapısında her bir aktörün talep, istek ve beklentileri önemlidir. Böylece, toplumun değişen ihtiyaç ve beklentilerine uyum sağlayarak, karmaşık ve birbiriyle çatışan ihtiyaçları ortak bir paydada buluşturabilmektedir.

Yeni Kamu Yönetişimi tüm aktörlere uygun, tek doğru bir yaklaşım değil, sürekli öğrenme ve iyileştirme gerektiren bağlamında özgü ve dinamik bir süreci ifade etmektedir. Kamu yönetimi geri bildirim, eleştiriye ve reforma açık olmalı ve diğer ülke ve bölgelerdeki en iyi uygulamalardan ve deneyimlerden öğrenmeye çalışmalıdır. Yaklaşım, şüphesiz onu etkili bir şekilde uygulamaya yönelik kapasite, kaynak ve siyasi irade eksikliği, verimlilik ile kapsayıcılık arasındaki potansiyel dengeler ve parçalanma ile koordinasyon başarısızlıkları riskleri gibi bazı zorluklar ve sınırlamalarla da karşı karşıyadır. Bu nedenle yaklaşım, yönetim ağına dahil olan tüm aktörler arasında iş birliği, hesap verebilirlik ve şeffaflık kültürünü teşvik eden destekleyici yaşam ortamına ihtiyaç duymaktadır.

Yeni Kamu Yönetişimi dünyada pek çok farklı uygulama alanına sahiptir. Örneğin, İzlanda'da, halkın katılımıyla anayasa değişiklikleri ve yasal düzenlemeler yapılabilmesi için çeşitli platformlar ve mekanizmalar bulunmaktadır. Veya yüksek teknoloji kullanımıyla ünlü olan Singapur, yapay zeka, büyük veri analitiği ve diğer yenilikçi teknolojileri kullanarak kamu hizmetlerini iyileştirmeye odaklanmıştır. Bir diğer örnek ise İsveç'te her yıl yayımlanan "*Herkesin Hakkında Bilmesi Gerekenler*" adlı bir rapor, kamu hizmetlerinin etkinliği ve hesap verebilirliği hakkında bilgi sağlamaktadır. Son bir örnek ise Avustralya'nın performans

yönetimi ve performans ölçümü sistemleri, kamu hizmetlerinin etkinliğini ve verimliliğini artırmak için yaygın olarak kullanmasıdır.

Türkiye açısından Yeni Kamu Yönetişimi uygulamalarına örnek olarak, kamu-özel sektör ortaklıkları, ombudsmanlık uygulamaları, şehir konseyleri, bilgi-iletişim teknolojileri aracılığıyla vatandaş şikayet ve taleplerinin toplanması (örneğin Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi/ CİMER), e-devlet uygulamaları, sivil toplum kuruluşlarının girişimleri, Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkı örnekleri verilebilir. Kamu-özel sektör ortaklıkları, ağ tabanlı iş birliği modelini benimseyerek farklı bir organizasyon yapısı oluşturmaktadır. Bu uygulamada, tam anlamıyla bürokratik bir yapı ya da sadece özel sektör metodolojilerini kullanmak yerine, karma bir yapı oluşturularak kamu kontrolü sürdürülürken belirli bir kamu hizmeti sunulmasına yönelik projelerde özel sektörün tüm kapasitesinden yararlanılmaktadır.

Bilgi edinme hakkının yaygınlaşması ile birlikte, vatandaşlar bürokratların ve kurumların gerçekleştirdiği tüm faaliyetlerden haberdar olabilmektedir. Bunun yanı sıra sivil ve özel aktörler Ombudsmanlık mekanizması üzerinden idareye yönelik şikayetlerini dile getirme yetkisine sahiptir. Bilgi-iletişim teknolojilerinin ilerlemesiyle birlikte, vatandaşlar idarenin faaliyetlerini kurumsal web siteleri ve sosyal medya hesapları aracılığıyla anlık olarak takip edebilmekte ve iletişim kurabilmektedir. Bu bilgilendirme faaliyetleriyle idarelerin ve bürokratların faaliyetleri eleştirilebilir, değiştirilebilir veya yönlendirilebilir.

Üçüncü sektör örgütlerinin ve doğrudan bireylerin sürece dahil olması, kamu hizmetlerine veya kamu politikalarına karşı memnuniyetlerinin artmasına da olanak tanıyacaktır. E-devlet ve CİMER gibi uygulamalar da Yeni Kamu Yönetişimi bağlamında değerlendirilmelidir. CİMER aracılığıyla, aktörler yaşadıkları herhangi bir sorunu, isteklerini ve ihtiyaçlarını doğrudan devlete iletebilmektedir.

Yine de devlete erişim imkanlarının çoğalması kamu politikasının oluşturulmasında diğer aktörlerin aktif olarak görev aldığı garanti etmemektedir. Yukarıda sayılan uygulamalar ve yaklaşımlar, politika taleplerine veya süreç başlangıcına değil süreç sonuna odaklanmaktadır. Doğrudan toplumsal başarılı bir kamu yönetimi için tüm aktörlerin politika taleplerinin dikkate alınması, farklı çıkar ve beklentilerin ortak bir amaç etrafından birleştirilmesi, politikanın uygulanmasında da aktörlerin katılımının olması gerekmektedir. Kapalı devlet mekanizmasının yerine demokratik ilkelere dayalı açık kamu yönetiminin temel gerekliliği başarı, toplumsal barış ve uyum içinde yaşam için son derece önemlidir.

Kaynakça

- Avaner, T. (2019). Yeni Zelanda Kamu Yönetimi ve Planlama Kurumu. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 121-139.
- Bayansar, R. (2022). Kamu Yönetişimi. M.A. Özer içinde, *Baştan Sona Yönetişim* (163-180), Ankara: Gazi Kitapevi.
- Campbell, D.F.J. and Carayannis, E.G. (2012). *Conceptual Definition of Two Key Terms: Governance and Higher Education*. In: *Epistemic Governance in Higher Education*. SpringerBriefs in Business. Springer, New York, NY.
- Castells, M. (2008). The new public sphere: Global civil society, communication networks, and global governance. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 78-93.
- Denthardt, R. B. (2002). Trust as Capacity: The Role of Integrity and Responsivene Public Organization Review: *A Global Journal*, 2, 65–76.
- Frederickson, G. H.; Kevin B. S.; Christopher W. L. and Michael J. L (2003). *The Public Administration Theory Primer*, 2nd ed. Boulder, CO: Westview Press.
- Güler, B. A. (2003). Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye, *Praksis*, 9, 93-116.
- Hughes, O. E. (1994). *Public Management & Administration: An Introduction*. London: The MacMillan Press.
- Kaufmann, D. and Kraay, A. (2002). Growth without governance. *World Bank Policy Research Working*, Paper No. 2928.
- Kelly, J. M. (2005). The Dilemma of the Unsatisfied Customer in a Market Model of Public Administration. *Public Administration Review*, January/February, Vol. 65, No. 1, 76-84.
- Kerman, U. (2016). Yönetim Biliminin Öncülerinden Woodrow Wilson ve Frederick Winslow Taylor'un Farklı Bir Açından Değerlendirilmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8 Sayı:14, Mart, 232-247.
- Lynn, L.E. (2006). *Public Management: Old and New*. Routledge Publisher of Professional & Academic Books, New York, NY.
- Marini F. (1971). Towards a New public Administration, *the Minnowbrook prescriptive; Scranton, Pa : Chandler*, 315-327.
- Matena, C. (2010). *Good Governance and Civil Society*, New York, Springer Link.
- Mecek, M. ve Yılmaz, V. (2021). Postmodern Kamu Yönetimi Ekseninde Yerel Yönetişim ve Katılım. *Post Modern Kamu Yönetimi* (Ed. Bekir Parlak, Kadir Caner Doğan), Nobel Yayınları, Ankara, 231-274.
- Okçu, M. (2012). Değişen Dünyayı Anlamak İçin Önemli Bir Kavram: Yönetişim. F. N. (Ed.) içinde, *Yönetişim ve Yönetim Ekseninde Kamu Yönetimi* (9-30). Bursa: Ekin Yayınları.
- Olsen, Johan P. (2003). Citizens Public Administration and the Search for Theoretical Foundations. *The 17th Annual John Gaus Lecture, American Political Science Association*, Philadelphia, August, ss.70-82.
- Osborne, S. P. (2010). *The public governance: Emerging perspectives on the theory and practice of public governance*. Routledge.

- Ömürgönülşen, U. (2013). İdare Terimi Niçin Korunmalı ve Yaşatılmalıdır? *İdarecinin Sesi Dergisi*, 15(96), 54-56.
- Özer, M. A. (2006). Yönetişim üzerine notlar, *Sayıştay Dergisi*, 63, 59-89.
- Parlak, B. (2013). *Yönetim Bilimi ve Çağdaş Yönetim Teknikleri*. (2.Baskı), İstanbul: Beta Yayınları.
- Parlak, B. ve Sobacı, Z. (2010). *Kuram ve Uygulamada Kamu Yönetimi- Ulusal ve Küresel Perspektifler (3. Baskı)*. Bursa: Alfa Aktüel.
- Sobacı, M. Z. ve Köseoğlu, Ö. (2015), Yeni Kamu Yönetişimi: Birlikte Üretmenin ve İşbirliğinin Teorik Çerçevesi, Ö. Köseoğlu & M.Z. Sobacı (Eds.), *Kamu Yönetiminde Paradigma Arayışları: Yeni Kamu İşletmeciliği ve Ötesi* (231-248), Dora Yayıncılık, Bursa.
- Sriram, N.; Misomnai, C.; Metasuttirat, J. and Rajphaetyakhom, C. (2020). A Comparative Analysis of New Public Management New Public Service and New Public Governance. *Asian Political Science Review*, Vol. 3, No. 2, 32-39.
- Stoker, G. (1998). Public-private partnerships and urban governance. In J. B. Pierre (Ed.), *Partnerships in urban governance: European and American experience* (pp. 34-51). Hampshire: Macmillan.
- Üzel, E. (2006). *Küresel Çevresel Yönetişim (İyi Yönetim)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Çevre Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara.
- Wiesel, F. and S. Modell (2014). From New Public Management to New Public Governance? Hybridization and Implications for Public Sector Consumerism, *Financial Accountability & Management*, 30(2), 175-205.
- Wolman H. (1992). Understanding Cross-National Policy Transfers: The Case of British and the United States. *Journal of Governance*, 5 (1), 27-45.
- World Development Report (WB). (2011). *A Hand Book of World Development Report 2011: Poverty*, New York: Oxford University Press.
- Xu, R., Qigui, S. and Wei S. (2015). The Third Wave of Public Administration: The New Public Governance. *Canadian Social Science*, 11, 11-21.
- Yıldız, M. (2011). *Kamu Politikası. Türkiye Bilimler Akademisi Açık Eğitim*. 1 Ocak 2024 tarihinde <http://www.acikders.org.tr/course/view.php?id=66> adresinden erişildi.
- Zhu L. and Li Junpeng. (2012). *Public Management*. Beijing: Economic Science Press.
- Zimmer, A. (2010). Third Sector - Government Partnerships in Taylor, R. (ed.) *Third Sector research*. New York: Springer, 201-217.

Extended Summary

Paradigm Change in Public Administration: New Public Governance

Public administration is a discipline critical to the development and prosperity of a nation. This field ensures the effective implementation of public policies and the delivery of quality public services to citizens. In this context, the primary goal of public administration is to efficiently and optimally utilize limited public resources to provide the highest benefit. Public administration plays a crucial role in the functioning of modern societies, operating in a complex and dynamic environment. Continuous change and development in this field are essential for the effective and efficient delivery of public services.

In this regard, constraining public administration with a static or one-size-fits-all theory or approach is not possible. An outlook open to continuous learning and development is critically important for success in today's complex and variable environment. Public administration theories play a significant role in modern societies, offering frameworks and concepts for how public institutions should be managed and public policies implemented. These theories have evolved over time, giving rise to different paradigms.

Classical Public Administration, which emerged in the early 1900s, focused on hierarchical structures, division of labor, and bureaucratic principles to enhance efficiency in public institutions. A closed state structure characterized by limited political and administrative power controlled by a narrow elite and offering limited public participation opportunities defined the political system. This system is often characterized by a centralized bureaucracy, limited civil society participation, and weak accountability mechanisms. The closed state structure laid the foundation for the classical approach in public administration. However, in today's context, values such as democratization, inclusivity, and transparency have gained importance. Therefore, there is a need for a more open and participatory understanding of public administration, moving away from the closed state structure and classical public administration.

In the Turkish public administration literature, although the terms 'administration' and 'management' are often translated synonymously as 'management,' they inherently encompass different approaches. This distinction plays a significant role in various subfields of public administration and in reform approaches such as New Public Management (NPM) and New Public Governance (NPG). The continuous changes in the social, political, economic, and technological environment also affect public administration. To adapt to these changes,

administrative organizations and public institutions need to be flexible and capable of adjusting their decisions and actions according to evolving conditions.

In this context, new approaches such as New Public Management (NPM), New Public Governance (NPG), and New Public Service (NPS) have emerged. Public administration must be flexible and open to new approaches to keep pace with the changing environment. Different approaches like NPM, NPG, and NPS can contribute significantly to improving public administration and ensuring the more efficient and effective delivery of public services. In the 21st century, as interactions between the public sector, private sector, and civil society increase, public administration is evolving towards a new perspective. This transformation has led to the emergence and widespread use of the concept of ‘governance’ in public administration.

The concept of governance refers to a mindset and field of practice that comes to the fore in the globalizing, complex and rapidly changing world of the 21st century. In cases where simple “management” models are no longer sufficient, governance, which aims to find solutions to common problems through the cooperation and participation of different actors, fundamentally transforms public administration.

The history of the concept of governance dates back to the 18th century. This concept, associated with “Enlightenment management”, represented a participatory management approach that was respectful to civil society. However, today, governance has gained a more comprehensive meaning. It refers to a participatory, transparent, accountable and effective process in which different actors (public institutions, private sector, non-governmental organizations, citizens) jointly seek solutions to complex problems.

The governance approach aims for a more fair and democratic society by increasing participation, transparency and accountability. In addition, effective and sustainable solutions to more complex problems can be produced through the cooperation of different actors. However, governance also has its drawbacks. Disadvantages include the fact that it is a complex and time-consuming process and that it may be difficult for different actors to reach an agreement. Governance is an important concept for the future of public administration. In our world facing complex global problems, implementing the principles of governance through the participation and cooperation of different actors is critical to building a more livable future.

Public administration, as a field, is dynamic and continually evolving to address the challenges posed by the ever-changing socio-political, economic, and technological landscape. In response to this perpetual transformation, scholars and practitioners alike engage in the

development of new theories and approaches to adapt and enhance the efficiency and effectiveness of public governance. One such paradigm that has gained prominence in recent years is the New Public Governance (NPG) approach.

The New Public Governance approach represents a significant paradigm shift in the realm of public administration, departing from traditional models and embracing a more collaborative, network-oriented, and participatory framework. While the terms “administration” and “management” have been traditionally used interchangeably in the Turkish literature, the NPG approach introduces a nuanced perspective that goes beyond mere semantics, emphasizing a holistic understanding of governance.

The roots of New Public Governance can be traced to the challenges posed by the complexities of contemporary societies. Globalization, technological advancements, and increased interconnectedness have reshaped the landscape in which public administration operates. The NPG approach acknowledges the need for flexibility, adaptability, and responsiveness to navigate these challenges effectively. **Key Characteristics of New Public Governance:**

Collaboration and Partnership: NPG emphasizes collaboration among various stakeholders, including government agencies, private sector entities, non-governmental organizations, and citizens. This collaborative approach seeks to harness collective intelligence and resources for the benefit of public service delivery.

Networked Governance: Unlike traditional hierarchical structures, NPG focuses on networked governance, where decision-making processes are distributed across multiple actors. This decentralization facilitates more agile and responsive governance systems.

Citizen Engagement: Citizen participation is a cornerstone of the NPG approach. Engaging citizens in decision-making processes, soliciting feedback, and incorporating public input contribute to more inclusive and transparent governance.

Adaptive Capacity: Recognizing the dynamic nature of the modern environment, NPG promotes adaptive capacity within public institutions. This involves the ability to swiftly adjust strategies, policies, and practices in response to emerging challenges and opportunities.

The increasing complexity of societal issues necessitates a departure from traditional, top-down approaches in public administration. The NPG approach aligns with the contemporary understanding of governance as a collaborative, adaptive, and participatory

process. This paradigm shift acknowledges the interdependence of various actors in the public sphere and seeks to leverage their collective capacities for improved public service outcomes.

In conclusion, the evolution of public administration towards New Public Governance reflects a recognition of the changing dynamics in society and the need for innovative, collaborative, and adaptive governance models. Embracing the principles of NPG holds the potential to enhance the effectiveness of public administration, foster citizen trust, and address the multifaceted challenges of the 21st century. As the field continues to evolve, the New Public Governance approach stands as a pivotal paradigm shaping the future of public administration worldwide.

Social welfare, as a critical component of societal development, has been a focal point of academic discourse and policy considerations. The quest for effective governance mechanisms to address the complexities associated with social welfare has led to the emergence of the New Public Governance (NPG) paradigm. This article endeavors to provide a comprehensive analysis of the intersection between social welfare and NPG, examining how this evolving governance approach contributes to the enhancement of societal well-being.

Historical Context of Social Welfare: The concept of social welfare has historical roots in addressing societal inequalities and ensuring the well-being of citizens. Over time, the understanding of social welfare has evolved from mere philanthropy to comprehensive social policies and programs aimed at fostering equitable opportunities, reducing poverty, and improving the overall quality of life. The integration of NPG principles into social welfare governance is evident in various policy domains. Collaborative initiatives between public and private sectors, participatory approaches in social policy formulation, and the establishment of networked structures for service delivery are examples of how NPG is influencing social welfare practices. While NPG offers a promising avenue for improving social welfare governance, it is not without challenges and criticisms. Issues related to power dynamics, accountability, and the need for robust institutional frameworks have been raised, necessitating ongoing scholarly inquiry and policy refinement.

In conclusion, the nexus between social welfare and New Public Governance represents a significant paradigm shift in contemporary governance models. By embracing collaboration, participatory decision-making, networked structures, and adaptive capacity, NPG offers a promising framework for addressing the multifaceted challenges associated with societal well-being. As scholars and policymakers continue to explore the nuances of this evolving paradigm, the potential for enhanced social welfare outcomes remains a focal point in shaping the future of governance in the 21st century.

Soylulaştırmanın Dönüşümü: Devlet Eliyle Soylulaştırma*

Fatma Duygu ARSLAN**

Refik YASLIKAYA***

Geliş Tarihi (Received): 29.01.2024 – Kabul Tarihi (Accepted): 24.06.2024

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1427796

Öz

Kentlerin tarihsel gelişimleri içerisinde çeşitli sebeplerle yenilenme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Kentler var oldukça sürececek olan bu ihtiyacı karşılamak üzere çeşitli kentsel yenileme biçimleri geliştirilmiştir. Bu biçimlere yeniden canlandırma, yenileme, yeniden oluşum, eski haline getirme ve soylulaştırma gibi farklı isimler verilmektedir. Kentin yenilenme ihtiyacına hizmet etmesi önceden planlanmamış olmasına rağmen; kentin bozulmuş yerlerinde hem fiziksel hem de sosyal, ekonomik ve siyasi bir dizi dönüşüme “kendiliğinden” yol açan bir olgu olarak karşımıza çıkan soylulaştırmanın, örgütlü bir yapının müdahalesiyle gerçekleşen diğer kentsel yenileme türlerinden ayrı olarak konumlandırılması gerekmektedir. Bu çalışmada öncelikle, kavramsal ve kuramsal arka planına ve çeşitli uygulama örneklerine değinilerek soylulaştırmanın yarattığı dönüşümün; sonrasında ise kavramın kendi dinamiklerindeki dönüşümün ortaya konulması amaçlanmaktadır. Soylulaştırma sürecinin itici gücü ve gerçekleşme biçimindeki farklılaşmanın ortaya çıkardığı yeni soylulaştırma türlerinden biri olan devlet eliyle soylulaştırma olgusundan hareketle, devletin süreç içindeki dolaylı pozisyonundan öncü konumuna geçişinin kavranması, bu çalışmanın esas amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yenileme, Soylulaştırma, Devlet Eliyle Soylulaştırma.

Transformation of the Gentrification: State-led Gentrification

Abstract

For several reasons, cities have had renewal needs during their evolutions. To meet this need that would last as long as cities exist, various urban renewal forms have developed. These forms are diversified with different terms such as revitalization, renewal/renovation, regeneration, rehabilitation and gentrification. Despite not planning to serve the need for urban renewal, gentrification regards as a phenomenon that leads to a range of both physical and social, economic and political change “automatically” in deteriorated areas of the city. Besides, gentrification should be located apart from other urban renewal forms that occur with the interference of an organized body. In this study, primarily, transformation generated by gentrification via mentioning conceptual and theoretical background and various application examples and secondarily, transformation of the gentrification dynamics itself are aimed to be set forth. Starting from the phenomenon of state-led gentrification which emerges as one of the new gentrification types with the differentiation of the gentrification process’ driving force and realization manner, comprehending the transition of the state’s position from an indirect to a direct and pioneer manner constitutes the main aim of this study.

Key Words: Renewal, Gentrification, State-led Gentrification.

* Bu çalışma, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalında, Fatma Duygu ARSLAN tarafından Doç. Dr. Refik YASLIKAYA danışmanlığında hazırlanan “Kentsel Mekânlarda Soylulaştırmanın Yeni Formu: Kamu Eliyle Soylulaştırma” adlı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör., Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı, fduygu40@yahoo.com, 0000-0003-1685-1398.

*** Doç., Dr., Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Kentleşme ve Çevre Sorunları Anabilim Dalı, refik@kku.edu.tr, 0000-0002-4419-2388.

Giriş

Kentsel alanların zamanla eskimeleri ve eski dokularını kaybetmeleri, bu alanların yenilenme ihtiyacını doğurmuştur. Soylulaştırma, gerçekleşme biçimiyle kentin yenilenmesini planlamayan ancak sonuçları itibariyle kentsel yenileme türlerinden biri olarak kabul edilen bir olgudur. Kavramı literatüre kazandıran Ruth Glass (2010) soylulaştırmayı, 1960'lı yıllarda Londra semtlerindeki tarihi *Viktoryan* evlerinin, kent merkezinde yoğunlaşan yeni orta sınıf mesleklerinin sahipleri tarafından, eski ev sahipleri yerinden edilerek, kendi yaşam biçimi ve zevklerine uygun olarak dönüştürülmesi olarak tanımlamıştır.

Kent çalışmalarına kazandırılan bu kavram üzerine teori ve uygulama düzeyinde birçok çalışma yapılmıştır. Bununla birlikte; başlangıçta kendiliğinden gelişim gösteren ve sivil aktörler barındıran bir süreç olarak ortaya çıkan soylulaştırmanın, zamanla yaşadığı dönüşümün bir sonucu olarak, merkezi ya da yerel idareler gibi kurumsal bazı aktörlerin farklı motivasyonlara sahip girişimlerinin bir çıktısı olarak da gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Kentsel alanda birçok şeyle birlikte yenilenmeye de yol açan bu olgunun zamanla geçirdiği değişikliklerin bir boyutunu yansıtan ve literatürde yeni soylulaştırma türlerinden biri olarak kavramsallaştırılan devlet eliyle soylulaştırma, bu çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır.

Çalışmada soylulaştırma, ilk olarak kentsel yapıda oluşturduğu dönüşümün etimolojik izini sürebilmek amacıyla kavramsal boyutta ele alınacaktır. Daha sonra kavram için geliştirilen kuramsal yaklaşımlara değinilecektir. Klasik soylulaştırma tanımına uyan uygulama örneklerine de yer verildikten sonra soylulaştırmanın söz konusu evriminin sonuçlarından biri olarak ortaya çıkan devlet eliyle soylulaştırma, teorisi ve seçili örnekleriyle ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Soylulaştırmanın Kavramsal Çerçevesi

Soylulaştırma ilk olarak Ruth Glass tarafından "*gentrification*" ifadesiyle literatüre katılmıştır. Sonrasında soylulaştırmanın kentsel alandaki gelişim çizgisi ışığında pek çok yeni tanımlama yapılmış; kavrama yönelik kuramsal yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu tanımlar ve yaklaşımlar, her birinde soylulaştırma sürecinin hangi yönüne vurgu yapıldığına bağlı olarak farklılık göstermektedir.

Soylulaştırma kavramı Türkçe yazında seçkinleştirme, nezihleştirme, mutenalaştırma, kibarlaştırma, ehlileştirme, jantileşme, burjuvalaştırma, sıhhileştirme, elitleştirme, asilleştirme gibi adlandırmalarla karşımıza çıkmaktadır. Yabancı yazında da kullanım birliği bulunmayan kavramın kente dönüş hareketi, mahalleyi canlandırma, refaha kavuşturma gibi kullanımları bulunmaktadır (Williams, 2015, s. 94-95).

Kavramı ilk olarak kullanan İngiliz kent sosyoloğu Ruth Glass, Londra'nın II. Dünya Savaşı sonrası geçirdiği kentsel değişimin izini sürdüğü çalışmasında, onu bu çalışmayı yapmaya iten, soylulaştırma sürecine zemin hazırlayan gelişmelerden yola çıkmıştır. Kent merkezindeki nüfusun artmasına ve yeni meslek alanlarının oluşmasına bağlı olarak ortaya çıkan trafik sorununun yaşam kalitesini düşürmesi, kent merkezindeki yaşamı zorlaştırmıştır. Öte yandan istihdam koşullarındaki ve ulaşımdaki gelişmeler iş gücü mobilitesini arttırmıştır. Kent merkezinde yaşamın zorlaşmasına ve işe gidip gelmenin kolaylaşmasına yaşam standartlarındaki genel artış ve banliyönün itibar göstergesi olarak kabul görmesi de eklenince banliyöleşme süreci ivme kazanmıştır (Glass, 2010, s. 19-21). Kent merkezinden banliyöye doğru yönelime bağlı olarak kent merkezindeki konut fiyatlarında yaşanan düşüş, alt gelir grupları ve işçi sınıfının çalıştıkları yerlere yakın kent merkezinde ikamet edebilmesini olanaklı kılmıştır. Tüm bu gelişmelere paralel olarak, şehir merkezinde yeni orta sınıf mesleklerinin geliştiğini aktaran Glass, proje mühendisi, üretim yetkilisi, sistem analisti, satış tanıtım uzmanı, güzellik operatörü, halkla ilişkiler müdürü, vitrin dekoratörü gibi banliyödeki evlerinden kent merkezindeki iş yerlerine her gün gidip gelen meslek sahiplerinin sayısının artışına dikkat çekmiştir (s. 20-21). Kent merkezinde yaşamının yüksek gelir grupları için cazibesinin düştüğü bu dönemde, belediyenin savaş sonrası kentsel yeniden inşa ve canlandırma programı kapsamında yaptığı -belediyenin kiracısı haline gelen alt orta sınıf ve işçi sınıfına mensup insanların oturdukları- evler; kentin lüks ancak eski evlerinden görünüş ve dizayn bakımından üstün bir hal almıştır. Bu durum, özel girişimcileri kentin eski çehresini yenilemeye itmiştir (s. 22). Böylece kent merkezi, üst gelir grupları nezdinde kaybettiği cazibeyi yeniden kazanmaya başlamıştır. Elit sayılabilecek meslek sahiplerinin Londra merkezine yerleşmeye başlamaları bir yerinden edilme sürecini de beraberinde getirmiştir. Banliyöden kent merkezine geri dönüşü ve beraberinde getirdiklerini soylulaştırma kavramı ile ifade eden Glass, süreci şu şekilde aktarmaktadır (s. 22-23):

“Londra'nın işçi sınıfı mahallelerinden birçoğu birer birer -üst ve alt- orta sınıflar tarafından istila edilmiştir. Dökük, gösterişsiz ahırlar ve -iki odası yukarıda ve iki odası aşağıda- kulübeler kira kontratlarının süresi dolduğunda devralınmış ve sık, pahalı konutlar haline gelmişlerdir. Daha evvel veya yakın bir dönemde bozulan-pansiyon olarak, olmazsa çoklu işgal için kullanılan- geniş Viktoryan evleri yeniden iyileştirilmiştir... Bu 'soylulaştırma' süreci bir bölgede başladığında, asıl işçi sınıfı sakinlerinin hepsi veya çoğu yerinden edilmiş oluncaya kadar ve bölgenin tüm sosyal karakteri değişene kadar hızlıca devam eder”.

Kavramın literatüre bu şekilde kazandırılışından sonra, özünde bu tanımlamaya sadık yeni soylulaştırma tanımları geliştirilmiştir. American Heritage sözlüğünde olgu, çoğunlukla düşük gelirli insanların yerinden edilmesiyle sonuçlanan, bozulmuş kentsel konutların orta sınıf

ya da varlıklı insanlar tarafından restore edilmesi ve iyileştirilmesi süreci (2022) olarak ifade edilirken; Oxford American sözlüğünde orta sınıfa mensup ailelerin kentsel bir alana taşınarak mülk değerlerinin artmasına ve ikincil olarak düşük gelirli ailelerin bu alanlardan sürülmesine yol açması olarak tanımlanmıştır (Ehrlich, Flexner, Carruth, & Hawkins, 1980, s. 272). Bu noktada Amerikan menşeli ilk tanımlamanın kentin yenilenmesi boyutunu ön plana çıkarırken; İngiliz kaynaklı ikincisinin konut piyasasındaki değişime dikkat çektiği görülmektedir. Düşük gelirli ailelerin yerinden edilmesi vurgusu iki tanımda da bulunmaktadır.

Kavrama yenileme boyutu üzerinden eğilen bir başka tanımlamada soylulaştırma, “... o ana kadar işçi sınıfları ve başka alt gelir gruplarının yaşadığı, şehir içindeki ve merkezindeki tarihi konutlara orta sınıfların yerleştiği ve bu konutları yenilediği bir konutsal rehabilitasyon süreci” olarak açıklanmaktadır (İslam, 2006, s. 44). Yine aynı çizgide Smith ve Williams (2015, s. 12) soylulaştırmayı, konut piyasasında işleyen bir süreç olarak tarif ettikten sonra “işçi sınıfının yaşadığı metruk konut alanlarının rehabilitasyonu, bir bölgenin orta sınıf mahallesine dönüştürülmesi” şeklinde tanımlamaktadır. Bu dönüşümü mülkiyet, emlak değerleri ve dolayısıyla yaşayan profilindeki değişim üzerinden gözlemleyenler bulunmaktadır (Öktem Ünsal & Türkün, 2014, s. 32). Ayrıca söz konusu profil değişimi sırasında ortaya çıkan yer değiştirmeye ve sınıfsal gerilime dikkat çeken çalışmalar mevcuttur (Ergün, 2006, s. 15-17). Bu çerçevede Slater (2006, s. 739) süreci “...ev sahibi, soylu veya hippie olmayan kent sakinlerinin hayatlarında büyük bir rahatsızlık” olarak nitelemiştir.

Bu kavramsallaştırmalara ek olarak soylulaştırmaya sosyo-ekonomik açıdan bakan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Örneğin Perez (Perez, 2004, s. 139) soylulaştırma ile, özel sermaye (gayrimenkul firmaları, müteahhitleri), bireysel ev sahipleri ve kiracıların konut rehabilitasyonu, çatı katı dönüştürme ve yeni konut stoku inşası yoluyla, mali olarak ihmal edilmiş mahallelerde yeniden yatırım yaptığı ekonomik ve sosyal bir süreci işaret etmektedir. Clark (2010, s. 25) da benzer bir tercihle soylulaştırmayı sosyo-ekonomik statü değişimi üzerinden okuyarak, arazi kullanıcılarının nüfusundaki ve sabit sermayeye yapılan yeniden yatırım yoluyla yapılı çevrede meydana gelen değişiklikleri içeren, yeni kullanıcıların sosyo-ekonomik statülerinin öncekilerden daha yüksek olduğu bir süreç olarak tanımlamaktadır.

Tüm bu tanımlardan çıkarılabilecek en dikkat çekici sonuç, soylulaştırmanın diğer kentsel yenileme uygulamalarından farklı olarak, yöntem ya da teknik olarak değerlendirilmekten ziyade sosyal-siyasal bir içeriğe büründüğüdür (Yaslıkaya, 2016, s. 245). Bu durum soylulaştırmayı daha yakından incelemeyi anlamlı kılmaktadır.

2. Soylulaştırmanın Kuramsal Arka Planı

Yukarıda yer verilen soylulaştırma tanımlarından da anlaşılacağı gibi her bir tanımlama, olgunun seçili bir ya da birkaç yönüne daha fazla vurgu yapıldığını göstermektedir. Soylulaştırma sürecini açıklamak için geliştirilen kuramsal yaklaşımlar da bu vurgu tercihlerini yansıtmaktadır. En genel haliyle iki kategoride ele alınabilecek bu yaklaşımlardan ilkinin neoklasik yer seçimi kuramlarına dayalı geleneksel yaklaşım; ikincisini ise politik iktisat bakış açısına dayalı eleştirel yaklaşım oluşturmaktadır (Sam, 2010, s. 137).

Geleneksel yaklaşım, araştırmalarına, soylulaştırmanın semtte sebep olduğu sosyal değişimleri inceleyerek başlamış; sürecin etkilerini merkeze alarak, soylulaştırıcıların kültürel ve demografik özelliklerine vurgu yapmıştır. Başka bir deyişle geleneksel yaklaşım sürecin talep yönü üzerinde durmakta ve soylulaştırmanın kentsel sürece dâhil doğal bir olgu olduğunu varsayarak, merkezdeki çöküntü alanlarının eski sakinleri alandan ayrıldıktan sonra bölgeye gelen soylulaştırıcıların orayı tercih etme sebeplerine, kültürel kimliklerine ve tüketim tercihlerine odaklanarak süreci açıklamaya çalışmaktadır. Kavramı iktisat temelli ele alan eleştirel yaklaşım ise, süreci başlatanın ekonomik yeniden yapılanma olduğunu kabul ederek sürecin gelişim ve sonuçlarına odaklanan ekonomi politik bir bakış açısı geliştirmiştir (s. 137-138). Talep yönlü (geleneksel) yaklaşıma yakından baktığımızda karşımıza çıkan isimlerden biri David Ley'dir. Kanada'da 22 yerel yönetim birimini örneklem olarak belirleyerek yaptığı araştırmasında Ley (1986, s. 526-531), analizinin bağımlı değişkenini soylulaştırma endeksi; bağımsız değişkenlerini demografi, konut piyasası, kentsel cazibe ve kent içi ekonomik faktörlerdeki değişim olarak tanımlamaktadır. Analiz soylulaştırma endeksi ile kent içi ekonomik faktörlerdeki değişim ve kentsel cazibe arasında yüksek bir korelasyon ortaya koymaktadır.

Ley'in kent içi ekonomik faktörlerdeki değişim ile anlatmak istediği, sektörler arasındaki nüfus dağılımıdır. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde Kanada'da şehir merkezlerinde hizmet sektöründeki istihdam artışının diğer sektörlerdeki artışı katladığından bahsetmektedir. Ley, özel ve kamusal şirket çalışanları, profesyoneller, üniversite ve hastane personeli ile sanat ve medya ile uğraşanlardan oluşan bu yeni kent içi grubun yeni orta sınıf olarak adlandırıldığını ifade etmektedir (s. 525).

Soylulaştırma ile kentsel cazibe arasındaki yüksek korelasyonun açıklamasını yapan Ley, yerel kamu otoritelerinin kimi zaman cazibesi yüksek kent merkezleri oluşturmak, kimi zaman da tarihi mirası, statüyü korumak ve yükseltmek ya da talebi arttırmak adına hoş kent merkezleri

yaratmaya çalıştıklarını, bunun da soylulaştırma endeksinde yüksek skorların alınmasına neden olduğunu belirtmektedir. Demografik değişim ve konut piyasası ile soylulaştırma endeksi arasında da bir bağıntı olmasına rağmen diğer iki değişken kadar yüksek skorlara ulaşamadığını da eklemektedir (s. 524-531).

Bu analize ek olarak Ley, kent içi yenilenmeyi geçici ya da döngüsel olarak gören ve soylulaştırmayı “banliyödeki yeni evlere gücü yetmeyenlerin oluşturduğu bir piyasa” olarak tanımlayan yaklaşımı eleştirmektedir. O’na göre Kanada kentlerinde soylulaştırma, yüksek kent içi fiyat oranlarının olduğu bölgelerde gerçekleşmektedir. Bu piyasanın demografik görüntüsünü de çizen Ley, ilk kez ev alan genç grubun görece ucuz ve düşük nüfuslu banliyö birimlerini tercih ederken, soylulaştırılmış *kondominyumları*[†] tercih eden kesimin büyük bir kısmının 40 yaş ve üzeri insanlardan oluştuğunu belirtmektedir (s. 523-531).

Soylulaştırmaya talep yönlü yaklaşan bir diğer isim olan Jager (2015, s. 112-113) ise Melbourne örneklemini üzerinden, “gösterişçi tüketim anlayışı”[‡] ekseninde bir tez geliştirmiştir. Soylulaştırmanın iktisadi bir işlevi olmadığına değinen Jager, onun sosyal konumu ve prestiji gösterme ve sınıf oluşumunu belirleme işlevine vurgu yapmıştır. Jager’in tezi, Veblen’in “aylak sınıfı”na benzettiği soylulaştırılan alanlardaki yeni kent sahipleri ile eski kent sahiplerinin sosyal statüleri ve tüketim alışkanlıkları üzerinden karşılaştırılması üzerine kurgulanmıştır. Viktoryan evler soylulaştırılırken yeni orta sınıf tarafından dışa vurulan zevkler ve kendileriyle aralarına sınır çekilen sınıflar, Jager’in odak noktasıdır. Yeni orta sınıfın iktisadi doygunluğunun doğurduğu gösterişçi tüketim ve aylaklık, onu emekçi sınıftan ayırmaktadır. Bu seçkinlik görüntüsünün işlevini kaybettiği noktada ise “tarihin” bir pazarlama metası olarak kullanılması devreye girer ve konut reklamlarında “modernite ile harmanlanmış tarihsel yapı vurgusu” olarak karşımıza çıkar (s. 113-116).

Soylulaştırmayı açıklamak için geliştirilen diğer kuramsal yaklaşım olan eleştirel yaklaşımın nerede konumlandığını anlamak için fikirlerine başvurulması gereken ilk isim Neil Smith’tir. Smith (2015, s. 38) soylulaştırmanın, sermayenin kentsel mekâna geri dönüşünü temsil ettiğini savunmaktadır. Glass’ın Londra’daki soylulaştırmanın arka planının anlaşılabilmesi için yaptığı gibi Smith de kent merkezine dönüşün öncesinde yaşanan banliyö hareketine değinmektedir. O’na göre sermayenin ilk hareketi şehir merkezlerinden çok banliyölere doğru olmuştur. Çünkü buralardaki arsa maliyetleri merkezle karşılaştırıldığında daha düşüktür.

[†] Bir taşınmazın çeşitli kısımlarının farklı kişilerin mülkiyetinde, kalan kısmının ise bu kişilerin ortak mülkiyetinde olması. (Türk Dil Kurumu Sözlükleri)

[‡] Veblen’e ait gösterişçi tüketim anlayışına göre aylak sınıf; hizmetlilerinin hem kendilerine hizmete etmelerini hem de kendilerinin prestijini yansıtmalarını ister. Jager yeni orta sınıfı bu noktada Veblen’in aylak sınıfına benzetir. Soylulaştırılmış konut hem işlevsel olmalı hem de sosyal statüyü yansıtmalıdır.

Ancak zaman içinde kentsel yaşamın banliyölere doğru kaymasıyla tersine bir süreç ortaya çıkar ve banliyölerdeki arsa maliyetleri artmaya başlar. Bununla birlikte kent içi arsaların nispi fiyatı düşer. Merkezdeki sermayenin değer kaybı, kentsel mekânın bu “az gelişmiş” kısmının yeniden değerlendirilmesi için fırsat yaratır (s. 39-40).Smith’e göre kent merkezlerinin yeniden yapılandırılmasını tek başına açıklayamamakla birlikte; pek çok ileri kapitalist ekonomi, kent içi sermayenin değer kaybetmesiyle sanayisizleşme sürecine girmekte; beyaz yaka ekonomisi ve hizmet sektöründe istihdam artışları görülmektedir (s. 41-42).

Üretim biçimindeki bu değişime paralel olarak sermayenin mekânsal bağılıkları ortadan kalkmış; sermayenin kent merkezinde yoğunlaşması bir zorunluluk olmaktan çıkmıştır. Bunda ulaşım ve iletişim ağlarının genişlemesiyle kent merkezindeki yüksek kiraların kazançları düşürmesinin payı büyüktür (s. 46). Kent merkezlerinin üretim mekanları olmaktan çıkıp karar verme merkezleri haline gelmeleri bu gelişmelerin bir sonucudur. Endüstriyel sermayenin mekânsal genişlemenin görece kolay ve ucuz olduğu şehrin dışındaki banliyölere yönelmesine ek olarak; yatırımın topluca azalması ve ihmal gibi sebeplerle kent içi, uzun vadeli bir bozulmaya ve yatırımsızlığa maruz kalmıştır (Smith, 2010, s. 89). Bu bozulmada konut piyasasındaki dönüşümün etkileri de gözlemlenebilmektedir. Banliyölerdeki toprak rantı artışına paralel olarak merkezdeki evlerin değeri düşmeye başlamaktadır. Bu değer düşüşünde evini kiraya verenlerin, evlerin ihtiyaç duyduğu onarımları göz ardı etmesinin de payı bulunmaktadır. Alınan kiraların gerekli maliyetleri karşılayamaz olduğu noktada ise evler, kullanılabilir olmalarına rağmen terk edilmektedir (2010, s. 90-92).

Sermayenin değersizleşmesi, sermayeleştirilebilecek toprak rantı oranını azaltırken; süregelen kentsel gelişme ile birlikte kent içindeki potansiyel toprak rantı artmıştır. Aralarında oluşan fark -rant farkı- yeterince geniş hale geldiğinde ise soylulaştırma başlamaktadır. Geliştiriciler yapı iskeletlerini satın alarak, yapı ustalarının parasını ve inşaat ve ipotek faizlerini ödeyerek, ortaya çıkan evleri karlı bir şekilde satarak rehabilitasyon sürecini tamamlar. Böylece toprak rantı sermayeleştirilmiş olur. Geri dönüşümünü tamamlayan semt, yeni bir kullanım döngüsüne girer (2010, s. 93).

Sermayenin kent içindeki hareketinden yola çıkarak soylulaştırmayı açıklayan Smith, kent merkezlerindeki demografik değişimin ve bu değişimin tüketim örüntülerine yönelik etkilerinin kentsel yapılanmanın şekillendirilmesindeki rolünü de ihmal etmemiştir. Soylulaştırıcıların yalnızca küçük bir kısmının banliyöden kent merkezlerine gelen kişiler olduğunu belirten Smith, esas soylulaştırıcıların şehirdeki orta ve üst sınıf vatandaşlar olduğunu ifade etmektedir. Buna ek olarak, öğrenim veya mesleki eğitim amacıyla kent merkezine gelen genç insanların banliyölere dönme fikrinden vazgeçerek kentte kalmalarının da merkezdeki nüfusu arttırdığını

aktarmaktadır (2010, s. 86-87). Bu demografik profilin oluşumu, ucuz restoran zincirlerinden lüks lokantalara; köşe başı dükkanlardan son moda giyim butiklerine ve gurme gıda dükkanlarına; “kart geçmez; sadece nakit” ibarelerinden American Express işaretlerine doğru gelişen hızlı ve yaygın yönelimi anlamamıza yardımcı olacak veriyi barındırmaktadır (Smith, 2015, s. 50).

Eleştirel yaklaşımın bir başka temsilcisi olan Bourassa ise bir örnek üzerinden rant farkı ile geliştirme arasındaki ilişkinin varlığını reddetmektedir. Bourassa soylulaştırılan semtte bitişik iki özdeş evin rehabilitasyon ve satış beklentisiyle- evleri eş zamanlı rehabilite etmeyi planlayan- aynı geliştirici tarafından elde tutulduğunu; evin birinin boş olduğunu, diğerinin ise düşük gelirli kiracılardan mütevazı bir kira elde ettiğini varsaymaktadır. Bu durumda evlerden birinde gerçek rant yok iken; diğerinde ödenen kiranın çoğu arsaya yüklenmektedir. Aynı zamanda, iki durumdan birinde rant farkı yüksek iken diğerinde düşük ya da yoktur. Bu da zamanlama ile geliştirme arasında ilgi olmadığını kanıtlamaktadır (Bourassa, 2010, s. 110).

Talep yönlü ve eleştirel yaklaşımların soylulaştırmayı bütün yönleriyle açıklayamadığı eleştirisinden hareketle süreci tanımlamaya çalışan birleştirici yaklaşımlar bulunmaktadır. Phillip L. Clay’in, Boston’ın bir mahallesinde yapılmış bir çalışmanın verilerine dayanarak soylulaştırmayı açıklama girişimi sonucu oluşturduğu dört aşamalı model, söz konusu yaklaşımın bir örneğini oluşturmaktadır. Modelin ilk aşamasında, önemli bir kısmı kapsamlı bir rehabilitasyonu gerçekleştirecek zamanı ve becerisi olan profesyonel tasarımcı ve sanatçılardan oluşan küçük bir grup insan, sınırlı bir alanda, kendi kullanımları için aldıkları evlere taşınıp onları yenilemektedir. Bu durumda özel sermaye ve alın teri ile oluşturulmuş sermayenin hemen hemen hepsinin kullanımı söz konusudur. Satın alınan evler genellikle boş olduğu için bölgede yerinden etme ve bunun kamuoyuna yansımaları küçük ölçeklerde gerçekleşmektedir. İkinci aşamada söz konusu insan sayısı bir miktar artarken sermaye kısıtı sürmektedir. Bununla birlikte küçük ölçekli spekülâtörler, uygun yerlerdeki birkaç evi satış ya da kira amaçlı yenilemekte; bazı zeki emlakçılar da reklam faaliyetlerine başlamaktadır. Boş ev sayısındaki azalma, yerinden etmede bir artışa sebep olmaktadır. Üçüncü aşamaya gelindiğinde fiyatların hızla arttığı; henüz geliştirilmemiş mülklerin bile değer kazandığı görülmektedir. Bu aşamadaki değişimin doğrudan soylulaştırmayı işaret ettiğini belirten Clay, artan yerinden edilmelere ve eski ve yeni sakinler arasında artan gerilime dikkat çekmektedir. Ayrıca yeni evlerin seçkin sınıfın yaşam tarzını yansıtmaları misyonuna yatırım kaygıları da eklenmiştir. Son aşamaya gelindiğinde arazinin büyük bir kısmı soylulaştırıldığı için yerleşim dışı binalara ve yeni mahallelere yönelim başlar. Orta sınıf profesyonellerden ticari ve idari orta

sınıflara doğru bir profil kayması söz konusudur. Yerinden edilme kiracıları aşip ev sahiplerine kadar ulaşır (Clay, 2010, s. 37-38).

Soylulaştırmayı açıklamada birleştirici yaklaşımı tercih eden bir başka isim Beauregard'tır. Beauregard (2015, s. 56-72), İkinci Dünya Savaşı sonrasında imalat sektörünün banliyölere yönelimini takiben orta sınıfların da yeni iş yerlerine yakın yerlerde yaşamaya başladıklarını; bu yönelim sonucu değer kaybetmiş kent merkezindeki ucuz konutlara yerleşen işçi sınıfının ise kentte kalarak düşük vasıflı ve düşük maaşlı hizmet sektöründe çalışmayı sürdürdüğünü aktarmaktadır. Uzun süreli yatırımsızlıklar ve yoksul işçi sınıfının kullanımı ile kent merkezinde çöküntü alanları oluşmuştur. Eş zamanlı olarak merkezde- kişisel hizmet, idare ve meslek, perakendecilik ve devlet faaliyetlerinde- yükselişe geçen profesyonel-yönetici istihdamına değinen Beauregard, bu kesimin neden banliyö yerine kent merkezinde yaşamayı tercih ettiğini sorgulayarak bir dizi gerekçe ortaya koymaktadır. Artan enerji maliyetleriyle araç kullanımının ve toplu taşımanın pahalılaşması; bu maliyetlerle birleşen uzun gidiş geliş sürelerinin tüketim faaliyetlerini zamansal ve finansal açıdan engellemesi; banliyödeki konutların yükselen maliyeti; profesyonel-yönetici kesimin ayırıcı yönlerinden biri olan gösterişçi tüketim ihtiyaçlarını karşılayacak sosyal ve mekânsal koşulların banliyöde olmayışı gibi gerekçeler, söz konusu kesimin kent merkezine yönelimini açıklamaktadır. Bu noktadan sonra potansiyel soylulaştırıcılar olarak adlandırılabilir bu profesyonel-yönetici kesim, kendilerine benzer yaşam seviyesine sahip insanlar tarafından da arzulanan bir bölge oluşturdukları için; tüketime yönelik tesislere (konut ve restoranlar, barlar, sinemalar...) talep artarken ücretler yükselişe geçmekte ve konut piyasası şişerek bölgenin eski ve yeni sakinlerinin yerlerini korumalarını tehlikeye atmaktadır. Beauregard, birtakım kolaylıklara sahip; ıslah ve yeniden dekore edilme potansiyeli olan; mimari açıdan ilginç; konut maliyetlerinin o an için nispeten düşük olduğu ama bedellerin yükselme eğilimi gösterdiği merkezi işletme bölgelerinin yakınında olan konutları tercih eden potansiyel soylulaştırıcılardan bazılarının, artan konut bedellerini karşılayamayarak; otellerden dönüştürülmüş tek odalı daireler veya önceden işçi sınıfının yaşadığı apartmanlarda lüks daireler kiraladığını ifade etmektedir.

3. Soylulaştırma Uygulamaları

Sosyo-ekonomik bir değişim süreci olan soylulaştırma örneklerine dünyanın pek çok ülkesinde rastlanabilmektedir. Ancak yerel, siyasal, toplumsal, iktisadi ve kültürel koşullar soylulaştırma sürecine farklı ülkeler ve farklı kültürlerde farklı görünüm kazandırmaktadır (Williams, 2015, s. 101). Batı ve kapitalist dünya kentleri olarak Smith (2015, s. 32)'in betimlediği soylulaştırma coğrafyası, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'nın çoğunun yanı sıra

Avustralya ve Yeni Zelanda'yı kapsamaktadır. Birbirlerinden farklılaşan ve birbirleriyle benzeşen yönleri bulunan soylulaştırma süreçlerinde kullanılan yenileme yöntemleri bakımından batı özelinde tüm sosyal ve mekânsal yenilenme örneklerinin kent-içi alanlarda; çoğunlukla da tarihi önemi olan yapıların yer aldığı kent parçalarında ortaya çıktığı sonucuna varılabilmektedir (Uzun, 2006, s. 37). Konut politikalarının rehabilitasyon uygulamalarında ortaya çıkardığı farklılıklar özelinden meseleye yaklaşıldığında ise İngiltere örneğinde daha çok merkezi hükümetin geliştirdiği politikalar çerçevesinde uygulamalar yapıldığı; Amerika'da ise yerel yönetim kararlarının daha etkili ve özel sektörü yatırıma teşvik edecek nitelikte olduğu aktarılmaktadır (Ergün, 2006, s. 17-18).

Seçili örnekler üzerinden konuya ayrıntılı bakma gerekliliğiyle, Britanya, Birleşik Devletler ve Avustralya örneğini seçen Williams'ın yaptığı tespitlere değinmekte yarar vardır. Williams (2015, s. 85-92)'in çalışması üzerinden Avustralya'ya bakıldığında, kent içindeki göçmen yoğunluğunun banliyölere yönlendirilirken; onların yerini beyaz yakalı profesyonellerin doldurmasının sağlandığı görülmektedir. Britanya'da konut ve iş piyasalarındaki baskılar sebebiyle soylulaştırmanın büyük kent içi alanlarla sınırlı kalmadığı ve metropollerin çevresindeki küçük kasaba ve köylere kaydığı gözlenmektedir. Amerika'da ise kent merkezindeki kiralık konutlarda siyahların yaşamasının yol açtığı ırk çatışmaları ve emlak terkinin sürece farklı bir ivme kazandırdığı dikkat çekmektedir. Burada mahalle düzeyinde geliştirilen soylulaştırma karşıtı koalisyonları yok sayan belediyeler, endüstri ile orta sınıfların banliyölere göçü sebebiyle kaybettikleri gelirlerin geri kazanılmasını, kayda değer gelire sahip hanelerin geri dönüşüyle yerel ekonomilerin canlanmasına; konutların iyileştirilmesiyle emlak vergi matrahlarının yükseltilmesine bağlamışlardır. Britanya'nın kamu konutu tedariki veya Avustralya'nın ev mülkiyeti fırsatları gibi soylulaştırmanın dezavantajlarını hafifletecek tedbirlerin olmayışı, sürecin sonuçlarının Birleşik Devletler'de belirgin hale gelmesi anlamına gelmektedir. Daha da ileri gidip süreci kent ölçeğine indirgeyerek gözlemleyen Cybriwsky, Ley ve Western (2015)'in çalışmasına bakıldığında, incelemenin Philadelphia ve Vancouver ile sınırlandırıldığı görülmektedir. Seçilen iki örnekte de kentsel yenileme sürecinde kentli seçmen kitlesinin aktif rol aldığı dikkat çekmektedir. Philadelphia örneğinde önce kentin kendisini; daha sonra kentin bir mahallesi olan Society Hill'i sorunları çözülmesi gereken kentsel alanlar olarak ele alan bir komite ve bir hareketin ortak çabalarıyla yenileme için gerekli yatırımlar söz konusu bölgelere yönlendirilmiştir. Süreç, Philadelphia özelinde banliyöleşme eğiliminde gerçekleşirken; Society Hill'de kent merkezinin yeniden geliştirme yatırımlarını çekmesi amaçlanmıştır. Bölgeye çekilen yatırımların ve saygın öncülerin bölgedeki yaşamın

pahalılaşmasına sebep olmasıyla artan maddi yük, değişen söylemler gibi dolaylı sebeplerle düşük statülü sakinler bölge dışına itilmiştir.

Vancouver örneğinde kentin sanayi faaliyetlerinin yoğunlaştığı False Creek havzasında, sanayi karşıtı bir orta sınıfın girişimiyle başlayan dönüşüm süreci ele alınmıştır. Buradaki reform hareketi, endüstri çöplüğü olarak görülen bir bölgenin kente kazandırılmasını sağlamakla birlikte; farklı toplumsal sınıfların ve yaşam tarzlarının hem planlama hem de uygulama süreçlerinde dikkate alınmasını başarmıştır. Kentli seçmen kitlesinin yenilemede aktif rol alması durumu False Creek'in yeniden geliştirme sürecinde daha belirleyici olmuş; Society Hill'de belirleyiciliği yatırım çevreleri üstlenmiştir (2015).

4. Soylulaştırmanın Dönüşümü

Soylulaştırmanın ortaya çıkışına ve gelişimine bakıldığında bir dönüşüm yaşadığı dikkat çekmektedir. Soylulaştırma ilk olarak kent merkezlerinde düşük gelir gruplarının ikamet ettiği veya bozulmaya uğramış konutların bölgeye gelen orta sınıflar tarafından rehabilite edilmesi olarak anlaşılmıştır. Geç 1970'lerde sürecin daha geniş bir biçimde kavramsallaştırılması çabası ortaya çıkmıştır. 1980'lerin başında ise yeni bilimsel yaklaşımlar yoluyla soylulaştırmanın mekânsal, iktisadi ve sosyal yeniden yapılandırma ile ilişkilendirilen çok daha geniş bir anlamı ortaya konulmuştur (Sassen, 1991, s. 255).

Bu doğrultuda Glass tarafından konut rehabilitasyonuna dayandırılarak yapılan soylulaştırma tanımlamasının günümüz soylulaştırmasını anlamlandırmadaki yetersizliğine değinen Smith (1996, s. 37), konut rehabilitasyonu ile yeniden geliştirme arasındaki çizginin yok olduğuna; her iki kavramın çağdaş soylulaştırma formunda kendine yer edindiğine dikkat çekmiştir. Bu dönüşümün bir başka boyutu olarak soylulaştırmanın temel süreçlerinin ve ürettiği fiziki değişimlerin zamansal ve mekânsal olarak esnemesi ile farklı aktör ve yerler devreye girmiştir. Böylelikle süreç, üretilen manzaraların değişimiyle artan oranda karmaşıklaşan bir hal almıştır (Davidson & Lees, 2005, s. 1168). Bu karmaşıklık, aktörleri itibariyle kentsel yenileme olarak nitelendirilebilecek bazı uygulamaların sonuçları itibariyle soylulaştırma olarak adlandırılması gerekliliğinde somut bir biçimde görülebilmektedir (Yaslıkaya, 2016, s. 243). Bu şekilde ortaya çıkan soylulaştırmanın yeniden tanımlanması ihtiyacına hizmet eden, soylulaştırma kavramından türetilen yeni adlandırmalar yapılmıştır (Lees, Slater, & Wyly, 2008, s. 129). Klasik soylulaştırma tanımından farklılaşan kırsal soylulaştırma, yeni inşa yoluyla soylulaştırma, süper soylulaştırma (s. 130) ve devlet eliyle soylulaştırma (Uitermark, Duyvendak, & Kleinhans, 2007) gibi kavramlar türetilerek çağdaş soylulaştırmanın farklı boyutları ele alınmıştır. Bu makalenin soylulaştırmanın yaşadığı dönüşümde devletin rolünü ve

bu rolün dönüşümünü ortaya koyma amacından hareketle, çalışmanın takip eden kısmında devlet eliyle soylulaştırma kavramına yoğunlaşılacaktır.

5. Devlet Eliyle Soylulaştırma

2000'lerin başına kadar yeterli akademik ilgiyi görmeyen devlet ve soylulaştırma arasındaki ilişkiye ilk dikkat çekenlerden biri Peter Marcuse olmuştur (Teernstra, 2015, s. 1460). Marcuse (2015, s. 207-208) ABD Temsilciler Meclisi'nin soylulaştırma konusundaki tutumunu 1977 yılındaki politikalar üzerinden analiz ederek kamu politikaları ile soylulaştırma arasındaki ilişkiyi irdelemiştir. Marcuse soylulaştırma sonucunda ortaya çıkan terk etmeye karşı tüm kaynaklarını kullanamadığı için bu hareketi engelleyemeyen kamu sektörünün, terk etmeyi belirli mahallelerle sınırlı tutarak başka mahalleleri koruma eğilimini vurgulamıştır. Buna ek olarak Marcuse, kamu politikalarının yer değiştirmeye etkisini işaret etmek için piyasa belirleyicilerinin tercih ve istekleriyle uyumlu kamu harcamalarına dikkat çekmiştir. Soylulaştırılan bölgelerdeki kamu harcamalarının artırılması karşısında terk etmenin yoğunlaştığı bölgelerdeki harcamaların azaltılarak terkin hızlandırılması, bu varsayımı doğrular niteliktedir (s. 234).

2000'li yıllara gelindiğinde, hükümetlerin soylulaştırmayı bir kentsel yenileme stratejisi olarak benimsemesiyle, Marcuse tarafından kamu politikalarının soylulaştırma üzerindeki etkisine yapılan vurgu, üretim ve tüketim temelli ana akım mahalle değişimi açıklamaları[§] arasında değer kazanmaya başlamıştır (Teernstra, 2015, s. 1460). Benzer bir vurgu yerel yönetimler için de dile getirilmiştir. Smith soylulaştırmanın özel sermaye ile uyumlu tüm kent yönetimleri için önemli bir kentsel strateji halini aldığı aktarmıştır. Özel sermaye ile yerel yönetimlerin soylulaştırma konusundaki ortaklıklarının 1990'lara dayandığını belirten Smith (2006, s. 21-22), şirket ve devlet güçlerinin ve pratiklerinin yeni bileşiminin eskilerine göre çok daha istekli bir çaba içinde olduklarının da altını çizmektedir. Devlet-soylulaştırma ilişkisinin tarihlendirilmesi noktasında Lees ve Ley ise, soylulaştırma ile kamu politikaları arasındaki simbiyotik ilişkinin dönemsel olarak farklı mizaçlara bürünmekle birlikte soylulaştırmanın ortaya çıktığı ana kadar dayandığını savunmaktadır (2008, s. 2379).

Soylulaştırmanın gelişimini ve bu süreç boyunca devletin değişen rolünü dönemlere ayırarak kapsamlı bir biçimde ele alan Hackworth ve Smith (2010), "üç dalga" metaforunu kullanarak devlet-soylulaştırma ilişkisi bağlamında literatüre önemli bir katkıda bulunmuşlardır. Soylulaştırmanın ortaya çıktığı yıllardan 1973'te küresel ekonomide baş gösteren resesyon dönemine kadar uzanan süreci birinci soylulaştırma dalgası olarak adlandıran Hackworth ve

[§] Ana akım mahalle değişimi açıklamaları ifadesi, soylulaştırma sürecinin kendiliğinden gelişen yönünün baskın olduğu ve yukarıda geniş biçimde aktarılan klasik anlatıyı işaret eder.

Smith, bu dönemde seyrek bir soylulaştırma yayılımı ile karşılaştığını aktarmaktadır. Bu aşamada, kent içi yatırımın devlet koruması olmaksızın hala risk barındırması sebebiyle, Batı Avrupa, Avustralya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeydoğusundaki yatırımsız kalmış kent merkezlerinin, büyük bir kısmı kamu sektörü tarafından finanse edilen (Hamnett, 1973) yeniden yatırımın odak noktasına dönüşümünden bahsedilmektedir. Hackworth ve Smith'e göre yerel idarelerin ve ulusal hükümetlerin kent içi mahallelerde özel piyasanın iktisadi düşüşünü ortadan kaldırmak için kentsel düşüşün ıslahı söylemiyle meşrulaştırdığı devlet müdahalesi, kentteki işçi sınıfının yaşam koşullarının kötüleşmesini (Smith, 1996) de beraberinde getirmektedir. 1970'lerin başına kadar bu şekilde ilerleyen ilk soylulaştırma dalgası ile ikinci soylulaştırma dalgasının ortasında, 1973-1977 yılları arasına denk gelen ve geçiş dönemi olarak nitelendirilen bir iktisadi durgunluk ile karşılaşılmıştır. Bu durgunluk konut piyasasını etkilemiş olmakla birlikte sermayenin üretken sektörlere kayarak yeniden yatırım için zemin hazırlamasını engellememiştir (Hackworth & Smith, 2010, s. 66-68).

1970'lerin sonuna gelindiğinde küresel iktisadi durgunluktan sıyrılan piyasaların canlanması ile soylulaştırma da ani bir yükselişe geçmiştir. İkinci soylulaştırma dalgası olarak kavramsallaştırılan ve 1980'lerin sonuna kadar süren bu dönemde soylulaştırmanın ulusal ve küresel ölçekte daha kapsamlı iktisadi ve kültürel süreçlerle entegrasyonuna tanıklık edilmiştir. Bu evrede doğrudan devlet organizasyonunun yerini özel sektörü yatırıma teşvik etme çabaları almıştır. Soylulaştırmanın gelişimine karşı ciddi bir direnişin gözlemlendiği bu aşama, diğer durgunluk dönemlerinde yavaşlamakla birlikte devam eden soylulaştırmanın bazı mahallelerde yarım kalmasına ya da durma noktasına gelmesine yol açan 1987 borsa krizi ile son bulmuştur (s. 68).

Bu krizin yol açtığı durgunluğun 1993 yılında son bulmasıyla üçüncü soylulaştırma dalgası başlamıştır. Bu dönemde soylulaştırma, daha önceki dalgalardan etkilenen kent içi mahallelerde soylulaştırılabilir yerlerin çoğuna yatırım yapılmış olması nedeniyle merkezin dışındaki mahallelere de yayılım göstermiştir. Ekonomik olarak riskli alanların soylulaştırılması anlamına gelen bu durum, yatırımcılar için devlet desteğini zorunlu hale getirmiştir. Öte yandan emlak sektöründeki gelişmeler, soylulaştırılan mahallelere ilginin artmasına ve daha büyük geliştiricilerin bölgede yeniden yatırımın organizatörleri haline gelmesine yardım etmiştir. Yine de devletin sürece ikinci dalgadakinden daha fazla karıştığı bu aşama, işçi sınıfının büyük bir kısmının çoktan yerinden edilmiş olması ve soylulaştırma karşıtı grupların da konut hizmeti sağlayıcılarına dönüşmesiyle soylulaştırmaya karşı etkin direncin zayıfladığı bir dönem olmuştur (s. 68-69).

Devlet eliyle soylulaştırma olarak kavramsallaştırılan bu son soylulaştırma dalgasının adlandırılmasında devlet kavramının kullanılmasının nedeni, devletin bu aşamada sürecin gerçekleştiği alanı tespit eden, dönüşümün sistematik biçimde tasarlanmasını mümkün kılan, fiziki, hukuki, iktisadi ve siyasi koşulları hazırlayan temel aktör halini almış olmasıdır (Sönmez, 2014, s. 44). Hackworth ve Smith'in soylulaştırmanın dönüşümünü açıklayan bu yaklaşımında hükümetlerin, şirketlerin ve hükümet-şirket ortaklıklarının (Smith, 2006, s. 20), taşındıkları kent içi mahalleleri soylulaştıran yeni orta sınıf sakinlerinin yerini alarak sürecin aktörlerine evrilişi ortaya konulmaktadır. Hackworth (2002) bir başka çalışmada devlet eliyle soylulaştırmanın gerçekleştiği üçüncü dalganın birinci ve ikinci soylulaştırma dalgalarından ayrılan yönlerini ele almaktadır.

Başlangıçta devletten önce büyük şirketlerin sürecin tetikleyicilerinden biri haline gelişinin arkasında yatan dinamiklere değinen Hackworth, 1990'ların ilk yıllarındaki iktisadi durgunluktan etkilenen kent içi emlak sermayesinin büyük bir kısmının çareyi birleşerek yatırım yapmakta bulduklarını aktarmıştır. Böylelikle küçük firmalarla büyük geliştiriciler konsolide olarak güç kazanırken; soylulaştırılan mahallelerin çoğunda meydana gelen değer artışları sebebiyle, yerel yönetimlerin yardımı ya da büyük meblağlı ön ödemeler olmaksızın piyasaya giremeyen yalnız küçük firmalar durgunluktan payını almışlardır. Burada soylulaştırma sürecinin daima bir parçası olagelmış sermayenin rolüne dair yeni olan, yatırımı "ilk yapan" olarak mülkleri daha zengin kullanıcılar için geliştirmesidir (Hackworth, 2002, s. 819-820).

Büyük şirketlere başat olarak sürecin öncü aktörü olarak karşımıza çıkan devlet ise resesyon sonrasında soylulaştırmaya, daha önce görülmemiş ölçüde doğrudan müdahalede bulunmuştur. Söz konusu müdahale ulusal kentsel politika ve belediye girişimciliği düzeylerinde kendini göstermiştir. Örneğin toplu konut, bazı kent içi mahallelerde soylulaştırmanın yayılımını engellemektedir. Bir yeniden yapılandırma ile devletin ulusal düzeydeki belirli dağıtım ve düzenleme işlevlerinin hızlı ve stratejik biçimde devri ve sorunlu toplu konut komplekslerinin yıkılması için yerel konut yetkililerine yetki ve bağış sağlanması bu engeli ortadan kaldırmıştır. Böylece ulusal kentsel politika, soylulaştırmayı kolaylaştırmanın hiç olmadığı kadar etkili bir aracı haline gelmiştir (s. 821-822).

Soylulaştırma sürecine kentsel düzeyde devlet müdahalesinin gözlemlendiği bir başka alan ise merkezden daha uzakta bulunan riskli yatırım bölgeleri olmuştur. Kent içinde soylulaştırma potansiyeline sahip alanların büyük bir kısmına yatırım yapılmış olması nedeniyle sermayenin yöneldiği bu bölgeler, merkezden coğrafi olarak uzak olmaları nedeniyle karlılık riski

taşımaktadır. Hem bu riskin dengelenmesi hem de yoksullara ve altyapı giderlerine yönelik alınması gereken önlemler noktasında kent yönetimlerinin emlak sektöründe doğrudan rol alması gerekliliği ortaya çıkmaktadır (s. 822-823).

Devletin soylulaştırma sürecine hangi gerekçelerle ve ne düzeyde dahil olduğuna ilişkin yukarıda bahsi geçen yaklaşıma alternatif olarak geliştirilen bir başka düşünce biçimi dikkat çekmektedir. Örneklemleri Hollanda olmakla birlikte başka yerler için de geçerli olacağı öngörülen bu yaklaşımda soylulaştırmanın itici gücünün geliştiricilerin kar arayışları veya yerel yönetimlerin vergi tabanlarını güçlendirme amacı olmadığı ve soylulaştırmanın yeni orta sınıfın konut gereksinimine bir cevap niteliği taşımadığı düşüncesi hakimdir. Bunun yerine devlet eliyle yürütülen soylulaştırmanın, konut birliklerinin de katılımıyla, sosyal düzenin eksikliğinin hissedildiği mahallelerdeki gerilimi yatıştırmayı ve otoritelere sorun oluşturan yoğunlukları en aza indirmeyi amaçladığı iddia edilmektedir (Uitermark, Duyvendak, & Kleinhans, 2007, s. 125).

Bu yaklaşımlardan yola çıkılarak devletin soylulaştırma sürecine katılımının değil, sürecin öncü aktörüne dönüşümünün yeni olduğu ve bu rolü üstlenmesine yönelik farklı gerekçelerin öne sürüldüğü görülmektedir. Bu noktada, devletin soylulaştırma sürecindeki konumuna dair farklı yaklaşımları anlamlandırmak için devlet eliyle soylulaştırma pratiklerine sahip farklı coğrafyalar üzerine yapılmış çalışmalara değinmek, konuya dair bütüncül bir kavrayışı mümkün kılması bakımından önemlidir.

6. Devlet Eliyle Soylulaştırma Pratikleri

Soylulaştırma, dünya üzerinde pek çok örneği bulunan bir olgudur. Bununla birlikte coğrafi farklılıklar, olguların gerçekleşme biçimlerinde ayrışmalar yaratmaktadır. Soylulaştırma için de durum bu şekilde gelişmiş; örnekler cereyan ettikleri bölgelere göre farklı gelişim çizgileri sergilemişlerdir.

Bu bağlamda Loretta Lees (2014, s. 509-510), soylulaştırma çalışmalarının yoğunlaşma alanı olan Batı Avrupa ve Kuzey Amerika coğrafyası dışında kalan yerler üzerindeki çalışmaların azlığına ve “küresel kuzey” soylulaştırmasına has parametrelerin diğer soylulaştırma coğrafyaları için birebir geçerli olduğunu varsayan ön kabulün yanlışlığına dikkat çekmiştir. Çalışmasında soylulaştırma bağlamında yaptığı küresel kuzey ve küresel güney ayırımına göre küresel kuzeydeki soylulaştırmayı, endüstriyel toplumdan ve moderniteden -bunun bir yansıması olarak özellikle modern banliyölerden- uzaklaşmayla, post-endüstriyel kentler ve toplumlarla ilişkilendirmiştir. Küresel güneydeki soylulaştırmayı ise sanayileşme ve banliyöleşmeyle koordinasyon içinde gerçekleşen modernite ile bağdaştırmıştır. Küresel güneyde gerçekleşen soylulaştırmayı kuzeydekinden ayırtıran bir başka farkı, güneyde

soylulaştırmanın gecekondular ile birlikte artış göstermesi olarak ele almıştır. Bu duruma ek olarak küresel güneyde ortaya çıkan soylulaştırma örneklerinin büyük kısmının mimari korumaya yönelik çabasının oldukça sınırlı kalırken, genellikle çok katlı yeni binaların inşa edilmesi şeklinde geliştiğini vurgulamıştır. Tüm bu farklılıkları sıralarken iki coğrafyada gerçekleşen soylulaştırma süreçlerinin benzer noktalarının da bulunduğunu vurgularına eklemiştir. Bu çalışma kapsamındaki devlet eliyle soylulaştırma pratikleri seçilirken Lees'in kategorizasyonuna uygun biçimde iki tane küresel kuzey (ABD ve Hollanda), iki tane de küresel güney (Çin ve Meksika) örneğine başvurulması tercih edilmiştir.

Devletin öncü olduğu farklı soylulaştırma uygulamalarını ortaya koymaya çalışırken, yukarıda bahsi geçen sınıflandırma tercihinin ek olarak, devletin soylulaştırma sürecinde kendini konumlandırma amacı bakımından da özgünlük taşıyan Hollanda örneğini inceleyen çalışmalara değinmek önem taşımaktadır. Bu minvalde Uitermark, Duyvendak ve Kleinhaus (2007), Hollanda'daki bazı dezavantajlı mahallelerde konut dernekleri ve devlet aktörleri tarafından yürütülen soylulaştırma projelerini ele almışlardır. Söz konusu aktörlerin soylulaştırmaya ön ayak olurken tüketim talepleri ve kar motivasyonu gibi parametreleri dikkate almaksızın hareket ettiğini belirten Uitermark, Duyvendak ve Kleinhaus, konut derneklerinin ve devletin bu sürecin öncüleri olmasının arkasında yatan sebepleri sorgulamışlardır. Bu arayış nedeniyle 1990'lı yıllarda Rotterdam'da devlet tarafından benimsenen konut politikalarına değinilen çalışmada, devletin, ev sahibi olmanın kent için fayda sağlayacak bir olgu olduğu düşüncesini halk arasında yaymaya çalıştığı aktarılmaktadır. Bu düşüncenin kabul görmesi kentteki sosyal konut talebini düşürmüştü; böylece bu konutların satılması karşısında gösterilen direnç de benzer biçimde düşük olmuştur. 2000'li yıllara gelindiğinde ise kentin kendini varlıklı sakinleri için daha iyi bir yer olmak üzere piyasaya sürdüğü; bu amaçla kiralık sosyal konutların artan oranda yıkıldığı, sahibi tarafından kullanılan evlerin inşasının da arttığı ifade edilmektedir (s. 125-129).

Aynı çalışma rotasını benzer bir konut dönüşümü yaşayan Rotterdam'ın Hoogvliet kasabasına da çevirmiştir. Kiralık sosyal konut stokunun yoğun olduğu kasabada Rotterdam kent yönetimi, bu konutlarda yaşayan sakinlerin bölgede yarattığı sosyal sorunlara dayanarak aldığı yıkım kararını 1990 yılında uygulamıştır. Bu uygulama, sosyal düzensizlik kaynağı grupların dağılmasıyla işçi sınıfı sakinlerini ve varlıklı kesimi aynı anda memnun ederken; soylulaştırmanın, bir mahallenin koşullarının geliştirilmesi için makul tek yol olduğu algısını da beraberinde getirmiştir. Ancak bu olumlu algı, zorunlu yer değiştirme ve orta sınıfların bölgeye yönelimi gerçeği ile gölgelenmiştir. Bu durum karşısındaki savunma ise devletin üstlendiği sosyal düzen sağlama misyonu üzerinden yapılmıştır. Bu yaklaşıma göre konut

dernekleri ve yerel yönetim organları aracılığıyla bölgede soylulaştırma yapan devletin üstlendiği sosyal düzeni sağlama amacı, kar elde etme ya da sosyal uyumu artırma çabalarından öncelikli ve üstündür. Hatta aynı yaklaşıma göre bu durum, benzer yerel yönetim yapısına sahip ülkelerin soylulaştırma süreçleri için de geçerlidir; bu ülkelerdeki soylulaştırma süreçlerini de iktisadi motivasyonlarla açıklamak mantıksızdır (s. 129-138).

Hollanda’da devlet eliyle soylulaştırma üzerine yapılan bir başka çalışmada ise Hollanda gibi güçlü ve müdahaleci politikalara sahip refah devletlerinde soylulaştırmanın daha ılımlı ve organize olduğu iddia edilmiştir (Teernstra, 2015, s. 1461). Çalışma için seçilen merkezi konumdaki üç mahallede yerel yönetimlerin, Hoogvliet kasabasındaki gibi, sosyal konutlarda yaşayan dar gelir gruplarının yol açtığı toplumsal problemlerin ortadan kaldırılmasını amaçladıkları görülmektedir. Yerel yönetimlerin bu amacı gerçekleştirebilmek için sosyal konutları -satılık ya da kiralık- özel konutlara dönüştürmek suretiyle konut stokunu farklılaştırdıkları ifade edilmektedir (s. 1476-1477).

Bütüncül olarak bakıldığında, Hollanda üzerine yapılan çalışmaların devlet öncülüğündeki soylulaştırma süreçlerinin sosyal düzen sağlama iddiasında birleştikleri görülmektedir. Bu yaklaşım biçimine, söz konusu amacın dar bir düzende karşılık bulduğu; bu süreçte çıkarları bakımından büyük elit sınıfların esas yararlanıcılar olarak yükseldikleri eleştirisi getirilmektedir (Glynn, 2008, s. 165).

Bu çalışma kapsamında, devletin sosyal düzen sağlama amacıyla soylulaştırma sürecinin öncüsü haline geldiğine dair geliştirilen savın çatısı altında konumlanmayan ve literatürün ağırlıklı kısmını yansıtan bir başka küresel kuzey örneğine de yer vermek gerekmektedir. Bu noktada Hackworth’ün New York, Clinton’da yaşanan üçüncü dalga soylulaştırma sürecini ele aldığı çalışmasına değinmek faydalı olacaktır. Çalışmada, bölgede soylulaştırmanın 1970-80’ler boyunca varlığını sürdürdüğü aktarılmaktadır. Bununla birlikte mahalle aktivizmi yoluyla gelişiminin engellendiği; böylece yerinden edilmenin etkilerinin kontrol altında kaldığı ifade edilmektedir. Yine aynı dönemde bölgedeki konut ve gelir göstergelerindeki görece artışa rağmen zengin profesyoneller, büyüme beklentisi daha ikna edici olan çevre mahallelerde rehabilite edilmiş daireler almayı ya da kiralamayı tercih etmişlerdir (Hackworth, 2002, s. 829).

Bu sınırlı soylulaştırma gelişimine katkıda bulunan Clinton özel bölgesinin katı düzenlemelerinin 1990’lı yıllarda esnetilmesi, soylulaştırmanın hız kazanmasını sağlamıştır. Bu düzenlemeyi öngörerek kolay soylulaştırılabilir mülklere yatırım yapan kurumsal gelişim firmaları, bölgede küçük yatırımcıların rol almasını engellemiştir (s. 829-831).

Devletin bu süreçteki konumuna bakıldığında, yerel yönetimin soylulaştırılabilir mülklerin yenilenmesi ve yıkılmasına yirmi yıl gibi uzun bir süre direndiği gözlenmektedir. Bu eğilimin durgunluk sonrası dönemde değiştiğini gösteren en belirgin hareket, Clinton özel bölgesinin tasfiyesi olmuştur. Devletin girişimci tavrına, soylulaştırma karşıtı aktivistlerin bir kısmının direncini, süreçten çıkar sağlayabilmek için yumuşatmasının eklenmesiyle soylulaştırmanın önündeki muhalefet engeli de ortadan kalkmıştır (s. 832).

Bu örnekten de anlaşıldığı üzere devlet, soylulaştırmaya ilk olarak, kendisine ihtiyaç duyulan, yatırım riski barındıran alanlarda doğrudan müdahil olmuştur. Hollanda örneği üzerinden devlete biçilen sosyal düzen misyonunun aksine devlet burada piyasa dinamiklerine uygun hareket etmektedir.

Küresel kuzeye ait, birbirinden farklı motivasyonları bulunan iki devlet eliyle soylulaştırma örneğinden sonra, yukarıda bahsi geçen sınıflandırmaya dayanılarak bir küresel güney soylulaştırması örneği olarak seçilen ve devlet eliyle yürütülen soylulaştırma hareketleri ihtiva eden Çin'e bakmakta fayda bulunmaktadır. Çin'de 1970'lerin sonunda planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçişi sağlayabilmek için yapılan kurumsal reformlar kapsamında oluşturulan politikalardan biri olan mali ve idari sistemde adem-i merkezileşme politikası, yerel idarenin güçlü karar alma yetkileriyle donatılmasını sağlamıştır. Şangay yerel idaresinin soylulaştırma sürecini başlatma ve kolaylaştırmadaki aktif rolü, bu yetkilendirmenin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır (He, 2007, s. 174-175). Çin'de yerel idarenin soylulaştırma sürecinde sahip olduğu rolü borçlu olduğu bir başka husus da parçalı mülkiyet hakları meselesidir. 1950'den sonra, yapılı evlerin kullanım hakkı hariç yasal haklarının devlet otoritelerinin eline geçmesini takip eden süreçte zamanla eskiyen evlerin konut piyasasındaki sirkülasyona katılamaması, yerel idarenin arazi birleştirme, yıkım ve yeniden iskanı organize etmek yoluyla soylulaştırma sürecini doğrudan düzenlemesine gerekçe oluşturmuştur (s. 191-192).

Yerel idarenin bahsi geçen yetkilendirmeye dayanarak ekonomik ve kentsel gelişimde üstlendiği önemli rolü anlamak, soylulaştırma sürecine katılımının arkasındaki motivasyonu ortaya koyabilmek için kilit öneme sahiptir. Yerel idare gelirlerinden merkezi idareye verilen payın azaltılmasını takip eden süreçte Şangay belediyesi, yerel gelirlerin temel kaynağı haline gelen arazi ve konut reformunu başlatmıştır. Böylelikle yatırımları kent içine çekmeye çaba gösteren belediye için soylulaştırma, yüksek katma değeri nedeniyle tercih edilen bir konut geliştirme biçimi haline gelmiştir. Buna ek olarak Şangay kent içinin yarım asır boyunca uygun kentsel bakımdan ve yatırımdan yoksun kalmış olması da yerel idare için bir başka motivasyon kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Arka planında eskiyen kent merkezini yenileme ve gelir

elde etme amacı taşıyan bu çabaya, her ne kadar kamu yararı adına girildiği belirtilse de bölgede yaşayan düşük gelirli sakinlerden ziyade orta sınıfların hedef kitle olduğu projeler geliştirilmiştir. Geliştirilen kent içinde hızla artan konut fiyatları nedeniyle çoğu düşük gelirli sakin kentin çeperlerindeki uygun fiyatlı konutlara doğru yer değiştirmiştir (s. 176-177).

Şangay örneği üzerinden, bir yerel idari birimin soylulaştırma sürecinde kendini konumlandığı pozisyonu anlayabilmek için bölgede geliştirilen projelerden birkaçına değinmek gerekmektedir. Taipingqiao, eski sokak arası evleri ve kalabalık ticari caddeleriyle yüksek donanımlı konutlar geliştirmek için büyük potansiyele sahip bir bölge olarak, Luwan ilçe idaresi (district government) ile özel bir şirket arasında imzalanan bir anlaşmaya göre, söz konusu tarafların ortaklaşa yeniden geliştirmesine konu olmuş bir proje alanıdır. Xintiandi ise bu projenin amiral gemisi niteliğinde, geleneksel evlere ve tarihi binalara ev sahipliği yapan bir yerleşimdir. Karma nüfus yapısına sahip bu alanın zamanla eskimesi ve kalabalıklaşması, buranın sosyo-ekonomik statüsü düşük sakinlere ait dışa kapalı bir yerleşim bölgesi haline dönüşmesine yol açmıştır. Bu durumu düzeltmek isteyen yerel idare, arazi kullanım ücretlerinden muafiyet, yeniden iskân ve bölge temizliği gibi imtiyazlı politika ve desteklerle geliştiricilerin önünü açmıştır. Eski bina ve sokakların korunduğu modern bir kentsel yaşam deneyimi sunmaya başlayan bölge, popüler ve eşsiz bir ticaret ve rekreasyon alanı haline gelmesiyle birlikte eski sakinlerin artık barınamayacağı fiyatlarıyla orta sınıf ve yerel elitlerin vatani haline gelmiştir. Eski sakinlerin yerel idare aracılığıyla civardaki banliyö alanlarına taşınması ise 6 ay gibi kısa bir süre içerisinde gerçekleştirilmiştir (s. 179-181).

Bir başka proje alanı olan, atık suların bertaraf edildiği Suzhou Körfezi'nin rehabilitasyonu için Şangay belediyesi 1998-2010 yıllarını kapsayan 12 yıllık bir program başlatarak önemli kaynaklardan beslenen bir yatırım planı oluşturmuş; özel yatırımı bölgeye çekmek için kamusal yeşil alanları arttırmak, tarihi binaları korumak, yeni kentsel simgeler yaratmak gibi çeşitli önlemleri program kapsamına almıştır. Körfez boyundaki yeniden geliştirme alanlarından biri olan LiangWan YiZhai, çoğunlukla düşük gelirli kırsal göçmenlerin yaşadığı düşük katlı ve kalitesiz evlerden oluşan bir bölgedir. Kötü şöhreti ve yayıldığı geniş alan nedeniyle emlak geliştiricilerin girmeye isteksiz oldukları bölgede belediye, bazı idari harçlardan ve arazi kullanım ücretlerinden muafiyet ve devlet sübvansiyonları sağlayarak alanın rehabilite edilmesine önayak olmuştur. Bir soylulaştırma klasiği olarak bölgenin yeni hali orta sınıfları cezbederken eski sakinler hızla artan konut fiyatlarını karşılayamaz hale gelmiş; yerel idarenin yardımıyla kentin kuzeybatı sınırlarına doğru yeniden iskan edilmişlerdir (s. 182-184).

Çalışmada küresel güney örneklerinden bir diğeri olan Meksika'dan seçilen bölge, başkent Mexico City'nin tarihi kent merkezinde yer alan, soylulaştırma tecrübesine sahip Centro

Historico semtidir. Centro Historico semtinin soylulaştırılmasını öngören ve 2001 yılında başlatılan bir belediye programı (The Programa de Rescate-Kurtarma Programı) bulunmaktadır. Bölgede yatırımı ve orta ve üst sınıf sakinlerin yaşamasını teşvik etmek ve turizmi arttırmak gibi amaçlarının yanında, programın esasen bölgede yaşayan ve çalışan 30.000 seyyar satıcının (ambulantes)** kaldırılması yoluyla -doğrudan planın diliyle- “kentsel alanın normalleştirilmesini” hedeflediği görölmektedir (Walker, 2008, s. 5-6). Bu programla devletin neoliberalleşmeyi geriletlediği daha önceki bir dönemde yaratılan sorunlu alanların, neoliberalleşmenin yaygınlaştırılmasının bir biçimi olarak devlet öncülüğünde soylulaştırılması planlanmaktadır (Lees, 2014, s. 23).

Federal Bölge Hükümeti'nin yönettiği program, Ağustos 2001'de uluslararası özel yatırımcılarla federal ve kent yetkililerinin ortaklığında başlatılmıştır. Program Lima, Barselona ya da Madrid'in tarihi bölgelerinin üç katı büyüklüğüne denk gelecek genişlikte bir alanı yenilemeyi hedeflemektedir (Walker, 2008, s. 38-39).

Tipik soylulaştırma örneklerinin sıradan bir boyutunu oluşturan yapı stokuna yönelik yenilemelerin ötesinde bu örneğin dikkat çeken taraflarından biri, yatırımsız kalmış alanların devlet eliyle soylulaştırma merkezleri haline getirilme çabasının altında yatan nedenlerden bir tanesidir. Devlet eliyle soylulaştırma pratiklerine bakıldığında özel yatırımcıların çeşitli sebeplerle girmek istemediği kentsel alanlara devletin dahlinin bir nevi zorunluluk olarak belirlediği kabul görmüş bir yaklaşımdır. Bu müdahaleyi Meksika örneğine özgü kılan durum ise coğrafyada mevcut bulunan korku iklimi ve bu iklimi ortadan kaldırmak için soylulaştırma kapsamında getirilen çözümlerdir. Tarihsel kutuplaşmaların coğrafyada var ettiği bu iklimin günümüzde silikleştiği azalan suç oranlarından anlaşılrsa bile politik söylemlerin ve sansasyonel medyanın devreye girmesiyle varlığını korumayı sürdüren bu görüntü, kentsel mekanların kullanımı ve soylulaştırılmasına yönelik isteği olumsuz etkilemektedir. Mexico City'de üretilen sınıf ve ırk temelli çatışmalarla da beslenmeye devam eden bu kentsel manzara, seçkinlerin Centro'yu soylulaştırmasının önünde bir engel oluşturmuştur. Bu yüzden program kapsamında Centro'nun yapılı çevresinde yapılan ilk yatırımlarda, herhangi bir binanın veya alanın restorasyonu yerine Centro ile ilgili güvenlik konularına odaklanılmıştır. Mexico City yerel idaresi, sakinler ve ziyaretçiler üzerindeki gözetim ağını arttırmak yoluyla bölgede soylulaştırmanın ihtiyaç duyduğu huzurlu ortamı hazırlamak için çeşitli yollara başvurmuştur. Sokaklara ve plazalara yerleştirilen yüzlerce kapalı devre televizyon monitörü buna bir örnektir. Centro'nun belirli bir bölgesine yerleştirilen ve bir suçun mağdurları veya tanıkları tarafından

** Meksika'da 1980'lerin başında meydana gelen ekonomik zayıflamaya bağlı olarak ortaya çıkan informel ekonomik aktivitelere sahip satıcılar (Walker, 2008)

kullanılmak üzere tasarlanan panik butonları ise bir başka güvenlik önlemi örneğini oluşturmaktadır. Söz konusu güvenlik önlemleri için harcanan paylar, yapı stokuna yönelik doğrudan yatırımları aşan tutarlardadır (s. 125-132).

Bu soylulaştırma örneğine özgünlük katan bir başka şey ise seyyar satıcılar tarafından sergilenen; protesto ve isyana kadar varan direnişin soylulaştırmayı etkileme kapasitesi olmuştur. Kentsel mekânın normalleşmesi hedefi bünyesinde programın zorunlu kıldığı seyyar satıcıların kaldırılması edimi, küresel kuzey örneklerinde işçi sınıfının evlerinden çıkarılması eylemine karşılık gelmektedir. Bununla birlikte seyyar satıcıların mobil karakterinin sağladığı bir plazadan bir başkasına kolaylıkla geçme ve mallarını kaldırmak için yaklaşan polisler için birbirlerini önceden uyarabilme kapasitesi ve mekânsal stratejiler kullanma yetenekleri, bölgede cereyan eden yerinden edilme çabasına karşı özgün bir direniş özelliği göstermektedir (s. 191). Üstelik bu durum, yenileme faaliyetlerinin direnişin en az olduğu yerlerde yoğunlaştırılmasından anlaşıldığı üzere, söz konusu mukavemetin Mexico City'deki soylulaştırmanın gerçekleşmesindeki belirleyiciliğini ortaya koymaktadır (s. 113).

Genel olarak bakıldığında, aynı tarihsel kırılmaları farklı zaman dilimlerinde tecrübe eden küresel kuzey ve güneyde benzer arka planlarla ve amaçlarla devletin soylulaştırmanın öncü aktörü haline geldiği görülebilmektedir. Süreçler sonuçları itibariyle de benzerlik göstermektedir. Örneğin küresel kuzey sınıflandırmasına dahil olan Hollanda'da devletin sosyal düzeni sağlama amacıyla soylulaştırıcı konumuna gelişi, küresel güney örneği olan Meksika'da da benzer kaygılarla gelişmiştir. Ya da bir küresel kuzey örneği olan ABD'de de küresel güney coğrafyası olarak sayılan Çin'de de yatırımsız kalan kentsel alanlara devlet öncü olarak girerek soylulaştırma örneği sergilemiştir ve her iki örnekte de yerinden edilmeler meydana gelmiştir. Burada seçili olan örneklerin ve ilaveten tüm devlet eliyle soylulaştırma örneklerinin ortak paydası, en genel haliyle, soylulaştırma sürecinde devletin kendini konumlandığı pozisyonudur. Devlet eliyle soylulaştırma, 1960'lara kadar geri götürülebilecek bir olgunun tarihsel olarak kaçınılmaz bir biçimde geçirdiği/geçireceği dönüşümün bir ispatıdır.

Sonuç

Kentler var oldukça yenilenme ihtiyaçları baki kalmaktadır. Kentsel yenileme biçimleri, zamanla eskijen ve bozulan kentsel alanların bu gereksinimine göre çeşitlenmektedir. Ancak bu yenileme türlerinden bir tanesi olan soylulaştırma, gerçekleşmesi önceden planlanmamış yapısıyla ve örgütlü bir yapının elinden çıkmamasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Kentte yaşanan bir dizi dönüşümün sonunda kent merkezlerinde ortaya çıkan çöküntü alanlarının, kentli bir yeni orta sınıf tarafından kendi mekânsal beklentilerine uygun bir biçimde yenilenmesi şeklinde meydana gelen soylulaştırma, tarihsel akış içerisinde kendiliğinden

gelişen bir yapıya sahip olması ve sivil aktörler tarafından meydana getirilmesiyle kendini belli etmektedir. Bu çalışma kapsamında ilk olarak soylulaştırmanın ortaya çıkışı incelenerek soylulaştırmaya dair farklı tanımlamalara yer verilmiştir. Peşinden, olguya dair süreçleri açıklayabilmek için geliştirilen farklı yaklaşımlara değinilmiştir. Soylulaştırmaya dair bütüncül bir kavrayışı mümkün kılabilmek adına, kuramsal arka planın ortaya konulmasından sonra farklı soylulaştırma pratiklerine yer verilmiştir. Çalışmanın ilk ayağını oluşturan genel soylulaştırma resmi ayrıntılı biçimde ortaya konulduktan sonra tarihsel süreçte soylulaştırmanın yaşadığı dönüşüm açıklanarak çalışmanın esas vurgusunu oluşturan, bu dönüşümün çıktılarında biri olarak karşımıza çıkan devlet eliyle soylulaştırma ele alınmıştır. Soylulaştırma için yapıldığı gibi, devlet eliyle soylulaştırmayı açıklama çabasını çeşitli uygulama örneklerinin ortaya konulması takip etmiştir.

Ruth Glass'ın literatüre kazandırdığı haliyle kalmayan soylulaştırma, cereyan ettiği coğrafyanın dinamiklerine ya da dünyada meydana gelen tarihsel kırılmalara bağlı olarak çeşitlenmeye başlamıştır. En genel tabiriyle “devlet”in, soylulaştırmanın şöyle ya da böyle bir yerinde boy gösterirken, sürecin öncü aktörü haline dönüşmesi de benzer biçimde nedensellik noktasında farklılıklar göstermektedir. Devletin farklı birimleri aracılığıyla gerçekleştirilen çeşitli soylulaştırma örneklerine bakıldığında bu durum kolaylıkla göze çarpmaktadır. Devlet eliyle soylulaştırmaya dair yapılan çalışmaların yoğunlaştığı kuzey coğrafyalarında çoğunlukla devletin sürece öncü olma motivasyonunun sermaye sahiplerininkinden farksız olarak görülmesi; güney coğrafyalarında ise neoliberalizme ayak uydurma çabasının bir tezahürü olarak ele alınması (Çin’de devlet yetkilerinin kısıtlanması noktasında yerel yönetimlerin yetkilerinin arttırılması, Meksika’da devlet eliyle soylulaştırmanın doğrudan neoliberalizmin bir aracı olarak kullanılması), söz konusu nedensellik farkının coğrafi bağlamda ortaya çıkışının bir ispatı niteliğindedir. Çalışma sınırları içerisinde bütün bu farklılıklar ışığında devletin soylulaştırma sürecinde yaşadığı pozisyon değişikliği ortaya konulmak istenmiştir. Soylulaştırmanın aktüel biçimlerinden biri olan devlet eliyle soylulaştırmayı anlama merakı, bu çalışmanın temel motivasyon kaynağı olmuştur.

Kaynakça

- Beauregard, R. (2015). Mutenalaştırmanın Yarattığı Kaos ve Karmaşa. N. Smith, & P. Williams (Dü) içinde, *Kentin Mutenalaştırılması* (M. Uzun, Çev., s. 56-82). İstanbul: Yordam Kitap.
- Bourassa, S. C. (2010). The Rent Gap Debunked. L. Lees, T. Slater, & E. Wyly (Dü) içinde, *The Gentrification Reader* (s. 107-117). Londra ve New York: Routledge.
- Clark, E. (2010). The Order and Simplicity of Gentrification- a Political Challenge. L. Lees, T. Slater, & E. Wyly (Dü) içinde, *The Gentrification Reader* (s. 24-29). New York ve Londra: Routledge.
- Clay, P. (2010). The Mature Revitalized Neighborhood: Emerging Issues in Gentrification. L. Lees, T. Slater, & E. Wyly (Dü) içinde, *The Gentrification Reader* (s. 37-39). Londra ve New York: Routledge.
- Cybriwsky, R. A., Ley, D., & Western, J. (2015). Yeniden Canlandırılmış Mahallelerin Siyasal ve Toplumsal İnşası: Society Hill, Philadelphia ve False Creek, Vancouver. N. Smith, & P. Williams (Dü) içinde, *Kentin Mutenalaştırılması* (M. Uzun, Çev., s. 128-164). İstanbul: Yordam Kitap.
- Davidson, M., & Lees, L. (2005). New-build "Gentrification" and London's Riverside Renaissance. *Environment and Planning A*, 37, 1165-1190.
- Ehrlich, E., Flexner, S. B., Carruth, G., & Hawkins, J. M. (Dü). (1980). *Oxford American Dictionary*. New York ve Oxford: Oxford University Press.
- Ergün, N. (2006). Gentrification Kuramlarının İstanbul'da Uygulanabilirliği. D. Behar, & T. İslam (Dü) içinde, *İstanbul'da "Soylulaştırma": Eski Kentin Yeni Sahipleri* (s. 15-30). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Glass, R. (2010). London: Aspects of Change. J. Brown-Saracino (Dü.) içinde, *The Gentrification Debates* (s. 19-29). New York ve Londra: Routledge.
- Gentrification. (2022). The American Heritage Dictionary of the English Language. <https://ahdictionary.com/word/search.html?q=gentrification>
- Glynn, S. (2008). Soft-selling Gentrification? *Urban Research & Practice*, 1(2), 164-180.
- Hackworth, J. (2002, Temmuz). Postrecession Gentrification in New York City. *Urban Affairs Review*, 37(6), 815-843.
- Hackworth, J., & Smith, N. (2010). The Changing State of Gentrification. L. Lees, T. Slater, & E. Wyly (Dü) içinde, *The Gentrification Reader* (s. 65-76). Londra ve New York: Routledge.
- Hamnett, C. (1973). Improvement Grants as an Indicator of Gentrification in Inner London. *Area*, 5(4), 252-261.
- He, S. (2007). State-sponsored Gentrification Under Market Transition: The Case of Shanghai. *Urban Affairs Review*, 43(2), 171-198.
- İslam, T. (2006). Merkezin Dışında: İstanbul'da Soylulaştırma. D. Behar, & T. İslam (Dü) içinde, *İstanbul'da "Soylulaştırma": Eski Kentin Yeni Sahipleri* (s. 43-58). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Jager, M. (2015). Sınıfın Tanımlanması ve Mutenalaştırmanın Estetiği: Melbourne'da Viktoryacılık. N. Smith, & P. Williams (Dü) içinde, *Kentin Mutenalaştırılması* (M. Uzun, Çev., s. 111-127). İstanbul: Yordam Kitap.
- Lees, L. (2014). Gentrification in the Global South? S. Parnell, & S. Oldfield (Dü) içinde, *The Routledge Handbook on Cities of the Global South* (s. 506-521). Oxon ve New York: Routledge.
- Lees, L., & Ley, D. (2008). Introduction to Special Issue on Gentrification and Public Policy. *Urban Studies*, 45(12), 2379-2384.
- Lees, L., Slater, T., & Wyly, E. (2008). *Gentrification*. Londra ve New York: Routledge.
- Ley, D. (1986, Aralık). Alternative Explanations for Inner-City Gentrification: A Canadian Assessment. *Annals of the Association of American Geographers*, 76(4), s. 521-535.
- Marcuse, P. (2015). Terk Etme, Mutenalaştırma ve Yerinden Etme: New York City'deki Mekanizmalar. N. Smith, & P. Williams içinde, *Kentin Mutenalaştırılması* (M. Uzun, Çev., s. 207-237). İstanbul: Yordam Kitap.
- Öktem Ünsal, B., & Türkün, A. (2014). Neoliberal Kentsel Dönüşüm: Kentsel Alanlarda Sınıfsal Tahliye, Yoksullaşma ve Mülksüzleşme. A. Türkün (Dü.) içinde, *Mülk, Mahal, İnsan: İstanbul'da Kentsel Dönüşüm* (s. 17-42). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özden, P. (2000-2001). Kentsel Yenileme Uygulamalarında Yerel Yönetimlerin Rolü Üzerine Düşünceler ve İstanbul Örneği. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*(23-24), 255-270.
- Perez, G. M. (2004). *The Near Northwest Side Story: Migration, Displacement, and Puerto Rican Families*. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.
- Sam, N. (2010). Soylulaştırma Süreçlerine Ekonomik Bir Yaklaşım: Rant Farkı. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, XXIX(II), 133-151.
- Sassen, S. (1991). *The Global City : New York, London, Tokyo*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.
- Slater, T. (2006). The Eviction of Critical Perspectives from Gentrification Research. *International Journal of Urban and Regional Research*(30.4), 737-757.
- Smith, N. (1996). *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. Londra ve New York: Routledge.
- Smith, N. (2006). Yeni Küresellik, Yeni Şehircilik: Küresel Kentsel Strateji Olarak Soylulaştırma. *Planlama*, 2(36), 13-27.
- Smith, N. (2010). Toward a Theory of Gentrification: A Back to the City Movement by Capital, not People. L. Lees, T. Slater, & E. Wyly (Dü) içinde, *The Gentrification Reader* (s. 85-96). Londra ve New York: Routledge.
- Smith, N. (2015). Mutenalaştırma, Sınır ve Kentsel Mekanın Yeniden Yapılandırılması. N. Smith, & P. Williams (Dü) içinde, *Kentin Mutenalaştırılması* (M. Uzun, Çev., s. 29-55). İstanbul: Yordam Kitap.

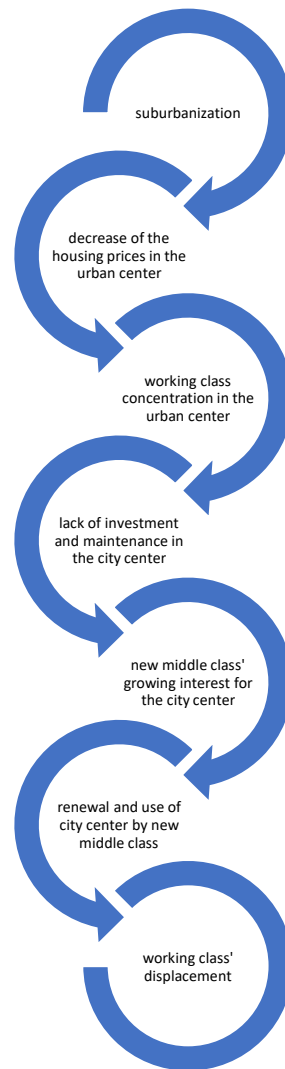
- Smith, N., & Williams, P. (2015). Ortodoks Yaklaşım Alternatifler: Tartışmaya Davet. N. Smith, & P. Williams (Dü) içinde, *Kentin Mutenalaştırılması* (M. Uzun, Çev., s. 11-26). İstanbul: Yordam Kitap.
- Sönmez, B. (2014). Soylulaştırmanın Yeni Biçimleriyle Yerinden Edilmeyi Yeniden Düşünmek. *Planlama*, 24(1), 42-53.
- Teernstra, A. (2015). Contextualizing State-led Gentrification: Goals of Governing Actors in Generating Neighbourhood Upgrading. *Environment and Planning A*, 47, 1460-1479.
- Uitermark, J., Duyvendak, J. W., & Kleinhans, R. (2007). Gentrification as a Governmental Strategy: Social Control and Social Cohesion in Hoogvliet, Rotterdam. *Environment and Planning A*, 39, 125-141.
- Uzun, N. (2006). İstanbul'da Seçkinleştirme (Gentrification): Örnekler ve Seçkinleştirme Kuramları Çerçevesinde Bir Değerlendirme. D. Behar, & T. İslam (Dü) içinde, *İstanbul'da "Soylulaştırma": Eski Kentin Yeni Sahipleri* (s. 31-42). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Walker, D. M. (2008). Gentrification Moves to the Global South: an Analysis of the Programa de Rescate, a Neoliberal Urban Policy in México City's Centro Histórico. *University of Kentucky Doctoral Dissertations*.
- Williams, P. (2015). Mekansal Yeniden İnşa ile Sınıf Oluşumu. Avustralya, Britanya ve Birleşik Devletler'deki Mutenalaştırmaya İlişkin Bir Yeniden Değerlendirme. N. Smith, & P. Williams (Dü) içinde, *Kentin Mutenalaştırılması* (M. Uzun, Çev., s. 83-110). İstanbul: Yordam Kitap.
- Yaslıkaya, R. (2016). Kentsel Yenileme mi? Soylulaştırma mı? 4. *Uluslararası Kentsel ve Çevresel Sorunlar ve Politikalar Kongresi*, (s. 242-250). İstanbul.

Extended Summary

Transformation of the Gentrification: State-led Gentrification

Cities have been getting older since their emergence. Some of them disappeared somewhere in history while some of the others evolutionarily continued their existence. These survivor cities have possessed renewal needs for deteriorated- due to social, political or economic reasons- areas of themselves over time and these needs would exist as long as cities last. To supply these needs, there have been raised particular urban renewal forms. Revitalization, renewal/renovation, regeneration, rehabilitation and gentrification (Özden, 2000-2001, s. 257) would be counted as urban renewal forms in question. As one of these urban renewal forms, gentrification- a term coined by Ruth Glass to define the changing hands of historical Victorian houses in London in 1960s towards the working class to the new middle class and transformation of the urban center by these new residents according to their tastes and

lifestyles (Glass, 2010, s. 22-23) - regards as a phenomenon leads to a series of both physical and social, economic and political change spontaneously in the deteriorated areas of the city. Originally, gentrification led this process without planning to serve the city's renewal necessity. Additionally, it does not occur with the interference of an organized body (central or local government, etc.) like the other urban renewal forms. Because of these specialties, the gentrification phenomenon has been located apart from other urban renewal forms. However, the qualities that make gentrification special among other urban renewal forms, and gentrification itself also have gone through some changes in time. Because of emergent complicated scenes due to new varying actors and places of gentrification (Davidson & Lees, 2005, s. 1168) and accordingly, the insufficiency of the gentrification definitions which depend on housing rehabilitation (Smith, 1996, s. 37), new gentrification definitions have been produced (Lees, Slater, & Wyly, 2008, s. 129). Within this context, state-led gentrification (Uitermark, Duyvendak, & Kleinhans, 2007) emerges as one of the new gentrification types with the differentiation of the gentrification process' driving force and realization manner. Analyzing the transition of the state's position from an indirect to a direct and pioneer manner in the gentrification process with the sources of motivation constitutes the main aim of this study. The study shows the transformation generated by gentrification via mentioning conceptual and theoretical background and various application examples primarily. After gentrification driven change in the city, transformation of the gentrification itself is aimed to be set forth specific to state-led gentrification in the study. As mentioned above, the gentrification term was firstly used to exhibit London city center's situation after the war. According to this narrative, population and area of profession number's increase made life difficult in the urban center. Additionally, growing labor mobility by means of transportation improvements and the popularity of suburbia among the rich as a status sign accelerated the suburbanization process. This led housing prices in the urban center decreased. Therefore, working class residents who work nearby city center preferred to reside cheap houses at the center. On the other side, new middle-class professions emerged on the same area. Despite the dilapidated and disinvested situation of the center, these new class residents also made a choice of living at the city center after renewing the old houses there. This movement concluded with the displacement of working-class residents from the center (Glass, 2010). The emergence of gentrification has started to be observed over the other cities after the first distinctive determination on London. The gentrification chain can be showed like that:

Based on these basic steps in general, sort of conceptual definitions and theoretical approaches have been evolved over time in the gentrification literature. In the study, these definitions and approaches are discussed with the main lines to be able to understand the gentrification process.

When these conceptualization attempts started to be seen as insufficient to meet the recent gentrification picture, new definitions and types were raised. One of them is state-led gentrification which draws attention- as our study does- to state's (central or local) position in the process. As known, first generation gentrifiers were new middle-class residents who bought or rented the cheap and old houses at the urban center and gentrified them for the use of themselves in accordance with their tastes. What could the position of the state be in a process dominated by market dynamics like that? In broad, it could be said that central or local government leaped in the process for both its own gain and the insufficiency of the market, in some situations. Accordingly, Hackworth and Smith (2010) analyzed state-gentrification

relations and used three waves of gentrification metaphor to narrate this relation. In the first wave of gentrification, urban investments' risks led reinvestment depending highly on public sector. In this direction, state intervention was legitimized with the discourse of preventing the economic decline of the free market at the urban center. Controversially, in the second wave, parallel with the economic trends in the world, efforts to encourage private sector investment became prominent. In the third wave called state-led gentrification, due to the quite decrease in the amount of areas that can experience gentrification in inner-city neighborhoods, state intervention and support became compulsory in the remained risky investment areas. At this stage, the state has become the main actor that determines the area where the process takes place; makes it possible to design the transformation systematically; and prepares the physical, legal, economic, and political conditions (Sönmez, 2014, s. 44). Thus, the state has taken the place of new middle-class gentrifiers who were the leading actor in the process when gentrification first appeared.

In contrast with the narrative above, another approach to state's inclusion motivation to the gentrification process has been asserted. According to this opinion, the state interferes to calm the tension in the neighborhoods where the lack of social order is felt and to minimize the concentrations that cause problems for the authorities rather than seeking the profit maximization of both investors and the state itself (Uitermark, Duyvendak, & Kleinhans, 2007, s. 125). When looking at the areas that led to the emergence of this approach, it is seen that people living in rental social houses cause social degradation. So, becoming homeowners instead of social housing residents is encouraged in these urban areas, and social housing stocks are converted to private housing by the state.

These two mainstream approaches build the skeleton of state-led gentrification arguments. Besides, application examples of state-led gentrification chosen for this study affirm it. In the gentrification examples chosen from Mexico and Netherlands, the state has a mission to maintain social order and acts accordingly in the gentrification process. The examples from USA and China show that the state enters into urban areas that remain uninvested as a pioneer. One way or another, as handled detailed and proved in this study, the state has a clearly leading role in this process, albeit with different motivations. Whether it seeks to eliminate social problems and maintain social order or to end disinvestment with sacrificing its own sources, the state changes its position and becomes the pioneer of the gentrification process experienced at the urban spaces. State-led gentrification phenomenon can be accepted as one of the proofs of the gentrification's changing portrait in multiple dimensions from the first moment it appeared to the present day.

Sağlık Temalı Bir Üniversitede Sağlık Yönetimi Öğrencilerinin Tek Sağlık ve 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine İlişkin Görüşlerine Yönelik Bir Araştırma

Özlem GEDİK*

Kübra Azel BAYAR**

Edibe Asuman ATILLA***

Geliş Tarihi (Received): 25.03.2024 – Kabul Tarihi (Accepted): 07.05.2024

DOI: 10.26745/ahbvuidfd.1458344

Öz

Sağlık yönetimi öğrencilerinin Tek Sağlık ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ilişkin görüşlerinin belirlenmesi ve bu konuda farkındalık oluşturulmasının amaçlandığı bu çalışma, sağlık temalı bir üniversitenin sağlık bilimleri fakültesinde üçüncü ve dördüncü sınıflarda öğrenim gören 165 sağlık yönetimi öğrencisi ile gerçekleştirilmiştir. Tanımlayıcı tipteki bu çalışmada 3 bölümden oluşan anket gerçekleştirilmiş, anketin birinci bölümünde demografik sorular, ikinci bölümünde Tek Sağlık yaklaşımına ilişkin anket formu ve son bölümde ise 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri hakkında görüş formu kullanılmıştır. Çalışmada verilerin çözümlenmesinde frekans, ortalama gibi betimsel istatistiklerden yararlanılmıştır. Araştırma bulgularına göre öğrencilerin çoğunluğunun Tek Sağlık kavramını daha önce duymadığı ancak multidisipliner yapının içinde yer alması gereken meslek gruplarında veterinerliğin ardından sağlık yöneticilerinin gelmesinin gerekliliğini ifade ettikleri bulgusuna ulaşılmıştır. Tek Sağlık çalışma alanlarına ilişkin yanıtlarda çevre kirliliği, iklim değişikliği, küresel seyahat ve ticaret, göç hareketleri ve gıda güvenliği öne çıkarken öğrencilerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini ise uzun vadede ulaşılabilir gördükleri tespit edilmiştir. Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre Tek sağlık yaklaşımına ilişkin oluşturulacak farkındalık, kavramın çerçevesinin başarılı bir şekilde uygulanmasında önemli bir adım niteliğindedir. Kazandırılan bilinç ve farkındalık düzeyi, sağlık alanında hayata geçirilecek politikaların insan hayvan çevre etkileşimi zemininde nasıl müdahalelere sahne olduğunu da gösterme anlamında kayda değerdir. Bu bağlamda farkında olma durumundan eyleme/harekete geçen bir sağlık yöneticisi risk, fayda ve maliyet unsurlarını bu yaklaşım ile gözden geçirmeyi ve daha iyi sonuçlar almayı hedefler hale gelecektir. Bu çok disiplinli yapıda yer alması oldukça önemli olabilecek sağlık yöneticileri, mesleki yeterlilikleri ile insan eylemlerinin ve politikalarının sağlığı nasıl etkilediğinin, bütüncül uygulamaların yönetiminin ve pandemilere hazırlıklı olma konusunda sağlanacak kazanımların etkin rolünü oynayabilir.

Anahtar Kelimeler: Tek Sağlık, Sürdürülebilir Kalkınma, Sağlık Yönetimi

A Research on the Opinions of Health Management Students at a Health- Themed University on One Health and 2030 Sustainable Development Goals

Abstract

This study, which aims to determine the views of healthcare management students on One Health and sustainable development goals and to raise awareness on this issue, was conducted with 165 healthcare management students studying in the third and fourth grades at the faculty of health sciences of a health- themed university. In this descriptive study, a survey consisting of three parts was conducted; demographic questions were used in the first part of the survey, a survey form on the One Health approach was used in the second part, and an opinion form about the 2030 Sustainable Development Goals was used in the last part. In the study, descriptive statistics such as frequency and average were used to analyze the data. According to the research findings, it was found that the majority of the students had not heard of the concept of One Health before, but they expressed the necessity of healthcare managers following veterinary medicine in professional groups that should be included in the multidisciplinary structure. While environmental pollution, climate change, global travel and trade, migration movements and food security came to the fore in the responses regarding One Health study areas, it was determined that students stated sustainable development goals as achievable in the long term. According to the results obtained in the study, raising awareness about the One Health approach is an important step in the successful implementation of the framework of the concept. The level of consciousness and awareness gained is noteworthy in terms of showing how the policies to be implemented in the field of health involve interventions on the basis of human- animal- environment interaction. In this context, a healthcare manager who moves from awareness to action will aim to review the risk, benefit and cost elements with this approach and get better results. Healthcare managers, whose presence in this multidisciplinary structure may be very important, can play an active role in how

human actions and policies affect health, in the management of holistic practices, and in the gains to be made in preparedness for pandemics, with their professional competencies.

Keywords: One Health, Sustainable Development, Healthcare Management

*Arş. Gör. Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ozlem.gdk.25@gmail.com ORCID: 0000-0003-0840-0765.

**Gıda Yüksek Mühendisi, Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Teknoloji Transfer Ofisi, kubrazel@gmail.com ORCID: 0009-0007-3026-5084.

***Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, asuman.atilla@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0002-2823-9801.

Giriş

İçinde yaşadığımız küresel dünya, olası pandemi risklerinin sebep olacağı sonuçları kritik hale getirmiştir. Zaman ve mekân fark etmeksizin dünya üzerinde herhangi bir noktada meydana gelen olay, sadece olayın gerçekleştiği yeri değil tüm dünyayı ilgilendiren bir mesele haline dönüşebilmektedir. Nitekim COVID-19 pandemisi bu durumun en yakın ve canlı örneği olarak gözlemlenmiş ve pandeminin yol açtığı geri dönüşü olmayan yıkım, bütünleştirici çözümler geliştirme ihtiyacı konusunda farkındalık uyandırmıştır. Artan insan nüfusu, göç hareketleri, sanayileşme ve zarar gören biyolojik çeşitlilik, tüm bunlar ekosistemlerin büyük ölçüde bozulmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda küresel sağlık düşüncesi, ekosistemler ve sağlık arasındaki ayrılmaz bağlantılara işaret etmektedir. İnsan, hayvan, bitki ve ekosistem sağlığını küresel ölçekte ve entegre bir perspektiften anlayabilmek bireylerin yaşam biçimleri ve davranışları ile küresel sağlığın doğru yorumlanması açısından oldukça önemlidir. Bu durum istenen sağlıklı ekosistemin oluşmasında denge unsuru niteliğinde olup nihayetinde kamu politikalarının yönlendirilmesinde ve yeni kontrol stratejilerinin geliştirilmesinde bir çerçeve sunmaktadır. Disiplinler arası ve çok sektörlü uzmanlığı birleştiren bir yaklaşıma olan ihtiyaç her zamankinden daha çok vurgulanmaktadır (Zinsstag vd., 2011: 151; Destoumieux-Garzón vd., 2018: 9; Blankart vd., 2024: 4). Küresel sağlığı sürdürülebilir bir şekilde dengelemeyi amaçlayan bu bakış açısı, küresel sağlık tehditlerini tahmin etmek, çözüm bulmak ve yönetebilmek için büyük önem taşımaktadır.

Literatürde yer alan Tek Sağlık temalı çalışmalar hemşirelik, veterinerlik, tıp fakültesi ve mühendislik öğrencileri (İlaslan, Cakar ve Sisman, 2022; Kayabaşlı, Özkul ve Atıcı, 2019; Kalkan 2023) ile gerçekleştirilmiş olup sağlık yönetimi bölümü öğrencileriyle yapılan çalışmaya rastlanmamıştır. Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin Tek Sağlık multidisipliner yapısında yer alması, söz konusu yönetim ihtiyacının karşılanmasında oldukça elzem olup insan, hayvan ve çevre sağlığıyla ilgili küresel, bölgesel ve ülkesel düzeylerde çalışmaların yürütülmesinde sağlıklı bir geleceğe atılacak faydalı bir adım olarak görülmektedir. Bu düşüncelerden hareketle bu çalışmada sağlık yönetimi öğrencilerinin Tek Sağlık ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ilişkin görüşlerinin belirlenmesi ve bu konuda farkındalık oluşturulması amaçlanmıştır. Literatürde yer alan bu bilgilerden hareketle bu çok disiplinli yapıda yer alması oldukça önemli olabilecek sağlık yöneticileri, mesleki yeterlilikleri ile insan eylemlerinin ve politikalarının sağlığı nasıl etkilediğinin, bütüncül uygulamaların yönetiminin ve pandemilere hazırlıklı olma konusunda sağlanacak kazanımların etkin rolünü oynayabilir. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada kolaylaştırıcı bir unsur olabilecek Tek Sağlık

yaklaşımına dair oluşturulacak farkındalık ile politika yapıcılara yeni bilgiler, yeni bakış açıları ve yenilikçi araştırmalarla insan, hayvan, çevre sağlığı birlikteliğinin daha iyi anlaşılmasına zemin tesis edilebilir. Literatürde sağlık yönetimi bölümünü tek sağlık ve sürdürülebilir kalkınmaya dâhil eden çalışmalar oldukça sınırlı düzeyde olup bu bakış açısı ile söz konusu çalışma sağlık yönetimi öğrencileriyle gerçekleştirilmiş ve alan yazınına katkı sunmak istenmiştir.

1.Kavramsal Çerçeve

1.1.Tek Sağlık Kavramı

Düşünsel kökleri 1860'lara kadar uzanan Tek Sağlık, "insanlar, hayvanlar ve çevre için en uygun sağlığı elde etmek amacıyla yerel, ulusal, bölgesel ve küresel ölçekte çalışılan çoklu disiplinler arası anlayış, ortak çaba ve düşünce sistemi"dir (Evans ve Leighton, 2014: 413; King, 2014: 2). Tek Sağlık yaklaşımının merkezinde bütüncül bir sağlık anlayışı yer almakta olup bu yaklaşım, insanı tek ve biricik olmaktan çıkararak onu diğer etkenlerden soyutlayan bir görünümünden uzak hale getirmektedir. İnsanı doğa ile birlikte ele almayı vurgulayarak hayvan ve çevre sağlığını önemseyen, aktif etkileşimlerin bir arada değerlendirilmesini sağlayan ve bu değerlendirmeyi sağlığın her aşamasında işlevsel kılan bir anlayış benimsenmektedir (Mwangi vd., 2016: 2). Bütüncül bir bakış açısını temsil eden Tek Sağlık yaklaşımı, "entegre ve birleştirici bir yaklaşım" anlamına gelmekte olup öncelikle, "insan sağlığı, hayvan sağlığı ve çevre sağlığı" arasındaki yakın ilişkileri kabul etmekte, ardından toplumsal ve sektörel düzeyde harekete geçmeyi sağlamaktadır. Daha sonra pandemiye hazırlık ve müdahaleden iklim değişikliğine varıncaya kadar küresel, bölgesel ve yerel düzeylerdeki tehditlerle mücadelede ülkeler ve bölgeler arasında ortak işbirliğini teşvik etmekte ve son olarak, "insan-hayvan-çevre sistemleri"nin sürdürülebilir kalkınması için daha geniş bir toplumsal katılımı ve daha güçlü bir toplumsal farkındalığı sağlamaktadır (Zhang vd., 2022: 5; Delesalle vd., 2022: 2; Kelly vd., 2020: 3).

Dünya üzerindeki sağlık güvenliği, yeryüzünü paylaşan tüm ülkelerin ortak sorumluluğunda olup ideal bir toplum sağlığının tesisi, ancak insan ve hayvanlar arasındaki ilişkinin düzenli, kontrollü ve güçlü bir işbirliği ile mümkün kılınabilmektedir (Bakırcı, 2018: 101). COVID-19 pandemisi, etkili iletişimin, zamanında ve doğru bilgi paylaşımının, ilgili bilimsel araştırmaların desteklenmesinin hâlihazırda var olan ve olması muhtemel salgın hastalıkların kontrolünde ve yönetiminde bilim insanları ve karar vericilere önemli katkılar sağlanabileceğini göstermiştir (Maden, 2020: 84). Milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine ve küresel ekonominin zarar görmesine neden olan COVID-19, bulaşıcı hastalıkların çoğunun

hayvanlardan kaynaklandığını ve bu durumun uluslararası seyahat ve ticaretten endüstrileşmeye kadar insan faaliyetleriyle ilişkili olduğunu göstermiştir. İş birliği ve multidisipliner bir yaklaşım olan Tek Sağlık yaklaşımı, bu türden bir pandeminin bir daha yaşanmaması adına proaktif bir bakış açısının önemini tüm dünyaya ilan ederek insan, hayvan ve çevre sağlığını bir arada değerlendirmeyi hatırlatmıştır (Ak, 2022: 1-2). Sürdürülebilir bir tek sağlık yaklaşımı, ülkedeki politik kararların ve kaynak planlamasının gerekçelendirilmesine yardımcı olmak üzere uygulayıcıların veri toplamasını ve ilgili alıcılara sunmasını gerekli kılmaktadır (Sinclair, 2019: 149).

Disiplinler arası sağlık, politika, mevzuat ve liderlik araştırmaları yoluyla sağlığı geliştirmeye yönelik önemli bir yaklaşım olan Tek Sağlık, farklı sektörler ve topluluklar arasında işbirliği gerektiren yenilikçi bütünleştirici çözümler geliştirme amacı taşımaktadır. Küreselleşen dünyada sınırların ortadan kalkmış olması, meydana gelecek salgın hastalık riskleri karşısında karmaşık zorlukları çözmek için Tek Sağlık öğretileri ile hareket etmeyi gerekli kılmaktadır. Var olan tehdit ve riskleri, hastalıkların yeniden ortaya çıkmasını önleyecek yeterli bilgi ve kaynağa sahip olunmadığı durumlarda geçmişin yaklaşımları ile değil güncel, uyarlanabilir ve multidisipliner yaklaşım içinde çözüme kavuşturmak elzemdir. Tek Sağlığın amacına ulaşabilmesi için ilkelerinin yalnızca politika yapımcıların sorumluluğunda değil toplum geneline yerleşmiş ve siyasetten kültüre, bilimden sağlığa sanayiye kadar gündelik hayatın akışı içinde yer alarak desteklenmiş olması arzu edilmektedir (Blankart vd., 2024: 5; Gibbs, 2014: 85).

1.2.Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı

Ekonomik büyüme ve iktisadi gelişme ile ilişkilendirilen kalkınma kavramı, sosyal ve çevresel faktörleri de içermekte ve insanı temel alma yönüyle sürdürülebilir kalkınmanın bir gereği olarak bireysel ve toplumsal anlamda refahın artırılması ile sağlıklı ve nitelikli yaşam anlamına gelmektedir. Birleşmiş Milletler 2000’li yıllardan itibaren on beşer yıllık hedefler belirleyerek bu hedeflerin hayata geçirilmesi için çalışmalar yürütmektedir. Belirlenen hedeflerde kalkınma kavramına ağırlık verilerek stratejik ihtiyaçların giderilmesi noktasında sürdürülebilir bir bakış açısı gözetilmektedir. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler sürdürülebilir kalkınmayı, bugünün ihtiyaçlarını karşılarken gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme imkânlarından ödün vermeyen bir kalkınma olarak ifade etmiştir (Aktaş, 2016: 516; Mawhinney, 2002: 3; Karabıçak ve Özdemir, 2015: 45).

Sürdürülebilir kalkınma, birden fazla tanıma sahip olmakla birlikte gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetinden ödün vermeden, bugünün ihtiyaçlarını karşılayan

kalkınma anlamına gelmektedir (McKeown, 2002: 22). Sürdürülebilir kalkınma başlangıçta çevresel, ekonomik ve sosyal kaygılar arasındaki boşlukları kapatmak amacıyla insanların ve dünyanın refahını destekleyen küresel kalkınmaya yönelik organizasyonel bir ilke olarak değerlendirilirken, kavram zaman içinde barış ve ortaklık için bir strateji iması taşımaya yönelik anlam kazanmıştır (UNESCO, 2016: 12; Agbedahin, 2019: 670). Yoksulluk ve eşitsizlik, sağlık hizmetlerinin mevcut durumu, biyolojik çeşitliliğin uğradığı zarar ve iklim değişikliğinin sonuçları küreselleşen dünyada ülkeler için sürdürülebilir çözüm yolları bulmanın önemini bir kez daha hatırlatmaktadır. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler'in mevcut durumun iyileştirilmesi için ortaya koyduğu "2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri", 17 hedefi içermektedir (Naidoo ve Fisher, 2020: 198).

Odak noktasının insan ve insan hakları olduğu 2030 Sürdürülebilir Kalkınma gündemi evrensel uzlaşa sağlanmasının yanı sıra ekonomik, sosyal ve çevresel dinamikleri esas alarak "hiç kimseyi geride bırakmamak" misyonu ile yola çıkmıştır Sürdürülebilir kalkınma hedefleri toplum, ekonomi ve çevre gruplarına göre kategorize edildiğinde yoksulluğa son, açlığa son, sağlık ve kaliteli yaşam, nitelikli eğitim, toplumsal cinsiyet eşitliği, temiz su ve sanitasyon, erişilebilir ve temiz enerji, sürdürülebilir şehirler ve topluluklar, barış, adalet ve güçlü kurumlar hedefleri toplum temasında; insana yakışır iş ve ekonomik büyüme, sanayi, yenilikçilik ve altyapı, eşitsizliklerin azaltılması, sorumlu üretim ve tüketim, amaçlar için ortaklıklar hedefleri ekonomi temasında ve iklim eylemi, sudaki yaşam, karasal yaşam hedefleri ise çevre teması altında sınıflandırılmaktadır. Sürdürülebilirliğin yerel ve küresel olarak ekonomik, sosyal, çevresel ve kurumsal kalkınma arasındaki dengeye dayanması, ekosistemi oluşturan unsurlar arasındaki bağlantıları ve etkileşimleri tanıyan bir sistem düşüncesi oluşturması bakımından önemlidir. Bu yönüyle Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri çerçevesine de yansımaktadır (Nakhle vd., 2024: 2; Vinuesa vd., 2020: 3).

2.Yöntem

Çalışmanın bu kısmında araştırmanın amacı ve önemi, evren-örneklem, veri toplama aracı, verilerin analizi ve etik sürecine ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

2.1.Araştırmanın amacı ve önemi

Milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine ve küresel ekonominin zarar görmesine neden olan COVID-19, bulaşıcı hastalıkların çoğunun hayvanlardan kaynaklandığını ve bu durumun uluslararası seyahat ve ticaretten endüstrileşmeye kadar insan faaliyetleriyle ilişkili olduğunu göstermiştir. İşbirlikçi ve multidisipliner bir yaklaşım olan Tek Sağlık yaklaşımı, bu

türden bir pandeminin bir daha yaşanmaması adına proaktif bir bakış açısının önemini tüm dünyaya ilan ederek insan, hayvan ve çevre sağlığını bir arada değerlendirmeyi hatırlatmıştır. Küresel sağlığı sürdürülebilir bir şekilde dengelemeyi amaçlayan bu bakış açısı, küresel sağlık tehditlerini tahmin etmek, çözüm bulmak ve yönetebilmek için büyük önem taşımaktadır. Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin Tek Sağlık multidisipliner yapısında yer alması, söz konusu yönetim ihtiyacının karşılanmasında oldukça elzem olup insan, hayvan ve çevre sağlığıyla ilgili küresel, bölgesel ve ülkesel düzeylerde çalışmaların yürütülmesinde sağlıklı bir geleceğe atılacak faydalı bir adım olarak görülmektedir. Bu düşüncelerden hareketle bu çalışmada sağlık yönetimi öğrencilerinin Tek Sağlık ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ilişkin görüşlerinin belirlenmesi ve bu konuda farkındalık oluşturulması amaçlanmıştır.

2.2.Evren ve örneklem

Araştırmanın evrenini Afyonkarahisar’da sağlık temalı bir üniversitenin sağlık bilimleri fakültesi sağlık yönetimi bölümü öğrencileri oluşturmuştur. Araştırmanın örneklemini ise araştırmaya katılmayı kabul eden üçüncü ve dördüncü sınıf düzeyinde yer alan sağlık yönetimi öğrencileri oluşturmuştur. Anakültenin bilindiği koşullarda örneklem hesaplaması “ $n = Nt^2 pq/d^2(N-1) + t^2 pq$ ” formülü ile yapılabilmektedir (Baş, 2010). Bu formül kullanılarak yapılan hesaplamada 142 öğrenciye ulaşmak yeterli olmaktadır. Araştırmada toplam 165 öğrenciye ulaşılmıştır.

2.3.Veri toplama aracı ve verilerin analizi

Çalışmada 3 bölümden oluşan bir anket kullanılmıştır. Anketin birinci bölümünde demografik sorular, ikinci bölümünde Tek Sağlık yaklaşımına ilişkin anket formu ve son bölümde ise 2030 sürdürülebilir kalkınma hedefleri hakkında görüş formu kullanılmıştır. Her iki formun da Ilaslan, Cakar ve Sisman (2022) tarafından geliştirildiği bu çalışmada Tek Sağlık yaklaşımına ilişkin anket formu, 17 ifadeden oluşmakta ve tamamen katılıyorum, orta derecede katılıyorum, katılmıyorum seçenekleri yer almaktadır. 2030 sürdürülebilir kalkınma hedefleri hakkında görüş formu ise 17 ifadeden oluşmakta ve hedeflerin ulaşılabilirliği kısa vadede, uzun vadede ve ulaşılamaz seçenekleri yer almaktadır. Çalışmada kullanılan anket formları katılımcıların görüşlerinin ne olduğunu öğrenmeye yönelik olup herhangi bir kategorik boyut bulunmamaktadır. Elde edilen verilerin çözümlenmesinde SPSS 23 istatistiksel paket programı kullanılmış olup verilerin çözümlenmesinde frekans, standart sapma, ortalama, mod, medyan gibi betimsel istatistikler verilmiştir.

2.4. Araştırmanın Etik Süreci

Çalışmanın gerçekleştirilmesi için Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonunun 20.09.2023 tarih ve 08 sayılı toplantı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

3.Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde, araştırma kapsamında elde edilen bulgulara ilişkin tablolara yer verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Tanımlayıcı Özellikleri (n=165)

Cinsiyet	Sayı	Yüzde (%)
Kadın	83	50,3
Erkek	82	49,7
Yaş	Mean±SD	Min-Max.**
	*	
	22.02±1.3	20-25
	1	
Sınıf Düzeyi	Sayı	Yüzde (%)
3. Sınıf	92	55,8
4. Sınıf	73	44,2
Tek Sağlık Kavramını Duyma Durumu	Sayı	Yüzde (%)
Evet	40	24,2
Hayır	125	75,8
Toplam	165	100,0

Mean±SD= Ortalama±Standart Sapma, **Min-Max=Minimum-Maksimum”

Tablo 1’de araştırmaya katılan bireylerin cinsiyet dağılımı hemen hemen eşit olmakla birlikte %50,3 (83)’ünün kadın, yaş ortalamasının 22.02±1.31 (min.=20 max.=25), %55,8 (92) ile çoğunluğun 3. sınıf düzeyinde olduğu görülmüştür. Ayrıca %75,8 (125) ile katılımcıların çoğunluğunun “Tek Sağlık” kavramını daha önce duymadığı tespit edilmiştir.

Tablo 2: Katılımcıların Tek Sağlığa İlişkin Çalışma Alanları ve Meslek Grupları Hakkındaki Görüşleri (n=165)

	Sayı	Yüzde (%)
İnsan-hayvan-çevre sağlığının birlikte değerlendirildiği çalışma alanlarına yönelik görüşler (n=1284)*		
Çevre kirliliği	146	11,4
İklim değişikliği	136	10,6
Küresel seyahat ve ticaret	126	9,8
Göç hareketleri	123	9,5
Gıda güvenliği	113	9,0
Kentleşme	108	8,4
Nesli tükenmekte olan canlılar	99	7,7
Hayvan kaynaklı enfeksiyonlar	98	7,6
Tarımsal uygulamalar	94	7,4
Endüstrileşme	93	7,2
Antimikrobiyal direnç	87	6,7
Biyogüvenlik	61	4,7
İnsan-hayvan-çevre sağlığıyla ilgili işbirliği yapması gereken meslek gruplarına yönelik görüşler (n=1082)*		
Veteriner	144	13,4
Sağlık yöneticisi	114	10,5
Gıda mühendisi	111	10,2
Hekim	106	9,8
Eczacı	102	9,4
Mikrobiyolog	101	9,3
Diyetisyen	95	8,8
Hemşire	86	8
Ebe	78	7,2
Diş hekimi	73	6,7
Fizyoterapist	72	6,6

“*Birden fazla cevap verildiği için n artmıştır”

Tablo 2’de katılımcılara yöneltilen insan-hayvan-çevre sağlığının birlikte değerlendirilmesini gerektiren çalışma alanları ve bu konuda işbirliği yapması gereken meslek gruplarıyla ilgili görüşler yer almaktadır. Katılımcıların insan-hayvan-çevre sağlığının birlikte değerlendirilmesini gerektiren çalışma alanlarına verdiği yanıtlarda sırasıyla %11,4 (n=146) çevre kirliliği, %10,6 (n=136) iklim değişikliği, %9,8 (n=126) küresel seyahat ve ticaret, %9,5 (n=123) göç hareketleri ve %9 (n=113) gıda güvenliğinin öne çıktığı görülmüştür. Multidisipliner yapının içinde yer alması gereken meslek gruplarında ise en yüksek düzeyi sırasıyla %13,4 (n=144) veteriner, %10,5 (n=114) sağlık yöneticisi, %10,2 (n=111) gıda mühendisi, %9,8 (n=106) doktor ve %9,4 (n=102) eczacının aldığı tespit edilmiştir.

Tablo 3: Katılımcıların Tek Sağlığa İlişkin İfadelere Yönelik Değerlendirmeleri (n=165)

İfadeler	Katılmıyorum		Orta derecede katılıyorum		Tamamen katılıyorum	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
1.Ekosistemi oluşturan tüm canlılar birbirleri ile etkileşim içerisinde.	3	1,8	13	7,9	149	90,3
2.Halk sağlığının korunması ve geliştirilmesi için insan, hayvan ve diğer tüm canlılar arasındaki karşılıklı etkileşime önem verilmelidir.	3	1,8	10	6,1	152	92,1
3.İnsan, hayvan ve çevre etkileşimi birçok meslek grubunun birlikte çalışmasını gerektirir.	0	0,0	57	34,5	108	65,5
4.Hayvan kaynaklı bulaşıcı hastalıklar ile (SARS, Coronavirüs, MERS, H5N1, Ebola) mücadelede tüm canlıları birlikte ele alan bütüncül sağlık yaklaşımları gereklidir.	40	24,2	19	11,5	106	64,2
5.Türler arası hastalık bulaşının önlenmesine ve tedavisine yönelik halk sağlığı çalışmaları planlanmalıdır.	3	1,8	21	12,7	141	85,5
6.Türler arası hastalık kaynaklarının ve geçiş yollarının daha iyi anlaşılabilmesi için karşılaştırmalı tıp ve çevre araştırmaları yapılmalıdır.	3	1,8	18	10,9	144	87,3
7.Türler arası hastalıkların önlenmesi ve kontrol edilmesi için yeni teşhis yöntemleri, ilaçlar ve aşuların geliştirilmesi ve bunların değerlendirilmesine yönelik çalışmalar yapılmalıdır.	3	1,8	43	26,1	119	72,1
8.Tüm canlıları birlikte ele alan bütüncül sağlık yaklaşımları, doğal kaynakların sürdürülebilirliği için gereklidir.	3	1,8	10	6,1	152	92,1
9.Tüm canlıları birlikte ele alırken işbirliği yapan disiplinlerin rol ve sorumlulukları tanımlanmalıdır.	3	1,8	41	24,8	121	73,3
10.Eğitim programlarının içeriklerine insan, hayvan ve çevre etkileşimini vurgulayan yaklaşımlar dâhil edilmelidir.	3	1,8	35	21,2	127	77,0
11.Tüm canlıları birlikte ele alırken işbirliği yapan mesleki alanlarda öğrenim gören öğrencilere multidisipliner çalışma deneyimleri sunulmalıdır.	3	1,8	58	35,2	104	63,0
12.İnsan-hayvan-çevre etkileşiminin gözlemlenmesine imkân sağlayan öğretim uygulamaları içerisinde saha çalışmalarına yer verilmelidir.	3	1,8	21	12,7	141	85,5
13.Tüm canlıları birlikte ele alan sağlık yaklaşımları eğitim müfredatlarına eklenerek uzmanlık alanları oluşturulmalıdır.	3	1,8	59	35,8	103	62,4
14.Eğitim kurumları arasında insan, hayvan ve çevre etkileşimi ile ilgili farkındalığın artırılmasına yönelik eğitimsel işbirlikleri oluşturulmalıdır.	3	1,8	24	14,5	138	83,6
15.Tüm canlıları birlikte ele alan bütüncül sağlık yaklaşımlarının yaygınlaştırılması insan-hayvan ve çevre sağlığının korunması ve iyileştirilmesi için yapılan harcamaları azaltacaktır.	10	6,1	58	35,2	97	58,8
16.Tüm canlıları birlikte ele alan bütüncül sağlık yaklaşımlarına yönelik ulusal ve uluslararası politikalar geliştirilmelidir.	3	1,8	25	15,2	137	83,0
17.İnsan, hayvan ve çevre etkileşimine yönelik bilgi paylaşımının sağlanması amacıyla konferanslar, kongreler düzenlenmeli ve basın ve sosyal medya araçları kullanılmalıdır.	3	1,8	22	13,3	140	84,8

Tablo 3'te Tek Sağlığa ilişkin ifadelerle yönelik yapılan değerlendirmelerde katılımcıların %58,8 ile %92,1 arasında değişen oranlarda ifadelerle tamamen katıldıkları belirlenmiştir. En yüksek katılımları içeren ifadeler ise sırasıyla “Halk sağlığının korunması ve geliştirilmesi için insan, hayvan ve diğer tüm canlılar arasındaki karşılıklı etkileşime önem verilmelidir” (n=152, %92,1), “Tüm canlıları birlikte ele alan bütüncül sağlık yaklaşımları, doğal kaynakların sürdürülebilirliği için gereklidir” (n=152, %92,1) ve “Ekosistemi oluşturan tüm canlılar birbirleri ile etkileşim içerisinde” (n=149, %90,3) şeklindedir.

Tablo 4: Katılımcıların 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin ulaşılabilirliği hakkında İfadelere Yönelik Değerlendirmeleri (n=165)

İfadeler	Ulaşamaz		Kısa vadede ulaşılabilir		Uzun vadede ulaşılabilir	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
1.Yoksulluğu sona erdirmek	80	48,5	20	12,1	65	39,4
2.Sürdürülebilir tarım yoluyla açlığı sona erdirmek, gıda güvenliği ve beslenmeyi sağlamak	6	3,6	9	5,5	150	90,9
3.Her yaşta ve herkes için sağlıklı yaşam olanağı sunarak refah düzeyini arttırmak	0	0,0	41	24,8	124	75,2
4.Kapsayıcı ve eşitlikçi kaliteli eğitim sunmak ve herkes için yaşam boyu öğrenme fırsatları oluşturmak	3	1,8	45	27,3	117	70,9
5.Cinsiyet eşitliğini sağlamak, kadın ve kız çocuklarını güçlendirmek	6	3,6	80	48,5	79	47,9
6.Herkes için su ve çevre temizliğinin ulaşılabilirliğini ve sürdürülebilirliğini sağlamak	0	0,0	74	44,8	91	55,2
7.Herkes için uygun fiyatlı, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimi sağlamak	3	1,8	66	40,0	96	58,2
8.Herkes için sürdürülebilir, kapsayıcı ekonomik büyüme ile tam ve üretken istihdamı teşvik etmek	7	4,2	45	27,3	113	68,5
9.Esnek altyapı oluşturmak, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmeyi ve yeniliği teşvik etmek	6	3,6	47	28,5	112	67,9
10.Ülkeler arasında ve içindeki eşitsizliği azaltmak	42	25,5	42	25,5	81	49,1
11.Yerleşim alanlarını kapsayıcı, güvenli, esnek ve sürdürülebilir hale getirmek	3	1,8	44	26,7	118	71,5
12.Sürdürülebilir tüketim ve üretim kalıplarını oluşturmak	31	18,8	32	19,4	102	61,8
13.İklim değişikliği ve etkileriyle mücadele için acil önlemler almak	4	2,4	38	23,0	123	74,5
14.Sürdürülebilir kalkınma için okyanus, deniz ve deniz kaynaklarını korumak ve sürdürülebilir şekilde kullanmak	7	4,2	60	36,4	98	59,4
15.Karasal ekosistemlerin sürdürülebilir kullanımını korumak ve iyileştirmek, ormanları sürdürülebilir bir şekilde yönetmek, çölleşmeyle mücadele etmek ve biyolojik çeşitlilik kaybını durdurmak	14	8,5	12	7,3	139	84,2
16.Sürdürülebilir kalkınma için barışçıl ve kapsayıcı toplumları teşvik etmek, herkes için adalete erişim imkânı sağlamak ve her düzeyde etkili, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumlar oluşturmak	34	20,6	22	13,3	109	66,1
17.Sürdürülebilir kalkınma için evrensel ortaklığı kurmak ve buna yönelik uygulamaları güçlendirmek	7	4,2	22	13,3	136	82,4

Tablo 4'te sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin ulaşılabilirliğine ilişkin yanıtlarda ise katılımcıların %39,4 ile %90,9 arasında değişen oranlarda hedefleri uzun vadede ulaşılabilir olarak değerlendirdikleri tespit edilmiştir. En yüksek katılımları içeren ifadeler sırasıyla “Sürdürülebilir tarım yoluyla açlığı sona erdirmek, gıda güvenliği ve beslenmeyi sağlamak” (n=150, %90,9), “Karasal ekosistemlerin sürdürülebilir kullanımını korumak ve iyileştirmek, ormanları sürdürülebilir bir şekilde yönetmek, çölleşmeyle mücadele etmek ve biyolojik çeşitlilik kaybını durdurmak” (n=139, %84,2) ve “Sürdürülebilir kalkınma için evrensel ortaklığı kurmak ve buna yönelik uygulamaları güçlendirmek” (n=136, %82,4) şeklindedir.

4. Tartışma ve Sonuç

Afyonkarahisar’da sağlık temalı bir üniversitede sağlık yönetimi bölümü 3. ve 4. sınıf öğrencileriyle gerçekleştirilen bu çalışmada Tek Sağlık kavramı ve 2030 sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ilişkin görüşler değerlendirilmiş ve öğrencilerde farkındalık oluşturmak amaçlanmıştır. Çalışmaya katılan öğrencilerin %75,8 (n=125)’inin “Tek Sağlık” kavramını daha önce duymadığı belirlenirken insan-hayvan-çevre sağlığının birlikte değerlendirilmesini gerektiren çalışma alanlarına verilen yanıtlarda sırasıyla %11,4 (n=146) çevre kirliliği, %10,6 (n=136) iklim değişikliği, %9,8 (n=126) küresel seyahat ve ticaret, %9,5 (n=123) göç hareketleri ve %9 (n=113) gıda güvenliği öne çıkmıştır. Multidisipliner yapının içinde yer alması gereken meslek gruplarında en yüksek düzeyi sırasıyla %13,4 (n=144) veteriner, %10,5 (n=114) sağlık yöneticisi, %10,2 (n=111) gıda mühendisi, %9,8 (n=106) hekim ve %9,4 (n=102) eczacı almıştır. Öğrencilerin tek sağlığa ilişkin yanıtlarında ifadelere %58,8 ile %92,1 arasında değişen oranlarda tamamen katıldıkları belirlenmiştir. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin ulaşılabilirliğine ilişkin yanıtlarda ise %39,4 ile %90,9 arasında değişen oranlarda hedefleri uzun vadede ulaşılabilir olarak değerlendirdikleri tespit edilmiştir.

Sadece 3. ve 4. sınıf sağlık yönetimi öğrencilerine yöneltilen sorulara ilişkin yanıtların yer aldığı bu araştırmada, katılımcıların tek sağlık kavramını büyük oranda duymamasının sebebini müfredata bağlı olarak açıklamak mümkündür. Öğrenciler müfredatlarında politika, strateji, planlama anlamında bölüm dersleri alıyor olsalar dahi tek sağlık kavramının yer almasını gerektiren derslerin olmaması ya da sınırlı olması bu durumu açıklar niteliktedir. Nitekim Kayabaşı, Özkul ve Atıcı (2019)’nın veteriner ve tıp fakülteleri öğrencileri ile gerçekleştirdikleri çalışmada tek sağlık kavramını bilenlerin oranı tıp öğrencilerinde %14,2 iken veteriner öğrencilerinde %98,8 olarak tespit edilmiştir. İlaslan, Cakar ve Sisman (2022)’in hemşirelik öğrencileriyle gerçekleştirdiği çalışmada ise öğrencilerin %85,4’ünün tek sağlık kavramını duymadığı belirtilmiştir. Söz konusu sonuçlar sağlık yönetimi öğrencileri ile ulaşılan sonuçlara hemen hemen benzer niteliktedir. Çalışmamızda Tek sağlık kavramına yönelik farkındalığın verilen yanıtlara katılım oranının ortalamasının üzerinde olması ile oldukça olumlu değerlendirildiği söylenebilir. Blankart ve diğerleri (2024) çalışmalarında liderlik, yönetişim ve sağlık okuryazarlığının Tek Sağlık yaklaşımını güçlendireceğini ve ilk, orta ve yükseköğretim düzeylerinde toplumun sağlık okuryazarlığını güçlendirmesini sağlayan araştırma kurumlarıyla desteklenmesini ifade etmişlerdir. Tek Sağlığın karar alma süreçlerine entegrasyonunda iyi yönetişim ve iyi sağlık okuryazarlığının multidisipliner yapı içerisinde yer alan branşlara önemli katkılar sunacağı belirtilmiştir. Ayrıca çalışmamızda öğrencilerin sürdürülebilir

kalkınma hedeflerini uzun vadede ulaşılabilir olarak değerlendirmiş olmaları, küresel ölçekte rasyonel bir bakış açısına sahip oldukları ve atılacak adımlar ile gerçekleştirilecek çözümlerin bireysel bir çabanın değil kolektif çabanın ürünü olacağı kanısına sahip oldukları yorumu yapılabilir.

Öğrencilerin tek sağlık yaklaşımını kirlilik, iklim, seyahat-ticaret, göç ve gıda ile ön planda görmeleri bölüm müfredatında yer alan politika, sağlık sistemleri, ekonomi gibi alanın derslerinin sağlıkla olan ilişkisini barındıran yönlerle verilmesinden kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Multidisipliner yapı içinde kendi branşını ikinci sıraya yerleştiren bakış açısı ise insan-hayvan-çevre birlikteliğini bir arada değerlendiren tek sağlık yaklaşımına ilişkin sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin çözüm bulmaya yönelik etki düzeyini yansıtmaya isteğini ifade etmesi bakımından önemlidir. Sürdürülebilir kalkınma amaçlarına yönelik farkındalığı artırmak T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019)'nın raporunda da dile getirilen bir konu olup raporda uzun vadede birtakım projelerin sürdürüldüğü ifade edilmektedir. Öğrencilerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini uzun vadede ulaşılabilir olarak görmeleri, bununla benzer nitelikte olup bu durumun küresel ölçekli birtakım (hastalıklar, göç, savaşlar gibi) sorunların yüksek düzeyde hissedilmesinden kaynaklı olabileceği düşünülmektedir. Ulaşılan sonuçlar İlaslan, Cakar ve Sisman (2022)'in hemşirelik öğrencileriyle gerçekleştirdikleri çalışmanın sonuçları ile benzer nitelikte olup multidisipliner yapının oluşturulmasının önemine dikkat çekilmiştir.

İnsan, hayvan, çevre. Önce hangisi? Sorunun yanıtı, hepsi. Disiplinler arası iş birliğini içeren Tek Sağlık yaklaşımı, meydana gelebilecek herhangi bir küresel kontaminasyona karşı verilecek yanıtları güçlendirmek için bütüncül ve sistematik bir yaklaşım olma potansiyeli taşımaktadır. Tek sağlık yaklaşımına ilişkin farkındalık oluşturmak, kavramın çerçevesinin başarılı bir şekilde uygulanmasında önemlidir. Kazandırılan bilinç düzeyi beraberinde sağlık alanında hayata geçirilen politikaların insan hayvan çevre etkileşimi zemininde nasıl müdahalelere sahne olduğunu da gösterme anlamında kayda değerdir. Bu açıdan farkında olma durumundan eyleme geçen bir sağlık yöneticisi risk, fayda ve maliyet unsurlarını bu yaklaşım ile gözden geçirmeyi ve daha iyi sonuçlar almayı hedefler hale gelecektir. Bu çok disiplinli yapıda yer alması oldukça önemli olabilecek sağlık yöneticileri, mesleki yeterlilikleri ile insan eylemlerinin ve politikalarının sağlığı nasıl etkilediğinin, bütüncül uygulamaların yönetiminin ve pandemilere hazırlıklı olma konusunda sağlanacak kazanımların etkin rolünü oynayabilir.

Kaynakça

- Agbedahin, A. V. (2019). Sustainable development, Education for Sustainable Development, and the 2030 Agenda for Sustainable Development: Emergence, efficacy, eminence, and future. *Sustainable Development*, 27(4), 669-680.
- Ak, Ö. (2022). Tek Sağlık. *Bilim ve Teknik Dergisi*, 56(661), 16-27.
- Aktaş, M. (2016). Küreselleşme Sürecinde Demokrasi ve Kalkınma İlişkisi: 2000'li Yıllarda Türkiye Örneği, A. Tüzer ve A. Aslan içinde, ÜNİDAP Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı Konferans Bildirileri (s.515-527), Muş: Muş Alparslan Üniversitesi.
- Bakırcı, S. (2018). Tek Sağlık: Niçin Önemli?. *Türkiye Klinikleri J Public Health-Special Topics*, 4(2), 99-105.
- Baş, T. (2010). *Anket (6. baskı)*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Blankart, C.R., De Gani, S.M., Crimlisk, H., Desmedt, M., Bauer, B., & Doyle, G. (2024). A model of how health literacy, governance and systems leadership contribute to the implementation of the One Health approach. *Health Policy*, 1-10.
- Delesalle, L., Sadoine, M.L., Mediounia, S., DenisRobichaud, J., Zinszer, K., Zarowsky, C., Aenishaenslina, C. & Carabin, H. (2022). How are large-scale One Health initiatives targeting infectious diseases and antimicrobial resistance evaluated? A scoping review. *One Health*, 14, 1-10.
- Destoumieux-Garzón, D., Mavingui, P., Boetsch, G., Boissier, J., Darriet, F., Duboz, P., ... & Voituren, Y. (2018). The one health concept: 10 years old and a long road ahead. *Frontiers in veterinary science*, 5, 14.
- Evans, B.R. & Leighton, F.A. (2014). A history of One Health. *Revue scientifique et technique (International Office of Epizootics)*, 33(2), 413-420.
- Gibbs, E.P.J. (2014). The evolution of One Health: a decade of progress and challenges for the future. *Veterinary Record*, 174(4), 85-91.
- İlaslan, N., Çakar, M., & Şişman, N.Y. (2022). Hemşirelik Öğrencilerinin Tek Sağlık ve 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin Ulaşılabilirliği Hakkındaki Görüşlerinin Belirlenmesi. *Türk Hemşireler Derneği Dergisi*, 3(2), 113-126.
- Kalkan, Y. (2023). Tıp Fakültesi, veterinerlik fakültesi, çevre mühendisliği fakültesi son sınıf öğrencilerinde tek sağlığa yaklaşım ve iklim değişikliği anksiyetesi durumu. *Yayınlanmamış tıpta uzmanlık tezi*. Bursa Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi, Bursa.
- Karabıçak, M., & Özdemir, M.B. (2015). Sürdürülebilir Kalkınmanın Kavramsal Temelleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 6(13), 44-49.
- Kayabaşı, G., Özkul, T., & Atıcı, E. (2019). Bursa Uludağ Üniversitesi Veteriner ve Tıp Fakülteleri Öğrencilerinin Zoonoz Hastalıklar Hakkındaki Farkındalık Düzeylerinin Değerlendirilmesi. *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law & History*, 27(2).
- Kelly, T.R., Machalaba, C., Karesh, W.B., Crook, P.Z., Gilardi, K., Nziza, J., ... & Mazet, J.A. (2020). Implementing One Health approaches to confront emerging and re-emerging zoonotic disease threats: lessons from PREDICT. *One Health Outlook*, 2, 1-7.
- King, L.J. (2014). Combating the triple threat: the need for a One Health approach. *One Health: People, Animals, and the Environment*, 1-15.
- Maden, M. (2020). COVID-19 Pandemisi: Sağlık İletişimi, Tek Sağlık ve Biyogüvenlik. *Türkiye Klinikleri Journal of Veterinary Sciences*, 11(2), 81-91.

- Mawhinney, Mark (2002). *Sustainable Development, Understanding the Green Debates*; Wiley-Blackwell, University of Northumbria at Newcastle.
- McKeown, R. (2002). Progress has been made in Education for Sustainable Development. *Applied Environmental Education and Communication: An International Journal*, 1(1), 21-23.
- Mwangi, W., de Figueiredo, P., & Criscitiello, M.F. (2016). One Health: Addressing Global Challenges at the Nexus of Human, Animal, and Environmental Health. *PLoS Pathog*, 12(9), 1-8.
- Naidoo, R., & Fisher, B. (2020). Reset sustainable development goals for a pandemic world. *Nature*, 583, 198-201.
- Nakhle, P., Stamos, I., Proietti, P., & Siragusa, A. (2024). Environmental monitoring in European regions using the sustainable development goals (SDG) framework. *Environmental and Sustainability Indicators*, 21, 100332.
- Sinclair, J.R. (2019). Importance of a One Health approach in advancing global health security and the Sustainable Development Goals. *Revue scientifique et technique (International Office of Epizootics)*, 38(1), 145-154.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Değerlendirme Raporu. (2019). https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/03/Surdurulebilir-Kalkinma-Amaclari-Degerlendirme-Raporu_13_12_2019-WEB.pdf (Erişim tarihi: 4 Eylül 2023).
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization- UNESCO. (2016). *Global education monitoring report-place: Inclusive and sustainable cities*, Paris.
- Vinuesa, R., Azizpour, H., Leite, I., Balaam, M., Dignum, V., Domisch, S., ... & Fuso Nerini, F. (2020). The role of artificial intelligence in achieving the Sustainable Development Goals. *Nature communications*, 11(1), 1-10.
- Zhang, X. X., Liu, J. S., Han, L. F., Xia, S.,.... Zhou, X. N. (2022). Towards a global One Health index: a potential assessment tool for One Health performance. *Infectious Diseases of Poverty*, 11, 12-26.
- Zinsstag, J., Schelling, E., Waltner-Toews, D., & Tanner, M. (2011). From “one medicine” to “one health” and systemic approaches to health and well-being. *Preventive veterinary medicine*, 101(3-4), 148-156.

Extended Summary

The global world we live in has made the consequences of possible pandemic risks critical. An event that occurs at any point in the world, regardless of time and place, can turn into an issue that concerns not only the place where the event occurred, but also the whole world. As a matter of fact, the COVID-19 pandemic has been observed as the closest and most vivid example of this situation, and the irreversible destruction caused by the pandemic has raised awareness about the need to develop integrative solutions. Increasing human population, migration movements, industrialization and damaged biodiversity all cause major degradation of ecosystems. In this context, the idea of global health points to the inseparable connections between ecosystems and health. Understanding human, animal, plant and ecosystem health on a global scale and from an integrated perspective is very important for the correct interpretation of individuals' lifestyles and behaviors and global health. This situation is a balancing element in the formation of the desired healthy ecosystem and ultimately provides a framework for directing public policies and developing new control strategies. The need for an approach that combines interdisciplinary and multisectoral expertise is emphasized more than ever (Zinsstag vd., 2011: 151; Destoumieux-Garzón vd., 2018: 9; Blankart vd., 2024: 4). This perspective, which aims to balance global health in a sustainable way, is of great importance in predicting, finding solutions and managing global health threats.

One Health- themed studies in the literature have been conducted with nursing, veterinary, medical faculty and engineering students (İlaslan, Cakar ve Sisman, 2022; Kayabaşlı, Özkul ve Atıcı, 2019; Kalkan 2023), but no studies have been found with healthcare management department students. The inclusion of healthcare management department students in the One Health multidisciplinary structure is essential in meeting the management need in question and is seen as a useful step towards a healthy future in carrying out studies on human, animal and environmental health at global, regional and national levels. Based on these thoughts, this study aimed to determine the views of healthcare management students on One Health and sustainable development goals and to raise awareness on this issue. Based on this information in the literature, healthcare managers, whose involvement in this multidisciplinary structure may be very important, can play an active role in how human actions and policies affect health, in the management of holistic practices and in the gains to be made in preparing for pandemics, with their professional competencies. With the awareness created about the One Health approach, which can be a facilitating element in achieving sustainable development goals, policy makers can be provided with new information, new perspectives and innovative

research to better understand the unity of human, animal and environmental health. Studies in the literature that include the health management department in health and sustainable development are quite limited, and from this perspective, the study in question was conducted with healthcare management students and it was intended to contribute to the literature.

One Health, whose intellectual roots date back to the 1860s, is "a system of multidisciplinary understanding, joint effort and thought worked on local, national, regional and global scales to achieve optimal health for people, animals and the environment (Evans ve Leighton, 2014: 413; King, 2014: 2). It is a holistic system at the heart of the One Health approach." There is an understanding of health. This approach removes the human being from being unique and isolated from other factors. It cares about animal and environmental health by emphasizing treating humans together with nature. It enables active interactions to be evaluated together and this evaluation is carried out at every stage of health. An approach that makes it functional is adopted (Mwangi vd., 2016: 2). Representing a holistic perspective, the One Health approach means "an integrated and unifying approach." First of all, it accepts the close relationships between "human health, animal health and environmental health, and then takes action at the social and sectoral levels." provides. It then promotes joint cooperation between countries and regions in combating threats at global, regional and local levels, from pandemic preparedness and response to climate change. Finally, it provides broader social participation and stronger social awareness for the sustainable development of "human- animal-environment systems" (Zhang vd., 2022: 5; Delesalle vd., 2022: 2; Kelly vd., 2020: 3).

Health security around the world is the common responsibility of all countries sharing the earth. Establishing an ideal public health is made possible by a regular, controlled and strong cooperation between humans and animals (Bakırcı, 2018: 101). The COVID-19 pandemic has shown that effective communication, timely and accurate information sharing, and support of relevant scientific research can make significant contributions to scientists and decision-makers in the control and management of existing and possible epidemic diseases (Maden, 2020: 84). The One Health approach, which is a collaborative and multidisciplinary approach, has declared to the whole world the importance of a proactive perspective in order to prevent such a pandemic from occurring again. It reminded us to evaluate human, animal and environmental health together (Ak, 2022: 1-2). A sustainable one health approach requires practitioners to collect and present data to relevant recipients to help justify policy decisions and resource planning in the country (Sinclair, 2019: 149).

Sustainable development was initially aimed at bridging the gaps between environmental, economic and social concerns. It was considered an organizational principle for global development that promotes the well-being of people and the world. Over time, the concept has gained meaning to imply a strategy for peace and partnership (UNESCO, 2016: 12; Agbedahin, 2019: 670). Poverty and inequality, the current state of health services, the damage to biodiversity and the consequences of climate change once again remind us of the importance of finding sustainable solutions for countries in a globalizing world. In this context, the "2030 Sustainable Development Goals" put forward by the United Nations to improve the current situation include 17 targets (Naidoo ve Fisher, 2020: 198).

Universal consensus is achieved on the 2030 Sustainable Development agenda, where the focus is on humans and human rights. At the same time, it set out with the mission of "leaving no one behind" based on economic, social and environmental dynamics. Sustainable development goals are categorized according to society, economy and environmental groups. The goals of no poverty, no hunger, health and quality life, quality education, gender equality, clean water and sanitation, accessible and clean energy, sustainable cities and communities, peace, justice and strong institutions are classified under society. The objectives of decent work and economic growth, industry, innovation and infrastructure, reduction of inequalities, responsible production and consumption, partnerships for purposes are classified under economics. Climate action, aquatic life, and terrestrial life goals are classified under the environment theme. Sustainability is based on the balance between economic, social, environmental and institutional development locally and globally. It is important in terms of creating a system idea that recognizes the connections and interactions between the elements that make up the ecosystem. In this respect, it is also reflected in the framework of the Sustainable Development Goals (Nakhle vd., 2024: 2; Vinuesa vd., 2020: 3).

This study was conducted with 3rd and 4th grade students of the healthcare management department at a health-themed university in Afyonkarahisar. Opinions on the One Health concept and the 2030 sustainable development goals were evaluated and it was aimed to raise awareness among students. It was determined that 75.8% of the students participating in the study had not heard of the concept of "One Health" before. In the responses given to the study areas that require human- animal- environmental health to be evaluated together, 11.4% responded to environmental pollution, 10.6% to climate change, 9.8% to global travel and trade, 9.5% to migration movements and 9% to food security. has been detected. Among the professional groups that should be included in the multidisciplinary structure, the highest level

was received by 13.4% veterinarian, 10.5% healthcare manager, 10.2% food engineer, 9.8% physician and 9.4% pharmacist, respectively. It was determined that the students completely agreed with the statements in their responses regarding single health at rates ranging from 58.8% to 92.1%. In the responses regarding the achievability of sustainable development goals, it was determined that rates ranging from 39.4% to 90.9% evaluated the goals as achievable in the long term.

Human, animal, environment. Which one first? The answer to your question is all of them. The One Health approach involves interdisciplinary collaboration. It has the potential to be a holistic and systematic approach to strengthen responses to any global contamination that may occur. Raising awareness of the one health approach is important in the successful implementation of the concept's framework. The level of awareness gained is also noteworthy in terms of showing how the policies implemented in the field of health intervene on the basis of human- animal- environment interaction. In this respect, a healthcare manager who takes action from awareness will review the risk, benefit and cost elements with this approach. You will aim to get better results. Healthcare managers, whose involvement in this multidisciplinary structure may be very important, can play an active role in how human actions and policies affect health with their professional competence. Healthcare managers can also play an active role in the management of holistic practices and the gains to be made in pandemic preparedness.

Türkiye’de Siyasi Partilerin Kadın Kolları: Kamusal Görünürlük Ortasında Yalıtım mı?

Zarif Songül GÖKSEL¹

Geliş Tarihi (Received): 26.02.2024 - Kabul Tarihi (Accepted): 14.05.2024

DOI: 10.26745/ahbvuidfd.1442800

Öz

Burjuva erkek egemen zihniyet yıllarca kadınları ‘özel’ alana ait olduğu gerekçesiyle kamusal alandan dışlamış ya da kadınlara özel alan rollerinin uzantısı işleri yapmaları şartıyla kamusal görünürlük ‘hakkı’ vermiştir. Kadınlar çeşitli mücadelelerle kamusal alandaki varlıklarını yasal güvence altına alabilmişlerdir. Türkiye gibi birçok ülkede kadınların yasal haklarına kavuşmasının üzerinden oldukça uzun bir zaman geçmesine rağmen kadının kamusal alandaki –özellikle de siyasetteki- varlığı işlevsellikten uzak bir görünürlük ile sınırlı kalmıştır. Ancak kamusal alanda var olmak, görünürlüğün dışında, kamusal alanı etkileyecek ve değiştirecek eylem ve söylem geliştirme imkânı ve araçlarına sahip olmak demektir. Modern siyasetin kurumlarından biri olan siyasi partiler, formel işlevlerinin yanı sıra, kamusal alanın önemli aktörlerindedir ve bazı toplumsal grupların kamusal tartışmanın bir parçası olma sürecinde önemli roller üstlenebilmektedirler. Siyasi partilerin kadın kolları dünyanın farklı ülkelerinde uygulamada olan, kadının siyasal katılımını arttırmak amacıyla oluşturulmuş ve –tabi ki başka birçok faktörle birlikte- başarılı sonuçlar ortaya koymuş yapılarıdır. Türkiye’de de kadının siyasal katılımını artırma söylemiyle, ilk defa 1950’lerin ikinci yarısında oluşturulan kadın kolları teşkilatları, günümüzde ulusal düzeyde örgütlenmesini tamamlamış birçok siyasi partinin bünyesinde çalışmalarını sürdürmektedir. Ancak yaklaşık 70 yıllık bu geçmişe rağmen kadının siyasal katılımının oldukça düşük düzeyde olması bu yapıların tartışılmasına yol açmaktadır. Bu makale, kadın kollarının siyasal katılım üzerindeki etkisini kamusal alan kavramı ve özel-kamusal alanların ataerkil cinsiyetçi temelde yapılandırılması üzerinden okumaktadır. Bu araştırmanın teorik altyapısını Habermasçı kamusal alan ve bu kavramın sınırlılıklarına yöneltilen –özellikle feminist- itirazlar oluşturmaktadır. Kadın kolları teşkilatlarıyla gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerin temel oluşturduğu alan araştırmasının sonuçları ışığında, kadının kamusal alana çıkmasının, ataerkil zihniyetin bir sonucu olarak özel alandaki konumu ve bu konunun kadına kamusal alanda getirdiği engeller nedeniyle sınırlandırıldığı tespit edilmiştir. Kadın kollarının, kadınların kamusal olarak görünür olmasına katkı sağlasa da, kendi adına söz söyleyebilen ve eyleyebilen birer özneye dönüşmesi sürecine katkı sağlayamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamusal Alan, Özel Alan, Siyasal Katılım, Kadın Kolları.

Women’s Wing of Political Parties: Isolation Amid Visibility?

Abstract

For centuries, the bourgeois male-dominated ideology has excluded women from the public sphere because they belong to the ‘private’ sphere, or has given women the ‘right’ to public visibility on the condition that they perform jobs that are extensions of their private sphere roles. Women were able to legally secure their existence in the public sphere through years of struggle. Although it has been a long time since women gained their legal rights in many countries such as Turkey, the presence of women in the public sphere - especially in politics - consists of pure visibility in many cases. However, publicity is not just about visibility. Political parties, one of the institutions of modern politics, are, in addition to their formal functions, significant actors of the public sphere and can play crucial roles in the process of some social groups becoming a part of the public debate. Women’s wings of political parties are structures that are in practice in different countries of the world and produce successful results - along with many other factors - in terms of women’s political participation. In Turkey, women’s wing organizations, which were first established in the second half of the 1950s to increase women’s political participation, continue to work within many political parties that have completed their organization at the national level. However, despite this history of approximately 70 years, the fact that women’s political participation is still far below the world average makes it necessary to question the functioning of these structures. This article examines the impact of women’s wings on political participation through the concept of public space and the structuring of private-public spaces on a patriarchal gendered basis. The theoretical basis of this research consists of the Habermasian public sphere and the -especially feminist- objections to the limitations of this concept. In light of the results of the field research, it was concluded that in a context where women are associated with private sphere roles even if they appear in the public space, they cannot turn into a public subject who can speak on their behalf, even if they are publicly visible. Although the women’s wings of political parties contribute to the socialization of women, they are far from being a structure that paves the way for women’s active participation in politics.

Keywords: Public Sphere, Private Sphere, Political Participation, Women’s Wings.

¹ Araştırma Görevlisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, songul.goksel@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5167-8095.

Giriş

Batı'da kapitalizmin ortaya çıkmasıyla birlikte, Batı'nın özgün ekonomik, toplumsal, siyasal dinamikleri içinde “kamusal alan” adı verilen alan oluşmaya başlamıştır. Bu alan, yöneticinin şahsiyetinden ayrılan devlet uygulamalarının, vatandaşların eşit ve özerk katılımıyla eleştirilebildiği bir ortam olarak ortaya çıkmıştır. Batının bir projesi olan modernitenin kendi dinamikleri içinde oluşan kamusal alan kavramına karşılık, batı dışı toplumların modernizasyon sürecinde, batının kurumsal yapılarının, farklı tarihsel arka plan ve zihniyet koşullarında taklit edilmesi, burada başka özelliklere sahip bir kamusal alan oluşmasına zemin hazırlamıştır. Modern ulus devletinin ve modern ulusun da inşa edilmesiyle eşzamanlı yürüyen bu süreçte devlet, bütünlük ve birlik algısı oluşturmak amacıyla, bu bütünlüğe zarar verebilecek her grubu kimi zaman özel alanda tutmuş, kimi zaman ise bu grupların kamusal alandaki varlıklarının sınırlarını keskin bir biçimde belirlemiştir.

Bu devletlerden biri olan Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk kuruluş yıllarından itibaren, kendi farklılıklarının bilincinde olan tüm gruplar kamusal alanda kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Modernleşme dönemine tekabül eden bu dönemde oluşturulan kamusal alan üniter, homojen ve mahrem niteliklerinin yanında cinsiyetçi temelde yapılandırılan bir alan olarak tanımlanmaktadır (Göle, 2003; Göle 2011; Çaha, 2003; Çaha, 2007).

Modern siyasal kurumların üzerine kurulu olduğu kamusal ve özel alan ayrımı kadınların siyasal hayattaki varlığına ilişkin yapılan pek çok değerlendirmenin de nirengi noktasını teşkil etmektedir (Acar-Savran, 2013, s. 329). Ataerki zihniyetinin etkisinde kadın özel alanla ilişkilendirilirken, kamusal alandan yani siyaset alanından tamamen dışlanmıştır (Tali ve Tokuroğlu, 2018, s. 112). Feminist siyaset bilimciler ise buradan hareketle özel ve kamusal alanlar arasındaki mevcut ayrımı ve ilişkileri sorgulayarak (Wedel, 2013, s. 22) kadının kamusal alanda yeterince varlık gösterememesinin, aileyle yani özel alanla bağdaştırılmasından kaynaklandığını savunmaktadırlar.

Türkiyeli kadınlar açısından bakarsak, birçok Batı ülkesindeki kadınlardan önce siyasal haklarına sahip olmasına rağmen, kadınların uygulamada bu hakları kullanmasını engelleyen zihniyet yapısı modernleşme öncesi dönemden devralınmış ve varlığını sürdürmüştür. Feminist bir konsept olarak Kate Millett tarafından alanyazına kazandırılan ataerki bilinen tüm toplumlarda erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğini ifade etmektedir ve o kadar yaygındır ki çoğu kez doğal kabul edilir. Ailede başlayan toplumsallaşma süreçleriyle aktarılan ataerki eğitim, edebiyat ve din gibi alanlardaki yeniden üretimiyle daha da güçlenmektedir. Ve siyasal iktidardaki erkek hâkimiyeti, ailedeki erkek otoritesinden bağımsız değerlendirilemez (Bryson, 1999, s. 311-312). İşte aileden diğer toplumsal ve siyasal kurumlara sirayet eden ataerkinin

değerler sistemine göre, siyaset doğası gereği eril olup erkek işi olarak görülmektedir (Anbarlı Bozaday ve Kutlu, 2014, s. 139). Erkek egemen zihniyet kalıpları, kamusal alanı ve siyaseti erkeğin hâkimiyet alanı olarak gördüğü için, kadınların Osmanlı döneminde başlayan mücadeleleri ile kazandığı bu hakların uygulamada istenen etkinliği sağlayamamasına neden olmuştur.

Vatandaşların hayatlarını ilgilendiren kararları tartıştığı bir alan olarak kamusal alanın siyasal anlamı yadsınamaz, zira kamusal alan siyasetin cereyan ettiği alandır (Küçükalp, 2022). Modern siyasetin temel kurumlarından biri olan siyasi partiler temsil gibi formel işlevlerinin yanı sıra, iktidar ve halk arasında köprü görevi görme, çeşitli toplumsal çıkarları bünyesinde bir araya getirme gibi işlevleriyle kamusal tartışmanın merkezinde yer almaktadır. Siyasi partilerin bünyesinde oluşturulan konu ya da demografik grup bazlı yan kuruluşların – kadın ve gençlik kolları gibi- bu grupların etkin birer kamusal özne olarak kamusal tartışmanın bir parçası olma sürecine sağladığı katkıların incelenmesi önem arz etmektedir.

Türkiye’de 1950’li yıllarda kadının siyasal katılımını arttırma söylemi ve iddiasıyla ilk siyasi parti kadın kolları teşkilatının oluşturulmasından bu yana, ulusal düzeyde örgütlenmesini tamamlayan hemen her siyasi parti içinde faaliyet gösteren kadın kolları teşkilatları yoğun bir şekilde çalışmalarını sürdürmektedir. Bugün Türkiye siyasetinde kadın siyasetçilerin düşük oranlarda temsil edilmesi ve milletvekilliği, belediye başkanlığı gibi pozisyonlardaki kadın sayılarının azlığı, siyasi parti kadın kollarının kamusal işlevlerini ve etkilerini tartışmalı hale getirmektedir. Bu bağlamda bu çalışma, kamusal alan ve Türkiye’deki kamusal alan oluşumunun tarihsel kökenlerini inceleyerek, bu alanın nasıl cinsiyetçi bir biçimde tanımlandığını eleştirel bir bakış açısıyla ele almıştır. Bu eleştirel yaklaşımdan hareketle, çalışma siyasi parti kadın kollarının kadınların siyasette kamusal bir özne olarak hareket edebilmesine nasıl etki ettiğini sorgulamış, kadın kollarının bir kamusal alan pratiği olarak oynadığı rolü değerlendirmiştir.

Bu araştırmanın teorik altyapısını Habermasçı kamusal alan ve bu kavramın sınırlılıklarına yöneltilen -özellikle feminist- itirazlar oluşturmaktadır. Kamusal alanın vatandaşlar arasında rasyonel ve eleştirel iletişimi mümkün kılan bir alan olduğu ve siyasi partilerin kadın kollarının da kuruluş gerekçeleri dolayısıyla bu alanın bir parçası olduğu ön kabulünden hareket edilen bu çalışmada, veri toplamak amacıyla öncelikle çalışmaya dahil edilen siyasi partilerin tüzük ve yönetmelikleri incelenmiştir. Çalışmada veri toplamak için başvurulan diğer yöntem ise derinlemesine görüşme yöntemidir. Siyasi parti kadın kollarında aktif olarak çalışan kadınlarla yapılan derinlemesine görüşmeler ile kadın kolları içindeki

çalışmalarının kadının kamusal alanda etkin bir varlık göstermesine nasıl bir etkisi olduğu kadınların perspektifinden anlaşılmalı çalışılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

Bu çalışmada genel olarak kadınların kamusal alanı- ve bunu etkileyen bir faktör olarak özel alanı- deneyimleme pratiklerini anlama çabası güdüldüğünden feminist bir yaklaşım benimsenmiştir. Geleneksel sosyal bilimlerin erkek öznelere deneyimlerinden süzülüp kurumlaşan bilgiye referansla oluştuğu göz önüne alınarak (Bknz. Harding, 1987) eşitsizlik yaratan iktidar ilişkilerini (Sunar, & Şentürk, 2006'dan akt. Güçlü, 2012, s. 108) ve kamusal siyasal alanda kadın ve erkek arasında var olan asimetriyi ortaya koymayı ve son tahlilde değiştirmeyi ya da değiştirilmesine yönelik çözüm önerileri sunmayı hedefleyen araştırmaların feminist bir yöntem izlemesi kadın deneyimine daha gerçekçi bir perspektiften yaklaşmayı mümkün kılmaktadır (Tansel İliç ve Yıldırım, 2018, s. 206).

Birçok feminist teorisyen feminist siyaset için daha fazla alan açmak adına Habermas'ın kamusal alan kavramına başvurur. Ancak, yine Habermas'ın kamusal alanı sınıf, ırk ya da cinsiyet temelli dışlamalar temelinde idealize edildiği için feministlerce çokça eleştirilir. Bu nedendir ki Fraser çoklu kamulardan bahseder (Martin, 2004, s. 19-20). Özel-kamusal alan ayrımının batı -ve erkek- merkezli bir biçimde yapıldığı savından hareketle toplumsal ve tarihsel özgüllüklere duyarsız olduğu –çok da haksız olmayan bir şekilde- savunulur. Ancak belli bir zamansal ve mekânsal bağlamda kamusal/özel ikiliğinin özelliklerini ve sınırlarını anlamaya çalışmak özellikle kadın politikası alanında önemli açılımlar sağlayabilir. Zira özel-kamusal ikiliğinin ideolojik olduğu ileri sürülse de, modern toplumların gerçekliğini anlamada bu ikiliğin hiçbir karşılığı olmadığını savunmak zordur (Acar-Savran, 2011, s. 557-261).

Öte yandan, Habermas'ın burjuva kamusal alanı açık ve gizli olanın arasındaki karşıtlığı ve feminizmin doğuşuyla liberal kamu arasındaki ilişkiyi anlamak açısından oldukça kullanışlıdır (Rendall, 1999, s. 483-486). Dolayısıyla Habermas'ın kamusal teorisi belli bir eleştirelliği de bünyesinde barındırarak birçok feminist tarafından temel alınır. Zaman içinde Feminizm içindeki tartışmalar -liberal feminizmden günümüze- kadınların kamusal görünürlüğünden kamusal alanda aktif birer özne olarak var olabilmelerini mümkün kılacak bir kamusal biçimine evrilmiştir (Acar-Savran, 2011, s. 284-288). Bu bağlamda denebilir ki, kamusal-özel ikiliği etrafında dönen tartışmalar ve zaman içerisinde gerçekleşen değişimler aynı zamanda feminist teori ve yöntemi de beslemiş, değiştirip dönüştürmüştür.

Alkan'a göre feminist eleştiriler büyük ölçüde geleneksel olarak kamusal-özel ikiliğini tanımlayan unsurlara yöneltilir. Bunlardan ilki bu ayrımın toplumsal cinsiyet temelinde yapılandırılmış olmasına karşılık gelir. Kadın akıldan, birey olma konumundan ve dolayısıyla

kamusal alandan dışlanır. İkinci eleştiri ise keskin kamusal-özel ayırımına getirilir. Doğal olmayan bu iki kavram toplumsal olarak yapılandırılmış olduklarından, bunların anlamları zamana, yere ve toplumsal gruplara göre değişkenlik gösterir; yani feministlere göre bu iki alan keskin hatlarla birbirinden ayrılamaz (Alkan, 2000, s. 76-77). Dolayısıyla Habermas'ın kamusal alan teorininin, belli eleştirilerle birlikte- merkeze konumlandırıldığı bu çalışma yaygın kamusal-özel ayırımını feminist eleştirel bir perspektiften ele alarak Türkiye'de ataerkinin hâkim olduğu kamusal alanın bir parçası olarak kadının siyasi partilerdeki öznel deneyimlerine mercek tutmayı hedefler.

1.1 Kamusal Alan Nedir?

Kamusallığın Yapısal Dönüşümü² (2010) kitabında Habermas, 'kamu' kavramının 18. yüzyılda kendine özgü kurallarıyla oluşan burjuva toplumunda ortaya çıktığını belirtmiştir. Ancak, kamusal ve özel kavramları Antik Yunan'dan itibaren var olduğu için Habermas, başlangıç noktası olarak belirlediği Antik Yunan'dan başlayarak kamusal ve özel ayırımının geçirdiği dönüşümleri incelemiştir. Örneğin, Yunan şehir devletlerinde özgür vatandaşların ortaklaşa kullandığı polis, bireylerin özel alanı olan oikos'tan ayrılmıştır. Kamusal alan, olayların görünür hale geldiği, vatandaşlar arası iletişimin gerçekleştiği ve bu iletişimle şekillenen bir alandır.

Feodal toplum bağlamında kamusal alan, istisnai haklar, bağımsızlık ve ayrıcalıklarla donatılmış olanlarla ilişkilidir. Bu temsili kamu toplumsal bir alan değil, bir statü göstergesidir. 16. yüzyılda, kırsal soyluluğun temsiliyet gücünü kaybetmesiyle birlikte özel ve kamusal alanlar net bir biçimde ayrılarak özgül modern anlamlarına kavuşmaya başlar. "Özel", devlet bütünlüğünün dışında olanı simgelerken, "kamusal" ise egemenin şahsiyetinden bağımsızlaşmış nesnelleşen ve kamunun selameti için çalışan devleti anlatır.

Burjuva kamusu, ilk oluşmaya başladığı dönemde, bireylerin kamusal bir topluluk halinde bir araya gelmesi olarak ortaya çıkar. Bu süreçte özel şahıslar, hükümetin düzenlemeleri altında belirlenen kamuoyunu, kamusal erke karşı sahiplenir; toplumsal emek ve mal dolaşımı gibi alanlardaki kurallar konusunda bu erke mücadele etmeye başlarlar. Siyasal işlevi olan bir kamusal alan, ilk kez 18. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkar. Devletin kararlarını etkilemeyi amaçlayan güçler, taleplerini meşrulaştırmak için akıl yürüten kamusal topluluğa başvurular. Buna bağlı olarak, bütün bir yüzyıl boyunca sürecek olan lonca meclisinin modern bir parlamentoya evrilme süreci başlar. Habermas'a göre, 19. yüzyıldan itibaren bu burjuva kamusal alanının toplumsal temelleri sarsılmaya başlar. Zira kamusal alanın genişlemesiyle

² 1962 yılında "Strukturwandel der Öffentlichkeit" adıyla yayınlanan kitabın Türkçe baskısı 1997 yılında İletişim Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Bu çalışmada ise "Kamusallığın Yapısal Dönüşümü" kitabının 2010 baskısından faydalanılmıştır.

birlikte, işlev bakımından zayıfladığı ve bir çözülme dönemine girdiği gözlemlenir. Ancak Habermas'a göre, bu zayıflama ve çözülme kamunun artık tartışma dışı olduğunu ifade etmez. Habermas (2010, s. 61), siyasal düzenin örgütlenmesinin hala kamusal ilkesi üzerinden yürüdüğünü iddia eder.

Habermas'ın bir ideal tip olarak ortaya koyduğu kamusal alan kavramı, 18. ve 19. yüzyıllarda modern düşüncenin temellerinin atıldığı süreçte vatandaşlar arasında rasyonel ve eleştirel iletişimi mümkün kılan tekçi ve homojen bir alandır (Göle, 2009, s. 9; Çaha, 2007, s. 86). Bu alana çıkarken, bireyler tüm farklılıklarını özel alanda bırakır ve vatandaş olarak devlet nezdinde eşit hukuksal statüye sahip bir kimlik kazanırlardı. Bireyler, toplumsal kimliklerinin bir parçası olan din, mezhep, cemaat gibi tüm özellikleri, kamusal alana çıktıklarında bir kenara bırakırlardı. İşte bu kamusal ilkesi, demokrasinin gelişimiyle birlikte önemli bir değişim geçirmiştir. Kamu, artık farklılıkların açıkça ifade edildiği bir alana doğru değişim dönüşmektedir (Çaha, 2007, s. 86-87).

Kamusal alan, demokratik bir prensip olarak, vatandaşların özgür bir şekilde bir araya gelerek ortak sorunlarını tartıştıkları ve çözüm aradıkları bir alan olarak tanımlanabilir. Düşünce, bilgiye erişme, ifade, toplanma, tartışma, örgütlenme ve tanınma özgürlüklerinin, toplumun her kesimini içerecek şekilde genişletilmesi, kamusal alanın sınırlarını çizer, özelliklerini belirler (Özbek, 2004, s. 31-32). Bu çerçevede, Habermas kamusal alanı, toplum ve devlet arasında arabuluculuk yapan sivil toplum olarak tanımlar. Bir ideal tip olarak kamusal alanda bir karar alınması gerektiğinde karardan etkilenme ihtimali olan herkes eşit ve özerk olarak karar alma sürecine katılır; tartışılacak konulara karşı herhangi bir tabu yoktur (Keyman, 2007, s. 66-69).

1.2 Tekçi Kamusal Alan Kavramlaştırmasına Yöneltilen İtirazlar

Habermas'ın kamusal alan kavramını açıklarken temel aldığı ön kabullerden biri, vatandaşların her türlü statü ve farklılığı bir kenara bırakarak, sadece kamunun iyiliği için eşit ve özerk bir şekilde katıldığı bir kamusal tartışma sürecinin yürütüldüğü şeklindedir. Ancak Habermas'ın ortaya koyduğu bu idealize edilmiş soyut, kapsayıcı ve tekçi kamusal alan fikri, tarih boyunca görmezden gelinen güç eşitsizlikleri, ayrımcılıklar ve dışlamalar konusundaki temel sorunları tartışma dışında bırakır.

Habermas'ın perspektifinden bakıldığında, siyasal katılımın gerçekleştirildiği kamusal alanda hiç kimsenin diğerinden daha güçlü olmadığı bir ortamda alınan kararlar genellikle toplum tarafından kabul edilir. Fakat güç dengesizliklerinin ve eşitsizliklerin yol açtığı statü

farklılıklarının olduğu bir ortamda çıkan ortak karar, ikna süreçlerinden çok bu asimetrinin yol açtığı gizli ya da açık baskılar tarafından belirlenir (Bilgen, 2007, s. 72).

Fraser (2004, s. 105-109) da Habermas'ın kamusal alan kavramının dayandığı kamusal ve serbest erişim ilkelerine rağmen, bu kavramın belirli dışlamalar üzerine inşa edildiğini belirtir. Habermas'ın kamusal alanın erişilebilir ve herkese açık bir alan olduğu ön kabulüne karşı, Fraser bir kısım erkeğin mülkiyet sebebiyle, bir grup insanın ırkı sebebiyle ya da kadınların cinsiyet ayrımı sebebiyle, genel siyasal yaşamdan dışlanıyor olması gerçeğini gözler önüne sererek bu varsayımı tartışmaya açar. Ona göre kamusal alanda eşitsizliklerin bir kenara bırakılması demek, hâkim gruplar için avantaj, bağımlı gruplar için ise dezavantaj oluşturan bir durumun eşitsizliği yeniden üretmesi demektir (Fraser, 2004, s. 112-114).

Habermas'ın kamusal alan anlayışındaki önemli bir nokta da, bu alanın tek ve kapsayıcı bir biçimde var olduğudur. Buna göre, ek kamular ortaya çıkıp kamusal alanın tekliği ilkesi ihlal edildikçe, kamusal alan parçalanacak, gerileyecek ve işlevini kaybedecektir. Bu anlayışta çoklu kamusal, demokrasiyi güçlendiren bir şey değil, bilakis demokrasiden sapma yaratan bir şeydir. Fraser, bu görüşe karşı çıkarak, kapsayıcı ve tek bir kamusal alanın gücü elinde bulundurmayan grupların gerçek dışı bir 'biz' içinde kaybolmasına ve bu grupların temsil edilememesine yol açacağını savunur ve çoklu kamusal kavramına dikkat çeker. Bu tür çoklu kamusal alanlar, bireylere kendi ihtiyaçları, kimlikleri ve çıkarları ile ilgili konuşabilecekleri bir alan açacağından Fraser için bu alanlar 'madun karşı-kamular'dır (Fraser, 2004, s. 116-119).

Habermasçı kamusal alanın kuşatıcılığı, tekliği ve dışlayıcılığına karşı çıkan bu yaklaşımların yanı sıra, başka bazı görüşler de, özel-kamusal ayrımının eşitsizliğin sürmesine hizmet ettiğini belirtmişlerdir (örn. Sirman, 2009, s. 230). Bu bakış açılarına göre, siyasi erk, kamusal alanda tartışılmaya açılmasını istemediği, görünür olmasından rahatsızlık duyduğu bireyleri, grupları ya da değerleri özel alana ait oldukları iddiasıyla gündem dışı bırakma eğilimindedirler (Özbek, 2004, s. 50-51). Aynı doğrultuda, Seyla Benhabib, modern dünyada baskı karşısında verilen mücadelelerin, siyasi erkin "özel" olduğunu iddia ederek kamuyu ilgilendirmediğini söylediği konuları kamusal alanda tartışmaya açma çabaları olarak tanımlar (1996, s. 84).

Habermas'ın kamusal alan ilkesine yöneltilen itirazların birçoğu, kamusal alanın erkeklikle, özel alanın kadınlıkla özdeşleştirildiği noktasından hareket etmektedir. Habermas'a göre, kamusal alan soyut bireylerin homojen bir şekilde bir araya gelmesinden oluşmaktaydı ve bu birey "beyaz Batılı erkek"ti. Kamunun merkezinde yer alan beyaz batılı erkeğe karşı diğer özneler özel alana aitti (Çaha, 2007, s. 82).

Özel alan veya ev içi mahremiyet kavramları çoğu kez, siyasal erk tarafından kamusal alanda tartışılmasını istemediği konuları özel alana hapsetme maksadına hizmet edecek biçimde kullanılmaktadır. Örneğin, kadına yönelik aile içi şiddet konusunun kamusal bir mesele olarak tartışmaya açılması tarihsel olarak oldukça yeni bir olgudur (Fraser, 2004, s. 124-127). Kamusal alanda, burjuva erkek egemen zihniyetin "özel" alana ait olduğu gerekçesiyle dışladığı konuların da tartışmaya açılması kamusal alanın demokratik bir niteliğe sahip olması açısından oldukça önemlidir. Formel engellerin kaldırıldığı durumlarda dahi, çoğu zaman kamusal alana katılımı sınırlayan engeller varlığını sürdürebilmektedir. Birçok ülkede yasal engeller kaldırılmasına rağmen, kadınlar hala kamusal tartışmalardan dışlanmaktadır (Fraser, 2004, s. 127-131).

Feminist ideolojiye göre, özel ve kamusal alan ayrımı, özel alanın kamusal alana ait kapalı bir alt bölüm gibi kodlanarak ataerkil zihniyetin bu alanda da hâkimiyet kurmasını meşrulaştıran bir araçtır. Buna göre, özel ve kamusal alanların ayrımı, özel yaşamı kadınlıkla ilişkilendirirken, kamusal hayatı ise erkeklikle bağdaştırır. Erkekler kamusal alanda tarih yazar, siyaset yapar ve devlet kurarken, kadınlar aile çatısı altında erkeklerin kamusal alandaki işlerini kolaylaştıracak hizmeti sağlarlar. Feministler bu bağlamda, mevcut özel/kamusal alan ayrımının sona ermesi için "özel olan politiktir" ilkesini savunmaktadır (Çaha, 2007, s. 85-90).

Şüphesiz Habermas'ın kavramlaştırmasının sınırlılıklarını tartışan ve onun kamusal alan kavramına itirazlarda bulunan teorisyenler bunlarla sınırlı değildir. Dacheux'e göre, kamusal alan, tarihin akışının dışında bir kavram değildir; aksine, sürekli değişen toplumsal bir yapıdır. Zaman içerisinde tüm toplumsal aktörlerin katılımına açık olan bir alan olup, bir kurum değildir. Ancak, yine de eşitsiz bir alandır, çünkü herkes bu alana giremez (Dacheux, 2012, s. 21). Negt ve Kluge ise, kamusal alan kavramının merkezine, bileşik ve tek değil fakat soyut bir etkileşim içinde olan tekil alanların bir yığını olduğu fikrini yerleştirir. Basın, televizyon, siyasi partiler, baskı grupları vb. gibi yapılar kamusal alan şemsiyesi altında sadece görünüşte birleştirilmiştir (2004, s. 138). Richard Sennett ise 19. yüzyılda yaşanan sarsıntıların 20. yüzyıl kamusal alanını nasıl etkilediğini ortaya koymuştur (Acar-Savran, 2011: 297). Sennett'in geliştirdiği 'ölü kamusal alan' (2010, s. 31) ve 'kamusal görünülük ortasında yalıtım' (2010, s. 31) kavramları, işlevsizleşmiş ve yalnızca geçilip gidilen kamusal alanlardan bahseder. Mahremiyet alanının sınırları belirsizleştikçe kamusal alanın ilişki biçimi ve mekânı olarak siyasette ve kentlerde ölü bir kamusal alan ortaya çıkar (Acar-Savran, 2011: 297). Camdan duvarlarla çevrili binalarda yansımaları bulan bu "kamusal görünülük ortasındaki yalıtım", yalnızca fiziksel mekânla kurulan ilişkiden öte bir anlam taşır. Birey, daha fazla kapatıldıkça ve çevreden izole edildikçe, kamusal olanı sadece kendi özel hareket alanına hizmet eden bir

araç olarak görmeye başlar. Bu durum, kamusalın anlam kaybına ve kavramın içinin boşaltılmasına neden olur.

1.3 Kamusal Alan, Ataerki ve Cinsiyetçi İşbölümü

Acar-Savran (2011: 263-267) modern ve modern-öncesi dönemin özel-kamusal ayrımı arasında, özel ve kamusalın değişen anlamlarına atıfta bulunarak bir tersyüz olma ilişkisi olduğunu savunur. Ataerki bir ortak nokta olarak kabul edilebilirse de, modern öncesi dönemin aksine modern dönemde ataerki bizzat bu özel-kamusal ayrımının oluşturucu unsurudur. Modern özel/kamusal ayrımı, modern-öncesi döneme kıyasla, kadınların kapatılmasını değil ama kamusal alandaki asimetrik varoluşlarını açıklama imkânı sunmaktadır. Ataerki bu modern kapitalist biçiminde -modern öncesi ataerkinin yaptığı gibi- kadınların özel alana kapatılmasına ve kamusalıktan dışlanmasına değil, kamusal alanın içine çekilmesine ve orada sömürülüp baskı altına alınmalarına zemin hazırlamıştır (Acar-Savran, 2011: 268-269). Modern dönemde kadınların eğitime, ücretli işgücüne ya da siyasi katılım süreçlerine damgasını vuran şey onların kamusal varoluşlarıyla erkeklerinki arasındaki asimetridir (Acar-Savran, 2011: 267).

Günümüz demokrasilerine kaynaklık eden 18. yüzyıl düşünce sistemi, vatandaş ve birey kavramlarını yalnızca 'erkek'i işaret etmek için kullanmıştır. Bu düşünce sistemine göre, kadınların adalet ve akıl duygusuna sahip olmadığı, erkekte bulunan olumlu niteliklerden yoksun olduğu ve bu nedenle erkeklerin denetimi altında olması gereken bir 'cins' olduğu vurgulanmış, kadınlar tam bir vatandaş olarak görülmemiştir. Bu bağlamda, siyaset ve demokrasi kavramlarının merkezine erkek özne konumlandırılmıştır. "Erkek kardeşler arasında" yapılan toplumsal sözleşmeye göre evin dışında kalan yer kamusal alandır. Rousseau'ya göre, 'kamusal' alana ait olanlar eril iken 'özel' alana ait olanlar ise 'dişil'dir (Ataman, 1998, s. 24).

Kate Millett 'Cinsel Politika' adlı eserinde kadını kamusal müzakere süreçlerinden dışlayan bir sistem olarak ataerki yapıyı göstermiştir (Hekimoğlu, 2018, s. 550). Millett tarafından alanyazına kazandırılan ataerki bilinen tüm toplumlarda erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğini ifade etmektedir (Bryson, 1999, s. 311-312). Öztürk (2012, s. 73)'un ifadesiyle "feminist literatürde erkek egemen toplumu işaret etmek üzere kullanılan bir kavram olan ataerki, kökeni kapitalizm öncesine uzanan, erkeklerin kadınların emekleri ve bedenleri üzerinde tahakküm kurduğu eşitsiz cinsiyet ilişkileri sistemini ifade eder." Benzeri olmayan bir egemen ideoloji olan ataerkilliğin temel kurumu aile olup ailenin yüklendiği roller ataerki toplumun temel özelliklerini yansıtır (Millett, 1987, s. 59-60). Ailede başlayan toplumsallaşma süreçleriyle aktarılan ataerki, eğitim, edebiyat ve din gibi alanlardaki yeniden üretimiyle daha da güçlenmektedir (Bryson, 1999, s. 311-312). Ataerki bir sistem içinde belirlenen toplumsal

cinsiyet rolleri zaman ve mekân bağlamlarında değişebilir bir yapıya sahip olsa da ataerkinin tüm bu değişen bağlamlardaki ortak noktası kadın ve erkek arasında hiyerarşik bir ilişki kurmasıdır. Erkeklerin özne/aktif/olumlu özelliklerle tanımlandığı bu hiyerarşide kadınlar öteki/pasif/olumsuz taraf olarak kodlanır (Korkmaz ve Başer, 2019, s. 72).

Walby (1989 akt. Khelghat-Doost ve Sibly, 2020, s. 400) zaman içerisinde ataerkinin doğasının özel bir mesele olmaktan kamusal bir mesele olmaya doğru bir değişim geçirdiğini ileri sürer. Bu ise aslında kadının hane içindeki sömürsünden işyeri ya da devlet düzeyinde sömürülmesine geçişte kendini gösterir. Ancak yine de siyasal iktidardaki erkek hâkimiyeti, ailedeki erkek otoritesinden bağımsız değerlendirilemez (Bryson, 1999, s. 311-312).

Siyaset bilimcilerin kabul ettiği kamusal ve özel alan ayrımına göre, siyaset, kamusal kararların kamusal mekânda alınmasının çerçevesi olarak, kamusal alanı temsil eder; çayı kimin yaptığı, çocuklara kimin baktığı ya da dışarıda kimin çalıştığı gibi konular ise özel alana ait olarak kabul edilir (Philips, 2012, s. 116). Özel ve kamusal alanlarda yapılan işler cinsiyet ayrımına temel oluşturduğunda, farklı cinslerin yaptıkları işler benzeştikçe, örneğin kadınların iş dünyasındaki deneyimleri ya da eğitim durumları erkeğinkine benzedikçe, cinsiyetçi işbölümünün sönümlenmesi beklenir (Esping-Andersen, 2011, s. 47). Ancak, bu cinsiyetçi işbölümünün bir türlü sona ermemesi ya da çok yavaş bir biçimde azalması, cinsiyetçi işbölümünü aşmak için toplumsal yapının dehlizlerine nüfuz eden cinsiyet temelli kamusal özel ayrımına meydan okumanın gerekliliğini gösterir.

Kadınlar çoğu zaman özel alanı deneyimleme biçimleri dolayısıyla kamusal alana katılamazlar ya da sınırlı katılım sağlayabilirler. Kadın ve erkek arasındaki yaygın işbölümüne göre, kadınlar iş yaşamına aktif olarak katılsalar da, genellikle çocukların ve evin ihtiyaçlarını gidermek kadının sorumluluğunda olmaya devam eder. Bu nedenle, başka hiçbir engelin olmadığı durumlarda, sadece zaman sorunu bile kadınları kamusal alandan uzak tutmaya yetebilir. Özel hayatların yapılanma biçimi, erkekleri siyaset yapmak ve kamusal aktiviteye katılmak konusunda daha fazla yüreklendirirken, kadını bu konuda kısıtlar. Feministler tam da bu sebeple, yemeği kimin yaptığı ya da çocukları okuldan kimin aldığı kişisel veya özel konular değil, son derece politik meseleler olduğunu savunmuşlardır. Dolayısıyla feminizm mevcut kamusal/özel ayrımını 'kişisel olan politiktir' önermesiyle sorgulamış; bu iki alanın aslında birbirine bağlı olduğunu ileri sürmüştür (Philips, 2012, s. 116; 120-121).

Bu noktadan hareketle Philips (2012, s. 145) de, kamusal ve özel alan arasındaki sınırların ortadan kaldırılmasının değil, bu alanların kadınlar ve erkekler için farklı anlamlar ihtiva eden yapısından kurtarılmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Kadınlar bakımından düşünüldüğünde, sorun sadece özel ve kamusal alanların ayrılması değil, aynı zamanda her iki

alandaki yaratılan hiyerarşide kadınların altta konumlandırılmasıdır (Kreisky, 1995, s. 46 akt. Wedel, 2013, s. 22). Philips (2012, s. 145)'e göre, kamusal-özel ayrımı sürdürülmelidir; çünkü o, ne kadar demokratik olursa olsun, kamusal alandaki tartışmaların, özel alana girmemesi gerektiğini ve kişiye özel kalmasında fayda bulunan alanların olduğunu savunmuştur. Ancak yine de, her iki alanın içerdiği anlamlar her toplumda sürekli olarak sorgulanmalı ve mücadele hem özel, hem kamusal alan için devam etmelidir. Çünkü kadınların özel alanda insan haklarına sahip olması, kamusal alandaki haklarını ve varlıklarını da etkilemektedir. Hatta yasal metinlerle güvence altına alınmış olsa bile, çoğu zaman kadının kamusal alanda etkin bir şekilde yer alamamasının nedeni tam olarak bu özel alandaki kadını sınırlayan uygulamalar ve değerler sistemidir (Berkday, 2012, s. 50).

1.4 Kamusal Bir Özne Olarak Kadının Siyasal Katılımı ve Siyasi Partiler

Talashlı (1996, s. 15), demokrasinin temelini oluşturan siyasal katılımı, yönetimde görev almaktan oy vermeye kadar geniş bir yelpazede, bireylerin siyasal alana dair düşüncelerini ifade etmeleri veya doğrudan siyasal eylemde bulunmaları olarak tanımlamıştır. Günümüzde temsili niteliği haiz olan demokratik sistemlerde, toplumsal kesimler, siyasal katılımı siyasi partiler, odalar, sendikalar, dernekler gibi kurumlar aracılığıyla sağlayabilmektedir. Özellikle siyasi partiler, ülkeyi yönetmeye talip olan kuruluşlar olarak siyasal katılımın merkezinde yer almaktadırlar.

Siyasal katılmanın iki boyutu vardır: bireysel ve toplumsal boyutlar. Bireysel boyutta, temel olarak oy verme eylemi kastedilir. Oy verme eylemi, öncesinde ve sonrasında kamusal etkileri olsa da, bireysel olarak gerçekleştirilir. Başka bir deyişle, bu süreçteki bireysel eylem, kamusal alanla dolaylı bir bağlantı kurar. Toplumsal siyasal katılım ise doğrudan kamusal alanla bağlantılıdır. Bu bağlamda, toplumsal siyasal katılım, bir siyasi partiye üyelik veya siyasi bir pozisyona aday olma gibi doğrudan eylemlerle gerçekleşir. Kadının bireysel siyasal katılımı, ataerkil düzenin cinsiyetçi işbölümünü tehdit etmeyen 'zararsız' yönüyle, bazı aksaklıklara rağmen devam etmektedir. Ancak, cinsiyetçi işbölümünü sarsabilecek olan kamusal eylem niteliğindeki siyasal temsil talepleri, bu düzeni sarsacağı endişesiyle görmezden gelinmektedir (Yaraman, 1999, s. 11-13). Kadının toplumsal siyasal katılımı, onun kamusal bir özne olarak kamusal siyasal alandaki varlığıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu noktada, kamusal alan ve siyasi partilerin arasındaki ilişkisellik önem kazanmaktadır.

Kamusal alan kavramının Habermasçı tanımı kamuoyu, kamusal özne gibi kavramlar çerçevesinde alenilik, özerklik, eşitlik gibi prensipler ekseninde şekillenir (Acar-Savran, 2011: 283). Kamusal alan kavramı siyasi anlamıyla öne çıkan bir kavramdır. En genel biçimde ortak hayatın düzenlenmesine yönelik faaliyetler bütünü olarak tanımlanabilecek siyasetin tezahür

ettiği alan kamusal alandır. Siyasal kamusal alanı demokratik yaklaşımla ele alan görüşe göre, formel siyasi katılım yolları yetersiz olduğundan vatandaşların hayatlarını ilgilendiren kararları tartışma imkanına sahip olduğu bir kamusal alan tarifi yapılır (Küçükalp, 2022; Hekimoğlu, 2018, s. 550). Öte yandan Habermas, kamusal alanı bir alan olarak ama bunun da ötesinde bir ilişki biçimi olarak tanımlar (Acar-Savran, 2011, s. 258). Bu haliyle kamusal alan aktif yurttaşlığın eleştiride bulunabildiği ve formel siyaseti etkileyebildiği, hükümetin dışında bir kamusal siyasi alana işaret eder (Martin, 2004, s. 19-20). Dolayısıyla bugün kamusal alan, merkezi siyaset kanalları dışında, kimi zaman siyasi partileri de kapsayacak biçimde gönüllü sivil oluşumların siyasete müdahalesi olarak tanımlanabilir (Acar-Savran, 2011, s. 283).

Arendt'e göre eylem ve konuşma yoluyla oluşan kamusal alan, bu etkinliklerin aynı zamanda temel siyasi etkinlikler olması sebebiyle siyasi alana eşittir (Yılmaz, 2007, s. 41-42). Arendt'in bu yaklaşımı siyasi kurumların kamusal alandaki etkinlikleri bağlamında değerlendirilebilmesi açısından önemli bir alan açar. Kadınların siyasi katılımı deyince akla ilk gelen yerler yerel/ulusal meclis ve hükümettir. Kadınların meclislerde ya da kabinelerde temsil edilmesi ise büyük oranda siyasi partilerdeki temsiline bağlıdır (Khelghat-Doost ve Sibly, 2020: 402). Modern siyasetin temel kurumlarından biri olan siyasi partiler, temsil gibi formel işlevlerinin yanı sıra, iktidar ve halk arasında köprü görevi görme, çeşitli toplumsal çıkarları bünyesinde bir araya getirme gibi işlevleriyle kamusal tartışmanın merkezinde yer almaktadır. Siyasi partilerin bünyesinde oluşturulan konu ya da demografik grup bazlı yan kuruluşların – kadın ve gençlik kolları gibi- temsil ettiği toplumsal grupların etkin birer kamusal özne olarak kamusal tartışmanın bir parçası olma sürecine sağladığı katkılar bu kuruluşların siyasi kamusal alan başlığı altında incelenmesine imkan sağlar.

İnsanlığın siyasi tarihi bakımından, nispeten yeni kuruluşlar olarak kabul edilebilecek siyasi partiler, kısa bir süre içinde dünya genelinde hemen her ülkede siyasi hayatın temel aktörleri haline gelmişlerdir (Kapani, 2010, s. 175). Siyasi partiler, toplumdaki çeşitli çıkarları bir araya getirerek onlara yön vermek, siyasi iktidar ile halk arasındaki iletişimi kolaylaştırmak, bireylerin siyasi pozisyonlara seçilmesini sağlamak ve iktidara geldiklerinde yönetim işlevlerini yerine getirmek gibi temel görevlere sahiptirler. Bu işlevleriyle siyasi partiler, siyasi katılımın en temel araçlarından biridir ve kadınların siyasi katılımı açısından önemli roller üstlenebilirler (Talışlı, 1996, s. 193-194).

Ancak, sadece siyasi parti üyeliği veya bu partilerin düzenlediği toplantılara katılmak, gerçek ve etkili bir siyasi katılım açısından yeterli değildir. Maalesef, uzun bir süre boyunca kadının siyasi katılımı sadece bu sınırlı kapsamda değerlendirilmiş, siyasi partilerin liderlerini –yöneticilerini dinlemek veya çeşitli siyasi toplantılara katılım sağlamak, kadının siyasi

katılımı bakımından yeterli sayılmıştır. Ancak siyasi partiler aracılığıyla gerçekleştirilen katılımın tam anlamıyla bir katılım olarak değerlendirilebilmesi için, katılım gösterenlerin söz konusu partinin siyasalarının oluşumuna da etki edebilme hakkına sahip olmaları gerekmektedir (Ataman, 1998, s. 32). Bu süreç ise aslında bireylerin ya da grupların etkin birer kamusal özne olarak kamusal tartışmanın bir parçası olma sürecine denk düşer.

Siyasi partiler çoğunlukla bünyelerinde belli konular ya da demografik gruplar özelinde yan kuruluşlar kurarak siyasal katılımı arttırmayı amaçlamaktadırlar. Kadın kolları³ ve gençlik kolları bunlardan en yaygın olanlarıdır. Kadın kollarının dünya genelinde hangi amaçla kurulduğu ve hangi işlevleri yürüttüğü incelendiğinde öne çıkan başlıklar şu şekildedir: Partinin kadın seçmeninin ve kadın üyelerinin ilgisini çeken konularda, parti içinde aksiyon alınmasını sağlamak; parti içinde kadın liderliğin önünün açılması için çalışmalar yürütmek; kadın katılımını arttırmaya yönelik parti içi süreçlerin iyileştirilmesi konusunda baskı yapmak; seçimler süresince partiye ve adaylarına destek için kadın seçmeni mobilize etmek. (NDI, 2024) Kadın kollarının partinin ön saflarında konumlanarak karar alma süreçlerini etkileyebildiği ülkelerde genel olarak hem idari hem de finansal anlamda özerk bir biçimde yapılandırıldıkları görülmektedir. Örneğin Güney Amerika'da '*Women's League of the African National Congress*' kendi lideri olan, kendi karar alma süreçlerini yürüten, kendi siyaset ve eylem planlarını kendi oluşturan bir kuruluştur ve Ulusal Kongre'nin tüm liderlik yapılarına entegre edilmiş durumdadır. Birleşik Krallık'ın Muhafazakar Parti kadın kolları yapılanması olan '*Conservative Women's Organization (CWO)*' ise düzenlediği bağış etkinlikleriyle tamamen kendi kendini finanse eden bir kuruluştur (NDI, 2024).

2. Türkiye'de Kamusal Alan

Habermas tarafından bir ideal tip olarak ortaya konan kamusal alan kavramı, Batıyı merkez alarak oluşturulmuştur. Bu sebeple, Batı merkezli olarak ortaya çıkan kamusal alan kavramını alıp aynen doğuyu ya da özel olarak Türkiye'yi anlamak için kullanmak, buranın toplumsal gerçekliğini anlamak bakımından yetersiz kalacaktır. Dolayısıyla, Türkiye'nin kendine has kültürel, toplumsal ve tarihsel koşulları hesaba katılarak kavramı yeniden değerlendirmek önemlidir. Çünkü kamusal alan, aynı toplumsal şartlar açısından değerlendiriliyor olsa bile, tanımı ve sınırları sabit olan bir alan değildir; aksine, yeni aktörlerin katılımıyla sürekli değişim geçiren bir alandır (Göle, 2003, s. 90-93).

Çaha (2003, s. 79-80), Habermas'ın kamusal alan kavramının temel özelliklerini özetlerken üç önemli noktanın altını çizmektedir. İlk olarak, Habermas'ın kamusal alanı sanayi

³ Kadın kolları İngilizce alanyazında "women's group" "women's branch" ya da "women's wing" olarak geçmektedir.

toplumunun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İkinci olarak, bu kamusal alan yapay olarak inşa edilmiş bir alan değil, modernite sürecinin toplumsal değişimleriyle oluşmuş bir alandır. Son olarak ise kamusal alan, geleneksel toplumlarda üstü kapatılan, özel alana gizlenen değerlerin, unsurların ve konuların açıkça tartışıldığı bir alandır. Çaha (2003, s. 80)'ya göre, Habermas'ın anlayışındaki bu açık kamusal alanın aksine, onun Türkiye'de "mahrem" olarak adlandırdığı farklı bir kamusal alan yapısı oluşmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet eliti, laik ve cumhuriyetçi bir ulus devleti oluşturma fikrinden hareket etse de bundan çok daha fazlasını yapmış, halkın yaşam tarzını, kamusal adetlerini, beden bakımını ve günlük alışkanlıklarını da Batı normlarına uyarlama çabası gütmüştür (Göle, 2011, s. 26-27). Bu çaba sonucunda, farklılıkların baskılanmasıyla kamusal yaşam homojenleştirilmiş ve 'üniter' hale getirilmiştir. Devlet, yalnızca siyasal ve ekonomik değil, toplumsal, kültürel, teknolojik ve sanatsal faaliyetlerin de belirleyicisi ve düzenleyicisi olmuş; tek tip insan yetiştirme idealine uygun olarak aynı değerlere, ideolojiye ve görünüme sahip bireyler yetiştirmiştir (Çaha, 2007, s. 96-97). 1950 yılında çok partili siyasal yaşama geçilmesiyle birlikte, kamusal alanın tekçi yapısı sorgulanmaya başlamıştır. Farklılıklarının bilincinde olan ve 1980'lere kadar özel alana sıkıştırılmış olan bazı gruplar, bu dönemde kamusal alanda ortaya çıkmış ve erken cumhuriyet döneminden beri oluşturulan tekçi kamusal alana karşı bir tür başkaldırı gerçekleştirmişlerdir (Çaha, 2007, s. 98-99; Göle, 2009, s. 27).

Habermas'ın değerlendirmesine göre (2004: 96-96), devlet bütünlüğü ve otoritesi kamusal alanın yürütücü gücü olsa da, kamusal alanın bir parçası değildir. Devlet kamu otoritesi olarak adlandırılır; ama bu devletin tüm vatandaşların selametinden sorumlu olmasıyla ilgilidir. Türkiye'de ise devlet, bireylerin özel, mahrem ve kamusal alanlardaki eylemlerini kontrol etmeye çalışırken, toplumsal gruplardan ve bireylerden korunma refleksiyle kendisini çevreleyen bir "mahrem" alan oluşturmuştur. Bu durum, Türkiye'de kamusal alanın, özgür vatandaşların tartışmalarını yürüttüğü bir ortak alan olarak değil, devlete ait bir alan olarak algılanmasına neden olmaktadır (Göle, 2003, s. 91). Köker'in belirttiği gibi, devletin teklığının ve modern toplumun düzeninin sağlanabilmesi için, toplumun karmaşıklığını ve çeşitliliğini görünmez kılmak gerekliydi. Bu da, devlet elitine göre, ezilen sınıfların, cinsiyetlerin ve ırkların yaşam alanlarının görünmez kılınması ve göz ardı edilmesiyle gerçekleşebilirdi (Köker, 2004, s. 542).

Türkiye'de modernleşme döneminde oluşturulan kamusal alanın özellikleri şüphesiz yalnızca üniter, homojen, mahrem kavramlarıyla karşılanamaz. Aynı zamanda cinsiyetçi temelde yapılandırılan bir alan olarak Türkiye kamusal alanı ayrı bir başlık altında incelenmeyi hak edecek kadar fazla tartışmayı bünyesinde barındırır.

2.1 Türkiye’de Kamusal Alanın Cinsiyet Temelinde Yapılandırılması

Modernliğin yerli toplumsal gelişmelerin seyri içinde ortaya çıkmadığı toplumlarda, tarih genellikle entelektüel ve siyasi elitlerin istek ve ihtiyaçlarına göre biçimlenir. Batı modernliği, sanayileşmenin getirdiği toplumsal çatışmalar zemininde doğar ve gelişirken, Türkiye gibi geç sanayileşen toplumlarda ise modernleşme, inşa edilen diğer toplumsal dinamiklerin yanı sıra, kadının geleneksel hayat tarzı ve pratiklerinden koparılmasının laiklik, batılılaşma ve dolayısıyla moderniteye geçişi mümkün kılacak bir patika oluşturacağına inanan devlet elitlerinin çabalarının bir sonucudur (Göle, 2011, s. 26-28). Kemalist devlet eliti kuruluş aşamasında kadınları dışlayan batılı moderniteye, onun olgunluk döneminde modernleşme süreciyle birlikte eklemlendiği için kadın konusunda özgün bir pozisyon edinmiştir (Acar-Savran, 2011, s. 278).

Sancar'a (2012, s. 306-309) göre, Türk modernleşme sürecinde kadınların aile, erkeklerin ise devlet kurdukları bir model benimsenmiştir. Kurulan yeni devlette, üst yargı, istihbarat, ordu ve dış siyaset gibi stratejik öneme sahip kurumlarda kadınlar yer almazken, sosyal hizmet, eğitim, sağlık gibi alanlarda öğretmen veya hemşire olarak görev almaları, erken Cumhuriyet döneminde kadınların ulus devlet inşası sürecinin dışında tutulduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, kadına modern Türk ailesinin yapıtaşını oluşturan yuvayı inşa etme ve bu yuvanın temel değerlerini yeni kuşaklara aktarma rolü biçilmiştir (Sancar, 2012, s. 306-308).

Ulusal devrimler genellikle ideal insan tanımı yapar; ancak Türk modernleşme projesi, bir ideal insan değil "ideal kadın" tarifi yapmıştır. Bu projede, laikliğin taşıyıcıları ve Batılılaşmanın öncüleri olarak görülen kadınlar bu rolleri dolayısıyla yüceltilmiştir. Türk modernleşme projesinde, kadınların insan ve vatandaşlık haklarının verilmesinden daha önce kadın haklarının verilmesi ve kamunun görünen bir parçası haline getirilmesi bir öncelik olarak belirlenmiştir. Başka bir deyişle, devlet elitleri, zihinlerindeki medeniyet projesini hayata geçirmenin yolunun kadınların toplumsal görünürlüğüne arttırmaktan geçtiğine inanmışlardır (Göle, 2011, s. 100). Kadının kamusal alanda varlığını artırmayı ve kadın ve erkeğin toplumda yan yana yer almasını hedefleyen bu reformlar arasında kadınlara seçme ve seçilme hakkı ve benzeri medeni haklar verilmesi ve İsviçre Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi gibi adımlar bulunmaktadır (Göle, 2011, s. 30-31). Batı'da burjuva alanı olarak oluşan ve bu alandan ve vatandaşlıktan kadınları ve işçi sınıfını dışlayan kamusal alan kavramı, Türk modernleşme projesinde kadının "görünürlüğü" üzerinden tarif edilmiştir (Göle, 2009, s. 22).

Cumhuriyetin ilk kuruluş döneminde, kadının kamusal görünürlüğü erkeklerin yönlendirmesi ve gözetimi altında gerçekleşmiş, onların arzusu, onayı ve kontrolü ile

sınırlanmıştır. Kadınların özel alanlarından yani evden çıkarak kamusal alanda görünür olmaları, bu alanda yalnızca özel alanın devamı niteliğindeki annelik işlevlerini sürdürmeleri ve toplumsal ahlakı tehdit etmeyen ulaşılamaz ve iffetli kadın imajı çizmeleri kaydıyla mümkün olmuştur (Göle, 2011, s. 107-109).

Cumhuriyetin resmi ideolojisinin idealize ettiği kadın modeli evden çıkıp kamusal alanda meslek sahibi bir kadın olarak var olmak olsa da, daha detaylı bir inceleme yapıldığında, Cumhuriyetin resmi ideolojisinin çerçevesini belirleyen modernleşmeci yaklaşımının toplumsal cinsiyet rolleri konusunda önceki dönemden pek de farklılaşmadığı görülür. Görünen o ki, modernleşmeci model kadına, kadının gerçekleştirmesi beklenen özel alan rollerinin yanında, toplumsal alanda da bazı sorumluluklar yüklemiştir (Berktaş, 2012, s. 109). Başka bir ifadeyle, modernleşme süreciyle birlikte kadınlar, hem devlet merkezli, yani modernleşmeci, hem geleneksel, yani cemaat merkezli anlayışın nesnelere haline gelmişlerdir (Berktaş, 2012, s.153).

Yeni Cumhuriyet döneminde, balolar, ziyafetler, çay salonları ve sokaklar gibi kadının da olduğu yeni kamusal alanlar oluşturulmuştur. Bu da kadının günlük yaşamına ilişkin konularda belirli düzenlemeler yapma eğiliminin Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de devam ettiğini göstermektedir (Göle, 2011, s. 100). Cumhuriyet dönemi devlet elitleri, kadınları kamusal hayatın görünür aktörleri haline getirmeye çalışırken, aynı zamanda modernleşme reformları aracılığıyla kadınlar üzerinde muhafazakâr yeni denetim mekanizmaları kurmaya çabalamışlardır (Saktanber, 2011, s. 327-328).

Bu durumu Berktaş (2009, s. 275-276), toplumsal düzenin tamamen değiştiği koşullarda, bu değişimi başlatan erkeklerin değişen bu kadar çok şeyin arasında bir şeylerin değişmemesi gerektiğine olan inançları dolayısıyla ataerkil ideolojiye sıkı sıkıya bağlanmaları ile açıklamaktadır. Osmanlı'nın yıkılıp Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda devlet eliti, içinde büyüdükleri toplumsal düzenin çöküşü sırasında hissettikleri yersiz yurtsuzluk psikolojisini, bir şeylerin de değişmeden kalması gerektiğine dair duydukları inançla ve bu inancı korumak adına verdikleri mücadeleyle yenmeye çalışmışlardır. Erkekler "değişen toplumun değişmeyen temeli" olarak ataerkil zihniyete tutunmuş ve bu travmayı bu şekilde aşmaya çalışmışlardır.

Cumhuriyetin kurucu erkekleri, modern milletin sağlam temellerle kurulabilmesi için kadınların etkin bir rol oynaması gerektiğini ifade ediyorlardı. Kadınların kapalı iç mekânlardan dışarıya açıldıkça, modern milleti oluşturacak bireylerin yetiştirilmesine katkı yapacak kamusal roller üstlenmeleri öngörülüyordu. Ancak, kadınların geleneksel rollerinden özgürleşmeye teşvik edilmeleri, sadece kamusal alanda üstlendikleri işlevler ve bu alandaki görünürlükleri ulusal hedeflere katkı sağladığı ölçüde mümkün oluyordu. Bu durum, kadınların

bireyselleşmesinden çok kolektif ahlak ve bilincin bir parçası olarak bunların korunmasına hizmet etmesi amacına hizmet etmekteydi (Göle, 2009, s. 26). Örneğin, Kemalist rejimin eleştirel bir tutum yerine minnettarlık ve uyum beklediği kadınlara, Kadınlar Halk Fırkası'nı kurma izni verilmemiş; akabinde bu oluşum Türk Kadın Birliği'ne dönüşmüştür (Saktanber, 2011, s. 327). Devletin bekası açısından tehdit olarak algılanan bu oluşum, kadınların zaten ihtiyaç duyduğu tüm haklara sahip olduklarına inandırılması sonucunda, ulusal çıkarlarla bağdaşmayan bağımsız tavırlarla kadınlar adına siyaset yapmasının "gereksizliği" nedeniyle 1935 yılında kapatılmıştır (Zihniöglü, 2009, s. 805-808).

2.2 Türkiye’de Kamusal Bir “Özne” Olarak Kadının Siyasal Katılımı

Cumhuriyet döneminde verilen kadın hakları ve siyasal katılım mücadelesine bakıldığında, bu mücadelenin başlangıçta öncelikle toplumsal alana katılma konusunda gerçekleştiği göze çarpar (Talışlı, 1996, s. 54-55). 1920’lerde tartışmaların odak noktası, kadının siyasal haklarından ziyade aile ve sosyal yaşamının düzenlenmesiyle ilgiliydi. Çünkü Osmanlı toplumunda kamusal alandan dışlanan ve özel alana hapsedilen kadın, bu durumu aşabilmek için ilk ve en önemli adım olarak öncelikle toplumsal yaşama katılımı hedeflemiştir (Çakır, 1996, s. 132-134).

Bağımsızlık savaşı bittikten sonra kadınlar, siyasal hakları için de mücadele etmeye başlamışlardır. 16 Haziran 1923'te "Kadınlar Halk Fırkası" adlı bir siyasi parti kurulmuştur. Partinin kuruluş beyannamesinde, kadınların sosyal, ekonomik ve siyasi alanlarda görünür olmaları gerektiği vurgulanmış, ancak siyasal bir mücadele amaçlarının olmadığı konusunun da altı çizilmiştir. Buna ek olarak, kadınların doğal görevleri olarak kabul edilen annelik ve aile kadınlığına hazırlanmaları da partinin amaçları arasında yer almıştır (Süs dergisinden akt. Çakır, 1996, s. 137-138). Ancak, partinin kurulmasından sonra uzun bir süre valilikten izin alınamamıştır. Parti kurma izni alınamayınca, kadınlar, programlarını daha ılımlı hale getirerek "Türk Kadınlar Birliği" adında bir dernek kurmuşlardır. Dernek, İstanbul'da 1927’de gerçekleştirdiği kongrede kadınların oy hakkı talebini dile getirmiştir. 19. yüzyılın sonlarından başlayarak kadınların haklarını elde etmek için verdikleri mücadele ve yeni rejimin demokratik ve laik olma ideallerinin, kadınların siyasal alanda temsil edilmeden sağlanmasının imkânsız olduğunun anlaşılması sonucunda ise 5 Aralık 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiştir (Çakır, 1996, s. 140).

Erken Cumhuriyet döneminde kadınların siyasal haklarının teslim edilmesi, kadın-erkek eşitliğinin gerçekleştirilmesi için yeterli bulunmuş, uzunca bir süre kadın sorunları ve hakları konusu üzerinde durulmamıştır. Hak ve özgürlükler konusunda kapsamlı bir içeriği olan 1961 anayasası yürürlükteyken kadın konusu sadece kadının ailedeki vazifeleri çerçevesinde

gündeme gelmiştir. 12 Mart sonrasında kurulan koalisyon hükümetinde ise bir kadın bakan yer almış olmasına rağmen, kadın haklarına ilişkin herhangi bir düzenleme yapılmamıştır (Talış, 1996, s. 85).

1980 sonrası dönemde, kadına dair yeni rol tanımları ortaya çıkmış ve kadının kazandığı yeni kimlikler tartışılmaya başlanmıştır. Kadın meselesi kendine gündemde daha fazla yer bulmaya başladığında, siyasi partiler, kadının bireysel ve toplumsal siyasal katılımındaki boşluğu fark etmiş ve kadın oylarını çekecek popülist bir kadın söylemi oluşturarak, genel olarak kadın seçmenlere ulaşmayı ve onların oylarını almayı hedefleyen bir yaklaşım benimsemiştir (Talış, 1996, s. 86). Bu nedenle, 1980'lerde siyasi partilerin kadının siyasal katılımına yönelik geliştirdiği strateji, seçim dönemlerinde kadın oylarına talip olmaktan öteye gidememiştir (Sözen, 2010, s. 310).

Buna ek olarak, kadının siyasete katılımının çerçevesi diğer toplumsal faaliyetlerinden daha belirgin bir şekilde çoğunlukla erkekler tarafından belirlenmektedir (Güneş-Ayata, 2011, s. 276). Güneş Ayata'ya göre (2011, s. 273), burada önemli olan nokta, kadının siyasi faaliyetinin doğrudan erkek kontrolünde ve erkeklerle doğrudan ilişki gerektirmeyen alanlarda gerçekleşmesidir; kadının kendi dünyasının dışına çıkıp bağımsız bir şekilde hareket etmesine yol açmamasıdır. Bu nedenle, kadınların siyasete katılması için mücadele edenlerin öncelikle bu siyasetin kadına karşı yapılandırıp yapılandırılmadığına dikkat etmeleri gerekmektedir. Akal'ın (1994, s. 83) sorduğu gibi; kadınları dışlayan bir siyaset sahnesinde kadınların görünür olması neyi değiştirebilir?

Siyasetin erkeğe ait bir alan olarak algılanmasının yanı sıra, aile yapısıyla ilgili fikirler de kadınların siyasal katılımını kısıtlamaktadır. Ayata'ya göre, Türkiye'deki aile yapısı, kadınların siyasete katılmasının önündeki en büyük engeldir. Çünkü aile içinde kadına verilen sorumluluklar, kadının sadece siyasete katılımını engellemekle kalmayıp aynı zamanda onu, erkeklerin siyasi katılımını iyileştirmek için araçsallaştırabilir. Örneğin, kreş, sosyal güvenlik, okul gibi olanakların bir hayli ileri düzeyde olduğu kuzey ülkelerinde, kadının üzerindeki özel alan rolleri azaldığı için kadın katılımı oldukça yüksektir (Ayata, 1998, s. 70-72). Bu tür imkânların yeterince olmadığı ve bu rollerin sadece kadınlara verildiği Türkiye gibi ülkelerde ise kadınların siyasete katılımı çok mümkün olamamaktadır.

Özel alan sorumlulukları ve deneyimsizlik kadar yeterli finansal güçlerinin olmayışı da kadınların siyasal katılımını engelleyen önemli bir faktördür. Türkiye ve dünyada, genel olarak, parayı hem kazanan, hem de kontrol edenlerin erkekler olduğu bir gerçektir. Günümüzde geniş bir seçmen kitlesine ulaşmanın giderek daha fazla mali kaynak gerektirdiği bir ortamda, maddi anlamda güvencesiz hisseden kadınlar, bu tür harcamaları yapmaya erkeklerden daha az

gönüllü olabilmektedir. Bu durum da kadının aktif siyasetteki başarı şansını etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Ayata, 1998, s. 70).

Ayrıca, siyasetin kamusal ve özel alan ayrımında belirgin bir şekilde kamusal alanda ve kamusal alanı tanımlayan, belirleyen ve sınırlarını çizen bir güç olarak konumlanması, kadının gittikçe daha fazla özel alana sıkışmasına neden olmaktadır. Alternatif olarak, daha iyimser başka durumlarda, kadın kadına siyaset yapma izni veya kurumsal siyasette etkin bir rol edinen kadınların özel alan rolleriyle bağlantılı kadınsı işlerle görevlendirilmesi söz konusudur. Başka bir deyişle, kadınlar, siyasete ilişkin önemli kararların alındığı mekanizmalara yaklaştırılmamaktadır. Zaman zaman, siyasi partilerde yüksek pozisyonlara ulaşabilen kadınlar, resmi toplantılarda "görünebilmelerine" rağmen gayri-resmi ama yine de siyasetin işleyişi açısından önemli olan toplantılara katılmadıkları için siyasette ve parti içinde etkin bir konuma ulaşamamaktadırlar (Güneş-Ayata, 2011, s. 264-265).

Günümüzde Türkiye'deki kadın milletvekili oranına baktığımızda, dünya ortalamasının oldukça altında olduğunu görmekteyiz (bkz. IPU, 2024). Bu durum yerel meclisler söz konusu olduğunda da geçerlidir. Ancak Necla Arat (1996, s. 19)'a göre, kadınların mecliste sayısal bir çoğunluğa ulaşmaktan ziyade, kadın haklarını savunma konusunda sergiledikleri tutum ve gösterdikleri çaba daha önemlidir. Kadınların siyasette sembolik bir rol oynadığı ve görüntü olarak kullanıldığı bir ortamda, sayıları artsa da etkin olmaları mümkün olmamaktadır.

Nitekim "simgesellik" Tekeli'ye göre, Türkiye Cumhuriyeti'nde kadınların formel siyasi hayattaki varlığının hikâyesini en iyi anlatan kelimelerden biridir (Tekeli, 1996, s. 117). 1934'ten bu yana hükümetlerde görev verilen kadınlar, kimi durumda hizmet süreleri sınırlı olan olağandışı yönetimlerde yer almışlar, çoğu zaman ise kadınların sorunları konusunda işlevsiz oldukları pozisyonlara getirilmişlerdir (Tekeli, 1996, s. 117). Cumhuriyet 100 yaşını doldurmuşken, parlamentoda 2023 itibarıyla yer alan 119 kadın milletvekili, toplamda %19,9'lük oran ile (TBMM, 2024), bu simgeselliğin bir kanıtı olarak ortadadır.

Aslında, oldukça yaygın olan bir görüşe göre, kadınların siyasetteki varlığı, siyasete bir renk katmaları veya siyaseti yumuşatmaları beklentisiyle siyasal arenada bir çeşni olarak görülür. Başka bir deyişle, çoğu erkek 'kadınlar da siyasette yer almalı' dese de, bu ifade genellikle doğal bir hakkın sahibine teslim edilmesinden ziyade, adeta onlara bir ihsan ve lütuf gibi sunulmaktadır (Ataman, 1998, s. 32).

2.3 Siyasi Partilerin Kadın Kollarının Kamusal Siyasal Alandaki Rolü

Türkiye'de siyasi partilerin kadın kolları kadınların parti içinde aktif olmasını sağlama, kadın katılımının artırılması ve kadın seçmenin partiye desteğinin artırılması gibi amaçlarla kurulmuştur. 1950'de meclise yalnızca 3 kadın vekil girebilmiştir ve düşen kadın milletvekili

oranlarına karşı bir önlem olarak CHP içinde kadın kolları yapılanmasının oluşturulması gündeme gelmiştir. CHP’de bir dönem Kadın Kolları Başkanlığını yürüten ve milletvekilliği yapan Güldal Okuducu’ya göre kadın kolları, sadece siyasal katılımı kolaylaştırmakla kalmayıp aynı zamanda kadınların siyasete dair bilgi ve deneyimlerini artırarak demokratikleştirici bir etki de yaracaktı. Zira bu yapılar kadınların siyasete katılımını sağlayarak kadınların özgüvenlerinin artmasına, özgürleşmelerine ve güçlenmelerine katkı sağlamaktadır (Okuducu, 1998, s. 141). Kadınların parti ideolojilerini ve politikalarını kavrama, tartışma, sentez yapma gibi konularda yetkin olmaları, parti içindeki etkinliklerini belirleyen önemli faktörler arasındadır. Bu nedenle, kadınların bu konularda yetkinleşmeleri için siyasi partilerin kadın kollarına büyük sorumluluklar düşmektedir (Okuducu, 1998, s. 148). Ancak ilk kadın kolları yapılanmasının kurulmasından bu yana geçen yaklaşık 70 yıllık süreçte kadın kolları neden bu işlevlerini yerine getirememiş, kadının siyasal katılımını arttıramamıştır?

Okuducu'ya göre (1998: 140), Türkiye siyaset sahnesinde 1950'lerin ilk yarısından sonra başlayan kadın kolları örgütlenme çabalarını yasal bir kimlikle taçlandıran ilk siyasi parti olan CHP, bu adımı atarak kadınları parlamentoya taşımayı hedeflemiştir. Kuruluşunun ilk yıllarında, kadın kolları, parti il başkanlarının bölge halkının olumsuz tepkisinden çekinerek bu girişimi engellemeye çalışması gibi zorluklarla karşılaşmışsa da, kısa bir süre içinde kadınların partiye oy ve kaynak sağlamadaki önemi anlaşıldığı için kadın kolları destek görmeye başlamıştır (Güneş-Ayata, 2011, s. 268-269). Fakat bu noktada, il başkanlarının eşleri veya diğer kadın aile bireylerinin kadın kollarında çalışmaya başlamasıyla birlikte, ailelerinin erkek üyeleri adına siyaset yapan ve bu nedenle kadın olarak kendilerini değil siyasetin sahibi olarak görülen erkekleri temsil eden, bu sebeple de karar alma süreçlerinin dışında kalan bir kadın siyasetçi modeli ortaya çıkmıştır (Güneş-Ayata, 2011, s. 268-269).

Bu nedenle, yalnızca kadın kollarının kuruluş ve parti teşkilatları bakımından benimsenme öyküleri bile aslında partinin halkla ilişkilerini yürütmeleri için kadınların araçsallaştırıldığını göstermekteydi. Sevindi'ye göre, partilerin kadın kollarına ilişkin genel yaklaşımı, "iş varsa çalış, seçim varsa kaybol" şeklinde özetlenebilirdi (Sevindi, 1998, s. 168). Adalet Partisi'nin 1980 öncesi döneminde oluşturulan kadın kolları, kâğıt üzerinde sürekliliği olan yapılar gibi görünse de, aslında sadece seçim dönemlerinde faal olan yapılar olup, daha da önemlisi hiçbir zaman parti içindeki güç mücadelelerinin bir parçası olamamışlardır (Güneş-Ayata, 2011, s. 269-270).

Siyasi partiler içinde 1980 öncesinde "kadın kolları" adı altında örgütlenen kadınlar, 1982 Anayasası'nın kadın kollarını yasaklamasıyla bu fırsattan mahrum kalmışlardır. Bununla birlikte, kadınlar yine de, kadın kolları adı altında olmasa bile parti içinde gönüllü kadın

komisyonları olarak faaliyet göstermeye devam etmişlerdir. Kadın kollarını yasaklayan düzenleme ancak 23 Temmuz 1995'te 4121 sayılı kanunla kaldırılmıştır (Talaslı, 1996, s. 68).

Kadın kollarının yasaklı olduğu bu dönemde Anavatan Partisi, farklı bir yapıya sahip bir kadın örgütünü kurmuştur. Semra Özal liderliğindeki Türk Kadını Tanıtma Vakfı, kadının kamusal alana katılımının, yarı zamanlı ve gönüllü olması gerektiğini ifade ederek kadının özel alan sorumluluklarıyla çatışmayacak biçimde düzenlenmesi gerekliliğini belirtmişlerdir (Güneş-Ayata, 2011, s. 270).

Öte yandan Sevindi (1998, s. 161), yasayı delerek Hanımlar Komisyonunu kurmuş olan Refah Partisi'nin, o dönemde fiilen kadın kollarını oluşturup faaliyet gösteren tek parti olduğunun altını çizer. Refah Partisi Hanımlar Komisyonu üyesi kadınlar, örgütlendikleri dönem boyunca bir milyon üç yüz elli bin üyeye ulaşmışlardır. Temelde kadın seçmeni eğitmek üzere seçilen hatibeler, sınav sonuçlarına göre belirlenmiş ve siyaset biliminden diksiyona kadar geniş bir yelpazede konuları içeren bir buçuk yıllık yoğun bir eğitim sürecine tabi tutulmuşlardır (Sevindi, 1998, s. 152).

Ancak Sözen'e göre, bu hareketin odak noktası siyasal alandan ziyade sosyopsikolojik alandır; çünkü siyasal katılım veya temsil gibi konular üzerinde değil, güven unsuru üzerinde çalışmışlardır. Başka bir ifadeyle, bu hareket siyasi alana ilişkin bir kaygı gütmemekte, Refahlı kadınların kentlerin yeni sahipleri olma arzusuna dayanmaktaydı (Sözen, 2010, s. 312). Hanımlar Komisyonu, partiyle paralel bir biçimde faaliyet göstermiş olsa da, nihai karar mercii olarak çalış(a)mamıştır. Parti Merkez Yönetim Kurulu'nda birçok kadın yönetici olmasına rağmen, partinin karar alma pozisyonlarında erkekler bulunmaktaydı. Refahlı kadınlar ayrıca faaliyetleri için gereken parayı sosyal birtakım etkinlikler düzenleyerek kazanmışlardır; çünkü parti teşkilatından kendilerine özel bir fon tahsis edilmemiştir. Borç para talepleri de çözüm getirmemiştir, zira parti teşkilatı bu parayı kısa sürede geri talep etmiştir (Sevindi, 1998, s. 162-165).

Bu kısa tarihçe göstermektedir ki, ilk kurulduğu yıllardan günümüze kadın kollarının faaliyetlerinin çerçevesi partiye oy toplamak ve daha fazla kadın seçmenin oyunu almak için çalışmalarda bulunmak şeklinde çizilmiştir. Farklı çalışmalar yaparak kamusal alanın etkin birer öznesi olmaya çalışan kadınlar ise siyasi partilerin kadın kolları gibi yapıların önüne çektiği idari setlere takılmışlardır.

3. Siyasi Partilerin Kadın Kolları: Kamusal Görünürlük Arasında Yalıtım Mı?

3.1 Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Kadının siyasi katılımını artırmak söylemiyle 1960'larda yasal bir kimlik kazanan ilk kadın kolu yapılanmasının oluşturulmasından bu yana geçen süre zarfında, hemen hemen her siyasi parti çatısı altında kurulan kadın kolları, siyasal kamusal alanın önemli birer bileşeni olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Ancak, kadınların hala siyasette eksik temsil edilmesi ve milletvekilliği, belediye başkanlığı gibi pozisyonlardaki kadın oranlarının dünya ortalamalarının oldukça altında kalması, siyasi parti kadın kollarının bu hedefe ne kadar hizmet ettiği konusunu sorgulamayı gerektirmektedir. Bu bağlamda, bu araştırmanın belkemiğini oluşturan temel sorunsal, siyasi parti kadın kollarının Türkiye'deki mevcut örgütlenmesiyle kadının aktif bir kamusal özne olarak siyasal kamusal alanın bir parçası olma sürecine katkı sağlayıp sağlamadığının ve bunun nedenlerinin araştırılmasıdır. Siyasi parti kadın kollarına üye olan ve aktif siyasi katılım sağladığı varsayılan kadınlar, parti politikalarını tartışma ve karar alma süreçlerinde ne kadar etkili olabilmektedir? Siyasi parti kadın kollarının genel olarak siyasi hayattaki etkinliği ve rolü nedir? Kadın kollarının yarattığı kamusal ne tür bir kamusalıktır? Bu sorulara yanıt aramak amacıyla gerçekleştirilen bu araştırma, literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir. Çalışmada veri toplamak amacıyla öncelikle çalışmaya dâhil edilen siyasi partilerin internet üzerinden erişilebilir durumda olan tüzük, yönetmelik gibi belgeleri incelenmiş ve içerik analizine tabi tutulmuştur. 2024 Şubat ayı itibariyle Türkiye'de faaliyette olan siyasi parti sayısı 136'dır (Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı). Bunlardan kaçının ulusal düzeyde örgütlenmesini tamamladığı ayrı bir araştırmanın konusudur. Ancak yalnızca mecliste grup düzeyinde temsil edilen siyasi partilerin tüzük ve yönetmeliklerinin incelenmesi kadın kollarının günümüzde konumlandırıldığı yerle ilgili önemli ipuçları sağlayacaktır. Öte yandan bilimsel bilgiyi besleyen önemli damarlardan biri geçmişte söz konusu bilgi alanında yapılan çalışmalar olduğundan literatür taraması da bu çalışmada başvurulan yöntemlerden biridir. Araştırma sorunsalını çözümlenmeye yardımcı olabilecek benzer sorunlar etrafında üretilen çalışmalar da sonuçları karşılaştırabilmek ya da destekleyebilmek adına bu araştırma kapsamında başvurulan bir bilgi kaynağıdır. Çalışmada veri toplamak adına uygulanan bir diğer yöntem, kadınların kadın kolları içerisindeki varlığının onların kamusal alanın aktif birer öznesi olmalarına katkı sağlayıp sağlamadığını anlamak amacıyla yapılan derinlemesine görüşmelerdir. Bu sorulara yanıt aramak, kadınların yaşam tarzlarını, iletişim biçimlerini, davranışlarını ve tepkilerini sosyal hareketliliklerini ve karşılıklı ilişkilerini anlama ve kurumların faaliyetlerini ve etkinliklerini anlamlandırma imkânı sunacağından, nitel araştırma yöntemlerinden yararlanılmıştır. Bu yöntemle kadınların düşüncelerini, duygularını, sorunlarını

ve deneyimlerini ifade etmeleri teşvik edilmiştir. Bu hedefe ulaşmak için, mecliste grup düzeyinde temsil edilen ⁴ dört siyasi partinin kadın kolları üyeleriyle –önceden hazırlanan yarı yapılandırılmış soru formu doğrultusunda- yüz yüze görüşmeler düzenlenmiştir. Bu bağlamda, İstanbul ve Konya il teşkilatlarından 3'er kadınla (her iki ilde dört siyasi partiden toplam 24 kadın) görüşülmesi hedeflenmiş; ancak 18 kadınla görüşülebilmektedir.

3.2 Bulgu ve Tartışmalar

Kadın kollarının nasıl yapılandırıldığını ve parti teşkilatı içerisinde nereye konumlandırıldığını anlamak adına parti tüzük ve yönetmeliklerini incelemek önemli ipuçları sağlamaktadır. Bu nedenle, çalışmaya temel teşkil eden alan araştırmasına dâhil edilen siyasi partilerin tüzüklerine ve teşkilat yönetmeliklerine bakılmıştır. AKP, CHP ve MHP parti tüzüklerinde Kadın Kolları (ve gençlik kolları) yan kuruluş olarak geçmektedir. HDP parti tüzüğünde ise Kadın Meclisi merkez organları arasında yer almaktadır. HDP Kadın Meclisi tanıtım bülteninde (HDP) “kadınların politikada dolayısıyla kendi yaşamları üzerinde doğrudan söz ve karar sahibi olması için siyasete aktif katılımını sağlamak” amacı vurgulanmıştır. CHP dışında diğer partilerin kadın kolları yönetmelikleri parti web sitelerinde ulaşılabilir değildir. CHP kadın kolları yönetmeliğinde parti teşkilatları bünyesinde kadın kolları oluşturulmasının öncelikli amaçları olarak kadın seçmeni partiye çekmek ve parti kararlarının toplumsal taban nezdinde yaygınlaşmasını sağlamak hedefleri vurgulanmaktadır. Ayrıca kadının siyasal katılımını arttırmak ve bunun önündeki engelleri kaldırmak için mücadele etmek ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin toplumun her alanında uygulanmasını sağlamak da yine bu yönetmelikte sıralanan hedeflerdendir (CHP, Kadın Kolları Yönetmeliği, 2024).Yapılan bu tüzük ve yönetmelik incelemesinin sonuçları Uysal ve Topak (2010)'ın araştırmalarının sonuçlarıyla örtüşmektedir. Kadın kollarında çalışmaya özendirilen ya da yönlendirilen kadınların burada kamusal bir özne olarak etkide bulunmasını sağlayacak altyapı ve teşkilat siyasi partilerin büyük çoğunluğunda bulunmamaktadır. Uysal ve Topak (2010, s. 34-36)'ın 2008 yılında gerçekleştirdikleri araştırma sonuçlarına göre, siyasi partiler kadınları sadece "vitrine koymaları gereken bir manken" olarak değerlendirmekte ve "kadın da olsun" şeklindeki yaklaşımla, dışladıkları gruplardan biri olan kadını sadece bir çeşni olarak görmektedirler. Siyasi partilerin mevcut yapılanmasına bakıldığında, kadınlar kimi zaman siyasi partilerin eril niteliğini örtecek birer vitrin ögesi olarak kullanılmakta ya da kadın kolları başlığı altında yapılan yan kuruluşlarda çalışmaya özendirilmektedir. Yapılan derinlemesine görüşmeler sonucu elde edilen verinin içerik analizi yöntemiyle analiz edilmesi sonucunda ise, genel olarak, kadınların

⁴ Çalışmaya esas teşkil eden saha araştırması 2014 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde mecliste grubu bulunan dört siyasi parti AKP, CHP, MHP ve HDP'dir.

kendilerini siyasetin aktif ve belirleyen birer parçası olarak görüp görmedikleri, özel alan ve kamusal alan rollerine ilişkin algıları, siyasi parti il teşkilatı ve genel merkezlerinin kadın kolları konusundaki tutum ve yaklaşımlarının kadınlar tarafından nasıl algılandığı, parti içinde kadın kollarının nereye konumlandırıldığı, kadın kollarından beklentilerin ne olduğu, ne tür görevler üstlen(ebil)diklerine ilişkin başlıklar öne çıkmıştır. Bu çerçevede, kadın kolları üyelerinin politik ilgilerinin genellikle çocukluk dönemlerinde ailelerinden devralındığı; çoğu kadının aktif siyasete karşı genellikle iddiasız, hedefsiz ve ilgisiz bir tavır sergilediği; kadınların büyük çoğunluğunun kadın kollarına üye olma süreçlerinin başında, çoğunlukla ev işleri ve çocuk bakımı gibi konularda yakın sosyal çevrelerinin eleştirileriyle karşılaştıkları; bu eleştirilere anlayışla yaklaşan kadınların öncelikli sorumluluklarının özel alan/ev-aile-çocuklar olduğu gerçeğini içselleştirdikleri sonucuna varılmıştır. Bu durum ataerkil toplumsal ve siyasal yapı ile açıklanabilir. Khelghat-Doost ve Sibly (2020, s. 405)'nin de belirttiği gibi ataerkil kültürel değerlerin baskın olduğu toplumlarda kadınlar yalnızca sahip olunan fırsatların azlığı gibi dışsal engellerle karşılaşmakla kalmazlar, içsel birtakım engeller de inşa ederler. Kendini sınırlama ya da ataerkinin içselleştirilmesi hali, neleri yapıp neleri yapamayacağı konusunda kadınları etkilemekte, kadınların, siyaseti 'yapılamayacaklar listesi'ne yazmalarına neden olmaktadır. Vatandaşlık haklarının yasalarla güvence altına alındığı toplumlarda dahi eğer ataerkil kültürel yapı güçlüyse kadınlar kamusal alanda aile içi baskı mekanizmalarının etkisi altında varlık göstermektedirler (Millett, 1987, s. 60). Nitekim bir kadın kolları üyesinin⁵ sözlerinden kadınların hayatlarındaki erkek figürlerle özel alan sorumlulukları konusunda çatıştıkları ve çoğu zaman içselleştirdikleri özel alan rollerini de yerine getirebilmek ve çatışmadan kaçınmak adına ağır bir çifte yükün altına girdikleri anlaşılmaktadır.

“Kadının siyasette işi ne dediler, çok tepki gösterdiler. Toplantılar var sürekli gidip geliyorsun. Eşim de normalde destek olsa da, erkek sonuçta, en ufak bir iş eksik olduğunda partiye gidiyorsun, orada çok vakit geçiriyorsun diye kızılıyordu. Babam da çok kızılıyordu.”

Kadın kolları teşkilatlarının, partilerin seçmene ve özellikle kadın seçmene ulaşma çabalarında aracılık rolünü üstlendiği ve partinin halkla ilişkiler birimi olarak işlediği araştırma sonuçlarıyla ortaya çıkmıştır. Kadın kollarının neden kurulduğu konusunda kadınların düşünceleri sorulduğunda, kadın kolları üyelerinin verdiği cevaplar, *"kadınlar partinin kadın seçmenlere ulaşmasında önemlidir"* biçiminde özetlenebilecek bir durumu açıkça ortaya

⁵ Bu çalışmaya esas oluşturan saha araştırması, farklı sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal düşüncelerin temsili açısından iki farklı ilde ve dört farklı siyasi partinin kadın kollarıyla gerçekleştirilmiş olsa da, bu makalenin partiler arası ya da iller arası bir karşılaştırma yapmak gibi bir hedefi olmaması dolayısıyla çalışmanın güvenilirliğini ve inandırıcılığı arttırmak adına görüşmelerden yapılan doğrudan alıntılardan hangi il ve partiden olduğu belirtilmemiştir.

koymaktadır. Kadınların ifade ettiği "*kadın her yere daha rahat girer*", "*erkekler kapı çalmada rahat olamaz*", "*partinin yükünü kadın taşır*", "*kadın partinin dinamosudur*" gibi ifadeler bir araya getirildiğinde, kadının parti için bir oy toplama aracı olarak görüldüğü ve bu görüşün kadınlar tarafından yaygın bir biçimde benimsendiği söylenebilir. Kadın kollarının özellikle seçim dönemlerinde partinin halka ilişkiler birimi olarak sahaya sürüldüklerini bir kadın kolları üyesinin şu sözleri de açık bir şekilde göstermektedir:

“(Söz hakkı) Hayır verilmiyor. Onların gözünde kadın kolları kalabalık olsun diye programlara davet edilen bir grup. Onlar bir program yapıyorsa, kalabalık olunması gerekiyorsa kadınlar çağrılıyor. Programların alt yapısını kadın oluşturuyor. Ama o işin isim ve reklamı onlara ait ve bu her yerde böyle. İşin meyvelerini onlar topluyor. Çalışırken çok iyisiniz, çok hoşsunuz deniyor seçim bittikten sonra bizle işleri bitiyor.”

Başka bir kadının parti il teşkilatlarında alınan kararlarda veya düzenlenen programlarda kadınların etkili olup olmadığına dair soru karşısında sarf ettiği, "*kadın kollarının fikri alınır*", "*program yapılacağı zaman neler ilave etmek istediğimiz sorulur*" sözleri, kadın kollarının parti içindeki pasif konumunu vurgulayan açık birer göstergedir. Programı düzenleme sürecinde kadınları dâhil etmek yerine, organizasyon planladıktan sonra kadınların fikrini alma yaklaşımı, kadın kollarını teşkilatın temel unsuru olarak görmeyen bir anlayışın net bir yansımasıdır. Yine başka bir kadın kolları üyesinin aşağıdaki sözlerinden anlaşıldığı üzere, kadın kolları üyeleri teşkilatın bir parçası olarak görülmediklerine inanmaktadır; görüşmecinin "*piyon*" kelimesini kullanması dikkat çekicidir:

“Ana kademeyle daha içli dışlı çalışılabilir. Bir masada piyon gibi oturmak değil onun da fikirlerini projelerini almak lazım. Onu da teşkilatın bir üyesi olarak görmek lazım. Ana kademedede 8-10 kadın var ama onlarla pek ilişkimiz yok, bir kopukluk var. Herkesin birbirini kabullenmesi gerekiyor. Oranın X Partisi olduğunu, herkesin X Partili olduğunu ve birlikte çalışmalarını gerektiğini düşünmeleri gerekiyor.”

Ataman (1998, s. 32) da çalışmasında benzer sonuçlara ulaşmıştır. Ona göre, siyasi partiler içindeki kadınlardan, genellikle erkeklere yardımcı, bağımlı ve uyumlu davranmaları beklenir. Ev toplantıları düzenleyen kadınlar, sıklıkla partinin halkla ilişkiler birimi olarak değerlendirilir ve genel politika ile karar süreçlerinden dışlanırlar. Siyaset yaparak kamusal bir varlık gösteren kadınlar için, çerçevesi erkekler tarafından belirlenen bir özel alan oluşturulur. Başka bir ifadeyle, kadınlar evdeki geleneksel rollerinden çıkıp siyasi alandaki faaliyetlere katılmış olsalar da, onlar için oluşturulan kamusal alanda yine erkekler tarafından belirlenen

sınırlı bir alana hapsolmaları kaçınılmazdır. Böylelikle kadınlar evin mutfağından siyasetin mutfağına yatay geçiş yapmaktadırlar.

Yine yapılan görüşmelerin detaylı okumasında, parti içinde düzenlenen eğitimlerin, kadınların özel alan işlevlerini geliştirmeyi hedeflediği; şu anki durumda, mevcut yapılanma ile siyasi parti teşkilatlarında cinsiyet eşitliğinin sağlanmasının pek mümkün görünmediği; kadın kolları üyelerinin zihinsel olarak siyaseti genellikle erkeklerin faaliyet gösterdiği bir alan olarak algıladığı ve kadın kollarının parti içinde yeterince önemsenmediği düşüncesine sahip olduğu; kadın kollarının sınırlı bütçe kaynaklarına sahip olmasının ise onların etki alanını kısıtladığı; kadın kolları ile parti teşkilatı kadroları arasında geçiş ve yükselme olanaklarının oldukça sınırlı olduğu sonuçlarına varılmıştır.

Ataman (1998, s. 32)'nin da belirttiği gibi, bu kadınlar çoğunlukla, siyasal işleyişe dair edindikleri sınırlı miktarda bilgi ve tecrübeyi kullanabilecekleri daha üst düzey pozisyonlara yükselmek konusunda kısıtlanır. Kadın kollarına sınırlı yetkiler verilmesiyle, kadınların siyasetin üst basamaklarına yükselmelerinin önü kesilir ve böylece parti içindeki işbölümü, erkeklerin partinin 'kafası' kadınların ise partinin 'kolları' olduğu şeklinde sürüp gider. Kadın kolları veya komisyonları gibi yapılanmalarda yer alan kadınlar, genellikle erkekler tarafından belirlenen sınırlar içinde, kadınlar arası bir mücadele vermeye başlarlar.

Ayrıca, kadın kollarından kadınların dile getirdikleri *“Ana Kademe, kadın ve gençlik kolları şeklinde bir yapılanma var. Tıpkı bir aile gibi, yaptığınız bir şeyi, çalışmıyorsanız her bir şey aldığınızda eşinize sorarak alıyorsunuz. Burada da bir program yaparsanız ya belediyeye ya da ana kademe ilçe başkanına teklif edecek, yap derse yapacak kadın kolları. Bir maddi gelirimiz yok.”* sözleri de ana kademe ile kadın kolları arasındaki keskin hiyerarşik yapılanmayı ve kadınların kadın kollarının bu ikincil statüsünü ve siyasetin ataerkil doğasını kabullendiklerini göstermektedir. ‘Tıpkı bir aile gibi’ vurgusu kadınların, çoğu zaman ataerkil zihniyetin hüküm sürdüğü ailedeki rolünü içselleştirmekle kalmayıp bu rolün siyasete de uzanmasını ve sirayet etmesini içselleştirdiğini göstermektedir.

Siyasetin ataerkil doğası her zaman doğrudan değil, bazen de dolaylı biçimde kadının siyasete katılımını sınırlayabilmektedir. Ataerkil değerlerin hane içi işlerden birincil olarak sorumlu tuttuğu kadınlar siyasetin esnek (akşam geç saatlere kadar ya da tatil günlerinde çalışma isteyen) çalışma saatlerine uyum sağlayamadıklarından siyasette tutunamayabilmektedir. Söz konusu özellikle anne olan kadınlar olduğunda, meclislerin ya da devlet kurumlarının onların ihtiyaçlarını hiçbir şekilde gözetmeden yapılandırılmış olması kadınları siyasetten uzak tutmaktadır. Siyasetin ataerkil doğası kadının iş ve aile dengesini kurmakta zorlanmasına yol açmaktadır (Khelghat-Doost ve Sibly, 2020: 404)

Öte yandan kadın kolu üyesi bir başka kadının aşağıda verilen sözleri de kadın kollarının finansal anlamda özgür olmamasına ve hareket alanlarının kısıtlılığına rağmen kadınların parti çalışmalarına katılmak için yaptıkları fedakârlıkları ve ana kademe teşkilatının kadın kolları yapılanmasına ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

“Finans önemli, kadın kollarının hiçbir geliri yok. Gönüllü olarak kendi cebimizden harcayarak ihtiyaçları karşılıyor. Bir program yapacaksanız maddi güç gerekiyor... Bir maddi gelirimiz yok. Tüzükte var aslında, ilçelere para geliyor ama üçte biri kadının, üçte biri gençliğin, üçte biri de ana kademenin deniyor ama vermiyorlar. Kadınlar kendi aralarında toparlıyorlar, etkinlik yapıp para topluyorlar, evlerinden bir şeyleri getiriyorlar. Mahalle yönetimindeki kadınlar kimi zaman toplantıya gidecek toplu taşımaya verecek parayı bulamıyor. Market servislerini kullanıyorlar vs. Ama bu işler parayla yapılacak işler değil, gönül işi.”

Khelghat-Doost ve Sibly (2020, s. 402)'ye göre de siyasi partilerin içindeki birçok süreçte kadınlar ayrımcılığa uğramaktadır. Örneğin erkeklere kıyasla daha az siyasi ve sosyo-ekonomik güce sahip olan kadınlar kimi zaman kayıt ücreti gibi finansal gereklilikleri dahi yerine getirememektedir. Ataerkil sosyo-ekonomik yapının kadının siyasal katılımı üzerinde etkisi sürdürme araçlarından biri de finansal durumdur. Gelir düzeyini arttıramayan kadın ataerkil gelenek ve değerleri sorgulamakta güçlük çeker (Khelghat-Doost ve Sibly, 2020, s. 404-405).

Ayrıca parti içinde kadın kollarından ana teşkilata geçişin zorluklarını yaşayan bir başka kadının söyledikleri kadın kollarının kadınların siyaset yapmayı ve kadının siyasal kurumlarda eşit temsilini sağlamak üzere oluşturulmuş yapılar olduğu savını çürütmektedir.

“Mesela bizde, Ana Kademelerde kadın teşkilat başkanı göremezsiniz. SKM (Seçim Koordinasyon Merkezi) başkanı olurken ‘X Hanım olmalı ama o kadın’ dendi birkaç dönem. Normalde o işi yapan benim ilçede ama o koltuğa bir erkek oturacak ben onun arkasından bütün işi yapacağım. Bizim ilçe kaldırmaz. Bir şey sorduklarında bilmiyorum kadını ya demeye başladım.(Gülüyor) Artık SKM başkan yardımcısı olmayacağım dedim. En son oylama yapıldı. İle 3 isim geldi formaliteden. Sonra farklı bir kanaldan beni aradılar yeni göreviniz hayırlı olsun diye. İlçe başkanına gittim SKM başkanı olmuşum diye, bilmiyorum bakarız dedi, geçiştirdi. SKM başkanı olduğumu açıklamak için 15 gün geçti, alıştırma süresi, kendini alıştırdı bu fikre o süre içinde. Hiç sesimi çıkarmadım. İl yönetiminde herkes biliyordu, beni arayıp

tebrik ediyorlardı, ama ilçede açıklamak için 15 gün geçti. Sen kadınlarla ilgilen gibi bir yaklaşımı sevmiyorum.”

Tekeli (1996, s. 121-122) de çalışmasında ataerkil siyaset yapısının kadını oyun dışında tutmak için kadına biçtiği rollere değinmektedir. Siyasette hem nicel hem de nitel olarak avantajlı durumda olan erkekler, siyasetin kurallarını kendi hayat tarzlarına göre belirlemektedirler. Partili kadınlara verilen sorumluluklar genellikle kapıları çalıp evlere girme gibi kadın seçmenlere ulaşma amacına yönelik görevlerle sınırlanmaktadır. Kadınları aktif siyasete dâhil etmek amacıyla kurulduğu iddia edilen kadın kolları, zaman içinde partiye oy ve gelir sağlayan yapılar haline gelmiştir. Bu durum, kadın kollarının aslında kadınların siyasete katılımını teşvik etmekten ziyade, kadınları dışlamaya yönelik “kapalı bir devre” olarak işlemeye başlamasına neden olmuştur.

Yapılan saha araştırmasının tüm verileri birlikte değerlendirildiğinde ise, kadınların genellikle siyasi alanda erkek egemenliği olduğuna inandığı; kadın kollarına üye kadınların parti içinde karar süreçlerini etkileyemediği; kadın kollarının, siyasi partiler tarafından sadece kadınların geleneksel özel alan görevlerini yerine getiren siyasetin mutfakları⁶ olarak görüldüğü; kadın kollarının kadının siyasi katılımını destekleyecek ve üst kadroları yetiştirebilecek bir şekilde oluşturulmadığı; kadın kollarının siyasette yardımcı ve ikincil rolleri üstlenmiş kuruluşlar olduğu; parti yönetimlerinin kadın kollarını, temel görevi partiye kaynak ve oy sağlamak olan birimler olarak algıladığı; Türkiye'deki mevcut durumda kadın kollarının, kadınların kendi aralarında toplumsallaşmasına katkı sağlamakla birlikte, siyasal kamusal alanda etkin olmaları hususunda bir katkısının olmadığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Ayrıca, kamusal alanda erkeklere aktif, eyleyen, yöneten rolleri verilirken, kadınlara pasif ve yönetilen rolleri atfedildiği; kadın kollarında uzun süre faaliyet göstermiş kadınlar dâhil olmak üzere kadın kolları üyelerinin çoğunluğunun siyasi partilerin ve genellikle siyasetin erkek egemen bir alan olduğu ön kabulünden kurtulamamış olduğu ve bu durumun, kadınların ifadelerine yansıdığı; siyasi parti kadın kollarının, aktif siyasal katılım kanallarından biri olduğu varsayımına rağmen, parti politikalarını tartışma ve karar alma süreçlerini etkileme imkânlarından mahrum oldukları; dolayısıyla siyasi partilerin kadın kollarının teşkil ettiği kamusal alanın “sözde bir kamusal alan” ya da “ölü bir kamusal alan” olarak değerlendirilebileceği sonuçlarına ulaşılmıştır. Sennett'in başka bir bağlamda kullandığı ölü kamusal alan

⁶ Bu metafor, kadın kolları teşkilatlarının siyasetin sofrasının kurulduğu ya da siyasetin beslendiği yerler olması anlamında değil, kadın kolları teşkilatlarının kadınların siyasette özel alan işlevlerini yerine getirmesinin beklendiği yerler olarak kurgulanması anlamında kullanılmıştır. Sennett'in ölü kamusal alanlar olarak tabir ettiği işlevini yitirmiş kamusal alan Türkiye'deki kadın kolları teşkilatlarında yansımaları bulmaktadır. Zira görünür olmak kamusal alanda bir özne olmak anlamına gelmemektedir.

tanımlanmasına ek olarak, “kamusal görünürlük ortasında yalıtım” tanımlaması da kadın kollarının Türkiye siyasetinde konumlandırıldığı yer açısından oldukça açıklayıcı bir zemin sunmaktadır.

Çünkü kadın kolları teşkilatları, kadının kamusal ve siyasal alana aktif katılımını artırmak yerine, kadınların görünür ama edilgen konumlarını güçlendirmeye yönelik bir yapılanmaya sahiptir. Genel olarak, parti merkez ya da il ilçe teşkilatları kadını partiye oy ve kaynak sağlayan birimler olarak görmekte, kadına yardımcı ve ikincil roller atfetmekte ve siyasal sorumluluk yerine günlük ve rutin görevler vermektedir. Kadın kolları, kadının siyasal katılımını teşvik etme ve siyasi liderler yetiştirme amacını taşıyan bir yapıya sahip değildir. Kadın kollarının faaliyetlerinin çerçevesi, kadına yönelik faaliyetlerle değil, parti ideolojisi tarafından belirlenen sınırlar içinde şekillenmektedir. Kadın kolları ile ana kademe arasında geçişlilik nadir görülen bir durumdur. Kadın kolları, bağlı oldukları siyasi partiye eleştirel bir bakış açısı sergilemek yerine, minnettarlık ve uyum gösterme eğilimindedir.

Araştırma bulgularına göre, kadın kolları teşkilatının, mevcut yapılanma biçimiyle, kadının kamusal alanda etkin bir rol oynamasına olanak tanımadığı ve tanıyamayacağı ortaya çıkmıştır. Bu durum, atılan bazı adımlara ve kadınların konuyla ilgili bilinçlenmesi çabalarına rağmen; uzun yıllara dayanan ataerkil toplum ve aile yapısının değişmediği, cinsiyet temelinde yapılan kamusal ve özel alan ayrımının sorgulanmadığı, kadın ve erkeğin özel ve kamusal alandaki varlık şartlarının toplumsal önyargıların etkisi altında olmaya devam ettiği süreçte, kadın kollarının kendi içinde veya toplumsal dinamikler bakımından böyle bir dönüşümü gerçekleştiremeyeceği sonucuna varılmıştır. Khelghat-Doost ve Sibly (2020, s. 406)’nin de vurguladığı üzere, dünyada pek çok ülke kadının siyasete katılımı önündeki tüm yasal engelleri kaldırmasına rağmen, kadınların aktif siyasal katılımını sınırlayan en önemli etken ataerkil yapıdır (Khelghat-Doost ve Sibly, 2020: 406).

Ataerkil yapının toplumsal cinsiyet temelli işbölümü dolayısıyla kadın kolları gibi yapılanmalar sonuçta kadınların ana akım siyasetten daha da fazla dışlanmasına yol açabilmektedir (Khelghat-Doost ve Sibly, 2020: 403). Hatta bu yapılar, kimi araştırmalara göre, kadının siyasetin mevcut yapısına dahil edilmesinden önce özel muameleye ihtiyaç duyan bir ‘öteki’ olarak görüldüğüne işaret etmektedir (Khelghat-Doost ve Sibly, 2020: 403). Dolayısıyla Türkiye’de kadının kamusal siyasal alanda bir özne olarak var olabilmesi her şeyden önce kamusal ve özel alanlara yüklenen cinsiyetçi anlamlardan vazgeçmekle ve kadın kollarının bu yeni anlamlar doğrultusunda yeniden yapılandırılmasıyla gerçekleşebilecektir.

Sonuç

Bir ideal tip olarak eleştirel ve rasyonel bir iletişim ortamını mümkün kılan ve homojen ve tekçi bir alan olan kamusal alan, günümüz demokrasilerinde artık farklılıkların aleniyet kazandığı ve öznelerin kendileri adına konuşma ve eyleme hakkına sahip olduğu bir alandır. Kamusal alan bu özellikleriyle egemen kamu ve karşı-kamuların sürekli mücadelesine sahne olur ve bu mücadelelerle sürekli bir değişim geçirir. Kamusal alanı tekçi niteliğinden sıyrarak çoklu olduğunu varsayan bir yerden okumak, şüphesiz bugün demokrasilerde karşı karşıya olduğumuz tüm sorunları ortaya koymaya yetmeyecektir. Kamusal alan ve onun karşısında konumlanan özel alan ile bu alanlardaki işbölümünün ataerkil ve cinsiyetçi temelde kurulması da sorgulanması gereken bir konudur. 'Kişisel olan politiktir' önermesi tam da böyle bir yerden bu ayrımı sorunsallaştırmakta ve mevcut özel alan-kamusal alan ayrımını sona erdirmeye çağrısında bulunmaktadır. Özel ve kamusal alanın kadınlar ve erkekler açısından farklı algılanan cinsiyetçi ve ayrımcı anlamları sorgulanmalıdır.

Modern Türkiye'nin içine doğduğu özgün koşullarda, Habermasçı anlamda tekçi bir kamusal alandan daha katı, oldukça üniter ve homojen bir kamusal alanın oluştu(ruldu)ğu görülür. Türkiye'de ulus inşasından dışlanan, ancak inşa edilen ulusun 'reklam yüzü' olması işlevi yüklenen kadın modern Türk ailesini kurmakla görevlendirilmiştir. Türk modernleşme projesinin yarattığı ideal kadın modeli, kadının kamusal alanda görünür olduğu ancak bu görünürlüğün sınırlarının erkekler tarafından belirlendiği bir modeldir. Kadının kamusal alandaki görünürlüğü ancak kendisinin sorumluluğunda olan özel alan rollerinin yerine getirilmesi şartıyla gerçekleşebilmiştir.

Modern Türkiye projesinin hayata geçirilmeye başlandığı yıllardan günümüze kadının kamusal alandaki varlık mücadelesinin kat ettiği mesafenin izlerini sürmek açısından kadının kamusal bir özne olarak siyasete katılımı, bu alanda belirlenen değil belirleyen, söz söyleyen ve değiştiren/etki eden bir aktör olarak varlık gösterip göstermediğini incelemek önemli açılımlar sağlayacaktır. O yıllarda sınırları çizilen kamusal alandaki kadın varlığının günümüze değin büyük değişimler geçirmediğini iddia etmek, verilen mücadelelerin bir etkisi olmadığı sonucuna götürebilir ki bu, bu araştırmanın amacına ters düşer. Kadınlar başka birçok kamusal oluşumda olduğu gibi siyasi partiler içinde de varlık mücadelesi vermişlerdir ve vermeye devam etmektedirler. Ancak kurumların tarihsel olarak neye hizmet etmek adına oluşturulduklarına bakıldığında, meselenin, en azından söylem düzeyinde, yalnızca o kurumsal yapılarda fiziksel olarak var olmak değil, söz söyleyen birer kamusal özne olarak var olmak olduğu anlaşılır. Kurumlara yakın bir merceğe tutunca söylemle uygulama arasındaki farklar gün yüzüne çıkar.

Kadın kolları da kuruluş amaçları açısından değerlendirildiğinde kadının siyasal katılımını attırmaya yönelik olarak oluşturulduğu söylenen kurumsal yapılardandır. 1950’li yıllardan günümüze kadar geçirdiği değişim azımsanamayacak olsa da, mevcut yapılanmasıyla kadın kolları, kadınların katılımını bireysel siyasal katılıma indirgeyen, onların kamusal alanda etkin bir özne olmasına değil de, “kamusal görünürlük arasında yalıtımına” sebep olan, kadınların kendi yankı odalarında kadın kadına siyaset(!) yaptığı ve partilerin siyasal arenadaki mutfak işlerine koşulduğu yerler olmuştur.

Hikâyenin en başında, modern Türkiye’nin kuruluş yıllarında, görünürlük üzerinden kurgulanan kadının kamusal varlığı, bu anlayışla kurgulanan kurumsal yapılar içinde gerçek bir kamusal özne olmaya evrilememektedir, çünkü “kamusallık görünürlükten ibaret değildir” (Bora, 2009). Acar-Savran (2011: 301)’ın da belirttiği gibi kamusal tartışmanın etkin bir parçası olmak gibi hedefler, kamusal alanın yeniden-yapılandırılması hedefiyle paralel biçimde ortaya konmadıkça pasif bir kamusallık sonucunu doğurma riski taşır. İlk kurulduğu yıllardan günümüze siyasi partiye oy toplamak ve daha fazla kadın seçmene ulaşmak adına oluşturulan ve bu çerçeveye hapsedilen kadın kolları, bugün aktif olmak istediklerinde önlerine konulan idari engellere takılmaktadırlar.

Bu araçsallaştırıcı yaklaşım, demokrasinin sağlıklı bir şekilde işlemesine katkı sağlamayacaktır. Sorunların üstesinden gelmek için ne yapılmalıdır? Kadının siyasete katılımını engelleyen çeşitli zorlukların bulunduğu bir coğrafyada, kadın kollarını tamamen kaldırmak yerine, kadın kollarının kadınların siyasete aktif katılımını sağlayacak bilgi ve tecrübelerin paylaşıldığı bir tür “okul” olarak yeniden kurgulanması bir çözüm şekli olabilir. Kadınlar, siyasi parti organlarında ve temsil organlarında gerçek anlamda "eşit" temsil olanağı bulana kadar, kadın kolları uygulaması erkek egemen düzenin kodlarının dışında yeniden bir düzenleme ile sürdürülebilir. Kadın kollarının farklı bir örgütlenme ve farklı bilgi temellendirmeleri ile yeniden şekillendirilmeleri kadın kollarını, kadınların siyasete katılımına katkısı açısından daha etkili kılacaktır. Tüm bunların ötesinde, kadını özel alanda konumlandıran ataerkil düşüncenin belirlediği cinsiyet kodlarının dışında, kadınların hayatına ve tecrübelerine karşılık gelen kodların kullanılabilmesi için bir tartışma ortamı yaratabilmek önemlidir. Siyasi partilerin kadın kollarının yeniden örgütlenmesi de böyle bir ortamın yaratılabilmesini sağlayabilirse, kadınlar daha aktif ve farklı bir bakış açısıyla sorunların çözümü açısından alternatif üretebilir.

Kaynakça

- Acar-Savran, G. (2009). *Beden Emek Tarih Diyalektik Bir Feminizm İçin*, Pusula Yayıncılık, İstanbul.
- Acar-Savran, G. (2011). Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel: İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru. *Praksis* 8. 255-306.
- Akal, C. B. (1994). *Siyasi İktidarın Cinsiyeti*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) Teşkilat İç Yönetmeliği <https://akparti.org.tr/kadinkollari/parti/parti-t%C3%BCz%C3%BC%C4%9F%C3%BC/te%C5%9Fkilat-i%C3%A7-y%C3%B6netmeli%C4%9Fi/>, Erişim Tarihi: 15 Şubat 2024.
- Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) Tüzüğü, <https://akparti.org.tr/media/sg3nhmoa/cep-boy.pdf>, Erişim Tarihi: 15 Şubat 2024.
- Alkan, A. (2000) "Özel Alan - Kamusal Alan" Ayrımının Feminist Eleştirisi Çerçevesinde Kentsel Mekan. *Kültür ve İletişim*. 3 (1), ss. 71-95.
- Anbarlı Bozatay, Ş. ve Kutlu, S. Z. (2014), "Siyasette Kadın Temsili Açısından 30 Mart 2014 Yerel Seçimi Sonuçlarının Çanakkale İli Örneğinde Değerlendirilmesi", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 12 (16): 131-156.
- Ataman, N.(1998). Kadınsız Demokrasi Demokrasi Değildir. (Derleyen: Zeynep Göğüş). *Kadınlar Olmadan Asla*. İstanbul: Sabah Kitapları, 23-34.
- Benhabib, S. (1996). Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition, and Jürgen Habermas. (Editör Craig Calhoun). *Habermas and the Public Sphere*. Massachusetts: The MIT Press, 73-98.
- Berktaş, F. (2009). Doğu İle Batı'nın Birleştiği Yer: Kadın İmgesini Kurgulanışı, (Editör Tanıl Bora ve Murat Gültekinil). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 3- Modernleşme ve Batıcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 275-285.
- Berktaş, F. (2012). *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Bilgen, A. C. (2007). Habermas ve Sosyal Hakların Meşruiyeti. *Toplum ve Bilim- Eleştirel Teoriye Yeniden Bakmak*, 110, 62-82.
- Bora, A. (2004). Kamusal Alan Sahiden "Kamusal" mı? (Editör Meral Özbek). *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil Yayın, 529-538.
- Bora, A. (2009). "Kadın Sorunu" mu, Erkek Egemenliği mi?,(Editör Tanıl Bora ve Murat Gültekinil). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 9- Dönemler ve Zihniyetler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 818-824.
- Bryson, V. (1999) 'Patriarchy': A concept too useful to lose, *Contemporary Politics*, 5:4, 311-324.

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Kadın Kolları Yönetmeliği, <https://content.chp.org.tr/98e01905779d4da599766f588587e485.PDF>, Erişim Tarihi: 15 Şubat 2024.

Çaha, Ö. (2003). Mahrem Kamusal Alan. *Sivil Toplum*, (1) 2, 79-88.

Çaha, Ö. (2007). İdeolojik Kamusalın Sivil Kamusala Dönüşümü. *Doğu Batı- Kamusal Alan*, (5), 81-103.

Çakır, S. (1996): Siyasal Yaşama Katılım Mücadelesinde Türk Kadını. İç. *Kadınlar ve Siyasal Yaşam: Eşit Hak Eşit Katılım*. Yayına Hazırlayan Necla Arat. İstanbul: Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları 4. ss. 131-142.

Dacheux, E. (2012). *Kamusal Alan*. çev. Hüseyin Köse, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Esping-Andersen, G. (2011). *Tamamlanmamış Devrim- Kadınların Yeni Rollerine Uymak*. (Çev: Selin Çağatay). İletişim Yayınları: İstanbul.

Fraser, N. (2004). Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek. (Editör Meral Özbek) *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil Yayın, 103-132.

Göle, N.(2009). *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri*. İstanbul: Metis Yayınları.

Göle, N. (2003). Kamusal Alan ve Sivil Toplum Üzerine. *Sivil Toplum*, (1) 2 s. 89-98.

Göle, N. (2011). *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis Yayınları.

Güçlü, S. (2012). Feminist Metodoloji Tartışmaları. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 2(1), 107-120.

Güneş-Ayata, A. (2011). Türkiye’de Kadının Siyasal Katılımı. (Derleyen: Şirin Tekeli). *1980’ler Türkiye’inde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 261-278.

Güneş- Ayata, A. (1998). Aile, Özel Yaşam, Eşitlik Üçgeni. (Derleyen: Zeynep Göğüş). *Kadınlar Olmadan Asla*. İstanbul: Sabah Kitapları, 62-79.

Habermas, J. (2004). Kamusal Alan. (Editör Meral Özbek). *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil Yayın, 95-102.

Habermas, J. (2010). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi (DEM Parti) Tüzüğü <https://demparti.org.tr/Images/UserFiles/Documents/Editor/Parti%20metinleri/dem-parti-tuzuk.pdf>, Erişim Tarihi: 15 Şubat 2024.

Halkların Demokratik Partisi Kadın Meclisi Tanıtım <https://hdp.org.tr/tr/kadin-meclisi-tanitim/8825/>, Erişim Tarihi: 15 Şubat 2024.

Harding, S. (1987.) Introduction: Is there a feminist method? *Feminism and methodology*, Indiana: Open University.

Inter-Parliamentary Union, <https://data.ipu.org/women-averages>, Erişim Tarihi: 15 Şubat 2024.

Kapani, M. (2010). *Politika Bilimine Giriş*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Keyman, F. (2007), Kamusal Alan ve “Cumhuriyetçi Liberalizm”: Türkiye’de Demokrasi Sorunu, *Doğu Batı- Kamusal Alan Özel Sayısı*, 5, 63-80.

Khelghat-Doost, Hamoon Sibly, Suzyrman (2020). The Impact of Patriarchy on Women's Political Participation. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 10(3), 396–409.

Korkmaz, A. ve Başer, M. (2019). Toplumsal Cinsiyet Rollerini Bağlamında Ataerkillik ve İktidar İlişkileri. *STED*. 2019;28(1):71-6.

Köker, L. (2004). Çoğulculuk Olmadan Demokrasi ve Sivil Toplum Olmaz, *Sivil Toplum Dergisi*, 2(5).

Küçükalp, D.(2022) Kamusal Alan. Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. TÜBİTAK Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr> Erişim Tarihi 13.04.2024

Martin Patricia M. (2004). Contextualizing Feminist Political Theory. *Mapping Women, Making Politics*. Ed. Lynn A. Staeheli, Eleonore Kofman, Linda J. Peake. Routledge: New York and London.

Millett, K. (1987). Cinsel Politika. Çev. Seçkin Selvi. Payel Yayınları: İstanbul.

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) Parti Tüzüğü https://www.mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/mhp_parti_tuzugu_2009_opt.pdf, Erişim Tarihi: 15 Şubat 2024.

Negt, O. ve Kluge, A. (2004). “Kamusal Alan ve Tecrübe”ye Giriş, (Editör Meral Özbek). *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil Yayınları.

National Democratic Institute (2024). Political Party Women's Wings Fact Sheet. <https://www.ndi.org/sites/default/files/Handout%205%20-%20Women's%20Wings%20Fact%20Sheet.doc>. Erişim Tarihi 15.02.2024

Okuducu, G. (1998). Kadınlar, Demokrasi, Siyaset ve Sosyal Demokrasi (Derleyen: Zeynep Göğüş). *Kadınlar Olmadan Asla*. İstanbul: Sabah Kitapları, 135- 149.

Özbek, M.(2004), Kamusal Alanın Sınırları. (Editör: Meral Özbek). *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil Yayın, 19-89.

Öztürk, M. Y. (2012). Ataerki: Bir kavramın yeniden inşası eski ataerki'den ataerki kapitalizme. *Eğitim Bilim Toplum*. 10 (38). ss. 72-115.

Philips, A. (2012). *Demokrasinin Cinsiyeti*. (Çev: Alev Türker). İstanbul: Metis Yayıncılık.

Rendall, J. (1999). Women and the Public Sphere. *Gender and History*. 11(3). ss. 475-488.

Sancar, S. (2012). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Saktanber, A. (2011). Kemalist Kadın Hakları Söylemi.(Editör Tanıl Bora ve Murat Gültekingil). *Modern Türkiye'de Siyasi Tarihi Cilt 2- Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 323-333.

Sennett, R. (2010). *Kamusal İnsanın Çöküşü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sevindi, N. (1998). Refahlı Kadınlar. (Derleyen: Zeynep Göğüş). *Kadınlar Olmadan Asla*. İstanbul: Sabah Kitapları, 150-168.

Sirman, N. (2009). Kadınların Milliyeti. (Editör Tanıl Bora ve Murat Gültekingil). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4-Milliyetçilik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 226-244.

Talası, G. (1996). *Siyaset Çıkmazında Kadın*. Ankara: Ümit Yayıncılık.

Tali, R. ve Tokuroğlu, B. (2018). Kamusal/Siyasal Alanda Görünürlük: Türkiye’de Kadın Belediye Başkanlarının Siyasi Temsili Üzerine Nitel Bir Araştırma. *Journal of Institute of Economic Development And Social Researches*. Cit: 4, Sayı: 8, ss. 111-122.

Tansel İliç, D., & Yıldırım, P. (2018). Araçsal Akla ve Pozitivizme Karşı Çıkan Bir Feminist Metodoloji. *Folklor/Edebiyat*, 24(96), 201-209.

Tekeli, Ş. (1996). Kadınların Siyasetten Dışlanmışlıklarının 55 Yıllık Öyküsü. İç. *Kadınlar ve Siyasal Yaşam: Eşit Hak Eşit Katılım*. Yayına Hazırlayan Necla Arat. İstanbul: Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları 4. ss.115-128.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), <https://www.tbmm.gov.tr/sandalyedagilimi>, Erişim Tarihi: 15 Şubat 2024.

Uysal, A. ve Topak, O. (2010). *Particiler-Türkiye’de Partiler ve Sosyal Ağların İnşası*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Wedel, H. (2013). *Siyaset ve Cinsiyet*. (Çev: Can Kurultay). İstanbul: Metis Yayınları.

Yaraman, A. (1999). *Türkiye’de Kadınların Siyasal Temsili*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, <https://www.yargitaycb.gov.tr/icerik/1093/siyasi-parti-genel-bilgileri>, Erişim Tarihi 15.02.2024.

Yılmaz, Z. (2007). Hannah Arendt’te Özel Alan-Kamusal Alan Ayrımı ve Modern Çağda Toplumsal Alan, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Zihnioğlu, Y. (2009). Kadın Kurtuluşu Hareketlerinin Siyasal İdeolojiler Boyunca Seyri (1908-2008). (Editör: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 9- Dönemler ve Zihniyetler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 805-817.

Extended Summary

The Habermasian definition of the concept of the public sphere is shaped on the axis of principles such as publicity, autonomy, and equality within the framework of concepts such as public opinion and public subject. Politics is generally defined as activities that regulate everyday life and manifest in the public sphere. On the other hand, Habermas defines publicness as a field, but beyond that, it is a form of relationship. As such, the public sphere refers to a public political space outside the government in which active citizenship can criticize and influence formal politics. Therefore, today, publicity can be defined as the intervention in politics of voluntary civil formations, sometimes including political parties, outside central political channels. The political meaning of the public space as a space where citizens discuss decisions affecting their lives can be accepted because it is where politics takes place. Political parties, one of the fundamental institutions of modern politics, are at the center of public debate. They serve as a bridge between the government and the people and bring together various social interests in addition to their formal functions, such as representation. It is essential to examine the contributions of the women's branches of political parties to the process of women becoming a part of the public debate as active public subjects. In the unique conditions in which modern Turkey was born, a more rigid, rather unitary, and homogeneous public space was created than a monist public sphere in the Habermasian sense. Women, who were excluded from nation-building in Turkey, but assumed the function of being the 'face' of the newly built nation, were tasked with establishing the modern Turkish family. The ideal female model created by the Turkish modernization project is a model that is visible in the public sphere, but men determine the limits of this visibility. Women's visibility in the public sphere was only possible that the private sphere roles that were their responsibility were fulfilled. The political rights of women, gained within the patriarchal system that sees public space and politics as men's domain, have not achieved the desired results in practice. Although it has been a long time since women gained their legal rights in many countries such as Turkey, the presence of women in the public sphere - especially in politics - consists of pure visibility. However, publicity is not just about visibility. Women's wings of political parties are structures that are in practice in different countries of the world and produce successful results - along with many other factors - in terms of women's political participation. In Turkey, women's wings of political parties, which were first established in the second half of the 1950s to increase women's political participation, continue to work within many political parties that have completed their organization at the national level. However, despite this history of approximately 70 years, the fact that women's political participation is still far below the world average makes it necessary to question the

functioning of these structures. The study has adopted a feminist approach as it aims to understand women's practices of experiencing public space - and the private space as a factor affecting it - in general. Many feminist theorists invoke Habermas's concept of the public sphere to open more space for feminist politics. His concept of public space was harnessed because understanding the characteristics and boundaries of the public/private duality in a certain temporal and spatial context can provide important insights, especially in women's politics. Although one can claim that the private-public dichotomy is ideological, this duality/distinction is crucial in understanding modern societies' reality. Therefore, this study, in which Habermas's theory of publicity positions at the center along with certain criticisms, aims to focus on the subjective experiences of women in political parties as a part of the public sphere dominated by patriarchy in Turkey by addressing the widespread public-private distinction from a feminist critical perspective. For this study, by delving into the concept of the public sphere and the historical roots of the formation of public space in Turkey, the definition of this sphere on a gender basis is discussed with a critical attitude. It has been questioned what kind of impact women's wings of political parties, as a public sphere practice, have on women's existence in politics as a public subject. Can women who are considered to have active political participation by becoming members of women's wings of political parties discuss party policies and influence decision-making processes? What is the role and effectiveness of women's wings in general political life? What kind of characteristics does the publicity created by women's wings of political parties have? This research, which was conducted to find answers to these questions, aimed to contribute to the literature.

To collect data in the study, first of all, documents such as statutes and regulations of the political parties (included in this study), which are accessible on the internet, were examined and subjected to content analysis. Another method applied in this study to collect data is the in-depth interview method, which is applied to understand whether the presence of women in women's wings contributes to them being active subjects of the public sphere. Since seeking answers to these questions and trying to understand how women live, how they talk, how they behave, how they react to what; what kind of social mobility and mutual relations they have, and what the activities and functionality of institutions are is essential for the research question, qualitative research method is applied. Thanks to this method, women were enabled to express their problems, feelings, thoughts, and experiences. For this purpose, interviews were held with the women's wings of the four political parties that were represented in the parliament as a parliamentary group. In this context, 18 women from Istanbul and Konya provincial organizations were interviewed.

In light of the results of the field research, it is concluded that in a context where women are associated with private sphere roles even if they appear in the public space, they cannot turn into a subject who can speak on their behalf in the public sphere. Although the women's wings of political parties contribute to the socialization of women, they are far from being a structure that paves the way for women's active participation in politics.

Although the change that women's wings have undergone from the 1950s to the present day cannot be underestimated, it has been understood that women's wings with their current structure do not cause women to be an active subject in the public sphere, but rather cause women's "isolation amid public visibility". Women's wings have become places where women engage in woman-to-woman politics(!) in their echo chambers, and where women are made to do the kitchen work of the parties in the political arena. The public existence of women, which was constructed through 'visibility' at the very beginning of the story, cannot evolve into being a real public subject within the institutional structures constructed with this understanding. Women's wings, which were created and confined to this framework to collect votes for the political party and reach more female voters since the first years of their establishment, are today faced with administrative obstacles when they want to be active.

Since women's wings organizations are structured not to increase women's participation in the political and public sphere, but in a way that serves to reinforce the passive positions of women. Party main-level organizations generally see women's wings as organizations that provide votes and resources to the party assign secondary and auxiliary roles to women and give routine work instead of political responsibility. Women's wings are not structured to encourage women's political participation and to train senior political staff. The framework of the activities of women's wing organizations, which do not have the right to determine their limits of action, is determined by the party ideology. Transitivity between women's wings and the main level is not a very common thing. Women's wings show gratitude and harmony rather than a critical attitude towards the political party they belong to.

According to the results of the research, it has been seen that the current structure of women's wings does not pave the way for women to have an active presence in the public sphere. Although some steps have been taken in this direction and women have become aware of the issue, it has been concluded that women's wings cannot achieve a transformation neither within themselves nor in terms of social dynamics, unless the male-dominated society and family structure that has been going on for centuries changes are questioned, unless the gender-based separation of public and private space is challenged and unless the existence of men and women in the private and public spaces are salvaged from the shadow of social prejudices.

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında Siyasi Partilerin Kadın Politikaları: AK Parti ve CHP Örneği

Melike ÇAKIR¹

Rıfat KARAKOÇ²

Geliş Tarihi (Received): 31.01.2024 – Kabul Tarihi (Accepted): 03.05.2024

DOI: 10.26745/ahbvuibfd.1429399

Öz

Her toplum tarafından kadınlara ve erkeklere farklı anlamlar yüklenmiş ve her toplumun beklentileri bu anlamlara göre şekillenmiştir. Kadınlar ve erkeklerden toplumsal rollerin gerektirdiği gibi davranması beklenmiş ve hayatın her alanında toplumsal roller etkili olmuştur. Cinsiyet kavramına getirilen yeni bir yaklaşımla ortaya çıkan toplumsal cinsiyet kavramı bu durumu açıklama noktasında oldukça etkili olmuştur. Toplumsal cinsiyet eşitliği düşüncesi ise cinsiyetlere yüklenen anlamlarla ortaya çıkan bu kavramın etrafında şekillenmiştir. En genel anlamıyla toplumsal cinsiyet eşitliği, kadınların hayatın her alanında erkeklerle eşit düzeylerde yer alması, eşit haklara sahip olması ve eşit koşullardan yararlanması olarak tanımlanabilmektedir. Bu noktada günümüz demokrasilerinde önemli bir role sahip olan siyasi partilere de özellikle sahip oldukları kadın politikaları bakımından rol düşmektedir. Bu amaçla çalışmada ilk olarak toplumsal cinsiyet eşitliği ele alınacak, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramları açıklanarak toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik genel bir çıkarımda bulunulmaya çalışılacaktır. Toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik yapılan kısa bir değerlendirmenin ardından siyasi partiler bağlamında konu ele alınacaktır. Bu bağlamda çalışma kapsamında iktidar partisi ve muhalefet partisi olması bakımından seçilen iki partinin kadın politikalarına yer verilerek toplumsal cinsiyet eşitliği düzleminde bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Parti, Toplumsal Cinsiyet, Eşitlik, Kadın

Women's Policies of Political Parties in the Context of Gender Equality: Example of AK Party and CHP

Abstract

The societal expectations of men and women have been shaped by the various meanings attributed to them. Social roles have influenced every aspect of life, and people were expected to conform to these roles. The emergence of the concept of gender has been instrumental in explaining this situation, as it presents a new approach to the concept of sex. The idea of gender equality has been shaped around this concept, which calls for women to participate in all areas of life on an equal footing with men, to have equal rights and opportunities, and to benefit from equal conditions. Political parties play a significant role in promoting gender equality in democracies, particularly through their policies on women's issues. This study aims to discuss gender equality and provide a general overview of the concepts of sex and gender. It will then evaluate the policies of two political parties, one in power and the other in opposition, to assess their commitment to gender equality.

Keywords: Political Party, Gender, Equality, Women

¹ Doktorant, Samsun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, melike_cakir@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4827-6490.

² Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, rifat.karakoc@samsun.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3942-7426.

Giriş

“Bir heyeti içtimaiye, bir millet erkek ve kadın denilen iki cins insandan mürekkeptir. Kabil midir ki, bir kitlenin bir parçasını terakki ettirelim. Diğerini müsamaha edelim de, kitlenin heyeti umumiyesi mazharı terakki olabilsin? Mümkün müdür ki, bir camianın yarısı topraklara zincirlerle bağlı kaldıkça diğer kısmı semalara yükselebilsin?”³

Toplum içinde kadınlara ve erkeklere yüklenen anlam birbirinden farklıdır. Özellikle görev ve sorumluluk anlamında beklentiler cinsiyete göre şekillenmektedir. Toplumun insanlara yüklediği bu görev ve sorumluluklar genel itibariyle kadınlar için ev ve aile ile ilgili konuları kapsarken erkekler için daha geniş bir alanı içermektedir. Toplumun beklentilerine karşılık vermeyen veyahut toplumsal rollere uymayı reddederek kalıplarından çıkan kadınlar ise gerek toplumsal ve sosyal hayatta gerek iş hayatında gerekse siyasal hayatta birtakım zorluklar yaşamaktadır.

Kadınların hayatın her alanına dahil olması için toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı oldukça önem arz etmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliği, en temelinde kadın ve erkeğin eşit haklara ve eşit koşullara sahip olması demektir. Toplumun ona yüklediği anlamdan sıyrılarak erkeğe özgü olarak atfedilen alanlarda var olmak isteyen kadınlar, toplumun ona verdiği anlamın fazlasını istemekle birlikte hakkı olandan fazlasını istememektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde kadınların istek ve talepleri hayatın her alanında erkeklerle eşit koşullarda olmaktır. Bu noktada da karşımıza toplumsal cinsiyet eşitliği çıkmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için en önemli koşul eşit şartlar yaratmak olmakla birlikte kadınların teşvik edilmesi de sağlanmalıdır. Günümüzde siyasal hayatın en önemli aktörlerinden biri olan siyasi partilere bu noktada büyük bir rol düşmektedir. Siyasi partiler kadına ilişkin politikalarıyla siyasal hayatı etkilemekle birlikte toplumsal bir etki de yaratmaktadır. Bu bakımdan kadınlara yönelik ortaya konan politikaların toplumsal cinsiyet eşitliğine sağlayacağı yarar kuşkusuz önem arz eden bir durumdur.

Siyasi partilerin kadına yönelik politikalarını incelerken ilk olarak siyasi partilerin anayasaları olarak kabul edilen parti tüzüklerinde ve programlarında kadına hangi şekilde yer verdikleri incelenmeli ve kadınlarla ilgili olarak yapılan politikalar partinin ortaya koyduğu bu genel çerçeve içerisinde değerlendirilmelidir. Öte yandan siyasi partilerin kadın politikalarının ne kadar toplumsal roller ile bağdaşır bağdaşmadığı ölçülmeli veya toplumsal cinsiyet eşitliğini

³ Atatürk Araştırma Merkezi. (2006). *Atatürk'ün söylev ve demeçleri I-III* (Cilt I). Ankara: Divan Yayıncılık.

sağlama amacı taşıyıp taşımadığı sorgulanmalıdır.Çalışma kapsamında ilk olarak toplumsal cinsiyet eşitliği hakkında genel bir bilgilendirme yapılması hedeflenmektedir. Çalışma bu ölçüde temellendirildikten sonra günümüzde iktidar partisi olması bakımından seçilen Adalet ve Kalkınma Partisi ve aynı zamanda ana muhalefet partisi olması bakımından seçilen Cumhuriyet Halk Partisi özelinde konu ele alınacaktır. Bu bakımdan çalışma kapsamında seçilen siyasi partilerin tüzükleri ve programları başta olmak üzere kadınlara yönelik ortaya koydukları politikalar incelenecektir.Çalışmanın amacı iktidar partisi ve ana muhalefet partisi üzerinden kadınlara yönelik oluşturulan politikaların toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında ele alınmak kaydıyla kadınların eşit hak ve koşullara ulaşması hedefine yönelik bir incelemesini yapmaktır. Bu konu hakkında yapılmış çalışmalar incelendiğinde ise siyasi partilerin kadınlara yönelik politikaları hatta söylemleri üzerine çalışmalar mevcut olsa da konuyu tam anlamıyla toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında ele alan çalışmaların eksikliği görülmektedir.Tüm bunlarla birlikte bu çalışmanın sonunda hedeflenen durum siyasi partilerin kadınlarla ilgili politikalarında ne kadar eşitlikçi bir anlayış taşıyıp taşımadıklarını tespit etmektir. Bu bağlamda söz konusu siyasi partiler tarafından yapılan politikalar incelenecek kadınların toplumsal, sosyal ve siyasi hayatın her alanında erkeklerle eşit koşullarda fırsatlardan yararlanması noktasında bu partilerin politikalarının ne derece etkili olduğu da ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Genel Bir Bakış

Cinsiyet kavramı, biyolojik ve toplumsal açıdan birçok noktada önem taşıyan fonksiyonlara sahiptir. Erkek ve kadın olarak doğmak veyahut olmak nüfusun dağılımı ya da artımı noktasında dengelerin değişmesine yol açabileceği gibi cinsiyete dayanan toplumsal ayrımın ve eşitsizliğin ana aktörlerinden birini oluşturan öğelerden biri olmaktadır. Bu açıdan bireylerin cinsiyeti ele alınırken biyolojik cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramları ayrı ayrı ele alınmalı ve kökten farklı bir şekilde değerlendirilmelidir (Bingöl, 2014: 108).

Cinsiyet farklılıkları, esasında, biyolojik ve toplumsal açıdan farklı şeyleri ifade etmektedir. Biyolojik olarak cinsiyet farklılıkları kadın ve erkek arasında gözlenen, öğrenilmemiş ve doğuştan getirilmiş niteliklere dayanan farklılıklardır. Toplumsal açıdan cinsiyet farklılıkları ise biyolojik olanın tam tersi bir şekilde insanlar arasında öğrenilen ve sosyalleşme sürecinde kazanılan nitelikler itibarıyla gözlenen farklılıkları oluşturmaktayken bu tür farklılıklar bireyden bireye ve dahası kültürden kültüre de birtakım değişmeler gösterebilmektedir (Dökmen, 2015: 25). Cinsiyet kavramının kullanımı gün geçtikçe farklı alanlarda çalışmalar yapan bilim insanları tarafından yerini toplumsal cinsiyet kavramının kullanımına bırakmıştır. Cinsiyet kavramı yerine toplumsal cinsiyet kavramı, cinsiyet rolleri yerine toplumsal cinsiyet rolleri kavramı ve hatta cinsiyet ayrımı kavramı yerine de toplumsal

cinsiyet ayrımı kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Kavramsal olarak yaşanan bu dönüşümde, tarihçiler, toplumsal cinsiyet kavramının yalnızca kadına ve aileye yönelik değil tüm tarihsel gelişmelere bakışta uygun olan bir sınıflandırma yöntemi olduğuyla ilgili öne sürülen bu yeni perspektifle ilgilenmiştir. Her siyasi, ekonomik sosyal vb. alanda yaşanan değişim kadın ve erkeğin üzerinde eylem ve rolleri bakımından bir etki yaratmaktayken, öte yandan, bir kültürün sahip olduğu toplumsal cinsiyet yapısı da bütün yapıları ve gelişimleri etkileyen bir rol oynamıştır. Bununla birlikte insanların sahip olduğu toplumsal cinsiyet anlayışı sadece kadın ve erkeğe dair olan bakış açısını değil toplum hakkındaki bakış açısını da biçimlendirmiştir (Wiesner Hanks, 2020: 3).

Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet kavramlarının sahip olduğu farklı anlamlara karşılık cinsiyet kelimesi Türkçe içerisinde bazı durumlarda toplumsal cinsiyet kavramını da içerecek bir biçimde kullanılmaktadır. Cinsiyet kelimesinin toplumsal cinsiyeti de içerecek şekilde kullanılmasında toplumsal cinsiyet kavramının temelinde yer alan cinsiyet ayrımı rol oynarken toplumsal cinsiyet kavramının kullanım açısından kendisine henüz uygulama alanı bulamamış olması da etkili olmaktadır. Bu duruma ek olarak toplumsal cinsiyet kavramının Türkçe anlam ve dil bilgisi bakımından uygun olup olmadığı da incelenebilir. Öte yandan bu kavramlar arasında bulunan ayrımı yansıtabilecek ölçüde bir kelimenin Türkçede yer almaması biyolojik ve toplumsal cinsiyetin insanlar tarafından ayrılmaz bir nitelikte görülmesiyle de ilişkilendirilebilir. Öte yandan dünyada bu ayrım henüz yeniyken, Türkiye’de ise nispeten daha da yenidir. Bu konu hakkında bilimsel araştırmalar bakımından 70’li yıllara kadar gidilmekteyken en fazla araştırma 90’lı yıllardan sonra yapılmıştır (Dökmen, 2015: 18-19).

Cevizci (1999: 849), cinsiyet kavramı ve toplumsal cinsiyet kavramı arasındaki ayrımı yaparken cinsiyetin biyolojik olarak verildiğini ve buna karşılık toplumsal cinsiyetin ise sosyal olarak inşa edildiğini, cinsiyetler arasında doğuştan gelen bedensel farkların haricinde bütün etmenlerin özellikle de sosyal ve kültürel olanların önemini vurgulayan bir kavram olduğunun üzerinde durmaktadır. Touraine (2007: 24), Cevizci’nin bu görüşünü destekler nitelikte bir ifadeyle bulunarak toplumsal cinsiyet düşüncesinin kadın davranışlarının toplumsal ve dahi ideolojik bir belirlenimciliğini taşıdığını belirtmiş ve kadınlardan beklenenin toplumda bulunan yerine göre davranması olduğuna dikkat çekmiştir. Vatandaş (2007: 42) ise toplumun iki cinsten oluştuğunu ancak her iki cinsin de varoluş ve gelişimleri açısından birbirine bağlı olmalarına karşılık toplumda bulunma şekli ve imkanlarının önemli derecede farklı olduğundan söz etmektedir.

Toplumsal cinsiyet kavramı hem bireylerin hem de grupların sahip olabileceği imkânları ve yaşam şansını belirli kılan önemli bir faktör olmakla birlikte evden başlayarak devlet

kademesine de uzanarak bütün kurumlarda yüklenebilecekleri rolleri de kuvvetli bir biçimde etkilemektedir. Erkeklerle ve kadınlara yüklenen roller her kültürde farklı şekillerde kendini gösterse de kadınların erkeklerle oranla daha güçlü görüldüğü bir topluma rastlanılamamaktadır. Erkeklerin sahip olduğu roller çoğu zaman daha değerlidir ve ödülleri de büyüktür. Hemen hemen çoğu kültürde ev ve çocuğa dair sorumluluklar kadına yüklenmekteyken ev ekonomisi gibi sorumluluklar da erkeğe bırakılmaktadır (Giddens, 2012: 514). Toplumsal cinsiyete bağlı oluşan bu kalıp yargılar zamana bağlı olarak değişmemekte ve dünyanın farklı kültürlerinde de benzer nitelikler taşımaktadır. Bu bakımdan toplumun kadınlardan beklentisi aile, ev ve çocuk işleriyle meşgul olması, duygusal açıdan sessiz ve sakin olmak gibi daha olumlu kabul edilen niteliklere sahip olması ve erkeğe bağlı olmasıdır. Erkeklerle yönelik beklentiler ise evin ekonomisinden sorumlu olması, ailesini koruması, ev içerisinde güce dayalı işleri yapması, duygusal açıdan kadınlardan beklenenin aksine daha güçlü olması gibi nitelikler taşıması, ev ve dışarı arasında bağ kurmasıdır. Toplumun tüm bu beklentilerine yönelik sayılan durumlar toplumsal cinsiyet yargılarını oluşturmaktadır (Saraç, 2013: 28). Toplumsal cinsiyet eşitliği ile hedeflenmekte olan durum yaşamın tüm alanlarında herhangi bir durum ve eyleme katılımın kadın ve erkek için eşit bir şekilde gerçekleşmesidir. Kadın ve erkek arasında bir eşitlik sağlamak amacıyla akla gelmekte olan konulardan başlıcaları eğitim, çalışma, boşanma, velayet, miras, seçme ve seçilme hakkı olabilmekle beraber bu haklardan eşit bir biçimde faydalanılması gerekmektedir. Her demokratik toplumda eşitlik düşüncesi bir ilke olarak siyasal ideolojinin ana konularından biri olmuştur. Buna karşın eşitlik kavramı hukuksal açıdan ele alınsa da uygulama noktasında kadınlara yönelik eşitsizlikler varlığını sürdürmüş, bireysel açıdan farklılıklar, gereksinimler ve toplumsal konular göz önünde bulundurulmamıştır (Ünal Erzen, 2019: 23). Toplumsal cinsiyet eşitliği kavramının kullanım alanına baktığımızda ise sosyal açıdan kadın ve erkeğin tanımının yapılması, toplum tarafından kadın ve erkeğin ayırt edilme şekilleriyle toplumun kadın ve erkeğe yüklediği toplumsal rollerini anlamak amacı yer almaktadır. Kavram, neredeyse bütün toplumlarda yer edinmiş cinsiyetçi ayrımlardan dolayı ortaya çıkan eşitsizlik durumuna dikkat çekmektedir. Feministler ise bu kavramı kadın ve erkek arasındaki güç ilişkisi ve eşitsizlikleri sorgulatacak bir araç ve kavram olarak ele almaktadır. Bununla birlikte feminist kuramcılar toplumsal yapının erkek egemen yapısının kadınlara yönelik ortaya çıkardığı sorunları ve bunlara dair çözümleri tartışmaktadır. Bu bakımdan feminizmin, liberal feminizm, sosyalist feminizm gibi farklı yaklaşımlarında toplumsal cinsiyet konusu tartışmaların ana odağı konumundadır (İçli, 2018: 135). Toplumsal cinsiyet kavramı yalnızca feminist görüş içerisinde odak konusu olmamış başka alanlarda da dikkate alınmıştır. Günümüzde çağdaş tarihçilerin birçoğu, toplumsal cinsiyet kavramının toplum ve kültürün en

önemli ayrışma çizgilerinden biri olduğunu, ayrıca kültürel benzerlik veyahut farklılık araştırmasının hiçbirinin toplumsal cinsiyet kavramı göz önünde bulundurulmadan ortaya konamayacağını tespit etmişlerdir (Berktaş, 2010: 30). Bununla birlikte toplumsal iktidar çözümlerinde de cinsiyet, sınıf veya ırk gibi önem taşıyan açıklayıcı değişkenlerden biri haline gelmiştir. Sınıflı toplumlarda iktisadi kaynakların dağılımı gibi görece büyük bir problemden, kişiliğin oluşumu ve kişiler arasındaki ilişkilerin belirli duruma getirildiği küçük düzeylere uzanan yaklaşık olarak her düzeyde cinsiyete dayanan iktidar ilişkilerinin ortaya çıkardığı etki ve elinde bulundurduğu belirleyicilik gücü göz önünde bulundurulmadan yapılan çözümler eleştirilerin odak noktası olmaya başlamıştır (Sancar, 2009: 26). Kadınların sahip olduğu toplumsal konumlarında var olan eşitsiz durum hem dünya çapında hem de Türkiye’de ana sorunlardan birini oluşturmaktadır. Bu eşitsiz durum erkekten yana bir güç ve iktidar ilişkisine ev sahipliği yapmakla birlikte kadınlara ev işi ve bakım gibi sorumluluklar yüklenmesinin yanında ekonomik kaynaklara ve kamusal alana ulaşma imkânını sınırlamaktadır. Bu noktada kamu politikaları ile kadınlara yönelik ortaya çıkan bu eşitsizliklerin öncelik alanlarının tespit edilmesiyle ortadan kaldırılması sağlanabilir ancak bir diğer yandan bu politikalar var olan eşitsizliklerin tekrar üretilmesine veya yeni eşitsizliklerin ortaya çıkmasına da yol açabilir. Öte yandan günümüzde geniş bir uygulama şekliyle çok düzeyli yönetişime sahip kamu politikası modeli cinsiyetleri görmemektedir. Cinsler arasında eşit düzeyde hak ve imkânların var olduğu düşüncesiyle kamu hizmetlerinin tarafsız olması ve kamu politikalarının da kadın ve erkekler açısından aynı sonuçları ortaya çıkaracağı kabul görmektedir. Eşitlik ve tarafsızlığa yönelik bu tutum toplumda avantajı olmayan grupların gereksinimlerini arka plana atmakta ve cinsler arasında bulunan ekonomik ve sosyal konumlardaki eşitsiz duruma gereken önemin verilmemesine neden olmaktadır. Bu noktada kamu politikaları noktasında eksik olan parça toplumsal cinsiyete karşı hassas olan kamu politikalarının varlığıdır (Günlük Şenesen, Yücel, Yakar Önal, Ergüneş ve Yakut Çakar, 2017: 5). Saraç (2013: 29), kadınların cinsiyet ayrımcılığına en fazla karşı karşıya kaldığı durumları “eğitim, ekonomi, sosyal yaşam, siyaset, kılık kıyafet kısıtlaması, otorite, evlilik yaşı, boşanma, duygu ve düşüncelerini yaşama ve ifade etmede güçlük, toplum, aile, din ve gelenek baskısı...” şeklinde ele almaktadır. Kadınlar hem toplumsal cinsiyet kalıplarının içinde mahsur kalmakta hem de toplum tarafından ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Bu bakımdan kadınların toplumun onlara yüklediği rollerden sıyrılması ve her türlü ayrımcılığın son bulması için siyasette önemli bir yere sahip siyasi partilere de önemli bir rol düşmektedir.

2. Siyasi Partilerin Kadın Politikalarını Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Üzerinden Okumak

Siyaset, kaynaklar, haklar ve gücün paylaşıldığı ve bu ilişkilerin meydana geldiği ve değişime uğradığı bir mecra olması bakımından cinsiyet ilişkilerini büyük bir ölçüde etkileme ve şekil verme gücünü de elinde bulundurmaktadır. Bundan dolayı siyasi pratikler, söylemler ve bu söylemler neticesinde şekillenmekte olan yasaların da kadın ve erkek rollerinin toplumda tanımlanmasında ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin de şekillenmesinde bir hayli önem taşımaktadır (Adak, 2016: 19).Siyasi partiler ise başta demokratik rejimler olmak üzere siyasetin vazgeçilmeyen araçlarıdır. Demokrasinin işlemesi için siyasi partilere ihtiyacı vardır. Bu bakımdan demokrasinin temel siyasi aktörleri olma vazifesini siyasi partiler yerine getirmektedir. Siyasi partiler, aynı zamanda, iktidar partisi veyahut muhalefet partisi olmasına bakılmaksızın demokrasi bakımından oldukça önemli işlevleri yerine getirirler (Yayla, 2015: 175-176).Siyasi partilerin sahip olduğu temel işlevlerinden belki de en önemlisi ve göze çarpanı toplumsal temsil işlevidir. Siyasi partiler birçok toplumsal grubu gerek sembolik açıdan gerekse çıkarlarının gelişmesi açısından temsil etmektedir. Siyasi partilerin sahip olduğu bu işlev, onların toplumsal ve siyasal yararlarını örgütlü bir duruma getirmesinden kaynaklanmaktadır. Siyasi partiler, toplumdaki birçok yararın siyasal bakımdan ifade edilmesinde aracı konumunda yer alan yapılardır (Özdemir ve Atılgan, 2015: 244).Siyasi partiler günümüzde neredeyse her tarafta karşı karşıya geldiğimiz ve bununla birlikte toplumsal, siyasi ve ekonomik açıdan gelişim göstermenin çeşitli basamaklarında yer alan farklı siyasal sistemlerde hemen hemen birbirine benzerlik gösteren işlevler yüklenmektedir. Bu bakımdan siyasal sistemlerin ne olduğuna bakılmaksızın siyasi partiler halkın toplumun sorunlarına yönelik bilinçlenmesi, kamuoyu oluşturma, toplumun talep ve beklentilerini siyasal kararların belirlendiği merkezlere ulaştırma gibi konularda önemli bir rol oynamaktadır (Öztekin, 2014: 97). Siyasi partilerin zaman içerisinde yaşadığı gelişmeler oldukça önemli reformlar yapmalarına olanak sağlamıştır. Bu önemli reformlar sonucunda parti programlarında kadınlara yönelik yeni başlıklar yer almaya başlamıştır. Kadınların gerek siyasete katılımı gerekse yaşadıkları sorunların çözümü noktasında yeni mekanizma ve yapılar ortaya koyulmuştur. Kadın kolları ve meclisleri, kadınlara yönelik bakanlık, kamu denetçiliği gibi yapılarla birlikte kota uygulamaları gibi pozitif tedbirler ortaya çıkarılmıştır (Çakır, 2019: 192).Siyasi partiler aynı zamanda siyasal iktidarın örgütlenmesini sağlama bakımından da önem taşımaktadır. Siyasi partilerin sahip olduğu bu önem karşısında kadınların siyasi partilerdeki durumuna baktığımızda ise gelenekle ilgili hizmetlerin bir parçası olan hizmetlerin verildiği kadın kolları dışında, kadınların sayısı diğer kamusal alan etkinliklerine oranla daha düşük seyretmektedir. Çünkü diğer alanlarda bulunmak için gerekli olan şey bilimsel ve sanatsal vb. yetenekler ve amaçlanan da bilimsel

bilgi ya da sanatsal yaratımken siyasi partilerde iktidarın sahibi olmak için gerekli olan durum iktidar yeteneğidir. Ataerkil bir yapıya sahip toplumda iktidar kavramında olduğu gibi iktidar yeteneği kavramı da erkek değerleriyle oluşturulmuştur. Bu bakımdan kadınların kamusal alandaki diğer etkinliklerde bulunmasına karşılık bu etkinliklerin karar organlarında yeterli düzeylere ulaşamaması da aynı sebepten ileri gelmektedir (Yaraman, 1999: 25).

Buna karşılık siyasi partiler tarafından kadınlara uygun olarak görülen yapıların ise durumunu oldukça açık bir biçimde ortaya koyan sayıca çok az parti vardır. Çoğunlukla kadın kolları olarak nitelendirilen bu yapılar kadınların siyasal katılımını artırmak için birtakım olanaklar sunmakla birlikte genel olarak etkisi olmayan ve güçsüz yerler olmaktadır. Bununla birlikte kadınların kadın kollarıyla sınırlandırıldığı ve bağlı bulunduğu parti için neredeyse karşılıksız olarak çalıştığı yapılar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada hedeflenen şey kadınların oylarını partiden tarafa çekmektir. Kadın kolları gerek tanım gerekse kurumsallaşma bakımından problemlili bir biçimde işletilmektedir (Çakır, 2019: 144-145).

Sancar (2008: 182-183) tarafından belirtildiği üzere kadın örgütlerinin geliştirdiği “Kadın Dostu Siyasal Parti Göstergeleri” gerek kadınların eşit bir şekilde siyasal katılımının sağlanması gerekse kadınların temsili noktasında siyasi partilerin uygulamaları açısından beklentileri oldukça detaylı bir şekilde tanımlamaktadır. Bu bakımdan en temel göstergelerden bazıları da siyasi partilerin öncelikli konularından birinin toplumsal cinsiyet eşitliği olması, bu bakımdan toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında politikalara sahip olması, kadınlara yönelik kadın kolları gibi örgütlenmelerinin güçlü ve özerk olması ve de toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirecek faaliyetlerde bulunmasıdır.

Tüm bunlarla birlikte siyasi partiler, toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında kadınların erkeklerle eşit düzeylerde katılımını sağlamak amacıyla cinsiyet kotası uygulamalarına da başvurabilmektedir. Siyasi partilerin kota uygulamasına başvurmasının ilk şekli partilerin herhangi bir yasaya gerek duymadan parti içinde bir düzenleme yoluna gitmesidir. Partilerin gönüllü olarak uyguladıkları bu kota şekli dünyada oldukça yaygın olmakla birlikte bu tür bir kotanın başarılı olmasındaki en önemli etken ise kota uygulayan partilerin bir duyarlılık oluşturması ve diğer partileri de etkilemesiyle yasal bir kota uygulaması varmış gibi kotanın yaygınlaşmasıdır. Öte yandan siyasi partilerin uyguladığı kotaların bazen başarılı olduğu bazense yalnızca gösteriş olarak kaldığı durumlarda olmaktadır. Siyasi partilerin gönüllü olarak uyguladığı bu kotaya karşılık ikinci bir kota uygulama şekli ise yasayla getirilmiş cinsiyet kotasıdır. Bu kota şeklinde ise partilerin aday belirleme süreçlerinde kota uygulamasının yasalar yoluyla zorunlu tutulmasıyla yasal bir çerçeve oluşturulmuştur (Öztan, 2004: 221). Türkiye’de kota uygulamalarının durumuna baktığımızda ise yasal olarak uygulanan zorunlu bir kota

uygulamasının bulunmadığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte siyasi partiler tarafından gönüllü olarak kota uygulandığı durumlar da söz konusudur (Çakır ve Karakoç, 2023: 447).

Kadınların siyasal hakları için verdiği mücadele birçok farklı ülkede kadınların siyasete katılımını sağlamış ve kadın haklarına yönelik hareketlerin genişleyerek çeşit kazanmasına yarar sağlamıştır. Siyasal katılım, seçme ve seçilme hakkı bağlamında değil de daha geniş anlamıyla ele alınıp kadınların siyasal temsil ve karar alma organlarında bulunma oranlarına bakıldığında siyasette toplumsal cinsiyet eşitliğinden hali hazırda oldukça uzak olduğu görülmektedir. Kadınlar günümüzde halen daha siyasal katılım noktasında eşitlikten uzak bir konumda yer almaktadır. Siyasi partilerde ya da parlamentolarda kadınların eşit bir şekilde temsil edilmediği ve dâhi karar alma mekanizmalarında hiyerarşi içerisinde yukarılara doğru çıktıkça katılım oranları daha fazla düşüş göstermektedir (Adak, 2016: 24-25).

Tüm bu bilgiler sonucunda kadınların toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak toplumda yer eden konumları da göz önünde bulundurulduğunda erkeklere oranla daha dezavantajlı bir konumda yer aldığını söylemek mümkündür. Öte yandan günümüz demokrasilerinde önemli bir konuma sahip olan siyasi partiler açısından konuyu ele aldığımızda kadınların partilere katılımı noktasında da eşit bir durumun varlığından söz edilememektedir. Bununla birlikte her ne kadar kadın kolları gibi kadınların parti içerisinde ayrıştırıldığı yapıların varlığı dikkat çekse de bu yapıların kadınların siyasal partilere katılımı noktasında önemli bir yere de sahip olabileceği düşünülmesi gereken bir konudur.

Bu bağlamda siyasi partilerin siyaset ve demokrasi alanında sahip olduğu rol düşünüldüğünde toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik bir bakış geliştirebilmek için kadınlara yönelik politikalarını ele almak yararlı olabilir. Bu bakımdan iktidar ve muhalefet partileri özelinde bir değerlendirme yapmak amacıyla çalışmada iktidar partisi olması bakımından Adalet ve Kalkınma Partisi, ana muhalefet partisi olması bakımından ise Cumhuriyet Halk Partisi ele alınarak bu partilerin kadınlara yönelik politikaları, parti tüzükleri ve parti programları üzerinden incelenecektir.

2.1. Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) ve Kadına Yönelik Politikaları

Adalet ve Kalkınma Partisi, 2001 yılında Recep Tayyip Erdoğan tarafından kurulmuştur. AK Parti ilk kez 2002 yılında iktidara gelmiş ve ilk günden günümüze kadar olan süreç boyunca bu başarısını devam ettirerek iktidarda kalmayı başarmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kadına yönelik politikaları iktidar partisi olması ve uzun yıllardır iktidarı elinde bulundurması bakımından oldukça önem taşımaktadır. Bu bakımdan AK Parti'nin kadın politikaları ilk olarak yararlanılacak en temel kaynağı parti tüzüğü oluşturmaktadır. Bu

bakımdan çalışmanın bu kısmında AK Parti Tüzüğü partinin teşkilatı, kadın kolları, cinsiyet kotası ve diğer konular hakkında incelenecektir.

Daha önce de ifade edildiği üzere siyasi partilerin toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında kadın dostu partiler olarak nitelendirilmesinde başlıca kriterlerden biri güçlü bir kadın kollarının varlığıdır (Sancar, 2008: 182-183). Bu bağlamda öncelikle AK Parti Tüzüğüne baktığımızda teşkilat şeması içerisinde kadın kollarının varlığından söz etmek mümkündür.

AK Parti Tüzüğü'nün üçüncü kısmı birinci bölümünde 18. maddesinin 5. Fıkrası a bendinde kadın kolları, partinin yan kuruluşları arasında yerini almıştır. Tüzüğü'nün ikinci bölümü yedinci ayırımında ise “Yan Kuruluşlar” başlığı altında “Kadın ve Gençlik Kolları” alt başlığında kadın kollarına üyelik şartları belirlenmiş ve kadın kollarının yapısı hakkında genel bir çerçeve çizilmiştir. Bu bağlamda Madde 83.1’de kadın koluna üye olmak şartları, “Tüzüğü'nün ikinci kısmında yazılı şartlara göre Parti üyeliğini kazanmış her kadın, kadın kolu üyeliğine mahsus deftere kaydı yapılmakla kadın kolu üyeliğini kazanmış olur” şeklinde ifade edilmiştir. Bununla birlikte 83.3’te yer aldığı üzere “Kadın Kolu Üye Defteri” adında genel merkezce hazırlanan ve il başkanlığınca onaylanan deftere üyeliklerin yazılımının yapılmasıyla kadın koluna üyelik gerçekleştirilir.

Kadın kollarının teşkilat kademe organları ise Madde 84 uyarınca düzenlenmiş ve kadın kollarının teşkilat organları belde kademesi, ilçe kademesi, il kademesi, genel merkez olmak üzere dört alt kademe şeklinde belirlenerek bu kademeler de kendi içlerinde detaylandırılmıştır. Geçici Madde 6’da yer alan düzenlemeyle ise kadın kollarının ilk defa oluşumuna yönelik sürecin işleyişi ele alınmıştır.

AK Parti Tüzüğü’nde yer alan bilgiler ışığında partinin yan kuruluşlarından biri olan kadın kollarına yönelik düzenlemelerin mevcut olduğu görülmüştür. Bu düzenlemeler kadın kolları üyeliği, kadın kollarının teşkilatlanması ve ilk oluşumuyla ilgilidir. Öte yandan AK Parti Tüzüğüne baktığımızda partinin herhangi bir cinsiyet kotası uygulamadığı da görülmektedir.

AK Parti’nin kadınlara yönelik politikalarını incelemek amacıyla ikinci olarak incelenebilecek kaynak 2023 Seçim Beyannamesi’dir. Bu bakımdan AK Parti 2023 Seçim Beyannamesi’nin ikinci bölümüne baktığımızda “Sağlam Toplumsal Yapı” başlığı altında “Kadın” alt başlığına yer verildiği görülmektedir. 2023 Seçim Beyannamesi’nin bu kısmında kadına yönelik üzerinde durulan hususlar en temelinde kadınların potansiyelinin harekete geçirilmesi, konumunun güçlendirilmesi, fırsat ve imkânlardan eşit yararlanması, eğitime ve işgücüne eşit katılımıyken kadınlara yönelik ayrımcılığın kaldırılması, kadın temsiline artırılması ve karar alma mekanizmalarında kadınların aktif olarak katılımı için teşvik edilmesi gibi konular üzerinde de durulmuştur.

AK Parti'nin 2023 Seçim Beyannamesi'nde üzerinde durduğu bu hususların yanı sıra en çok dikkat çektiği konu kadınların gerek siyasal gerekse diğer alanlarda en çok ilerleme sağladıkları dönemin AK Parti iktidarı dönemi olmasıdır. Bu bakımdan Seçim Beyannamesi'nde AK Parti döneminde kadına yönelik yapılan politikaların uzun bir listesine yer verilmiştir. Bu listede yer alan düzenlemeleri özetlemek gerekirse eğitim, temsil, istihdam, işgücü, şiddet gibi başlıklar üzerinde durulmuş, kadına yönelik yapılan birden fazla alanda birçok yasal düzenlemeden söz edilmiştir. Bununla birlikte pozitif ayrımcılık ilkesinin getirildiğinden ve TBMM bünyesinde ise Kadın-Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu'nun kurulması amacıyla öncülük edildiğinden bahsedilmiştir.

Tüm bu sayılanlarla birlikte 2023 Seçim Beyannamesi'nde kadınlara yönelik hayata geçirilen politikaların yanında yapılacak olan politikalardan da söz edilmektedir. Bu politikaların ana başlıklarını ise eğitim, istihdam, işgücü, şiddet, çalışan anneler gibi konular oluştururken kadınların gerek toplumsal gerekse karar alma mekanizmalarındaki aktifliğinin artırılması hedefi üzerinde durulmuştur.

2.2. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Kadına Yönelik Politikaları

Cumhuriyet Halk Partisi, 9 Eylül 1923 tarihinde Halk Fırkası adıyla kurulmuş, 10 Kasım 1924 tarihinde ise şimdiki adını almıştır. Cumhuriyet Halk Partisi, esasında, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin partileşmesiyle kurulmuştur. Mustafa Kemal Atatürk, partinin kuruluş amacını ilk kez 1922 yılında resmen açıklamış ve partiyi ulus inşa sürecinde sosyal ve ekonomik açıdan modernleşmenin halkçılık anlayışını temel alan bir aracı olarak saymıştır (Sarıbay, 2001: 43).

Cumhuriyet Halk Partisi'nin kadına yönelik politikalarını ele alırken yararlanılacak ilk kaynağı parti tüzüğü oluşturmaktadır. Bu bağlamda partinin teşkilat yapısında kadın kollarının varlığını saptamak, cinsiyet kotası ve diğer kadına yönelik uygulamaların durumunu sorgulamak için öncelikle Cumhuriyet Halk Partisi Tüzüğü incelenmiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin teşkilat yapısına baktığımızda AK Parti'de olduğu gibi kadın kollarının varlığından söz etmek mümkündür. İlgili tüzükte Madde 27'de yer alan ve "Kadın, Kolları, Gençlik Kolları" başlığı altında kadın kolları ele alınmıştır. 27. Madde uyarınca yer alan bilgilere baktığımızda genel merkez, il ve ilçe örgütlerinde kadın kollarının kurulması güvence altına alınmıştır. Öte yandan 27. Maddenin üçüncü fıkrasında kadın kollarına bütçe ayrılmasıyla ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeyle kadın kollarına her il ve ilçenin senelik bütçesinden toplamda en az yüzde on olmak şartıyla bir pay ayırması ve hatta genel merkezinde senelik bütçesinden yeter miktarda bir pay ayırması ön görülmüştür.

Tüzüğün beşinci bölümünde yer alan “Parti Adaylarının Saptanması” başlıklı kısmı ele aldığımızda “TBMM Üyeliği için Adayların Saptanması” başlığı altında yer alan 52. Maddenin altıncı fıkrasında “Parti Meclisi, adayları belirlerken kadınların, gençlerin ve engellilerin TBMM’de temsiline özen gösterir” ibaresi yer almaktadır. Bununla birlikte ise “Kotalar” başlığı altında yer alan 56. Madde kapsamında %33 oranında bir cinsiyet kotasına yer verilmiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi Tüzüğünde yer alan bu bilgiler ışığında teşkilat yapısı içerisinde kadın kollarına yer verildiği ve kadın kollarına bütçeden pay ayrılmasının da bir şekle tâbi tutulduğu görülmüştür. Öte yandan parti tarafından gönüllü olarak bir cinsiyet kotasına yer verilmiş ve yüzde otuz üç oranında bir cinsiyet kotasının uygulanması ön görülmüştür.

Cumhuriyet Halk Partisi Programı incelendiğinde kadına yönelik söylemlerin eşitlik vurgusuyla yapıldığı görülmektedir. Parti programının birinci bölümünde yer alan “Hedef ve Önceliklerimiz” kısmında laikliğin kadın ve erkek eşitliğinin güvencesi olduğuna vurgu yapmakla birlikte demokrasi anlayışlarında özgür bireye vurgu yaparak kadının eğitim ve kültür aracılığıyla özgürleşmesine dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte önceliklerimiz kısmında vurgulanan bir diğer husus ise cinsiyet eşitliği olarak ele alınmış ve kadınların gerek siyasette gerek diğer alanlarda erkeklerle eşit haklara ve imkanlara sahip, herhangi bir baskıya maruz kalmadığı özgür bir toplum tanımlaması yapılmıştır. Bu bakımdan önceliklerden biri de cinsiyet eşitliğini sağlamak amacıyla pozitif ayrımcılık uygulamalarını içeren yapısal düzenlemeler olarak ele alınmıştır.

Parti Programında kadınlara yönelik yer alan diğer konulardan biri ise hedefin kadın ve erkeğin eşit yaşadığı bir ülke olmasıdır. Kadın sorunu bir demokrasi sorunu olarak ele alınmış ve kadın-erkek eşitliğini sağlamanın yolu eğitim olarak görülmüştür. Kadına yönelik her türlü toplumsal baskının, ayrımcılığın ortadan kalkması için eğitimin önemine vurgu yapılmış, bu bağlamda eğitim ile bu durumların giderilmesi hedeflenmiştir. Eğitim konusundan sonra kadına şiddet konusu üzerinde de durulmuş ve kadına şiddetin bir insan hakkı ihlali olduğuna dikkat çekilerek bu soruna yönelik çözüm önerileri getirilmiştir. Bu çözümler en temelinde ulusal eylem planı oluşturulması, Türk Ceza Kanunu’nda düzenlemeler, ihtiyaca göre kadın sığınma evlerinin açılması, gençlerin duyarlılaştırılmasıdır.

Tüm bunlarla birlikte parti programında üzerinde durulan bir başka husus ise demokratik bir ülke olmanın yolunun kadın ve erkek eşitliğini sağlamaktan geçtiğine yönelik yapılan vurgudur. Bu vurgunun ardından genel itibariyle Türkiye’nin kadınlara yönelik taraf olduğu uluslararası sözleşmeler bağlamında düzenlemeler yapılması, ayrımcılık ve şiddete karşı mücadele etmek için gerek Merkezi İdare gerekse yerel yönetimler tarafından bütçe

ayrılması, pozitif ayrımcılık sağlanması, yasal düzenlemeler, eğitim alanında düzenlemeler gibi çok boyutlu hedeflere yer verilmiştir.

Parti programında ele alınan bir başka konu da kadın haklarına yönelik bilinçlenmeyi kapsamaktadır. Bu bakımdan yer verilen bilgilere baktığımızda siyasette, kamu yönetiminde ve karar mekanizmalarında kadınlarının sahip olduğu oranların yükselmesi amacıyla kadınların partiye üye olmasının teşvik edilmesi hedeflenmiştir. Kadınların siyasette daha aktif olması, ekonomik bağımsızlığını kazanabilmesi, çalışma alanında cinsiyete dayalı ayrımcılığın son bulması, işyerlerinde kreş hizmeti verilmesi, girişimci kadınlara kredi desteğinin artırılması, çalışmakta olan anneler için birtakım düzenlemelerin yapılması, kadınlara yönelik sağlık hizmetlerinde iyileştirme yapılması, evlilik için yasal yaş sınırı göz önünde tutularak çocuk yaşta evliliğin önüne geçilmesi hedefleri üzerinde durulan başlıca konulardır.

Tüm bunların yanında parti programında kadınlara yönelik sözü edilen diğer hususlar genel olarak incelendiğinde siyasette eşit temsil, yerel yönetimler tarafından kadın-erkek eşitliği için proje oluşturulması, kadınların işgücüne katılımının artırılması, iş kurma desteği sağlanması, mesleki eğitim imkânlarının artırılması, çalışan annelere yönelik düzenlemeler, sağlık ile ilgili düzenlemeler üzerinde durulduğu görülmektedir.

Sonuç

Toplumsal cinsiyet kavramı, cinsiyet kavramına karşılık yeni bir anlam ortaya çıkarmış ve biyolojik sınıflandırmanın yanında yeni bir sınıflandırma yapılmasına olanak vermiştir. Bu kavram en temelinde biyolojik cinsiyetten farklı olarak toplumsal ve sosyal bir sınıflandırmanın da yolunu açmıştır. Bununla birlikte günümüzde kadına yüklenen toplumsal roller ve anlam düşünüldüğünde kadın ve erkeğin gerek toplumda gerek siyasal alanda gerekse hayatın diğer alanlarında eşit koşullarda olmadığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda kadın ve erkeğin eşitliğinin sağlanması noktasında karşımıza toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı çıkmaktadır.

Toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı, kadın ve erkeğin eşit imkânlardan faydalanması için oldukça önem taşımaktadır. Kadınların eğitim, ekonomi, işgücü, siyasette temsil gibi konularda ayrımcılığa maruz kalmadan erkeklerle eşit koşul ve imkânlar dahilinde yer alması için toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması gerekmektedir. Bu hususlar dikkate alındığında kadınlara yönelik politikalar kadın-erkek eşitliğine katkı sağlayarak toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama noktasında büyük role sahip olabilmektedir.

Kadın politikalarının toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama noktasında öneminin yanında siyasi partilere de rol düşmektedir. Siyasi partiler günümüz demokrasilerinin ve bununla birlikte siyasal mekanizmanın da başat unsurları olmakla birlikte kadın politikaları

retme ve toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama noktasında önemli bir role sahiptir. Bu bağlamda çalışma kapsamında ele aldığımız partiler üzerinden bir değerlendirme yapmak gerekirse Türkiye’de iktidar partisi olan AK Parti’nin ve ana muhalefet partisi olan CHP’nin kadınlara yönelik politikalarının en temelinde eğitim, şiddet, istihdam, işgücü gibi konular üzerinde durduğu ve ele alınan başlıklar özelinde bu partiler arasında ortak bir payda bulunduğunu söylemek mümkündür.

Öte yandan iktidar partisi olması sebebiyle AK Parti’nin seçim beyannamesinde de yer alan iktidar olduğu süre içerisinde yaptığı politikaların toplumsal cinsiyet eşitliğine katkı sağlayan bir nitelikte olduğu ve hedeflenen politikaların da aynı niteliklerde olduğunu söylemek mümkündür. Cumhuriyet Halk Partisi’nin programında yer alan bilgiler ışığında ise kadınlara eşitliğine önem verilmiş olduğu, kadın kollarına bütçeden pay öngördüğü ve hatta gönüllü bir kota uygulamasına yer verilmekle birlikte geleceğe yönelik toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayıcı politikaların hedeflendiği görülmektedir.

Tüm bu bilgiler ışığında Türkiye’de iktidar partisi ve ana muhalefet partisi üzerinden kadın politikalarına baktığımızda toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında politikaların hedeflendiği görülmekle birlikte iktidar partisinin bu hedeflere yönelik yasal düzenlemeler yapması veyahut ana muhalefet partisinin gönüllü olarak parti içinde bir cinsiyet kotası uygulaması toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik pozitif bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

Adak, S. (2016). Siyaset ve Toplumsal Cinsiyet. F. Saygılıgil (Haz.), *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları* içinde (s. 17-32). Ankara: Dipnot Yayınları.

Adalet ve Kalkınma Partisi 2023 Seçim Beyannamesi, <https://www.akparti.org.tr/media/bwlbkgif/tu-rkiye-yu-zyılı-ic-in-dog-ru-adımlar-2023-sec-im-beyannamesi.pdf> adresinden 18.01.2024 tarihinde alınmıştır.

Adalet ve Kalkınma Partisi Tüzüğü, <https://www.akparti.org.tr/media/asbklfdx/ak-parti-tuzuk.pdf> adresinden 17.01.2024 tarihinde alınmıştır.

Atatürk Araştırma Merkezi. (2006). Atatürk'ün söylev ve demeçleri I-III (Cilt I). Ankara: Divan Yayıncılık.

Berktaş, F. (2010). *Tarihin cinsiyeti* (3. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.

Bingöl, O. (2014). Toplumsal cinsiyet olgusu ve Türkiye'de kadınlık. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(Özel Sayı 1), 108-114.

Cevizci, A. (1999). *Felsefe sözlüğü* (Geliştirilmiş ve Gözden Geçirilmiş Üçüncü Basım). İstanbul: Paradigma Yayınları.

Cumhuriyet Halk Partisi Programı <https://content.chp.org.tr/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf> adresinden 17.01.2024 tarihinde alınmıştır.

Cumhuriyet Halk Partisi Tüzüğü, https://content.chp.org.tr/file/chp_tuzuk_10_03_2018.pdf adresinden 17.01.2024 tarihinde alınmıştır.

Çakır, M. ve Karakoç, R. (2023). Türkiye Cumhuriyeti parlamento tarihinde kadın temsili, tarihsel süreç, mevcut durum, sorunlar ve çözüm önerileri. D. F. Biçer ve Y. Öz (Ed.), *Sosyal, İnsan ve İdari Bilimlerde İleri ve Çağdaş Çalışmalar 1* içinde (s. 438-453). İzmir: Duvar Yayınları.

Çakır, S. (2019). *Erkek kulübünde siyaset* (1. Baskı). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Dökmen, Z. Y. (2015). *Toplumsal cinsiyet: sosyal psikolojik açıklamalar* (6. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Giddens, A. (2012). *Sosyoloji* (1. Baskı). (Yay. Haz.: C. Güzel). İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Günlük Şenesen, G., Yücel, Y., Yakar Önal, A., Ergüneş, N. ve Yakut Çakar, B. (2017). *Kadınsız kentler: toplumsal cinsiyet açısından belediyelerin politika ve bütçeleri* (1. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

İçli, G. (2018). Toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları ve küreselleşme. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (30), 133-143.

Özdemir, E. ve Atılğan, G. (2015). Siyasal partiler. G. Atılğan ve E. A. Aytekin (Haz.), *Siyaset bilimi: kavramlar, ideolojiler, disiplinler arası ilişkiler* içinde (s. 239-251). İstanbul: Yordam Kitap.

Öztaş, E. (2004). Toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları ve olumlu ayrımcılık. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 59(1), 203-235.

Öztekin, A. (2014). *Siyaset bilimine giriş* (9. Baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Sancar, S. (2008). Türkiye’de kadınların siyasal kararlara eşit katılımı. *Toplum ve Demokrasi*, 2(4), 173-184.

Sancar, S. (2009). *Erkeklik: imkânsız iktidar: ailede, piyasada ve sokakta erkekler* (1. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.

Saraç, S. (2013). Toplumsal Cinsiyet. L. Gültekin vd. (Ed.), *Toplumsal Cinsiyet ve Yanılsamaları* içinde (27-32). Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları.

Sarıbay, A. Y. (2001). *Türkiye’de demokrasi ve politik partiler* (1. Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları.

Touraine, A. (2007). *Kadınların dünyası*. (Çev: M. Moralı). İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Ünal Erzen, M. (2019). Siyasette cinsiyet eşitsizliği. *Asya Studies-Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar*, 2(8), 21-32.

Vatandaş, C. (2007). Toplumsal cinsiyet ve cinsiyet rollerinin algılanışı. *Sosyoloji Konferansları*, (35), 29-56.

Wiesner Hanks, M. E. (2020). *Tarihte toplumsal cinsiyet: küresel bakış açıları*. (Çev. M. Çiyan Şenerdi). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yaraman, A. (1999). *Türkiye’de kadınların siyasal temsili* (1. Baskı). İstanbul: Bağlam Yayınları.

Yayla, A. (2015). *Siyaset bilimi* (2. Baskı). Ankara: Adres Yayınları.

Extended Summary

Men and women have been given different roles by society. These roles usually mean different things to men and women. While society's expectation of women is to fulfill their responsibilities related to home, family, and children, its expectations from men are greater things. Due to these meanings attributed to the sexes, women experience some difficulties. These difficulties arise in all areas of life, such as social, societal, or political life. Gender equality proposes a solution so that women can participate in all areas of life on an equal footing with men. Over time, the concept of gender has emerged with different meanings attributed to the concept of gender. With the concept of gender, it is emphasized that different meanings are attributed to men and women by society. Although these different meanings attributed to sexes by society vary from culture to culture, the expectations from women have been the same most of the time. At this point, gender equality comes into play. In its most basic sense, gender equality means that women and men have equal rights and opportunities. Women can become more active individuals in all areas of life by achieving gender equality. Ensuring gender equality is very important for women and men to take part in society equally. When considered in the context of social roles, women are in a more disadvantaged position than men. Gender equality is needed for women to go beyond their social roles and take part in society on an equal basis with men. When we consider the difficulties experienced by women in political life due to our topic, we can say that their political participation is at a lower level than

men. As we mentioned, one of the main reasons for this situation is due to the meaning attributed to women by social roles, but it can be said that some factors are also effective. While women's domestic and family responsibilities, child care, and lower socio-economic levels than men play a role in women's low political participation, it becomes difficult for women to take part in the male-dominated structure of the political structure. On the other hand, women have to struggle with difficulties not only in political life but also in all areas of life. In this respect, women's policies can contribute to gender equality. Political parties' policies towards women are very important as they affect both political and social life. Today, political parties are the main actors in both political life and democracies. Political parties have an important role to play in ensuring gender equality. For this reason, political parties should produce policies to ensure gender equality.

The study aims to deal with the women's policies of political parties through gender equality. In this context, the study aims to examine within the scope of the ruling party AK Party, and the opposition party CHP in Türkiye. In this respect, the statutes of these parties will be examined and their policies towards women will be included. Within the scope of the study, firstly, a general evaluation was made to understand gender equality. In this context, the concept of gender was explained and the meaning of this concept was questioned. As a result of the information obtained, it has been concluded that the concepts of sex and gender are quite different. It has been observed that the concept of sex has a biological meaning and the concept of gender has a more complex meaning. After the explanation of the concept of sex and gender, the social roles arising from gender are mentioned. Within the scope of these roles, it has been concluded that expectations from women and men are different things. Society has generally associated women with home and family and has imposed such responsibilities on women. For this reason, women have been less involved than men in other areas of life such as education, business life, or politics, outside the home and family. Gender equality is important to ensure that women and men have equal rights, equal conditions, and equal opportunities. In this respect, it should be ensured that conditions are improved and women are encouraged so that women take part equally in all areas of life. At this point, we come across women's policies. In this context, within the scope of the study, the women's policies of the political parties, which constitute the main subject of the study, are discussed. Political parties undoubtedly have a vital role today. Political parties greatly affect both political and social life. When we consider the relationship between political parties and women, it is possible to say that women's participation is less than men's. Due to this situation, political parties sometimes apply quotas legally and sometimes voluntarily. Quota is a practice of positive discrimination. The main purpose of the quota application is to increase the level of representation of women. For this reason, it is used by political parties to ensure gender equality. Another thing to consider about the relationship between political parties and women is women's branches. Women's branches exist

within political party organizations. The participation of women in women's branches, it is aimed at women to participate in politics. On the other hand, women's branches have been criticized by some researchers. The main issue of these criticisms is that women are limited to being members of women's branches within the political parties. However, some researchers support that women's branches should be stronger and more autonomous organizations.

Within the scope of the study, the AK Party's policies towards women were examined through the party charter and the 2023 election manifesto. AK Party has been the ruling party in Türkiye for many years. In this respect, women's policies of the AK Party are very important. When the AK Party's women's policies are considered, it is seen that policies are made in many different areas such as education, health, and employment. These policies include legal regulations and positive discrimination practices. Among the goals of the AK Party is to make women more active individuals. In addition, there are women's branches within the AK Party organization.

The policies of the CHP, which is the opposition party in Turkey, towards women were examined through the party charter and party program. Women's branches are included in the organizational structure of the party. In addition, it is stipulated in the Party Charter that a share of the budget will be allocated to women's branches. The party voluntarily imposes a gender quota. The proportion of this gender quota is 33%. When the party's policies towards women are examined, the emphasis on equality draws attention. In this context, some remedial policies are targeted at women. When the women's policies of the parties discussed within the scope of the study are examined, it is seen that they aim to make women more active individuals. Both parties have focused on issues such as education, employment, labor, and violence and produced policies related to these issues. The ruling party, the AK Party, has produced and continues to produce policies for women. The opposition party, CHP, allocated a share of the budget to women's branches and implemented a voluntary gender quota. In the light of all this information, it can be said that gender equality is very important. Gender equality, is aimed at women to become more active individuals. Women's policies are needed for women to take part in all areas of life. In this context, political parties, which are the main elements of democracy, have an important role. When we look at the women's policies of the AK Party and CHP, which we consider in terms of being the ruling party and opposition party in Türkiye, it is seen that policies aimed at gender equality are targeted. In this respect, the women's policies of the parties have a positive quality in terms of gender equality.